This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

A 991,305

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN • LIBRARIES

ԴԱՐԱՊԱՏՈՒՄ

Տեառն Հ. Ղուկասու Սարգաւագի
Ինճիճեան
՚Ի Միաբանութենէ Մխիթարեան ։

ՈՐ Է
ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐ
ԿԱՄ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
Քաղաքական , Եկեղեցական , Ուսումնական ,
և Արուեստական .

Դարուց 'ի դարս բաժանեալ ։ 456 p.

-6-

ԴԱՐ ՈՒԹՈՒՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ
1795—1800

՚Ի ՎԵՆԵՏԻԿ
՚Ի ՎԱՆՍ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ
1828

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

GRAD
ERAN
3137
Bulw
V. 6

GRAD
EREN
3138
11 01-98
V6

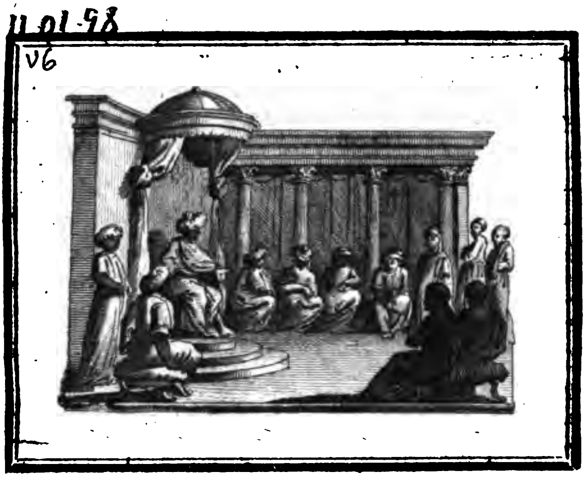

ՆՈՐ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

1795 :

Ազգային միաբանութիւնը յուն[illegible] 24 ընդունեցաւ նոր սահմանադրութիւնը ; որ էր նոր եղանակ կառավարութե՟ տարբեր առջիններէն. երկու խորհուրդ կամ երկու ժողով կըբաժնուվէր. մէկը 500 հոգիի, մէկալը աւելի քիչվոր որ հինէրու ժողով ըսվեցաւ, առջինին կիյնար վճիռներ առաջարկել, երկրորդին կիյնար հաստատել : Ասոնցմէ զատ հինգ հոգիյալ դրվեցան Գործադիր կառավար անունով, որոնց կիյնար ան վճիռները 'ի գործ դնել տալ. ամմէն տարի երկու ժողովքին երրորդ մասը պէտք էր որ փոխվէր, գործադիր կառավարներէն-

GRAD
EREN
3137
Bulw
V. 6

GRAD
EREN
3138
11 01 98
V6

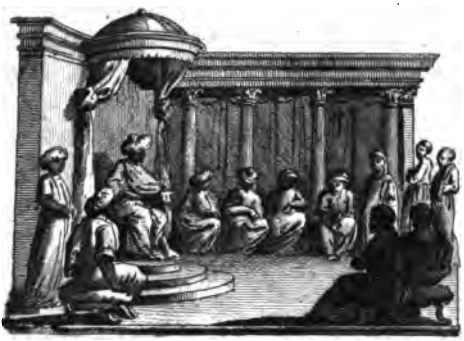

ՆՈՐ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

1795։

Ազգային միաբանութիւնը յուն. 24 ընդունեցաւ նոր սահմանադրութիւնը ; որ էր նոր եղանակ կառավարութեան տարբեր առջիններէն․ երկու խորհուրդ կամ երկու ժողով կըբաժնըվէր․ մէկը 500 հոգիի, մէկալը աւելի քիչվոր որ հինէրու ժողով ըսվեցաւ, առջինին կրնար վճիռներ առաջարկել, երկրորդին կրնար հաստատել։ Ասոնցմէ զատ հինգ հոգիալ դրվեցան Գործադիր կառավար անունով, որոնց կրնար ան վճիռները 'ի գործ դնել տալ․ ամմէն տարի երկու ժողովքին երրորդ մասը պէտք էր որ փոխվէր, գործադիր կառավարներէնալ մէկը պիտոր փոխվէր, ուրիշ մը անոր տեղը նստի ։ Ազգային միաբանութիւնը ասիկայ ընդունելէն ետև խորհեց աւագանեաց ժողովներուն ամ̃ գլի հաստատեն . մէկ վըճիռմընալ հանեց ընտրողներուն համար, ապսպրելով որ վերոյիշեալ ժողովներուն երրորդ մասը ազգային միաբանութ̃է մէջիններէն ընտրեն ։ Աս վճիռը ընդհանրապէս անհաճոյ եղաւ ամմէնուն . որովհետև չէին ուզեր որ ժաքօպէններէն աս նոր ժողովին մէջը մտնան, գիտէին որ՝ ուր որ անոնք կըմտնան՝ անկարգութ̃ի ու անպետութ̃ի խօթել կընային . ասանկալ չէին ուզեր որ վանդռ ըսվօղներնալ մտնան, որովհետև անպիտան մարդիկ էին, երբեմն մէկ դին երբեմն մէկալ դին կըդառնային, ոչ միայն փարէզցիք այլ նաև դուրսի գաւառականքալ չէին ուզեր ։ Աւագանեաց ժողովը վըճռեց որ չիփոխվին, մնայուն ըլլան, դատաւորներուն և զօրացալ ապսպրեց որ՝ կառավարչաց հրամանը չընեն ինչվան որ առաջ իրենց չիհարցընեն . ազգային միաբանութինալ ապսպրեց անոնց մէկիմը խօսքի չիհնազանդիլ բայց միայն իրեն . ասանկ կարգաւորվեցաւ հոկտ . 5 ։

Բան գրգռել ուզօղ ընկերութինները որ ազգային միաբանութիւնը դըրերէր, բանտը դըրած ժաքօպէնները արձըկեցին, նոր զօրք բերել տըվին փարէզ . սեպտ . 30 ժողովըրդեան դիւացէն պատուիրակներ եկան ազգային միաբանութ̃է առջին խնդիրք մը ուզելու, բայց ներս չիխօթեցին . օր մը ետև իրենց խնդիրքը տպեցին, ուր կըսեն. Նոր սահմանադրութիւնը շինուած ու ընդունուած ըլլալով՝ պէտք էր դադրիլ ազգային Գումարումին իշխանութիւնը, պէտք էր նորէն բանտը դնել ան չարագործ մարդերը որ ասոնց դատապարտանք արձըկերէին: Սոյն բանիս ամենևին մտիկ չըրին միաբանութեան մէջի եղած ժաքօպէնները, մանաւանդ իրենց մէջի աւելի չարերը 3 հազարի չափ զինեալ միացան, անուն դնելով իրենց Սէճաղան գունդ հայրենասիրաց 1789 փարթին. ատոր վրայ ժողովուրդը կատղելով միաքնալ դնելով որ նոր սահմանադրութեան Թագաւոր նստեցընելը հեշտ (խօլայ) եղավ չիկարծելովալ որ զինուորները իրենց դէմ կենան, ասանկ գլխընին տաքցած երկու հին մառէշալները իրենց զօրագլուխ դրին. 1795. հոկտ. 5 միաբանութեան վրայ եկան, անալ իրեն զօրագլուխ դրավ պառասը որ իրենց մէջէն էր. պառասնալ իրեն օգնական առավ Նաբօլէօն պօնաբառդէն որ ան ատենը մէկ հազարապետ մընէր, իրիկվան դէմ կռիւը սկսաւ. ասոնք սալխըմ թօփեր ժողովուրդին վրայ պարպելով շատ մարդ ջարդեցին, որոնք խիստ քիչ թօփ ունէին. երկու ժամ ասանկ կռուելէն ետեւ ժողովուրդը քաշվեցաւ. գիշերն՝ի լուս քաղքին ուրիշ տեղվանքը կռիւ ու ջարդ եղավ. լուսուն դէմ վերջացաւ կատարէլ յաղթութն ընելով ժողովուրդին վրայ, որոնցմէ շատը փախան:

Ազգային միաբանութիւնը վերջանալէն առաջ շատ վճիռներ հանեց. մէկնալ եղավ արգելել որ երդում չընող քահանայներ՝ փախչող Փրանսացիներ՝ ու փախչողներուն ազգականներ՝ կարող չըլլան հասարակաց պաշտօնի մը մէջ մտնալ ինչվան որ խաղաղութիւն ըլլայ. եկամուտի համար տուրք մը տալ վճռեց որ քսանապատիկ աւելի էր քան ինչ որ առաջ կըպահանջըվէր, Թէպէտև ըստըկի տեղ Թղթէ ըստակ պիտոր տային որ Ասինեա կըսվի. այնչափալ շատցըրեր որ տասը միլիոն անգամ միլիոն լիւրէի ասանկ Թուղթ կըպտըտէր Փրանսա, աժէքնալ անանկ ցածցըրեր որ փետրվ. մէջ մէկ լիպրէ հաց առնելու պէտք էր 100 լիրէ վճարել ասանկ ըստըկով. մէկ բան մը որ 30 լուիզ ոսկիով կառնըվէր ըսել է 60 եալտըրղ, պէտք էր ասանկ Թղթէ ըստըկով 240 հազար լիրէ վճարել. հիմա վերոյիշեալ տուրքը դնելէն ետև վճռեցին նորէն զմռել Թղթէ ըստակներ, իրեք ամսէն ետև ուրիշ Թղթէ ըստակներ հանել հարիւրին 75 կորսնցընելով: Աս ատենները տէրտան սան քուլօնները [illegible] [illegible] ջնջելու՝ տրանք իրենց ծառայեցուցերէին հարուստները Թալլելու:

Փրանսացիներուն ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ Անգլիոյ ու իրեն դաշնակիցներուն դէմ, նաև ապստամբաց դէմ.

1793-1794:

Ինչվան հիմա գրածնիս եղան Փրանսային մէջը եղած բաներուն վրայ, ասկից ետքը դրենք Փրանսայէն դուրս ըրած իրենց ծեծերուն վրայ որ ուրիշ տէրուենց հետ ըրին, տարիէ տարի ալ շատցուցին։ Նոյն տարի 1793 յունվ. մէջ քօպուռկ իշխանը եկաւ նեմցէի զօրաց վրայ զօրագլուխ եղաւ, բայց գերմանիայի իշխաններէն քիչ իշխաններ միացած էին նեմցէին կ̃մ աւստրիայի հետ. անոնց մեծ մասը ինչպէս նաև պրուշը զիրենք չէզոք հրատարակերէին. իսկ ժաքօպէն Փրանսացիները փետրվ. 1 ծեծ բացին նաև ինկլիզի ու Փիլէմէնկի դէմ, բայց ժողված Փրանսազ զօրքը խիստ խեղճ էին, չունէին հագուստ կեր կերակուր, և ոչ թօշակ, հարկ կըլլար անոնց յափշտակութ̃բ ապրիլ. ասանկ ըլլալով Փրանսացիները առաջ վազեցին տիւ. բօնդին դքսութ̃էն երկիրը, որուն իշխանը իր չէզոք ըլլալուն վր̃ ապաւինելով անհոգ կեցեր էր. Փրանսըզները իշխանն ալ պիտոր բռնէին՝ բայց իր ընկերովը փախաւ։ Սպանիային ալ մէկ նաւը առին առանց ծեծ բանալու՝ եօթը ծեծ բացին վրան. ամմէն տէրութ̃ի հասկըցան որ ոչ չէզոք կենալը օգուտ կընէ, ոչ բարեկամ ըլլալը, կամ պէտք էր պաշտպանել կամ կորսըվիլ։ Փրանսացիներուն հին եղած զօրապետը կըսվէր տիւմուռիէ. որ քուտիլիէներուն մէջէն էր օռլէանսինդին, ժաքօպէններուն խիստ դէմ. յատուկ իր միտքն էր հասարակապետութ̃իը վերցընել, առջի սահմանադրութ̃իը տեղը դնել թագաւորով մէկ տեղ. յունվարի մէջ փարէզ էր գացած սիրտ տալու իրեն համախոհներուն որոնց ընտրելով կապրէր . Հեղմընայ թուղթ խրկերէր ազգային միաբանութեան իրեն զօրքով փարէզ գալու ժաքօպէնները ջնջելու որոնք չէին հնազանդէր ազգային միաբանութեան . քանի որ յաղթական էր՝ կրցաւ զինքը գոցել, բայց նէռվինտէն տեղը յաղթըլվելէն ետև՝ իր թշնամիները որ են ժաքօպեանք՝ բանը բացին, որոնք խռո աչքով միշտ կընայէին վրան : Նա տիւմուռիէն առաջ Ֆիլէմէնկին վրայ վազեց քանի մը քաղաք առաւ . Ֆիլէմէնկին վտանգը շարժեց դաշնակցեալ տէրութիւնները արթըննալ ոտքի վրայ ելլալ, քօպուրկ մարտի 1 վազեց ալտէնհօվըն տեղին վրայ, ուր մըռէդօն ֆռանսըզ զօրապետը կեցած էր ապաւինելով ամուր մարտկոցներուն (թապեայներուն) վրայ, բայց իրեք նեմցէ զօրապետներուն մէջ որ իրեք դիւացէն վրան վազեցին, շատ քաջութիւն ցըցուց կարօլոս իշխանը որ էր արշիդուքս . աս ծեծը եղաւ առջինը ուր իր զօրութիւնը քաջասրտութիւնը երևան հանեց . հազար ֆրանսըզ հոն մեռան, հազարաւ գերի ընկան, 12 թօփ կորանցուցին : Մարտի 2 նեմցէները աքվիսկռանայի վրայ վազեցին առին, ետքնաւ ատեն չիտալով ֆրանսացիներուն մաստրիխ քաղաքին վրայ վազեցին որ տիւմուռիէն առերէր . իսկ միռանտա ֆրանսըզ զօրապետը իրեն 30 հազար զօրքովը գիշերանց անանկ արտորնօք փախերէր՝ որ շատ բան թողուցերէր նեմցէին ձեռքը, որոնք առաջ երթալով զանազան տեղվանք առին . ութը օրվան մէջ

8 հազար Փրանսզ կորսնցուցին․ 160 թօփ առին անոնցմէ։ Ան ատենը վախ ընկաւ տիւմուրիէին սիրտը՝ որ զինքը տէր կարծերէր Փիլէմէնկին՝ և իրեն անհատնում խազնային, արտորնօք փախաւ եկաւ պրուքսէլ․ 18ին սաստիկ կռուեցաւ նեմցէներուն հետ նէրտիվէնին քով՝ որոնց ձիաւորները վրայ հանելով Փրանսզները փախուցին․ 200 հոգի գերի ըրին․ 4000 Փրանսզալ՝ որը մեռած որը խոցված թողուցին։ Տիւմուրիէն ասով չիյուսահատելով նորէն ժողվըվեցաւ ինչվան ետքի ուժը ծեծկըվելու․ մարտի 22 լօվանիօին քովը զարնըվեցան, Փրանսզները 2000 մարդ, 32 թօփ կորսնցուցին, ան օրը լօվանիօն պարպեցին փախան, հետևեալ օրը պրուքսէլը պարպեցին, միայն փախչիլը նայելով դուրս ելան Փիլէմէնկէն ու ստորին նահանգներէն, նեմցէին ձեռքը թողլով Ճամիան թօփ, համբար, մարդ։ Ստորին նահանգներուն մէջ եղած չարէրը որ Փրանսզներէն շատ աւելի չարիք հասուցին իրենց քաղքըցոց վրայ՝ մէկ տեղ Փրանսա փախան, բայց հոնալ երես չիգտան․ անանկով նեմցէները քիչ ատենի մէջ զանազան քաղաք ձեռվընին առին․ կարօլոս իշխաննալ մեծ ընդունելութի գտաւ պրուքսէլ և ուրիշ տեղեր։

Ասոր վրայ ամբաստանվեցաւ տիւմուրիէն թէ ան է պատճառը Փրանսզներուն ասանկ յաղթըվելուն․ Փրանսայէն մարդիկ խըրկեցին բռնելու, բայց իր ընկերները իրեն իմաց տալով ինքը բռնել տըվավ եկող մարդիկը Նեմցէներուն ձեռքը խրկեց, դաշնադրութիւն մը ըրաւ Նեմցէի զօրապետներու հետ, խոստանալով իրենց ձեռքը տալ նաև վալէնսիան ու քօնտէ քաղաքները, բայց մէջինները չուզելով իրեն հնազանդիլ՝ ինքը ապրիլի 3 Նեմցէին ձեռքը փախաւ. իրեն հետ մէկ տեղ փախան Շարդրը դուքսը ուրիշ զօրապետներ հազարապետներ քանի մընալ զինուոր: Ֆրանսացիները տիւմուրիէին տեղը տամբիէռը դրին զօրապետ. Նեմցէին դաշնակիցներնալ աս ատենները անգործ չիկեցան. ինկիլիզը 40 հազար զօրք խրկեց Ֆիլէմէնկի մէջ, որոնց հրամանատար եղաւ եօրք դուքսը, մէկ ալ պզտիկ նաւատորմիղ մընալ խրկեց շէրպուրին վրայ. կայսերութենալ որ են գերմանիայի իշխաններ պատերազմ բացաւ Ֆրանսայի վրայ, պրունզվիկին դուքսը մօտիկցերեր կելտայի. պրուշին զօրքը վուռմսէռ Նեմցէ զօրապետին հետ դուէվիլէուէին վրայ երթալով շատ հեղ զարկաւ քիւսդինէն Ֆրանսզ զօրապետը. պրուշին թագաւորնալ մարտի 24 ռէնօ գետը անցնելով նէվինկէռ Ֆրանսզներուն զօրապետը գերի ըրաւ. 29ին քիւսդինէն զօրապետը փախուց մանկօնցան թողլով, վօռմազիային ու սբիռային համբարները երեց, ուր շատ անգթութիւն էրին բանտեցուցած Ֆրանսզները մէջիններուն երդում ընել տալու որպէս զի նոր կառավարութիւնը ընդունին. տիւ բօնդին դքսութենալ ձեռք ձգեցին պրուշները: Ուրիշ շատ կռիւներալ եղան երկու դիհացէն մանաւանդ.

ապրիլի 27 ամսոյն տեղը ։

Ազգային միաբանութիւնը աս տարեն 300 հազար զօրք ծովի վրայ ունէր , այնչափ մըն ալ զօրք հանել հրամերէր ․ վերջերն ալ տամբիէռ զօրապետը 100 հազար իր տակը ունենալով միտքը դրաւ մէկ ընդհանուր պատերազմ տալ , շատ հեղ զարնըւելով ծեծի մէջ մեռաւ , գրեթէ ամմէն տեղ ալ Ֆրանսըզները զարնըւելով փախան ․ բայց Ֆրանսան աս տարեն իր մէջը ունէր աւելի ծեծ աւելի խռովութիւն որ պատմերենք , վանդէան ապստամբած , լիօնցիք , մարսիլիացիք , դօլօնցիք , ուրիշներ ալ միաբանեցին ազգային միաբանութեան դէմ ․ միաբանութիւնն ալ 12 հոգիի ժողով մը դրաւ մառաթեան ժաքօպէններուն դէմ ․ որ ըսել է աւելի կատաղի ժաքօպէններ ․ բայց ժողովուրդը մառաթին տէր կենալով ազգային միաբանութեան վրայ ելաւ ։ Սպանիացիք ալ մտան Ֆրանսայի երկիրը պէլէկաւարը պաշարեցին յունիսի 24 ատեն ։ Պրուշները աւելի մակօնցային եռեւէ ընկան , որուն մէջի Ֆրանսըզները շատ դէմ կեցան ․ ատեն ատեն դուրս վազելով երկու դիհացէն ալ շատ արիւն կըլլար ․ անոնց օգնութիւն եկան նաեւ ալսացիա եղած Ֆրանսըզները ․ Հուշառ զօրապետն ալ հրամանովն եկաւ ազգային միաբանութեան ամենէն ջանքով խալըցընել մակօնցան , անոր հասնիլը 19ին 40 հազար մարդով պրունսվիքի դուքսին վրայ եկաւ , որ վուռմսէր զօրապետին ու փախչող Ֆրանսըզներուն հետ պաշարեր էր մակօնցան ․ կըռիւը քշեց 15 ժամ, ուր Ֆրանսզները յաղթող պիտոր ըլլային թէ որ նեմցէին ձիաւոր զօրքը վրայ չիհասնէին, բայց 3 հազար մարդու չափ կորսնցընելով ետ քաշվեցան Ֆրանսզները. մակօնցանալ յուլիսի 22 անձնատուր եղաւ. ան առնելէն ետև պրուշին զօրքը վուռմսէռին հետ մէկ տեղ լանտաւ գացին. քօնտէ բերդնալ յուլիսի 10 անձնատուր եղաւ, աս պատճառով քիւսդէն զօրապետը իբրև մատնիչ ամբաստանվելով ետ կանչըվեցաւ. անիկայ իր անմեղութ՟ը վրայ ապաւինելով համարձակ գնաց զինքը արդարացընելու բայց գլխատվեցաւ, իրեն հետ մէկ տեղ գլխատվեցան պայլի անուանի աստղաբաշխը և ուրիշներ ։

Ինկլիզներուն աչքը միշտ կընայէր տիւնքէօք քաղքին վրայ, անոր համար եօրք դուքսը ուզեց որ ան քաղաքը առնըվի, աս բանս դաշնակցեալ զօրապետներուն ազէկ չերևցաւ, բայց ինկլիզին սիրտը չավրելու համար միաբանեցան. եօրք դուքսը խիստ տաքցած ըլլալով ասոր վրայ, չսպասեց ինկլիզի նաւերուն որ պիտոր գային ծովէն զարնէին, ուզեց յանկարծ վրայ հասնելով առնել. բայց որովհետև ան ատենն էր որ ամմէն Ֆրանսզ զէնք առած էին ազգային միաբանութ՟է հրամմելովը՝ ամմէն կերպով Ֆրանսզները ջանք ունէին աս քաղաքը ձեռքէ չիհանել, 400 հազար զօրք հոն էին ժողվըված, որոնց գլուխ եկաւ հուշառ զօրապետը. շատ արիւնահեղ կռիւներ ըլլալով՝ մէկ կռուին մէջ Ֆռէյդակ ինկլիզ զօրապետը և Ինկիլիզի Թագաւորին տղան ատօլֆոս գերի ընկան. հոն քանի մը Նեմչէի զօրապետներ զարմանալի քաջութ̃ ցըցընելով՝ Ինկիլիզները բոլորովին կորսըվելէն խալըսցուցին, վերոյիշեալ գերիներնալ ձեռք ձգեցին. բայց շատ մարդ հոն կոտըրվեցան, 32 Թօփ ձգեցին, աս կռիւս ան կողմին ամմէն բանը աւրեց. ասկից ետքը Նեմցէին զօրապետները շատ յոքնեցան Ֆլանտռային ան բերդերը պաշտպանելու՝ որ բաց էին Ֆրանսըզներուն առջին՝ քակված ըլլալով ը̃. յովսէփ կայսեր հրամանովը։ Ֆրանսըզները լսելով որ երկու Ինկիլիզի երևելի գերիները խալըսերեն, աս բանս չիտալով Նեմցէներուն քաջութ̃եր այլ իրենց հուշառ զօրապետին մատնութ̃եր, չէյիշելով իրեն մեծ արդիւնքները՝ քիւսդէնի պէս գլխատեցին, իրեն տեղը ժուռտանը զօրապետ դրին, որ հոկտ. 15 քօպուռկին վրայ եկավ 100 հազար մարդով. քօպուռկ որ 30 հազարով մօպէժ կամ մավպէվկ բերդը պաշարերէր՝ իրեն դաշնակիցներով մէկ տեղ աղէկ ծեծկըվեցաւ երկու օր. ժուռտան կորսնցուց 10 հազար մարդու չափ, 33 Թօփ. Նեմցէին դին կորսնցուց 3 հազար մարդ. բայց ձմեռը վրայ գալուն համար՝ զօրքնալ յոքնած ըլլալուն համար՝ քօպուռկ պաշարումը վերուց. ան քաղքին մէջին էր տռօվէ մարդը՝ որ Ֆրանսայի Թագաւորը փախչելընինի վառէն տեղը արգելեց, պատճառ եղաւ անոր ու Թագուհին մահուան. ասիկայ վախէն փախաւ, բայց, ինքնալ փախչելնին թունդըվեցաւ, երկաթը զարկած պրուքսէլ բերվեցաւ։

Ոտք ելլող Ֆրանսզները անչափ շատցան որ մէկ միլիոն զօրք եղան, ամմէն տեղ թագմութը կըվարզէին, բայց դաշնակցեալները աւելի կրթեալ զօրք ըլլալով անոնց թագմուն դէմ կըդնէին, աւելի նեմցիները որ խիստ կատղած Ֆրանսզներուն դէմ կըծեծկըռվէին անանկ անարգ կերպով գլխատելուն համար անդօնիէդդա թագուհին՝ որ իրենց կայսրուհւոյն աղջիկն էր. մատաչյան տեղը 2000 Ֆրանսզ կոտորեցին, 2000ալ գերի ըրին. տամճիակ Ֆրանսզ զօրապետնալ որ հոկտ. 30 քաղքին վրայ յարձըկեցաւ՝ 7 ժամ կռուելով փախուցին իր թօփերը թողլով։ Ասկից ետքը ձմերանացները քաշվեցան նեմցիները ան կերպով որ կարելոյն կեօրէ պաշտպանեն տորին նահանգները Ֆրանսզին տապատակուէ (չարխա աքէրէն), որ ձմեռանի բուն չկրդասբեցան վազելու ալ որ կրնային. իսկ պրուսէին զօրքը ալղացիայի մէջ կըծեծկըռվէին Ֆրանսզներուն հետ. հոն մէկալ դիրացէն կըծեծկըռվէին նաև վուռմսեռ նեմցերին զօրապետը, որ ուզելով միանալ պրուսէին զօրացը հետ՝ առաջ Չամփիոն կոտրըվեցաւ, ետքը նորէն օգնուէ առնելով, աղէկ յաղթեց Ֆրանսզներուն, ուրիշ իշխաններալ հոն կըծեծկըռվէին Ֆրանսզներուն հետ, առանց շատ հեռու փարձեցին ռէնօ գետը անցնիլ, պախկովմխս մնալ, բայց միշտ հալածվեցան նեմցիներէն, վուռմսերէն ու վալպէք իշխանին զօրացը մէջ ընկան, որ 20 հազարով ու էնօ գետը անցնելով Փրանսզներուն ետեւէ ընկաւ. Փրանսզները 11 ժամ կռուելով 7000 մարդ 30 թօփ կորսնցընելով ետ քաշվեցան. աւստրիացիք ամենք սիրով ընդունեցան նեմցեները, իսկ ամենք դէմ ըլլալով առաջ սիրով ընդունեցան իրենց բերդերուն մէջ, ետքը նեմցեները ներս մտնալէն ետեւ՝ պատուհաններէն ծակերէն կրակ ըրին վրանին՝ որ իրենց գէշ եղաւ, ինչու որ նեմցեներնալ անոնց գլխաւորները պատժեցին, բերդերնին երեցին: Ազգային մարդասպանութիւնը հասանեց աւստրիացիայի մէջ եղած քրէն զօրացը որ լմնցնալով քաղաքը ազատեն պաշարմանէ, աւստրիացիայէն դուրս հանեն թշնամիները, թէ չէ ու նէխաչեմ թողուր ըսալ ձեռքի ձմերոցները մըռանալ. ասոր խօսքին վրայ ծովու պէս ամէն դիպացէն հոն վազեցին Փրանսզները 600 հազարի չափ, չորս օր սաստիկ կռուելու ետեւ երկան, ամէն նայելիք. 30 թնդհանուր զարնուելիք մը ըրին. բայց ամէնքն ալ եղաւ պըրունեցին զարնըլելով ետ քշվեցան 8 հազարի չափ մարդ կորսնցընելով. որովհետեւ ան ծովանման շատութիւնը կրթեալ զինուոր չէին, մեծաւ ալ գինով էին րաքի խմելով, որ կատարելապէս ծեծկըվել կուտար՝ բայց ոչ կարգով արհեստին կերպէ: Ասոր նման նեմցեին զօրապետանալ ամէնքը նայելիք սակաւոր նաեւ գեղկատեղերի մէջ ցրուած ատեն գէշ առնելու հետ էր Փրանսզներուն յարձակմանը՝ որոնք նորէնոր կըփախչէին, իսկ իրեն զօրքը միշտ նոյն ըլլալով կըյոքնէին, ետևէ ետև պակսելու հետ էին. դեկտեմ. 22 կայծակի պէս վուռմսէռին վրայ թափելով անալ ետ քաշվեցաւ պրունզվիկին զօրացը մօտիկցաւ. պրունզվիկին դուքսը ուզեց որ մէկ տեղ միանալով վերջի ծեծկըռվիլը ընեն Ֆրանսզին հետ, բայց վուռմսէռ հրաժարեցաւ իր զօրքը յոքնած ըլլալուն համար, ասկից դաշնակցեալներուն մէջ մէկ ավրըվիլ մը մէկ պաղութիւն մը մըտաւ, խորհուրդ ընելով լանտավին պաշարումը թողուցին, ռէնօ գետը անցան:

Սպանիացիքալ աս ատեն կըծեծկըռվէին Ֆըրանսզներուն հետ. սեպտ. 22 յաղթեցին անոնց 5000ի չափ կոտրելով, 1500 գերի առնելով. 11 թօփ. ասանկալ յաղթութիւն ըրին դեկտ. 7. ամբողջ Ֆրանսզի բանակին վրայ 34 թօփ առնելով. 14ին շատ տեղ ձեռք ձգեցին:

Իսկ 1794 մարտի 1 սպանիայի թագաւորին տղան փիլիպպոսը մեռաւ, բայց 9 օրէն ետև ուրիշ տղայ մը եղաւ թագաւորին Ֆրանչէսքօ բավլա անունով. ամսոյն 14 մեռաւ ռիքարտոս զօրագլուխը որ ամմէնուն ցաւ տըվաւ. իր տեղը եկաւ օռէյլին՝ որ անալ մեռնելով. 29ին զօրագլուխ եղաւ կոմսն ունիօն. իսկ առանտա կոմսը ետէն քշվեցաւ: Աս ատեններս այնչափ շատցերէր սպանիայի մէջ ժաքօպէններուն դին եղօղներ՝ որ ամմէն ծեծի մէջ մատնութիւն խարդախութիւն կընէին. աս բանիս համար ամմէննալ կըդանկտէին. ունիօն կոմմնալ հրաժարիլ ուզեց իր զօրավարութենէ։ Դրանք որ Փրանսզները նորէնոր շատնալով եղան 60 հազար հոգի. Ուռճէլ քաղաքը առին, տուներնալ ժամերնալ թալլեցին, տեղ տեղալ կրակ ձգեցին, բայց վախերնէն 30 ժամ միայն հոն կեցան. անանկալ ըրին Վալքառլօս քաղաքը. աս տեսնալով Վէնդուռա [illegible]ռօ սպանիային զօրապետը՝ ինքնալ Փրանսային երկիրը անանկ ըրավ. 6 մղոն տեղ տուներուն կրակ տըվավ. 6000 անասուն առավ տարավ։ Նոյեմբերի 30 ռօուսիյլեօն տեղը մեծ կռիւ եղավ, ուր սպանիացիք վնասով ելան. ետևէ ետև այնչափ շատցան Փրանսզները՝ որ սպանիայի թագաւորը 80 հազար մարդ նորէն հանել տըվավ. բայց աւելի եղան երբոր ամմէն գեղացիք միաբան ոտք ելան պաշտպանելու մանաւանդ քադալօնիայի մէջ. որով տեղ մը 6000ի չափ Փրանսզ ջարդեցին. բայց ինչ օգուտ, կուիպուզքօա գաւառի մէջ այնչափ շատցած էին Փրանսզիդին եղօղները՝ որ շատ քաղքըները Փրանսըզին ձեռքը տըվին. Փարէզ մարդ խըրկած էին ընծաներով իրենց կառավարութեան տակը մտնալու. ամբողջ գաւառը իրենց ձեռքը պիտոր տային թէ որ մէջի ժողովուրդը (որ ոչ հռոմայեցիներէն և ոչ մուղրիներէն յաղթըված էին), ոտք չելլային զիրենք պաշտպանելու։ Սուրբ սեբաստիանոս քաղաքը անձնատուր եղավ Փրանսզներուն, բայց Փրանսզները հոն մտածնին պէս խօսքերնին ավըրեցին, դատաւորները փախնելով իրենց մունիցիպալիթէն խօթեցին, ժամերը գոցեցին, քահանայները կոտորեցին, տուները թալլեցին էրեցին. այնչափ անառակութ՟ն ըրին որ ազգային միաբանութ՟ը փարիզէն հրաման խրկեց յանցաւորները պատժելու. բայց մէկնալ չպատժեցին:

Մեծին խարճին համար սպանիայի թագաւորը նոր տուրք դրաւ, 13 միլիոնիալ թղթէ ըստակ հանեց, շատ մարդ կամաւոր տուրք տըվավ. Հոկտեմբերի մէջ Նաւառա շատ կռիւ եղավ. սպանիացիք աղէկ դէմ դնելէն ետեւ քաշվեցան. Նոյեմբերի 17 ռօսիլլեօնի մէջ գիշերանց կոխեցին Ֆըրանսզները, սպանիացիները փախուցին, բայց ետքը իրենք հալածվեցան 6000ի չափ կորսնցընելով, ուր իրենց զօրապետը տխկումիէ մեռաւ. 20ին նորէն զարնըվելով սպանիային զօրագլուխը ունիօն որ հրաժարիլ ուզերէր՝ հոն շատ քաջութ՟ն ցըցընելով մեռաւ. Ֆիկվէռաս բերդը թէպէտ 9400 պահապան զօրք ունէր՝ բայց առանց թօփ մը նետելու Ֆրանսզին անձնատուր եղավ. ասոր դէմ ռօսաս որ պզտիկ բերդ մընէ ծովու վրայ, մէջինները շիտակ սըրտով ըլլալով 67 օր դիմացաւ Ֆրանսզին պաշարմանը դէմ. պինտ ետքը երբոր պատերը փլան թօփոտելէն՝ բանէրնին նաւերը բեռցընելով աւրըված բերդը մինակ ձգելով ելան գացին:

Ըսանկով շատ կռիւներ եղան սա 1794 տարվանս մէջ մայիսի 14, յուլիսի 6. բայց յունիսի 23 հաշտութ՟ը ստորագրըված էր պազիլէա, որով սպանիան ետ առավ Ֆըրանսզէն առնըված տեղվանքը. ինքը Ֆըրանսզին տըվավ՝ Նը. դոմինիկոս կղզիին կէսը. միջնորդ ըլլալը ընդունվեցաւ փօրթուկալին ու իդալիայի տէրուն՟ց հետնալ հաշտութի ընել տալու: Աս հաշտութիը ընելու որովհետեւ ալքուտիադուքը աղէկ աչխատեցաւ. սպանիային թագաւորը անոր պատիւ մը տըվավ Իշխան խաղաղութէ անուանելով. կռանադաի մէջէնալ 5 փարասխաչափ կալուած մը տալով. մէկ միլիոն ռիալի եկամուտով: Ասկէց ետքը ինչ քննելու մարդիկ որ կային՝ չիքննեցին. որոնց մէջն էր նաև առանտա կոմսը. օգոստոսի 25 հարսնիք ըրին թագաւորին երկու զաւակը կարգելով: Բայց չըլլայ որ ինկիլիզին դժարը գայ աս հաշտութէը վրայ (ինչպէս որ Ֆիլէմէնկին հաշտըվելուն վրայ դժվարերէր ծեծ էր բացած), հասկըցուց ինկիլիզին իրեն պատճառները. ինկիլիզին տըվավ Նօթքա սունտ տեղը, որուն վրայ շատոնցմընէ հակաճառութի կար մէջերնին: Ինկիլիզին դէմ եկավ՝ Նը. դոմինիկոս կղզիին կէսը տալը, ասիկայ դէմ է ըսավ ուդրէք եղած հաշտուէը, ճիպրալդարը զօրք խրկեց, անկեց վախնալով սպանիան ծովու վրայ պատրաստութիւն տեսավ. ամերիկա զօրք ու նաւ խրկեց:

Նեմցէին ու Փրանսըզին սաստիկ կռուիլը ստորին նահանգներուն մէջ. Պրուշին շարժելը Լեհաստանու կողմէն.

1794.

Անցած տարուան պատերազմը յաջող գընաց դաշնակցեալ տէրութեանց դիհացէն, բայց աս տարուանը խիստ ձախորդ, ասոնց ալսացիայէն դուրս քաշվիլը, Փրանսըզներուն ալ Թօլօնը նորէն առնելը դեկտ. 18 մէկ նշան մը եղավ: Ձախորդութեան պատճառը եղավ մէյմը որ Փրանսըզները զօրքերնին խիստ շատցուցին. երկրորդ՝ պելճիքային կամ ստորին նահանգներուն մէջ ապստամբութեան ոգին դեռ կըվառէր նեմցէին դէմ, Թագաւոր չէին ուզեր՝ այլ հասարակապետութիւն. երրորդ՝ պրուշին ու նեմցէին մէջ մէկ պաղութիւն մը մտած էր. լեհին բաժանումնալ մէջ մտնալով (որուն վրայ ետքը պատմենք), աւելի մեծ բան կերևնար պրուշի Թագաւորի աչքին լեհին առնվիլը՝ քան Թէ Փըրանսըզին հետ կռուիլը: Կարօլոս արշիդուքսը ձմռվան մէջ վիէննա երթալով յորդորեց կայսրը Թէ որ ինքը անձամբ գալու ըլլայ ստորին նահանգներուն մէջ՝ երկըրցիք շատ կըփոխվին սիրով կըմիանան սիրտ կառնեն, անով ձեռք կառնենք ըսավ մէկ ժողովուրդ մը որ միշտ երևելի եղած է իր քաջութիւնը. հոն մեծ բանակ մը շտկելով կրնանք մեզ աղէկ պաշտպանել Փրանսըզնէրուն բազմութիւնը դէմ։ Ասոր խօսքին մտիկ դնելով Ֆրանչիսկոս կայսրը ապրիլի մէջ ստորին նահանգները եկաւ. մեծ բանակ մը ժողվել ապսպրեց. Քօպուռկ խորհուրդ տըլվաւ աս տարի Ֆրանսացիներուն վրայ չիվազել, այլ միայն պաշտպանել դէմ դնելով անոնց բազմութիւնը որ կըսպառնային վազել ստորին նահանգները որ մէկ բաց երկիր մընէր, բերդ չունէր. բայց ուրիշ նեմցէ անուանի զօրապետ մը Քօպուռկին դէմ խորհուրդ տըլվաւ, յորդորեց Ֆրանսա վազել լանտռէսին առնել, ուսկից ետեքը երեւելի բերդ մը չիկար փարէզ երթալու, անանկով նեղը ձգել Ֆրանսացիները իրենց երկիրը պաշտպանելու՝ չէ թէ օտար երկիրներ առնելու։ Քօպուռկ իշխանը իմացածինպէս որ աս խորհուրդին վրայ կապվեցաւ բանը, վարպետ ըլլալով հասկցաւ ինչ դէշ վերջ պիտոր ունենար, անոր համար ինքը հրաժարեցաւ։

Մեծը սաստիկ կարգաւորեցին. քլայռ-ֆայդ զօրապետը 40 հազար նեմցէի ու հաննօվեռի զօրքով՝ արեւելեան Ֆլանտռան նայլի, դուռնայի տեղէն ինչվան ծովը շարվելով. 60 հազար պըրապանդցիքալ անոր հետ միանալով բուն իրենց երկիրը պաշտպանելու նային. ասոնք ուզեցին որ իրենց վրայի հրամմօղ հազարապետները իրենց մէջէն ըլլան, բայց անանկ կասկածաւոր ատեն խոհեմութիւն չիսեպեց կայսրը, այլ իրեն պահեց հազարապետները ընտրելու, աս բանիս վրայ դժարելով պըրապանդցիք խիստ Թուլութիւն ուշ ժողվըվեցան ։ Ասոնց դէմ ելլող Ֆըրանսզին բանակին կըհրամմէր Բէրշիէրիւ որ Ժուռտան զօրապետին տեղը մնաւ . իրենց զօրաց բազմութինը խիստ շատւոր եղան օրէօր եվելնալով . անոր համար ամմէն զօրաց համրանքին վրայ իրենք Ֆրանսզներնալ չէն միանար , պատերազմի վրայի իշխանը 750 հազար մարդ ըսաւ , պառէամէկ միլիոն ու 600 հազար մարդ ըլլալ հասկըցուց ազգային միաբանութէ ։ Ռօպուռկ իշխանը բանակին մէջ տեղը նայելով վալէնսիանին ու քվէսնուային մէջը կեցած էր . առջի գունդը 15 հազար նեմցէ էին . 15 հազար Ֆիլէմէնկ . երկրորդ գունդը որուն վրայ եօռք դուքսը կիշխէր՝ 15 հազար նեմցէ , 15 հազար ինկիլիզ . իսկ հօէնլօհ իշխանը ձախ թեւը կրնայէր 35 հազար մարդով մօնս տեղէն ինչվան շառլըռուա կենալով . ուրիշ նեմցէ զօրապետներալ նամուռէն ինչվան լուքսէմպուռկ կեցած էին դռէվէռուին դին ։

Յունվարի փետրվ . ու մարտի մէջ պզտիկ կռիւներ եղած էին , բայց երբոր կայսրը ապրիլի մէջ սորին նահանգները եկավ , անկոյն 15 ամմէն զօրքը ութը բաժնըվելով ամմէն դիրացէն Ֆրանսզներուն վրայ վազեցին . ամմէննալ խօսք դրած ատեննին կեօրէ շարժելով ամմէն տեղ յաղթութին ըրին . Ֆրանսզներէն 4000 մարդ կորսընցուցին որը մեռած որը խոցված , 500 գերի , 30 թօփ առին . լանտռէսին չորս դիէն պաշարված մնաց . Գէնէրալ օրէրնալ միշտ կռուելու՝ Ֆրանսացիները կոտրելու՝ անգլեր առնելու հետ եղան, 23ին կայսրը հանդիսով պալատանդի դուրս պտտկվեցաւ, հանդէսէն ետև բանակը եկաւ. Մզզայլին միաբանութիւնը հրաման հանեց ամէն կերպով խալըցընել լանտռէսին, ան առենը բիշկռուին ապրիլի 26 չորս ժամիով Էհաննուք յարձակում մը ըրաւ Նեմցէներուն վրայ. Նեմցէի ալ Թեւին հրամանողը Եօռք դուքսը ըլլալով՝ առաջ Ֆրանսացին վրայ Թօփեր պարպելով ժամփայներ բացաւ, Ինկիլիզ ձիաւոր զօրքը մէջերնին վազցուց, որ տակնուվրայ ըրին Ֆրանսացին ան գունդը. բայց անոնց մէկ դաւաճանութիւննալ Ինկիլիզը տակնուվրայ ըրաւ. երբոր Ինկիլիզին ձիաւոր զօրքը առաջ կերթային՝ Ֆրանսացին մէջէն պղտըրը թնդանօթներուն մէկ գունդը զէնքերնին վար ձգելով գերի եղան. ան ձիաւորները ատոնց վրայ ապահով կենալով մէկդի ձգեցին առաջ գացին. անոնք առաջ գացածնին պէս ան պղտըրը թնդանօթները զէնքերնին նորէն ձեռվընին առնելով կրակ ըրին ձիաւորներուն վրայ. ասոնք երկու կրակի մէջ ինկալով ետևնէն առջևնէն շատ կորինձներ հին մեռան. Ինկիլիզները կատաղելով ասոնց ըրածին վրայ ետ դառնալով ամէննալ թուրէ անցուցին, Նեմցէին ձիաւորներնալ մտան վազելով անոնքալ Ֆրանսացիները կոտրեցին:

Նեմցէի ձախ Թեւին հրամանողը Ալվինցի զօրապետն էր. որ վիրաւորնալ ըլլալով կայսրը անոր տեղը դրաւ կոպուրգ իշխանը. որ էր. արշիդուքս իր եղբայրը. ասիկայ շուտ մը ցըցուց իր յարմարութիւնը, կարգի դնելով յաղթութի̅ ըրաւ. Ֆրանսացը փախաւ շատ թօփեր ձգելով, ետքը բանակին մէջ տեղը կռուելով յաղթութի̅ ընելով կռիւը քշեց մինչվան խորունկ գիշերը. վաղուան օրն ալ կռիւը շարունակելով Ֆրանսացը բերդերու մէջ փախաւ, 10 հազար մարդ կորսնցընելով որը մեռած, որը խոցված. 2400 գերի թողլով, 69 թօփ։ Նեմցէներէն 1100 հոգի կորսվեցան, որոնք թօփով ու ձիաւոր զօրքով. շատ.բան տեսան, լանտուէհրին վր̅ ամէն ուժով կրակ թափեցին, որ նեղը իյնալով ապրիլի 30 անձնատուր եղաւ, փարէզ շփոթուէ մէջ ընկաւ. բանակ մը հանեցին քաղաքը պաշտպանելու, հրաման խրկեցին զօրապետներուն ամէն ուժով թշնամիներուն վր̅ վազելու. այնչափ բազմութի̅ վազեց Քլայրֆայդ զօրապետին վրայ ստորին նահանգներու մէջ որ օգնութի̅ խնդրեց. հարկ եղաւ ան ատենը նեմցէներուն Ֆրանսան թողուլ, Ֆլանտրան ու պրապանդը խալըսցընելու վազել, Քօպուրկին խօսքին հետեւիլ ինչպէս որ իր խելքովը նախատես եղեր ըսեր էր. հոն շատ արիւն եղաւ. Ֆըրանսացները շատ տեղվանք առեր էին. որչափ որ կըջարդվէին այնչափալ ետեւէ ետեւ կըշատնային, կատղելով կըվազէին. Քլայրֆայդին օգնութի̅ եկան կայսրը՝ եօռք դուքսը՝ ու կարոլոս իշխանը. ամէն օր ամմէն ժամ կռիւ կըլլար, շատ Ֆրանսաց կըկոտրվէր, բայց իրենց կոտրվիլը իբրեւ ոչինչ կըռնեպէին, մնած տեղերնին կերերէին կըլափէին։ Մայիսի 8 Քլայ-Ֆայգ զարկաւ Ֆրանսզները, բայց Եօռք դուքսը որ անոր օգնութ կերթար՝ զարնըվեցաւ հարկ եղաւ ետ քաշվիլ. 17ին ընդհանուր ծեծ մը ուզելով ընել՝ շատ դիմացէն Ֆրանսզին վրայ վազեցին. տեղ տեղ աղէկ կոտրեցին, բայց տեղ տեղայ անանկ արգելք գտան որ ետ կեցան. 18ին Ինկլիզները 43 թօփ կորսընցընելով (որ օր մը առաջ Ֆրանսզներէն առած էին) ետ քաշվեցան։ Նոր կռիւ եղաւ մայիսի 22. 23. Ֆրանսզները զարնըվեցան. 9000 մարդ 40 թօփ կորսնցուցին. Նեմցէններնալ աս հեղուն 5000 մարդ կորսընցուցին որը մեռած որը խոցված. որովհետեւ Ֆրանսզին զօրքը օրէօր կըշատնային, օրէօր կըսորվէին ծեծկըվելու արհեստը. վասն զի Ֆրանսային ամմէն տեղերը սպառնալիք խրկերէին գլխատելու որ տըղան որ ծեծի չերթայ. անանկալ ձգերէին բանը որ տղաքնալ իրենց տեղերը մնալով Ֆրանսայի մէջ ուտելիք չէին կրնար գըտնալ անօթի կըմնային, անկէց նըհարկադրըվէին զօրաց մէջը երթալ հաց գտնալու, կողոպուտ յափշտակելու, թալլելու համար։ Ֆրանսզները փախչելով սամպրաւան անցան, ուրիշ Ֆրանսզի բանակմընալ լուքսէմպուրկին ու լէճին վրայ վազեց. լէճին ժողովուրդը կըսպառնային ապստամբիլ Ֆրանսզին դին անցնիլ, ասանկ էին նաեւ Ֆիլէմէնկին կամ օլանտային ժողովուրդը. Ֆրանսզները շառլըռուան կըթօփատերին. կայսրը յուն. 3 սաստիկ կռուելով անոնց հետ յաղթեց. 5000 գերի առաւ 20 ալ թոփ. 6000 կորսնցուց մրը մեռած մրը խոցված. սամպաւայէն ան դին քշեց. աս յաղթութիւն ընելէն ետև կայսրը դարձաւ եկաւ պրուքսել անկեց վիեննա։ Էս ատեն յունիսի 1 ծովու վրայ ալ կռիւ եղավ ինկիլիզին ու ֆրանսզին մէջ ուր ֆրանսզները 7 նաւ կորսնցուցին, 6 նաւ ալ ինկիլիզին ձեռքը ընկան. ֆրանսզները պրեւադէն դուրս ելած երդում ըրած էին ամմէն գերի ընկած ինկիլիզները ջարդել, ասանկ հրաման էր եկած իրենց ազգային միաբանութէն, բայց ծեծին մէջը իրենք եղան առջինը ինկիլիզներուն աղաչելու կեանքերնին շնորհելու համար։ Պանք որ ֆրանսզները նորէն անցնելով սամպաւան՝ կուզէին շառլըռուային վրայ գալ. քօպուրկ յունիսի 11 ետ հրեց անոնք. 16ին ալ վրանին վազեց թէպէտև իր զօրքը ֆրանսզին կէսին չափ էին. 6000ի չափ ֆրանսզ մրը մեռան մրը խոցվեցան. 2500 գերի թողուցին, 22 ալ թոփ. բայց նեմցէին մէկ դինալ ֆրանսզներէն ետ հրվեցան։ Քլայաֆայդ զօրապետին 12 հազար մարդ օգնութիւն եկերէր, բայց ֆրանսզները այնչափ շատցերէին ան դին՝ որ 400 հազար մարդ իր դիմացը ունեցաւ, շատ հեղ ետ հրեց, բայց ֆրանսզները բանի մը տեղ չթողնելով իրենց ջարդեվիլը նորէնոր վրան կուգային, անոր համար չկրցաւ արգելել իբրեւ տեղը թօփանելու. քլայաֆայդ պրուշին 40 հազար մարդը օգնութիւն կանչեց իրեն, բայց ան ատենը պրուշլին Թ՟գրը պէռլին էր դարձած Թ՟գրազուն իշխաններուն հարսնիքը ընելու, անկից իմաց էր տըրված գերմանիայի կայսերուն ։ Անէ որ երենոր չըհոգացին էր բանակին ապրուստը՝ ինքը անշուշտ [illegible] փայն պիտոր պահէր՝ որչափ որ պէտք էր ինքը պաշտպանելու. աս ըսելու ատեննալ օրէօր ետ կըքաշէր իր բանակը ինչվան որ քօլօնիա եկավ. աս աւրըվածութիւը տեսնալով ինկլիզն ու Փիլէմէնկը՝ խօսք տըվին պրուշի Թ՟գրին ղամըրվան մէջ 30 միլիոնէն աւելի տալ իրեն դօունէզեան լիրէ, միայն Թէ ծեծկըվի ուր որ պէտք ըլլայ ։ Ասոր ետևէն պրուշինէրը դարձան ռէնօ եկան, բայց պըրունզվիկ դուքսը ավրըված ըլլալով նեմցէի զօրապետներու. հետ Թողուց իր գլխաւորութիւը, անոր տեղը մօլլէնտօուֆ զօրապետը գըլուխ եղավ պրուշի բանակին, նեմցէներուն հետ մէկ տեղ դէպ 'ի տիւ բօնդ ու լանտաւ գնաց, բայց երբոր զինքը օգնութիւն կանչեցին՝ տեղէն չըշարժեցաւ ամենեւին ։

Վըլայաֆայդը իրեն քիչ զօրքովը չէր կըրնար ամէն դին պաշտպանել, քօպուրկնալ շառլըռուային օգնութիւն գնաց. ասիկայ խալըսցընելու համար ուզեց Փլէվրիւս տեղը Փրանսըզներուն հետ ծեծկըվիլ Թէպէտև իր զօրքը Փրանսըզներուն կէսէն աւելի քիչ էր. չէր գիտէր որ Փրանսըզները օր առաջ շառլըը առած աւերեր էին, ամէն դին գօցերէին նեմցէին չիմանալու համար. յունիսի 26 սկսաւ ծեծկըվիլ Փրանսըզներուն հետ որ աղէկ տեղ կեցած էին. շատ թօփեր շարված ունենալով. աղէկ ծեծկըռվեցաւ՝ բայց իր բանակին ձախ թեւը չկրցաւ առաջ երթալ, իրեն դին փախչող Փրանսզ զինուորներէն հասկըցաւ Շառլըռուային առնըվիլը. լսածին պէս ետ քաշվեցաւ Մօնս ու Պրուքսէլ պաշտպանելու համար ։ Աս քաղքին առնըվիլը խիստ վախ ձգեց ստորին նահանգներուն մէջ աւելի Պրուքսէլ. բարի մարդիկ մանաւանդ եկեղեցականք փախչելու ելնայէին, չարերը խռովութիւն հանել կընայէին, ինչվան հարկ եղաւ զօրք խրկել Պրուքսէլ անոնք զսպելու . Փրանսզները ետեւէ ետև անչափ շատցան որ Ինկլիզները քաշվեցան, Փիլէմէնկին Փիանտրան գացին, Փիլէմէնկները կամ Օլանտացիք իրենց երկիրը գացին, Նեմցէները դէպ 'ի Մասդրիք . Պէլճիքային կամ ստորին նահանգներուն իշխանները որ չուզեցին ոչ զինեալ կենալ և ոչ վճարել իրենց սովորական տուրքը, իրենց ամմէն խազնան ու ծածուկ թըղթերնին նաւու մը մէջ դրին ; բայց իմացվելով Նեմցէի տէրուն ձեռքը ընկաւ, թըղթերնին կարդալով հասկըցաւ իրենց բանեցուցած ոլորակները դաւաճանութիւնները՝ որ անարգանք ու վնաս կըբերէր իրենց կառավարուն ։ Նեմցէին զօրապետները կարելույն կեօրէ դէմ դրին Փրանսզներուն բազմութեը՝ բայց տեսնալով որ իրենց մէկ օգնուն մը չիգար՝ օգոստոսի մէջ Քօպուռկ հրաժարեցաւ, անոր տեղը Քլայռ-Փայդ եղաւ գլուխ ։ Փրանսզները շատ բերդեր առնելէն ետև Փիլէմէնկին կամ օլանտային վրայ վազեցին, քիչ քիչ ամմէն ստորին նահանգները առին, նոր տուրք ձգեցին վրանին, ով որ ներհակ կըցըցըներ զինքը Փըրանսըզներուն; ով որ թղթէ ըստակները չէր առնէր ինչ գնով որ իրենք որոշերէին՝ թիւփէնկով կըսպաննէին. տղաքնին բռնութի կառնէին իդալիա ու սպանիա կըխրկէին ծեծկըռվելու, Փիլէմէնկի մէջ շատ գտան իրենց դին եղօղներ, իրենց օգնօղներ:

Յուլիսի 12. 13. պրուշին զօրապետը հօէնլօհ տիւ բռնդին դքսունը մէջ զարկին, իրեն հաղորդակցուիը մօլլէնտօրփին հետ կտրեցին. անոր համար պրուշները նորէն ռէնօ գետին աս դիս անցան, ինչ քի որ գետին մէկալ դին էր՝ ամմէննալ Փրանսըզին ձեռքը ընկան. երբոր նեմցէները լէձին մէջէն կանցնէին՝ քաղքըցիք պատուհաններէն քար, եփուն եղ, եփուն ջուր. վրանին կըթափէին. աս լէձի քղքնալ աքվիսկռանանալ Փրանսըզին ձեռքը անցան. հօկտ. 8 նեմցէները զարկէին ժիւլիէ տեղը, նեմցէները ռէնօ գետին աջ դին անցան, ձախ դիի եղած տեղվանքը Փրանսըզին ձեռքը ընկան քանի մը տեղէն զատ. բալադինօին քօլօնիային մակօնցային կայսրընտիրները փախան: Պրուշին թ̃ըը ապսպրեր էր մէկ տեղ մը չիթողուլ իրեն զօրքէն պահպանութիւն ընելու համար. միաբանած է կապէնալ դուրս ելլալով՝ 20 հազար մարդ խնդրեց կայսրէն լէհին դէմ խրկելու. յայտնի գուրցեցալ որ պաշտպանելու համար միայն մտած ըլլալով ան ծածկին մէջ՝ ալ չէր կրնար տալու կայսերութեան ինչ որ կրնար իրեն, մանաւանդ. Թէ վճարում կըպահանջէր ան խարճերուն որ ըրաւ Փռանքֆօռդ ու Մակօնցան ձեռք ձգելու. կտրեց նաև իր դաշնադրութիւնը որ ըրերէր Ինկլիզին ու Փիլէմէնկին հետ։ Ասոր նման վարմունք մըն ալ ըրին կայսրընտիրները ու կայսերութեան իշխաններուն մեծ մասը, մէկ մասն ալ զիրենք ամենուն անտարբեր ցուցուցին։ Ասոնց ասանկ անմիաբանութիւնը յայտնի կըցընէր ուր պիտոր երթար բանը։

Կայսրը տեսնալով որ միս մինակ ինքը մնաց մէյտան, նոր զօրք հանել հրամեց 130 հազար. Հասսէի քասսէլին լանկրաավիօն՝ տարմըշդատին ու պատէնին իշխանները մէկ տեղ եկան խօսեցան ճար ճարակ ընելու կայսերութեան միութիւնը հոգալու զիրենք պաշտպանելու համար, աղէկ զօրքեր հանելու Ժաքօպէններուն հանդածներուն դէմ, բայց ինչ ուշ մտածութիւն, երբոր բանը բանէն անցեր էր։ Պավիէռան ու ուրիշներն ալ խաղաղութիւն ընելը հարկաւոր է կըսէին. ըսելով որ. ան տանթէնները ռօպէսպիէռն՝ ուրիշ քանի մը ժանտ մարդիկ մեռած ըլլալով՝ աչքէ ընկած էին ահարկու ժաքօպէնները Փրանսայի մէջ, ասկից յոյս առին որ մնացածները խաղաղութիւն կուզեն, անոր համար կըստիպէին կայսրը որ մէկ կերպով մը խաղաղութիւն ընէ Փրանսայիս հետ, մէյմըն ալ տեսան որ Փիլէմէնկը իրենց մէջէն ըլլալով երկու հոգի խրկեց փարէզ իրեն հետ առանձին խաղաղութիւն ընելու, բայց աս՝ խաղաղութիւնը չկրցաւ շահիլ։

Ֆրանսըզը եր [illegible] [illegible] Ֆիլէմէնկը՝ որուն [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]։

. 1795 .

Աս Թգ՟րներուն անմիաբանութենը դէմ Ֆըրանսզները գրեթէ ամմէնն ալ միաբանվերէին, սիրտերնին ելերէր տեղեր առնել բոլոր աշխարհի տիրել. Թէպէտ ամմէն մէկը մէյ մէկ մտքով աս բանիս ետեւէ կիյնար, որը տիրելու իշխելու սիրով, որը թալլելու հարստանալու սիրով, որը իրենց մտացածին երեւակայութիւնը առաջ տանելու սիրով, նոր հաւատք նոր տէրութիւն մը հնարելու, չիմացուած ազատութիւն մը հաւասարութիւն մը խօթելու. անհիմանալի բան մը որ խելացի մարդ մը չի կրնար բռնել թէ ինչպէս կրնայ ըլլալ գործքով։ Աս կրակը սիրտերնին մէջ վառած ունենալով աս դին ան դին կը վազէին. Մանկօնցային վրայ շատ հեղ կը յարձըկէին, որ աղէկ զօրքով մէջը պաշտպանված ըլլալով հազարներով Ֆրանսըզ ջարդըլվեցան չկրցան առնել. Ֆիլէմէնկին վրայ վազեցին, որուն վրայ ազգային միաբանութիւնը 120 հազար Ֆրանսըզ խըրկեց. ան ձմեռը սաստիկ ըլլալով՝ որչափ ջուրեր կային որ Ֆիլէմէնկներուն ապաւէնն էր թշնամիները չէին կրնար անցնիլ՝ սաստիկ ցրտութիւնը ամէնն ալ պաղեցուց . Ֆրանսըզները ցամաքի պէս վրայէն քալելով անցան ։

Յունվ . մէջ Ֆիլէմէնկի իշխանները մարդ ղրկեցին Փարէզ հաշտութիւն խօրաթելու . բայց Ֆիլէմէնկին հարստութիւնը ամէնուն սիրտը աւելի կըգրգռէր ծեծկըվելու քան թէ հաշտըվելու . տեսնալով իշխանները որ Ֆրանսըզները օրէօր առաջ կուգան՝ ամէն ժողովուրդը յորդորեցին ոտք ելլալ միաբան զէնք առնել . բայց Ֆիլէմէնկները փոխւերէին , իրենց առջիններուն պէս չէին որ 200 տարիի չափ միաբան երևելի տէրութեց դէմ կեցան . իրենց մէջի տարաձայնութիւնը թմրեցուցերէր զիրենք ։ Յունվարի 9 իրարու հետ զարնըվիլ սկսելով օր մը Ֆրանսըզները՝ օր մը Ֆիլէմէնկները յաղթըվելով ետ կըքաշվէին . Ֆրանսըզները երբոր պէտքը կըլլար սառոյցներուն վրայ յարդ (պուզերուն վրայ սաման) ձգել քալելու համար՝ իրենց տեղը Ֆիլէմէնկին խեղճ գեղացիները առաջ կըքշէին , անոնց ձգել կուտային . գեղացիներուն հարկ կըլլար թօփերուն առջին կենալ յարդ ձգելու համար . անկէց խիստ շատ բազմութի կըյնէին կըմեռնէին . իսկ Ֆրանսըզները ողջ մնալով՝ Ֆիլէմէնկի մեռելներուն վրայէն քալելով՝ Ֆիլէմէնկին տեղվանքը կառնէին ։ Լեմցէները ինկիլիզները տեսածնին պէս Ֆրանսըզին յարձըկիլը ետ քաշվեցան . Ֆրանսըզներուն բաց մնաց ամէն տեղ վազելու . անանկով յունվ. 17 ուղրէք 18ին ամսդըր տամ առին ամմէն տեղ Թալլելով. շդատհալդէռը իրեն երկու տղաքը իրենց պաշտօննին ձգելով փախան գնացին ինկիլդէռռա :

Նորբոր Ֆրանսզը իր տակը առաւ՝ մէկ ռամկապետութիւն մը ըրաւ Ֆիլէմէնկը անկախ ազատ. իր կամքին Թողուց մէկ սահմանադրութիւն մը ընտրելու որնոր ուզէ. ամմէն տեղ իրեն տըրվավ քանի մը բերդերէն զատ. քանիմընալ բերդքակեց. 100 միլլիոնի զուտ (Նաղտ) ըստակ ուզեց. 100 միլլիոնիալ բօլիցայի Թուղթ, որչափ բան որ կային համբարներուն մէջ ամմէննալ առաւ. չէլտա գետին նաւարկութիւնը բաց պահեց. ազատուն ծառեր տնկեց, հաւասարութի ապահովութիւն քարոզեց, քարոզելովը կողոբըռտեց տուրքեր պահանջեց, ով որ ինչ ոսկի արծաթ ունէր՝ հարկ եղաւ տալու տուրքին տեղը։ Այս որովհետեւ Ֆրանսզին հետ միացաւ Ֆիլէմէնկը՝ հարկ եղաւ անոր հետալ Ինկիլիզին դէմ ծեծի ելլալ՝ Ինկիլիզնալ քանի վաճառականի նաւ որ ունէին Ֆիլէմէնկնէրը իրեն նաւահանգիստներուն մէջ՝ ամմէննալ առաւ. ասանկալ առաւ իրենց արքունի նաւերը. 2 խոշոր նաւ, 5 Ֆռխալթա, 9 նաւալ հինտիստանի բաժանորդուն (քօմբանիայի), ամմէնուն աժողչէքը իբր 20 միլլիոն սդէռլին լիռէի կամ կինեէի. իրեն առաւ նաեւ աֆրիկէին բարէյուսոյ հրուանդանը ու սէյլան կղզին մէջի տեղվանքը որ ունէր Ֆիլէմէնկը. ամմէննալ հարաւատ ու նաւարկողներուն հարկաւոր տեղվանք ։ Ասանկով չորս դիւացին Ֆըրանսզէնալ ինկիլիզէնալ թալլըվեցաւ ․ ան ամենահարուստ ազգը եւրոպի աղքատութիւնը հասնելով ոչնչացաւ ․ բայց դուն ան նայէ , մէջերնին անչափ բաժնըվածութիւն կար որ՝ շատոնք կուրախանային իրենց տէրութեան կորսըվելուն վրայ , մըր շըդատ հալըդէուին դէմ ըլլալով , մըր ժաքօպէններուն դին , ոմանք միայն հայրենասէր մնացած ։

Ֆիլեմէնկին առնըվիլը շատ վախ ձգեց կայսերութեան ու պրուշի մէջ ․ պազիլէա քաղաքը եղավ խօսակցութեան տեղ խաղաղութիւն ընելու ․ կայսրը կուզէր անանկ հաշտութիւն մը ընել որ պատուով ըլլայ ու ապահով թէ իրեն և թէ իր դաշնակցացը համար ․ պրուշը հերիք կըսեպէր մէկ հաշտութիւն մը որ շահաւոր ըլլայ իրեն ու քանի մը բռօդէսդանդ իշխաններու որոնք իրեն յարեալ էին ․ ապրիլի 5 ինքը զատ հաշտութիւն ըրավ ու թէուչ որ՝ ռէնօ գետին աս դիս եղած իրեն երկիրները իրեն ձեռքը մնան ․ իսկ ռէնօ գետին ան դին եղած երկիրները Ֆըրանսզին ձեռքը մնան մինչեւ որ կայսերութեան հետ հաշտութիւն ըլլայ , մէկ զարմանալի թէութինալ աս եղավ որ՝ Ֆրանսը պարտաւոր դրվեցաւ խաղաղութիւն ընել կայսերութեան ան իշխաններուն հետ որոնք ուզեն պրուշին հետ միանալ , և որոնց համար որ պրուշը ուզենայ ։ Ասիկայ գերմանական սահմանադրութեան կործանում մընէր՝ բայց առաջ չիգնաց ․ պրուշին թիւրը մայիսին առջի օըները մէկ Ճարձակ Թուղթ մը հանեց Ռադիսպօնայի ժողովին իրեն ըրածները արդարացընելով՝ բայց հաճոյ չանցաւ. հոն կըծանուցանէ չէզոքութիւն մը ըրած Փրանսային հետ Գերմանիայի հիւսիսային կողմանց համար, ուր միայն բաւօղէնզանգ իշխաններ կըբնակէին, շատ խարճ ըլլալուն համար ու շատ վնաս՝ անհնար էր կըսէր ինծի ծեծը շարունակել: Բայց ան ատենները ինքը անանկ պատրաստութիւն կըտեսնար պտզմի՝ որ կըցըցըներ մոսկովի վրայ ելլալու միտքը, ինչպէս որ կերեւայ լեհին բաժանմանը համար որ իրեն ուզածին պէս չեղաւ, նաև տաճկին հետ հաշտեցընելու համար, ու լեհին բաժանմունքը կերեւայ պատճառ ան արտառոց գործքերուն որ պրուշը ըրաւ բոլոր աս պտզմին ատեն:

Հիմա նեմցէն մինակ մնալով քանի մը կայսերութիւն իշխաններով՝ դաշնադրութիւն մը ըրաւ մոսկովին ու ինկիլիզին հետ. բայց մոսկովը տաճկին ծեծին մէջը ըլլալով արքուշէնալ վախ ունենալով օգնութիւն մը չիկըրցաւ ընել. ինկիլիզն ալ ծովու վրայի ծեծկըռուելուն միայն կըխառնուէր. անանկով ցամաքի ծեծը միայն նեմցէի վզին մնաց. աւելի ծանրցաւ բանը նեմցէին վրայ. երբոր սպանիացնալ պաղիլէա մարդ խրկելով յուլիսի 22 հաշտութիւն ըրաւ Փրանսացին հետ. սպանիային վրայ եղած Փրանսացին բանակը եկաւ իտալիային վրայ ուր նեմցէնալ՝ տեղվանք ունէր: Մէկ ուրիշ վիճակներուն ան եղած նեմցէին՝ որ մանձառի մէջինալ ապըստամբութի՟ն եղաւ, որուն գլխաւորները բռնելով զսպեցին, Փրանսզին դէմ սօթթըվեցան, որոնք ապրիլի 30 սաստիկ կըռուեցան մակօնցային տակը բայց կոտորվեցան ։ Այսոր նորէն ուզեց հաշտունէ՟ վր՟ խօրաթել, ռադիսպօնայի ժողովը յորդորեց մարդ խրկել պազիլէա աս բանիս համար. հաշտունէ՟ ձայնին վրայ 4 ամիսի չափ մէկ զինադուլը (միւթարէքէի) մը պէս ըրին ռէնօին քով եղած բանակները, որուն աջ դին նեմցէները կեցած էին, իսկ ձախ դին Փրանսզները. ան ատենները լուքսէմպուրկ քաղքին որովհետեւ օգնուի՟ չիհասաւ նեմցէներէն՝ անօթութէ՟ չիդիմանալով մարտի 8 Փրանսզներուն ձեռքը տըվաւ. օգոստոսին ետքը Փրանսզները փորձեցին ռէնօն անցնիլ բայց չիկրցան. աս դադրած ատեննին եղաւ որ մէկ տեղ խօսելով Փրանսայի թագաւորին աղջիկը նեմցէներուն տըվին, նեմցէներնալ անոր տեղը ան պատուիրակները տըվին որ տիւմուռիէն նեմցէներուն ձեռքը տըվեր էր. ուրիշ գերիներալ իրարու հետ փոխեցին. պրուշնալ վրան առեր էր կայսերութէ՟ համար հաշտունի՟ ընել տալ ։ Ամէննալ աւելի յոյս առին հաշտունէ՟ վրայ երբոր երրորդսահմանադրուի՟ը եղաւ Փրանսա. բայց ժաքօպէնները որովհետեւ ծեծ կուզէին՝ թող չիտըվին հաշտունի՟ ընելու. միայն հասսիա քասսէլին իշխանը իբրեւ պրուշին հպատակը օգոստ. 28 հաշտունի՟ ըրաւ Փրանսզին հետ, կայսերութե՟ն դուրս եղաւ ։

-Նորբոր նեմցէները ուէնօ գետին քով շարված ըլլալով կընայէին որ թող չիտան Ֆրանսզներուն աս դիս անցնիլ, անոնք սեպտ. 6 գիշերանց աս դիս անցան ու էին երկու բերդերը, մէկը տուխպուրկ պրուշին տակը՝ մէկալը տուսէլտօռֆ բալադինօյին մէջը. երկուքին հետալ չէզոքուի̃ ընելով շուտ մը իրենց ձեռքը առին. աս բանս խիստ դէմ երեւցաւ ինչու որ՝ պրուշը որովհետեւ խօսք կապերէր Ֆրանսզին հետ հիւսիսային իշխաններուն համար միայն ընել չէզոքուի̃, Ֆրանսզներունալ կըյնար որ իրենքալ ուրիշի հետ չէզոքութի չընեն. հիմա ասանկ ընելովնին նեմցէն իր կունակը տեսաւ իր թշնամին. առանցալ հասկընալու թէ ուսկից եկերէին՝ հարկ եղաւ իրեն ծեծկըռվելով ետ քաշվիլ, լահու գետին քովընստիլ: Աւելի գէշ նեմցէին ան եղաւ որ մանհէյմ քաղաքնալ Ֆրանսզին ձեռքը յանձնեցին որ կըպահէր նեմցէին համբարները ու հաղորդակցուի̃ը քլայռֆայդին ու վուռմսէռին մէջ. Ֆրանսզները շուտ մը չէզոք հրատարակեցին բալադինեան երկիրը, աղէկ ընդունելուի̃ գտան: Քլայռֆայդ զօրապետը երկու կրակի մէջ ընկած ըլլալով ետ քաշվեցաւ. Ֆրանսզները դէպ 'ի հէյտէլպէրկ գացին՝ որպէս զի կատարեալ կտրեն հաղորդակցուի̃ը երկու վերոյիշեալ զօրապետներուն մէջ, բայց հոն ըլլալով քօստանօվիչ նեմցէ զօրապետը քիչվոր զօրքով անանկ դէմ ելաւ Ֆրանսզներուն անանկ քաջուի̃ ցըցուց որ՝ շատ հոգի կոտրելով ինչվան Մանհէյմ քշեց անոնք, տիւֆուռ զօրապետնին գերի բռնեց, նեմցէին համբարները խալըսցուց, երկու վերոյիշեալ զօրապետներուն հաղորդակցու̃նը բացաւ ։

Աս ատեն կայսերմէն ազատութիւն եկաւ քլայռֆայդին՝ առանց սպասելու վիեննայի հրամանին ծեծկըռվիլ ինչպէս որ ուզէ . աս ազատու̃նը մեծ քաջալերու̃ն տըվաւ ան զօրապետին իրեն քանքարը վարպետութիւնը բանեցընելու . խօսք դըրաւ վուռմզէռին հետ մակօնցան խալըսելու, որուն մէ̃ ֆըրանսըզները նորէն յարձըկերէին հօկտեմ . սկիզբը . 6000 հօգի կորսնցընելով ետ քաշվերէին, սաանկ խօսք կապելով հօկտ . 11 անցաւ մէնօ գետը, հօէշ բերդին մէ̃ քալեց . Ֆրանսըզները ամմէն ուժով պաշտպանեցին որպէս զի իրենց ժուռտան զօրապետը ատեն ունենայ ետ քաշվելու, որ գիշերանց թողուց ան կողմէրը իր ամմէն զօրքով լահու գետը անցնելու հետ եղաւ . բայց նեմցէնները վրայ հասնելով աւելի հօկտ . 13 . 18, շատ ֆրանսըզ ջարդեցին ։ 8 կամ 10 հազար մարդ եղան մեռած խոցված ու գերի ընկած . շատոնալ փախան . 80ալ թօփ ձգեցին ։ Աս դիւացէն մակօնցան խալըսեցաւ, ֆռանքֆօռդնալ ազատեցաւ տուրք տալէն՝ որ ֆրանսըզները կըպահանջէին թէպէտեւ չէզոքութե̃ն մէջն էր ։ Այն ատենը վուռմզէռնալ մէկալ դիւացէն մանհէյմին վրայ քալեց . ամսուն 18 ֆրանսըզներուն հետ զարնըվեցաւ . 2000 անոնցմէ կորսըվեցան . օտինօդ զօրապետնալ ուրիշներուն հետ գերի ընկաւ, մնացած Փրանսըզները մանհէյմին մէջ փախան որ շուտ մը պաշարեց: Վուռուտան նորէն անցաւ Ռէնօ գետը. Փրանսըզին զօրքը ետ քաշուելու ատենը Ճամփան շատ չարիք կընէին նաև պրուշյին երկիրներուն մէջ որ իրենց բարեկամն էր. Թէ որ մէկին վրայ ունեւոր կըլսէին՝ տանջանքներ կուտային իրեն ունեցածը ցըցընելու, իրենց տալու. կըծեծէին, մատվընին քիթերնին կըկտրէին, ողջ ողջ կրակի մէջ կըձգէին. իրենց առջին ելլօղը անանկ կըհանվեցընէին՝ որ մերկ խայտառակ կըթողուին. Թող տուր ըրած անառակութինին. անչափ որ Փրանսըզին հազարապետներնալ չիկրնալով իրենց զօրքը զսպել, իրենց չիհաւնիլը հասկըցուցին նեմցէներուն, ինչվան աս խօսքս մէջը գրելով Պատիւ կըհրամէ

մեր զինուորներուն, մենք առաջնորդներուն:

Աս նեմցէներին յաղթութիւնները լսելով Փրանսան նորէն վախի մէջ ընկաւ, նորէն հրատարակեց որ հայրենիքը վտանգի մէջ է, նորէն տուրք ձգեց, Թղթէ ըստակներուն աժէքնալ անանկ ցածցերեր որ հարիւրին 25 կըվճարէին. իբր Թէ ամմէն Փրանսան բացը ելած էր: Կլէր-Փայթ զօրապետը որուն աչքը մակօնցան խալըսեր էր, Փըրանսըզները ինչվան լահու գետը հալածեցին ետև քանի մը զօրք հոն Թողլով որ փախչօղներուն ետևէ իյնան, ինքը 30 հազար մարդ իրեն առնելով արտօրնօք քալցընելով յանկարծ մակօնցային վր եկաւ. անձամբ ներս մտաւ ամմէն զգուշութիւը բանեցուց որ ժաքօպեանց դին եղօղները Ֆըրանսզներուն չիմացընեն իրենց գալուն համար . Ֆրանսզները մակօնցային մէկ դիացէն մեծ բանակ մը ունէին 40 հազար մարդով . 160 Թօփով . բոլորտինքնին եռապատիկ խորունկ փոս փորած , որ իր խորունկութէը համար գայլը փոս կըսվէր . եռապատիկ պատնէշ (մէթերիզ) շինած ցիցերով որուն վրայ տարի մը աշխատերէին . քըլայռ-Ֆայդ հոկտ . 29 երկու գունդ զօրաց հանեց մէկը վերէն մէկը վարէն . Ֆրանսըզին աջ դին սուտ ծեծ մը բանալով հոն բերել տըլվալ իրենց շատ զօրքը . բերել տալէն ետև իրարու ծեծ բացաւ ձախ թևին վրայ . հոն տկար գտնալով թշնամին՝ իրարու կռնակ ելլալով ան խորունկ փոսը ելան նեմցէները . պայօնէդդան ձեռվընին բռնած՝ Թօփերը առին որ Ֆրանսզները անդադար վրանին կըպարպէին , իրենք ետքը Ֆրանսզներուն վրայ դարձուցին , 2 ժամու մէջ նեմցէները ամբողջ բանակին վր̄ տիրեցին , 17 հազար Թիւֆէնկ գտան աս դիս ան դին ձգձգած որ արտորնօք փախչելնինի ձգերէին . ետևնին վազելով 227 Ճէպխանէի առապայ առին . 139 Թօփ . 2000 Ֆրանսզ կոտըրվեցան . 4000 հոգի նաև իրենց տէֆթէրխանէն գերի ընկան . մէջը գտան իրենց հասարակաց պահպանութե̄ ժողովին Թուղթը , ուր կապսպրեր չինայիլ չիխընայել չէզօք եղած երկիրներնալ ։ Նեմցէներէն 700 հոգիի չափ մեռան . 900 հոգի խոցվեցան ։

Նոր նման քաջութիւնմընալ վուռմսէռ ցըցուց Մանհէյմ քաղաքին վր՟. դուրսը եղած Փրանսզները զարկաւ, քաղաքը թօփոտել սկսաւ. մէջի եղող բալատինեան մենծը Օպէնտօռֆ ուրիշ բալատինեան պաշտօնեաներով (որոնք հազար հնարքներ բանեցընելով Փրանսզին ձեռքը տըվերէին) հիմա ամմէն ուժերնին թափեցին նեմցէին դէմ դնելու. անով քաղաքին շատ վնաս տըվին. բայց վերջապէս հոկտ. 22 Մանհէյմ քաղաքը անձնատուր եղաւ. մէջի գտնըված պահապան զօրքը 9762 հոգի գերի ընկան։ Մակօնցան ու Մանհէյմ առնելէն ետև Քըլայռֆայդ ուզեց Փրանսզին զօրքը զարնել, որոնց բիշկռիւ զօրապետը իր զօրքով Մանհէյմին դիմացն էր կեցած. Ժուռտան միւս զօրապետնալ կրնայէր անոր հետ միանալու, վուռմսէռնալ իրեն զօրքով կուգար Քլայռֆայդին օգնելու. բայց նոյեմբ. 6 եղած սաստիկ փոթորիկը շատ վնաս տըվաւ, քակեց տարաւ կամուրջը (քեօփրիւն) որ Քասսէլին ու Մակօնցաին մէջն էր. անոր համար երկուքին միանալը ուշացաւ ինչվան նոյեմբ. 10. ան ատենը որոշեցին զարնելու։ Բիշկռիւն անոնցմէ առաջ նեմցէին առաջապահ զօրացը վր՟ վազեց, բայց Քռայ քաջ զօրապետը աղէկ դէմ կեցաւ. ետքը յարձըկեցաւ առաւ ամմէն գեղերը որ Փըրանսզներուն ձեռքն էին ընկած, հետևեալ օրը մեծ կռիւ մը պիտոր ըլլար բայց Բիշկռիւն գիշերանց փախաւ, ամմէն տեղ ճամփաները ավրելով, որպէս զի ուշացընէ նեմ ցիներուն վազելը իր ետեւէն . Ժուռտաննալ տեղ տեղ զարնըւելով նեմցիին հետ 1200 հոգի կորսնցուց մեռած ու խոցուած , 300 գերի Թողուց ։ Քըլայուֆայդ նոյեմբ . 14 գնաց զարնըւեցաւ բիշկուիւին հետ , հալածեց ետեւէ ետեւ քաղաքըներ առնելով . Ժուռտաննալ չկրցաւ բիշկուիւին հետ միանալ . երբոր սըխուա քաղաքէն գուրս պիտոր ելլար բիշկուիւն՝ աղէկ գործք մը ըրաւ արժանի յիշելու . առաջ սպասեց որ ամմէն զինուորները ելլան , ետքը ինքը ելաւ որպէս զի չխԹալլեն ։

Ասկից ետքը պզտիկ ծեծեր ըրին մէջերնին . Ձմեռնալ վրայ գալով՝ քսան օրալ շարունակ անձրեւ՝ Ֆրանսզ զօրապետները զինադուլ (միւԹարէքէ) առաջարկեցին . Քըլայուֆայդալ ընդունելով մակօնցա ըրաւ իր զօրաց ձմերոցը , ինքը գնաց վիեննա ։

Լեհէն հանած նոր պատերազմութիւնը ։

1794 .

Ինչպէս որ առաջ պատմեցինք՝ Թէպէտ պզտիկցուցած Լեհին տէրուԹիւնը մէջ շատ կարգ կանոն դրերէին , բայց անանկալ չիխաղաղացաւ երկիրը . յիշելով իրենց առջի ազատ անկախ տէրուԹիւնը մեծ ու պզտիկ չէին կրնար քաշել իրենց վրայ եղած նորուԹիւնը , որ Մոսկովն ու պրուսը ըրին երկրորդանգամ Լեհաստան բաժնելով . սաստիկ ատելուԹիւն կըցըցընէին ով որ աս բաժանման պատճառ եղաւ. մանաւանդ որ մնացած լեհի տէրութիւնալ ազատ չէր ուզածը ընելու, բացարձակ չէր կրնար կառավարել. որովհետեւ Ինկէլսդրօմ մոսկովին զօրապետը 10 հազար զօրքով Վարշավիայի մէջ նստած ըլլալով, ուրիշ մոսկովի զօրքերալ ասդին ան դին Լեհի տէրութեան մէջ սփռըված, մոսկովին ձեռքովը կըդառնար շատ բան. ասոր վրայ շատ կըմրմռային լեհերը բայց գաղտուկ, չէին կրնար համարձակիլ բան մը ընելու ։ Փրանսայէն դարձող լեհերը կամ Փրանսզները որ գաղտուկ Լեհաստանի մէջ էին, աս դին ան դին շատ կըգրգռեին լեհերը ոտք ելլալու, իրենց իրաւունքը պաշտպանելու, երկիրնին ազատելու ան երկու բռնաւորներուն ձեռքէն՝ որ անիրաւութեամբ յափշտակերեն կըռէին. ասկից լեհին մէնծերուն մէջը մէկ ընկերութիւն մը ելած էր՝ որ ամմէնուն գաղտուկ կըփչէր ապստամբութեան հանելու, մարտի սկիզբը շատ քաղքըներու գեղերու մէջ տարածեցին աս ապստամբութեան կըրակը. անհնարին ատելութիւն ունենալով մոսկովին դէմ պարսաւանաց գրքեր հանեցին, ապառնալեաց թղթեր կախեցին ։ Մոսկովին զօրքը դատաւորները վախերնէն գիշեր ցորեկ պտըտիլ սկսան որ գտնեն աս ծածուկ ապստամբները. Վարշով քաղքին մէջը շատ հեղ խռովութիւն կելլար աւելի եղաւ մարտի 15. ուր լեհին պահապան զօրքը գրգռված ըլլալով զարնըվեցան մոսկովին զօրացը հետ իրար կոտորեցին. ասիկայ եղաւ մէկ նշան մը ընդհանուր խուովուէ որ պահուած կար. և որովհետև ամմէն ապստամբութիւն չկրնար առաջ երթալ ինչվան որ մէկ գլուխ մը չունենայ իրեն՝ անուանի քօջիւաքին իրենց վրայ գլուխ դրին, որուն անունը միայն լսածնին պէս ամմէն լեռի զինուորները սիրտ կառնէին: Ասիկայ փարեզ գացած էր, անկեց դարձեր եկեր էր 10 կամ ըստ ոմանց 12 միլիոն ֆրանքի հետը բերելով որ ժաքօպէնները օւլէմանները յօժարութեամբ ողվերէին իրեն, որպէս զի աս դիւերը իրենց ասանկ մէյմը ունենան մոսկովին ու պրուշին հակառակօղ. հիմիկվան ատենս լիբսիայի մէջ քաշված կեցած էր, որուն հետ մէկ տեղ էին նաև հուկօ քօլօնդայի, իգնատիոս բօղօցքի, զայոնչէժ կոմսը. քօջիւաքին լիբսիային մէջէն կըթղթակցէր կըկարգաւորէր անոնք որ նոր ապստամբութիւն հանել կըմտածէին, որոնց գլխաւորները վարշավիայի մէջն էին. երբոր ամմէն բանը կարգի դրաւ՝ գաղտուկ մը եկաւ անոնց հետ մէկ տեղ լեհաստան մտաւ: Ու որովհետև ամմէն ապստամբութիւն հանօղներուն սովորութիւն է առջի բերանը նեղեալ մարդիկներուն տէր կենալ որպէս զի իրենց դին մարդ շահին, ասանկալ աս հնարագէտ քօջիւաքին մէկէնիմէկ սկսաւ հին լեհին զինուորները իրեն կանչել, որոնք տաճկի քով նեմցէի քով գացած ըլլալով ապրուստ մը գտնալու՝ տեղ մը երես չէին գտած. սկսաւ գեղացիներուն ազատութիւն տալ՝ որոնք լեհի մէջ գերի են անասունի պէս նեղութիւն կըքաշեն. աս լսածնին պէս գեղացիք շուտ մը ամմէն գեղերէն ասոր քովը թափիլ սկսան, 100 հազարէն աւելի ժողվըվեցան զէնքի տեղ իրենց փայտերը բրիչները ձեռվընին առած, հարուստներուն ապրանքները թալլելու մտվընին դըրած, Նիկոլաու՜ս, Հասսաւարու՜ս կանչել սկըսան ։

Մատալինսքին առջինը եղաւ ապստամբութեն դրօշակը բանալու. 800 ձիաւորով ավրըշտըկելու լեհաստանին ան երկիրը որ ետքէն առերէր պրուշը. դէմ կեցող զօրքերը զարնելով քռաքօվիային իշխանութեը մէջ մտաւ. ան ատենը հոն հասաւ նաև քօջիուսքին սաքսօնիայի վրայէն գալով. մարտի 24 քռաքով մտաւ, ուսկից օր մը առաջ ելերէին մոսկովները, ամմէն քռաքովիացիք միաբան ստորագրութիւն թուղթ ըրին ապստամբութիւն հանելու, քօջիուսքինալ իրենց գլուխ դըրին. անալ երդում ըրաւ ազգին, խօսք տըվաւ պահելու ամմէն թեութիւնները որ ան թղթին մէջը գրված էին. քաղքին զօրքնալ երդում ըրաւ նոր ապստամբներուն հաւատարիմ մընալու՝ քօջիուսքին հնազանդելու. ան ատենը լեհերը յայտնի պատերազմ բացին մոսկովին դէմ իբրև իրենց իրաւունքը երկիրը յափշտակող ։ Քօջիուսքին իրեն տակի պաշտօնատէրեր ընտրեց, քաղաքական ու կենցաղական գործքերը շտկեց, որուն յանձներէին ամմէն բան. պարապ կեցած զինուորները իրեն քովը գալով օրէօր իր զօրքը շատցան եղան 25 հազար. ան ատենը 15 հազար զօրք որ մոսկովը բռներէր թոշակ տալով իրենց՝ թողուցին եկան քօշիւսքիին քով. ասանկ զօրանալով նոր թօփեր թափել տալով իր ամմէն բանակով քաղաքէն դուրս ելաւ ապրիլի 1. վարշովի վրայ երթալ բռնեց. Ճամփան 12 հազար մոսկովլի հանդիպեցաւ որ իր վրայ կուգային. շուտ մը ասոնց դէմ ելաւ 4000 հոգիով, մեծ մասը գեղացիի զէնքեր վրանին առած թօփ մըն ալ չունենալով. ասոնք 6 ժամ իրարու հետ կռուելով ռասլավիչին քով՝ մոսկովլին վ̄ր ելան. 3 հազար մոսկովլէն աւելի ո՛րը կոտրեցին, որը գերի ըրին, 12 մեծ թօփեր առին, իրենց գեղացիի զէնքերով մոսկովլին մէկ մարտկոցն ալ (թապեան) իրենց առին:

Աս պզտիկ յաղթութիւնը ամմէն լեհերուն սիրտ տըվաւ, ապստամբութիւնը ընդհանուր եղաւ. կռօժօսքին մտաւ կալլիցիայի ու պրուշի երկրին մէջ տեղը. կռէճիւքը ամմէն սամօյացիները ոտք հանեց. եաժիւսքին 600 մարդով վիլնան առաւ, մոսկովները վռնտեց. 1500 հոգի անոնցմէ գերի ըրաւ: Բայց ըստակի պակսութիւն ունենալով թագաւորութեն սնտուկէն սկսան առնել, ու ժամէրուն արծաթներէն. վճիռ ալ հանեցին որ ամմէն հինկ տուն թո՛ղ մէյ մէկ մարդ պահէ. քաղքըցիներուն ու վաճառականներուն վրայ ծանր տուրք ձգեցին տալու. եկեղեցականքը պարտաւորեցին շուտ մը 200 հազար ֆիօրին վճարելու: Ապրիլը կէսին յայտարար թուղթ մը հանեցին իրենց պատճառները հասկըցընելով, որոնց պլանը հաւնեցին նաեւ մոսկովն ու Պըրուսը, ապստամբ հրատարակելով Լեհերը, մահապարտ վճռելով զէնք առնողները։

Վարշաւեայի առնուիլը մոսկովին ձեռքէն.

1794.

Մոօվաւճի ելլալու ատենը վարշաւիա. նըրստօղ մոսկովին դեսպանը ու Ինկելստրօմ զօրավարը հասկըցուցին Սէնայուն խորհուրդին թէ ինչ վտանգի մէջ ընկած էր լեհին արքունիքը ու կառավարութիւնը, ստիպեցին որ ապստամբներուն ամմէն համախոհները բռնեն, ոչ թէ գոնէ լեհին մայր քաղաքը վարշաւիա հանդիստ մնայ, բայց լեհին դաւաւորները հասկըցեր էին որ իրենց մէջնալ շատ կային ապստամբներուն համախոհ մոսկովին ու լեհի թագին թշնամի. Թէպէտ և անունով միայն թագ էր։ Մոսկովները զիրենք ուժովցընել նայելով սա բանս իրենց դէշ ըրին, որ ապրիլի 17 աւագ. Ճշի օրը ուզեցին իրենց առնել վարշաւիա եղած թէր ամենէն մէջքի զէնքերով, ան օրը ամմէն վարշաւիացիք մէկ եղած յայտնի մոսկովներուն վրայ վազելով 48 ժամ կռուեցան. մոսկովին ձիաւորները Ճամփայներուն մէջ վազելով վարշաւիացիները կըջարդէին, իրենց թօփերը անձրեւի պէս վրանին կըթափէին, բայց վարշաւիացիք կատղած ըլլալով իրենց ջարդըւիլը չնայեցան. վերջապէս մէկ Ճամփու մը մէջ միայն 860 մոսկով կոտրեցին, ամմէնը 6 հազար մոսկով կոտորեցին. պավլէու զօրապետը 2500 հոգիով գերի ըրին. 50 թօփ և ուրիշ հավան թօփեր առին. ինկէլսդրուամ 1000 հոգիով աբրաքսին զօրապետով հազիւ կրցաւ փախչիլ։ Սանկով ապստամբները տէր եղան վարշավիայի, զինարանին տէր ըլլալով 200 թօփէն աւելի դուրս հանեցին, շատ մենծեր վաճառականներ ու քէհյներ սպաննեցին, որոնք որ իրենց դէմ կերևնային. ինչ տուն որ կիմանային թէ մէջը մոսկով կայ պահվըտած՝ ան տուներնալ կերէին. ըսդանիսլավոս թ̃րը ծերացած ատենը իր վ̃ր վախնալով փախաւ գնաց մէկ վանք մը, ասիկայ եկան զինուորներով իր դարպասը տարին, իրեն պէտք եղած բաներնալ չհոգալով

բանտարկեալի մը պէս պահեցին։

Մայիսի սկիզբը եաժիւսքին 600 մարդով վիլնա քաղաքը առաւ, հոն եղած մոսկովները կոտորեց վռնտեց, 1500 հոգի անոնցմէ գերի ըրաւ. 56 թօփ առաւ. 18 հազար թիւֆէնկ, 30 հազար ռուպլի նաղտ ըստակ. կռօտնօի մէջ եղօղ մոսկովները աս բաներս լսելով վախերնէն փախան, բայց ճամփան ապստամբ լեհերը ասոնց առջենին ելլալով մոսկովին կէս զօրքը քանի մը թօփերով կորոնցուցին. լեհերնալ լիթուանիայի մէջ հազար հոգիի մը չափ ո՛րը ցրուեցան, ո՛րը գերի ընկան։ Մայիսի 8 թ̃րին անուանին տօնը ըլլալով հանդէսը լմննալէն ետև՝ առապայով ժուռ գալու էր ելած վիսթօլա գետին քով. ապստամբ լեհերը կառդեցընելու համար ժողովուրդը՝ սուտ ձայն հանեցին թէ թգ̃րը կըփախչի ։ թգ̃րը բանը հասկընալով՝ չըլլայ թէ նորէն վտանգի մէջ իյնայ սպաննըվելու՝ եւ դառնալով ցըցուց զինքը ժղ̃վդեան անանկով խաղաղցուց ։ Անկեց ետքը ուրիշ սուտ ձայն հանեցին թէ մոսկովն ու պրուշը մօտիկ եկեր վարշով մտնալու թօփերով, աս ձայնիս վր̃ ամմէն ժղ̃վդը վաղեցին, աչք գոցել բանալինինի զէնք առին ։ տեսնալով որ սուտ էր՝ իրենց բարկուտը թափեցին իրենց ազգին վրայ ։ սկսան չարերը տեղ տեղ կըրակ տալ թալլելու համար աւելի հարուստներուն տուները որոնց գլխաւորն էին պռանիքի կոմսը, ծապելլօն, օգօրովսքին, ռաժիւսքին, լիվօնիայի եպ̃սը, ու դէբբէա հարուստ սարրաֆը ։ բանտի մէջ եղօղներուն մեծ մասը ջարդեցին ։ կառավարօղները՝ մոսկովի ծառայուն̃ մէջ եղօղները՝ խիստ դէշ բանտերու մէջ դրին վրէժ առնելու համար ։ երբոր ինկելսդրօմ մոսկով զօրապետին ազգականը երկու լեհ զօրապետով թգ̃րին կերթար խօրաթելու՝ ժղ̃վդը անիկայ սպաննեց, ով որ մոսկովին դին էր կամ մոսկովէն աղէկութի մը տեսած էր՝ ամմէննալ մտվընին դրին ջարդելու ։ ասոր համար շուտ մը նոր կառավարութի մը հնարեցին իրենց յարմար ։ վարշավիայի մէջ արեան դատաստան մը դրին Արեան ատեան կոչելով, որ շուտ մը կախել տըվավ քօղաքօվսքի կոմսը որ լիթուանիայի զօրապետն էր, և իր եղբայրը որ լիվօնիայի եպ̃սն էր իւեւ մատնիչ հայրենեաց․ ծապիէլլօ մառէշալը իրեն ամէն մարդիկներով բարեկամներով․ իրենց հարսներովը, ցարօվսքի զօրապետը ու անքվից խորհրդականը, ամբաստանելով թէ ասոնք համախոհ են եղած մոսկովին, կաշառք (ուպուտիէթ) կառնէն անկէց, որ էր մէկ յանցանք մը հասարակ նաեւ ուրիշ հազարաւոր լեհի մեծերուն, նոր դրած ատեաննին շատ ջանաց ասոնք խալըսցընելու, բայց կատղած ժողովուրդը շուտ մը սպաննել տըվաւ․ բանտապատեց պենետիքթեան կրօնաւորաց վանքին առջին կախաղան անկել տըվաւ չորս տեղ, հոն ուզածնին կըկախէին․ վիլնայի եպիսկոպոսը մասսալսքի անունով պիտոր կախեին՝ թէ որ բազմութիւնը չաղաղակէր որ ասիկայ վիլնայի ժողովքին մէջ հայրենասէր ցըցուց զինքը․ ասանկ անգթութիւն շատ հեղ ըրին նաեւ քռաքօվիային մէջ՝ կռօտնօյին ու լիօպլինօյին մէջ։ [illegible]

[illegible]

1794։

Երբոր լեհերը ասանկ տաքցած էին իրենց վրէժը առնելու, դրացի տէրութիւնները կըմտածէին կըկարգաւորէին բոլորովին լեհը կործանելու․ չիմտածեցին լեհերը որ իրենց քովինները ամէնն ալ մեծ մեծ տէրութիւններ են․ անոնց հետ թշնամանալը իրենց աւելի գէշ կըլլար չունենալով ուժ անոնց դէմ դնելու։ Ասանկով պրուսցին Թ՟ըրը Ֆ. Կուլիէլմոս որ աս ատեն Ֆրանսացիներուն դէմ կռուելու հետ էր ստորին նահանգներուն մէջ՝ լսածին պէս լեհին ապստամբիլը, վախնալով չըլլայ որ քովի Թագաւորները լեհաստանն իրենց մէջը բաժնեն առանց բաժին մը հանելու իրեն, ձգեց Թողուց Ֆրանսացին դէմ ծեծկըռվիլը՝ 40 հազարով վազեց լեհաստան, որ մնացորդը մինակ չժառանգէ. շիտակ գնանք դէպ'ի քռաքով, հոն միանալով Տենիսովի զօրացը հետ, 7 մղոն քռաքովէն մօտիկ զարնըռվեցաւ քօշիուքիին հետ յունիսի 7. ասոր դէմ ելլալով քօշիուքին 12 հազար մարդով որոնց շատը անկիրթ էին. շատ ջարդըռվելէն ետև վարշավիա քաշվեցաւ. Ֆաւռաւա պրուսցին զօրապետին ձեռքը Թողուց երկու լեցուն համբարներ, 17 Թօփ. պրուսցին զօրքը ուրիշ տեղերալ յաղթեցին լեհերուն վ՟ր անանկ որ քռաքօվիայն անձնատուր եղաւ. քօշիուքին չըկրնալով օգնութ՟ի հասնիլ՝ մտածեց նեմցեին ձեռքը տալ՝ անով երկու տէրութ՟ն իրար ձգել. բայց պրուսը աւելի արտորալովը պարապ հանեց ասոր մտածմունքը։ Աս ձախորդութիւնը տեսնալով վարշավիայի մէջ եղած լեհերը իրենց եղբարցը վ՟ր սկըսան կատղիլ. յունիսի 27 քօնօպքա մէկ լեհ մը ժ՟ղվդը գրգռեց ըսելով, Թէ նոր գրած ատեանը ողջ պահելով բանտարկեալները լեհին ազգը պիտոր կորսնցընեն. աս ձայնին վ՟ր ժ՟ղվդը ոտք ելլալով կախաղաններ տնկեկեց, բռնադատեց որ շուտ մը կախվին բանտարկեալները ․ բայց ատեանին գլխաւորը Ծաքըրեվզքի անուն հարիւրաւոր բանտարկեալներ դուրս հանեց արձըկեց ատոնք անմեղ են ըսելով ․ միայն ժղ̄վդենէ վախնալով երեւելիներէն ութը հոգի բանտը թողուց, կախաղանները վերցընել տըվավ, ժղ̄վդեան հասկըցուց որ ազատեն ինչվան արդարութ̄ քննութ̄ ըլլըլլի անոնց վըրայ ․ Ժողովուրդը ամենեւին մտիկ չըրավ, դահիճները ետ կեցան դատաւորէն հրաման չըլլալու համար ․ ժղ̄վդը դահճի տեղ անցնելով գիշերանց ութնալ կախեց որոնց մէջն էր վիլնայի եպ̄սը մասսալըքի ։ Յուլիսին սկիզբները 25 հազարի չափ Նեմցեի զօրք վիսթօլա գետին քովերը շարված կեցան, իբր իրենց սահմանը պահելու համար առանց մէկ թշնամութի մը ցըցընելու լեհերուն դէմ ․ ան ատենը մոսկովին մեծ զօրքը որմէց գլուխ էր ռեփնին իշխանը՝ 80 հազար զօրքով լիթուանիայի մէջ էր մտած ․ իրմէ առաջ հոն խրկած ըլլալով օխտը գունդ խազախներէն որ թէն գետին քովերն են, երկու գունդալ խըրըմի թաթարներէն՝ որոնք ամմէն երկիրը կերէին կըլլափէին ։ Իսկ վարշավիա եղած ազգային նոր խորհուրդը միշտ կըհրամմէր դէմ կենալ ասոնց, զիրենք պաշտպանել, թշնամեաց երկիրը յարձըկիլ մինչ̄ շլէզիա ու բրուսիա, անտեղվանքէն իրենց պաշար բերել ․ բայց ատոնք հրամելը հեշտ (խօլայ), ընելը դժար ։ Գլխաւորները տեսնալով որ ձէ կայ ունին մէջ հարկաւոր բաներ, կիմանային որ այս բաներս ետքի հոգեվարքի բաներ են. ուէրնին իշխանին զօրքը՝ վիլնայէն քով կուապօվսքի լեհ զօրապետին վրայ վազելով որ 4000 զօրք ունէր՝ շատը անոնցմէ կոտրեց ամէն թօփէրնին առաւ. մոսկովները վիլնա քաղաքը սկսան ծեծել, շատ կոտրտուելով իրեք անգամ հալածվեցան լեհերէն, բայց ետքը յաղթելով առին, մէջի պահապան զօրքը թուրէ անցուցին, մէջի բնակիչներէնալ շատը տղաք կնկտիք ջարդեցին լեհերուն պատմածնին կեօրէ՝ որ մոսկովին պատմագիրները չեն ըսուներ։ Միէլօվսքի լեհ զօրապետը ուզեց արգելել մոսկովին առաջ երթալը, բայց մոսկովները արդէն նէմիրէվ առեր էին. իսկ օգոստ. 21 վարնըրվէլով ան ապստամբներուն հետ որ լիթուանիայի զօրք կըռուէին՝ կատարեալ յաղթեցին, 6 գունդ անոնցմէ կոտրելով երկուք ալ գերի ընելով, կուօանօ քղքնալ առին։ Պրուշին զօրքը միանալով մոսկովի զօրացը հետ մտածեցին վարշովին վրայ վազել՝ ան առենը երբոր տէուֆէլտ մոսկովին զօրապետնալ ուրիշ դիրացէն վրայ կուգար. պրուշին թղթը կըբռնադատեր վարշովցիները որ քղքը իրեն տան խոստանալով զիրենք պաշտպանելու. իսկ թէ որ դէմ կենան՝ կըսպառնար բոլորովին կործանելու. բայց վարշովցիք դէմ կենալով մօտիկ եկավ պաշարեց, գիշեր ցորեկ հավան թօփով զարնելով. թղթինալ գրեց որ յորդորէ մէջինները իրեն յանձնելու քղքը.

բայց անիկայ աւելի գերի ըլլալով այն ատենը քան թէ Թ̃գր՝ գրեց որ իրեն ձեռքը բան մը չիկայ, այլ մէջի եղող զօրապետին՝ որ կըսուէր Մօքրանօվսքի, 15 հազարի չափ զօրք ունէր իր տակը, Թող տուր ամմէն քաղքըցիքը որ զէնք առեր էին այն ատենը ։ Լեհի եղած բռուսախա գաւառին ամմէն լեհերնալ պրուշի բանակին վրայ վազեցին կանըկէն ։ և Թէպէտ պրուշին զօրապետները շօէնֆէլտ ու կօէլց երկու հեղ ասոնք հալածեցին՝ բայց վերջապէս լեհերը յաղթօղ ելան, կնեզնա ու պրեսց քաղքըները առին, մէջի պահապան զօրքը գերի ըրին, ամմէն Ճամփայ որ վարշավիա կըհանէր՝ գոցեցին ։ վիսթօլա գետնալ բռնելով արգելեցին պաշար տանելու պրուշի բանակին ։ Պրուշը երկու ամիս արիւնահեղ պ̃տզմ ընելէն ետև՝ յօվսէփ բօնեադօվսքիին զօրքը կոտրելէն ետև՝ մէկ ընդհանուր յարձակումմը ապսպրեց պատնէշները (մէթէրիզները) առնելու համար, որոնք լեհերը նոր շիներէին ։ շատ երկան քշեց կռիւը, Թ̃գրն ու իր տղան շատ վարպետութ̃ բանեցուցին, բայց լեհերուն դիմանալն ու կրակը աւելի ըլլալով քան պըրուշին վարպետութ̃ը՝ հարկ եղաւ պրուշներուն շատ մարդ կորսնցընելէն ետև մէկ դի քաշուիլ ։ Նոր վրայ ուրիշ դժբաղդութ̃ մընալ ունեցաւ պրուշը իր երկրին մէջ, հարաւային դին բօզէնին բնակիչքը ապստամբելով յանկարծ պրուշի զօրաց վրայ յարձըկեցան ։ քանի տեղ որ արծիւ կար Թագաւորական նշաններ քակեցին քերեցին , որչափ զէնք ու ճէպխանէ կար առին , գեղերնալ սկսան զարնել . աս նոր ապստամբները աւելի վախնալու եղան քան հին լեհերուն ապստամբութիւնը : Լսածին պէս պըրուշին Թգ̃րը` պաշարումը վերցուց . հոն ձգելով իրեն հիւանդները ու ճէպխանէն վազեց ասոնք զսպելու քանի որ չէին ծաւալած :

Վարշավիայէն ասանկ ազատվիլը մեծ պարծանք բերաւ քօջիուշքոին ու իր ընկերներուն . բայց ինչ ընէ մէկ լեհ մը երկու մեծ տէրուե̃ց դէմ . հրամմեց պրուշներուն շինած ամրութիւնները քակել , բացած փոսերին լեցընել , որպէս զի մոսկովները մէկ օգուտ մը չիգտնան թէ որ հոն գալու ըլլան . չէր գիտեր որ մոսկովը Ֆրանսային խռովուե̃ը վրայ սաստիկ շփոթած ըլլալով վըճռերէր սրտին մէջը իր ամմէն ուժը թափել , լեհին բանը մէկէն լմնցընել ; ինչպէս որ դրերէր իր ամմէն զօրապետներուն . անոր համար ռեբնին իշխանը ջանաց որ Ֆերսէն ու սուվարով զօրապետներուն հետ միանալով վարշավիա առնեն . ան ատենը Ֆերսէն քօցեվիչ տեղը մօտիկնալով վիսթօլա գետը անցնելով հօկտ . 10 ոպ̃ զի միանայ սուրիչ զօրաց հետ որ Թէրէսբօլ կեցած էին` պրօզին առջին եկավ լիթուանիայի մէջ շատ երկիրներ առավ : Քօջիուշքոին ջանալով որ երկու մոսկով զօրապետը մէկ տեղ չիմիացընէ , ինչ զօրք որ կրնար ժողվելով երկու բաժնեց . մէկին ապսպրեց ատվարովին դէմը առնելու․ մէկալը ինքը առնելով վազեց կայծակի պէս հասաւ սիէռաքօ տեղը Ֆերսէնին դէմ դնելու․ Թէպէտ և եռապատիկ շատ էր անոր զօրքը․ աղէկ մտածելով որ հեշտ է մէկին հետ կռուիլ քան թէ երկուքին․ հոկտ․ 14 զարնըվելով երկու հեղ ետ հրեց Ֆերսէնկին մոսկովին զօրքը, կընայէր որ շատվորուն տեղը իր վարպետութիւնը լեցընէ․ բայց ինչ օգուտ, Թէպէտ իր տակինները քաջ կտրիճ էին բայց հնազանդօղ չէին․ վտանգի մէջ իյնալով բոլորովին ավրըվեցան․ մեծ մասը կամ փախան և կամ անձնատուր եղան մոսկովին․ 6 հազար հոգի մեռան․ իրենց ամմէն զէնքը մոսկովին ձեռքը թողուցին․ քօշիւսքին քանի մը հաւատարիմ մարդով մնացած՝ անոնքալ խոցերով լեցուած՝ մոսկով ղազախներուն մէջը ընկաւ որ ամպի մը պէս փաթթեցին․ ինքնալ չորս դիէն խոցված գետինը ընկաւ, մէկ ղազախէ մը բռնըվեցաւ մաժօվիչ տեղը․ ըյնելու ատենը կանչեց․ «Քօշիւսքին գնաց, լէհաստաննալ գնաց։ կըսեն որ զինքը բռնօղ ղազախին քսակ մը լեցուն ոսկի տըվավ որ թող տայ փախչելու, ղազախը ոսկին առավ զինքը չիթողուց․ աս քաջ կտրիճը բռնելով բերին կատարինէ թագուհիին առջին որ քիչ մը առաջ այնչափ անարգերէր իր յայտարար թղթերուն մէջը (1), ամմէննալ քռօնշդատ բերդը դրին, ետքը շլուզէլպուրկը տարին ։ Աս բօթը լսելով վարշավեցիք խիստ տըրտմեցան սիրտերնին կոտրեցաւ . տեսնալով որ բոլոր լեհաստան մէկ վարշավիային վրայ մնաց . բայց մարդուս յատկութիւն է սաստիկ ետքի ատեն իր յուսահատութիւնը կըլլայ իրեն կառավար, մտքընին դրին ինչվան ետքի շունչը կռուիլ . քօջիուսքիին տեղը ուրիշ զօրագլուխ մը դրին, մնացած զօրքերնալ որչափ կրցան իրենց քովը ժողվեցին . գիշեր ցորեկ մէջը կաշխատէին Թիւֆէնկ շինելու՝ Թօփ Թափելու՝ ժամերուն զանկակները հալելով . նոր ըստակ կոխելու ժամերուն ու մանաստըրներուն ոսկիովը արծըթովը մէջը պղինձ խառնելով . ամմէն տեղ երդում ընել տալով կամ յաղթել կամ մեռնիլ . բայց շատ հեղ ինչ որ կըսվի՝ գործքով անանկ չըլլըվիր . սաստիկ պատրաստըված լեհին զօրքը վարշավիային առջին շարվեցան կեցան ։ Առաջ ֆերսէն ետքը սուվարօֆ Թուղթ գրեցին լեհի Թգ̃րին՝ որ քովերնին գերիներ ունէին մոսկովէն բռնըված բանտը դրված պարոններ խաթուններ Թողուն ազատեն . Թէ չէ՝ Թուրէ կանցընենք ըսին բռակա արուարձանը (վարըշը) . խեղճ Թգ̃րը պխեց որ ադ չիկրնար ըլլալ առանց փոխելու իրենց գերիներուն հետ ։ Սուվարօֆ իրենց շունչ առնելու ատեն չիտալով՝ եկավ բռակա արուարձանին դիմացը որ եռապատիկ ամրցուցերէին . 200 խոշոր Թօփեր շարելով նայեմք, 4 կարճ խօսքով մը իր մոսկով զօրքը յորդորելով ամենէն ուժով զարնըւիլ սկսաւ. Մոսկովները 3 ժամ չարաչար ծեծկըւելէն ետև կրակէն դէմ վազելով՝ 17 հազար իրենց մէջէն ջարդըւելով Բռակա արուարձանը մտան, մէջի եղած լեհերը սկսան ջարդել. 26 հազար լեհէն որ Բռական կըպաշտպանէին՝ հազիւ 2 հազար լեհ խալըսեցան. որովհետև լեհերը ինքիրերնին վիսթուլա գետին վրայի եղած կամուրջը քակերէին, որպէս զի ամենէն լեհցիք փախչելու տեղ չիգտնալով յուսահատաբար ծեծկըւին մոսկովին դէմ. բայց մոսկովները կատաղաբար կոտրտեցին տուները թալլեցին տղաքները ջարդեցին շատ վայնասուն բերին լեհցոց վրայ. ան ատենը անչափ արիւն եղաւ որ ջուրի պէս ճամփաներու մէջ կըվազէր վիսթուլա գետին ջուրը կըկարմրցընէր. սուվարօֆ առաջարկեց վարշավիա քաղաքը իրեն յանձնել, մէջի լեհերունալ ապստամբեց զէնքերնին վար դնել, լեհին թ՟գըն ու ժողովուրդը պատրաստ էին՝ բայց լեհին խորհուրդն ու զինուորները ամենևին յանձ չէին առներ, այլ հաշտութ՟ի խօրաթել ուզեցին. իգնատիոս բօդօցքին որ մոսկովներուն անուննալ չէր ուզէր տալ, գնաց խոնարհութ՟ հաշտութ՟ի խնդրելու. բայց ինչպէս որ ինքը առաջ մոսկովի դեսպանին առաջարկութինները մերժեց՝ ասանկալ հիմա ինքը մերժըւեցաւ. նոյնպէս պարապ ելան լեհի թագաւորին առաջարկած թէութինները: Մէջինները քիչ մը դիմանալէն ետև շատ հազարապետներ զինուորներ վարշավիայէն դուրս ելան․ իրենց տոմպրօվսքի զօրապետը իր զօրքովը կալլեցիա գնաց նեմցէի ծառայութե՟ մէջ մնաց․ վերջապէս յուսահատելով նոյեմ․ 10 վարշավիա ակամայ անձնատուր եղավ․ ան ատենը լեհերը իմացան որ ձեռվընին ուրիշ բան չիմնաց ամմէն բան կորսնցուցին ։ Բայց ան վերջի ատենը քանի մը մենծեր՝ քանիմընալ մնայուն խորհուրդին մէջէն եղօղներ՝ իբրև նախանձ հայրենասիրութե՟ բերելով՝ ինչ որ մոսկովը առաջարկեր էր մերժելով միաբանեցան մոսկովները գաղատուկ ջարդել․ աս բանս իմանալով մնացած քաղքըցիք ու վաճառականներ գացին մոսկովին հասկըցուցին որպէսզի իրենք ալ չիջարդըվին․ սուվարով լածին պէս սաստիկ պատուէր դրավ վարշավիացոց 24 ժամու մէջ իրենց ամմէն զէնքը մոսկովի զօրապետին յանձնել, ամէն դատաստանարանները գոցել, իշխանութինները պաշտօնները վերցնել, ամմէն խորհուրդները ոչնչացընել․ բռնադատեց մոսկովի թագուհիին հաւատարմութե՟ երդում ընելու, քաղքին բալլիքները ծունկ չոքած թագուհիին պատկերին առջին յանձնելու․ ինչալ որ լեհի զօրք կար վերցընելով աս դին ան դին ցրուեց մոսկովստանի մէջ, անոնց տեղը 9 հազար մոսկով զօրք վարշավիա նստեցուց․ ամմէն մէջի մնացօղներուն ընդհանուր ներում հրատարակեց․ միշտ ըսելով որ անցած գացած բաներու վրայ ասկից ետքը չիխօբաթվի ։

---

(1) Աս յայտարար թղթերը ամմէննալ նեմցէվիչ երիտասարդ բանաստեղծը շինէրէր լիրբ անամօթ խօսքերով, որ մէկալինոնց պէս ինքնալ բռնըվեցաւ ։

Ասանկով խաղաղեցաւ վարշավիա, բայց

ան քաղաքը որ 100 հազարէն աւելի մարդ ունէր՝ խեղճ անապատի մը պէս մնաց, վերջի թշուառութիւնը հասաւ . մէջի մնացողները մոսկովէն մուրալով կապրէին . շատ տուն փլփլկած ըլլալով չունէին երկաթ, գամ եւ որ շտկեն, ան տեղացի սաստիկ ցուրտէն պահվէին . ուտելու բանալ չէին գտնար քավի եղած գետինները 40, 50 մղոնի չափ ամմէնմայն աւերշարկած ըլլալով ծեծին պատճառովը՝ մարդ չէր մնացեր որ՝ անկար ծերեր կնկտիքներ : Ասանկով ամբողջ լեհաստան ուր 15 միլիոնի չափ մարդ կար մէջը, և թէ որ աղէկ կառավարութի ունենար՝ քավի տերուեց վրայ պիտոր հրամմէր՝ դարձաւ եղաւ մէկ ստրուկ մը :

Լեհաց Թագաւոր մէհէն թէգրունը նըմբրջեն :

1795 :

Ստանիսլաւոս լեհին թէգրը վերջին տարանկուսանքի մէջ ընկած՝ ցաւագին սրտով թուղթ մը գրեց յունով. ւ մոսկովի թագուհին . թէ ծեծին պատճառովը գետինը վարուցան չիկայ, գեղացինէրուն տուները երած մրկած, բանվորները նաև լեհին մնծերը օտար երկիր փախած, եկած տարի մեծ սով (խըլթլըխ) պիտոր ըլլէ . ասանկով լեհին կացութիւնը ձեր ձեռքը մնաց որոշել, ձեր գթութիւնը կլինայ 3 միլիոն բնակիչքը խալըսցընել թշուառուէն : Նայց իրեք թէգր արդեն որոշերեին ինչ որ պիտոր ընեին լեհին վրայ՝ որ էր մէջերնին բաժնել Լեհաստան, ինչպէս որ ըրին յունվարի 3. մկրտուէ̅ օրնալ աւնըրվելուն հանդէսը ըրին. այն օրը կատարինէն՝ իր որդին մեծ դուքսը՝ մոսկովլին ատեանինալ՝ հանդէսով երևցան. բարձր ձայնով կարդացվեցաւ, թէ Մոսկովի Ռուսաստանին Թագաւորուէ̅ Նեմչէին ու պրուսիային որոշեցին մէկէն խաղաղարար ալէը Ֆռանսըզներու՝ որ վնասակար է Եւրոպայի հանդարտուէ̅ը :

Ասինալ որ աս Թշ̃րնէրը իբրև հատուցում իրենց քաշած վնասներուն՝ խօսք դրերէին իրենց առնել այն գաւառները որ հին ատենը բաժնըվերէին իրենցմէ, որպէս զի ատով ըլլայ ապահովուէ̅ ու խաղաղուէ̅ իրենց սահմանագլուխ տեղվանքներուն. Եւ իրաւ ըսածնին պէս այն հանդէսին օրը ոսկիէ արծթէ միտալներ բաժնըվեցաւ արքունիքին, մէկ դին կատարինէ թագուհիին պատկերը, մէկալ դին երկու գլխով արծիւ կանանչ գետնին վրայ, տակը վաստըկած տեղերուն թղթէրը որոնք առերէր 1772. 1793. ու 1794, առանկ գրուած ունենալով վրան. Նորէն առաւ ան որ բաժնըվէրէր :

Ասկէց ետքը՝ կատարինէ թագուհին գրով այլին տալուն տեղը՝ իմացուց սդանիսլավոսին որ իրեն աղէկ կըլլար ձգել այն խուով քղ̃քը վարշավիա, որուն վրայ շատ աշխատերէր ըսդանիսլավոս շէնցընելով արհեստներ խօթելով, բայց այն քղ̃քը միշտ ապերախտ գտնըվէրէր իրեն, կրօտնօ քղ̃քը երթայ նստի, հոն աղէկ ընդունելուէ̅ գտնայ.

իր պատուոյն իր հասակին կէօրէ . աս բանս թէպէտ խիստ ցաւալի եկաւ իրեն՝ բայց լալով ելաւ անկից փետրով . (ըստ ոմանց յունով .) Դ . որուն վրայ անչափ աշխատանք ունէր ։ Ունէրմանցօֆ զօրապետը բազմութ՟ ձիաւոր զօրաց ընկերացաւ իրեն աւելի չէ փախցընելու քան թէ պատուելու համար . Ռէբնէին իշխանը որ ընդհանուր կառավար էր եղած Լեհաստանի ու Լիթուանիայի՝ պալիսթօք տեղը եկաւ, ինքնալ ընկերանալով զօրքով կռօտնօ բերդով, հասկըցուց իրեն որ քիչ մը ատեն միայն հոն պիտոր մնար, ետքը Թագուհին Բէդըրօպուրկ բերել պիտօր տար իրեն քովը ։ Վարշավկայի մէջ եղօղ դեսպաններնալ պատրաստըվեցան տօվորուներ կեօրէ Ըսդանիսլավոս թէքըրին ետեւէն երթալու, բայց Աշ անուամ երեսփոխան կոմսը յայտնի զուրցեց իրենց . Լեհաստան ասկից ետքը մէկ զատ տէրութի՟ մը չէ, ոչ հնըրկպետութի՟ եւ ոչ միապետութի՟ անկախ, այլ մէկ երկիր մը առնըված Մոսկովէն ու իրեն դաշնակիցներէն, անոր համար երբոր ուզէք կրնաք ձեր տեղը երթալ, որովհետեւ չունիք մէկ առիթ մը նստելու իբրեւ դեսպան ։ Ամմէն լեհին քաղաքըներուն մէջնալ հրատարակեց պօռուով . “ Ասկից ետքը
„ ամմէն կերպ կառավարունը վերցըված է
„ լեհի թէքըրին ու լեհի ազգին վրայէն , որ
„ ազգալ չըսվի իրեն խարդախութենը հա-
„ մար . վո զի մոսկովին հետ եղած ամմէն
„ դաշնադրութ՟ները ավըրեց կոտրեց , որոնց
„ վը՟ երդըվընցեր էր պահելու . անիրաւութ՟

„ ծեծ բացաւ Մոսկովին հետ , անոր զօրքը
„ ջարդեց ․ և որովհետև Մոսկովը իր թրովը
„ իր տակը առաւ լեհաստան պիտոր սեպ-
„ վի առնըված երկիր մը ․ ան օրէնքներուն
„ պիտոր հնազանդի՝ ինչ օրէնք որ դնեն և
„ երեք տէրութիւնք որոնք մէջերնին կըբաժ-
„ նեն „ ։

Ան օրը հաւատարմութե երդում առաջարկեցին ամմէն գաւառներուն որ Մոսկովին տակն էին , որուն օրինակը կատարեցին թագաւորին ըրերէր ․ միտքը ան էր որ՝ լեհին բալադինները մեծերը ցածցընէ , որովհետև ատոնք մէյ մէկ պզտիկ թագաւոր էին եղած իրարու հակառակ ․ անոնցմէ վեր վերցընէ վարի ժողովուրդը՝ որ զի ամմէննալ իրեն հնազանդեալ մնան ։ Աս բանս աւելի յայտնեց սատտիկ հրաման մը հանելով ան լեհի իշխաններուն դէմ որ ձեռք ունէին 1794ին եղած ապստամբութեր մէջ , որոնց գլխաւորն էին քօշիուշքին , մատիալինսքին , ուրիշ մեծեր , ատոնք դատապարտվեցան , իրենց ապրանքնալ արքունիքը առնըվեցան՝ եղած վնասին հատուցում ընելու համար ․ և որովհետև ան մեծերէն շատը չիհնազանդեցան , չեկան չիդարձան իրենց երկիրը ու բերդերը՝ անոր համար իրենց երկիրները շուտ մը ծախեցին Մոսկովի հպատակներու , իրենք լեհաստանէն դուրս մնացին ։ Աս բարեբեր երկիրները ուրիշ երկիրներով մէկ տեղ որ Մոսկովի տէրութիւնը առաւ մէկ միլիոն մաճառ ոսկիի չափ իրեն եկամուտը շատցուցին , Թող տուր ան եկամուտը որ առնըված տեղերէն կուգար ։

Ասանկով Մոսկովը առաւ մեծ մասը Լիթուանիայի դքսուե̃ ինչվան Նեմէն գետին աջ դին, սամօկիցիան, բօլտաքիան, որչափ մնացած երկիր կար վօլհինիայէն որ տնեսթէր գետին քովն է քամենից բերդովը ․ աս տեղվանքը 2 միլիոն ժղ̃վդ կար ․ իսկ վարշավիա քաղքին ամէն զարդերը թալլեց տարաւ, զինարանը, դիւանը, անուանի գրքատունը որ զալուսքի եպ̃սը սահմաներէր, արքունի գաւազանը, նաև ամէն ճէվահիրները ու թ̃գրին զարդերը ։ Առած տեղվանքը 16 նոր գաւառ բաժնեց Մոսկովը, որոնց կառավարութ̃իը ուրիշ իր երկիրներուն նման ըրաւ ․ մէկ վերակացու մը դնելով բարեկարգուե̃, մէկ քաբիդան մը երկրագործուե̃ վրայ, անտառները ճամփաները կամուրջները պահելու վրայ ․ իրեք գունդ զօրաց վճռեց կենալու լեհաստանին մէջ իրենց ամէն պէտք ըլլալու բաներով, որպէս զի հին ու նոր առած տեղվանքը զուսպ բռնեն, իր հարաւային սահմաննալ եւրոպային դէմ ապահով պահեն ․ աս զօրքը 65 հազար մը կային ձիաւոր ու ոտանաւոր ․ 168 թօփալ հետերնին ․ 70 հազարի չափ զօրքալ կային մոյլով ու սամօկիցիա ։

Պրուսը տանձքա ու Թօռն քաղքըներէն ու գաւառներէն զատ՝ իրեն առաւ բոլոր պըզտիկ լեհաստան, վիսթօլա գետին նաւարկութիւնը ․ 2 միլիոն ռիալէն աւելի եկամուտ ունեցաւ անանկ երկրէ մը որ կըտարածվի իբր 793 Նեմցէի փարսախ քառակուսի . 900 հազար ժ՟ղվդ ունի, ու վարչական քաղաքը իրեն արուարձանով . Նեմէն գետը եղավ բաժնօղ պրուշին ու մոսկովին առած կտորներուն :

Նեմցէն առավ քռաքով իր գաւառովը, սանտօմիր, լուպլին, պռեէց, մազլով, չէլմին մեծ մասը, ամենէնալ բարեբեր երկիր, մէկ տարածութի մը 883 Նեմցէի փարսախ քառակուսի, մէկ միլիօն ու 690 հազար ժ՟ղվդ . Թող տուր յունադաւանները ու սօկինիանները . ասչափ ընդարձակ երկիրը ամենէնալ դաշտավայր որ հիմա՝ կըսվի արևմտեան կալիցիա լուտօմիրային հետ կըպած, մէկ տեղ առնելով նաև արևելեան կալիցիան ու չէրուսեան կոմսութիը որ 1772 առած էր Նեմցէն 3 միլիօն ու կէս մարդով կըլլայ մէկ Թ՟գրութի մը մաձառին չափ իրեն կպած գաւառներով, ուսկից կըբաժնըվի քարբադեան լեռներով : Հօկտ . մէջ Նեմցէն ու պրուշը դաշնադրութի ըրին մեջերնին լեհէն առնըված տեղվանքին վրայ . վիսթօլա գետը բաժնօղ դըրին իրենց առած տեղերուն :

Ըս իրեք Թ՟գրներուն բաժանման ատենը ըստանիսլավոս լեհին Թ՟գրին ուրիշ բան չէր մնար որ դիտօղ (սէիրճի) ըլլալ, և ռէպնիին սախպելովը նոյեմ. 25 կռօտնօին մէջէն հրաժարման թուղթ գրել . կատարինէ Թագուհին ձեռքը յանձնել իր Թ՟գրութիը, որ 6 տարվան մէջը անչափ վիշտ անչափ վայնասուն բերել տըվեր էր իր գլուխը .

կատարինէն թող տուաւ իրեն որ թգ̃րի անունը վրան մնայ . նաև խօսք տուաւ որ թգ̃րի պէս պահէ զինքը քանի որ ապրի , ու իրեն թգ̃րավայել պատուաւորութիւնը հադայ , որուն 500 հազար ռուպլի տարին եկամուտ կապեցին իրեն թգ̃րները , խոստացան իրեն պարտքն ալ վճարել որ նեղուէ ամէնը ըրեր էր ։ Ետքը Գռօտնօէն Պետրոպուրկ բերին , ուր միշտ տկար ու ցաւագին ապրեցաւ . քանզի օրինակ տուաւ ամենուն ճանչնալու՝ ինչպէս ան թգ̃րուն աթոռը որ գերագոյն մեծութեան կըսեպէին մարդուն՝ շատ հեղ կըլլայ աթոռ նեղութեան ու չարչարանքի ։

Ասանկով ահա 1795 տարիին վերջը Լեհին անուանի հանրապետութիւնը վերջացաւ ոչնչացաւ , որ հազար տարիէն աւելի փայլեր էր աշխարհիս մէջ 50 թգ̃րներով , ա̃ . քաջքէն սկսելով ութերորդ դարուն մէջ . իսկ հիմա ժը . դարուն մէջ վերջանալով դժբախտ Բօնիադօվսքիին մը ։ Լեհին ազգը ուժով ու քաջասիրտ ըլլալով կ'երևար որ պիտոր իշխէր հիւսիսայնոց նաև հարաւայնոց , բայց մէկ անճոռնի կառավարութեան եղանակ մը (1) Լեհը աւրեց . իրենց մէջը խօթելով ազատութիւն անսանձութիւն և միանգամայն գերութիւն , փարթամութիւն և միանգամայն չքաւորութիւն , մէկ դիզեցին բացարձակ իշխաններ բանաւորներ, մէկալ դիւացէն գերիններ. ասանկ հասարակապետութիւնը հարկաւորապէս օր մը պիտոր փլչէր, ուր թգւր կար բայց չունէր կարողութիւն. ատեան կար բայց իշխանութիւն չունէր արդարութիւն ընելու. ազնուականներ կային բայց միայն իշխելը կընային. իրենց մէջը իժիր կռուելու հետ էին. բազմութիւն ծառայներու գերիններու կային՝ բայց չունէին ամենուն կարողութիւն զիրենք պաշտպանելու : Ինչ ցաւալի տեսիլ, 15 . 16 միլիոն գեղացի մարդիկ՝ 200 հազար ազնուականներուն տակը գերի ընկած էին, որոնք իրենց տակի եղած գեղացիները մարդ չէին սեպէր այլ անասուն, նոյն ախոռի մէջ երկուքն ալ պառկեցընելով, նոյն խոտութը պահելով. ազնուական կամ իշխան ըլլալը անանկ կը սեպէին որ ուրիշ բան մը չէ՝ բայց եթէ ուզածնին պէտ կառավարել, իր տակինները ճնշել պատժել, չէ թէ աղէկութիւն բարերարութիւն ընել. իսկ ուր որ աս մտքով են մեծները՝ հարկաւորապէս կը կործանի ան տէրութիւնը կամ հասարակութիւնը : Աս անգամ հռոմայ քհնյպետները աւետարանին խօսքերով յորդորեցին զիրենք որ աս գերութենէ ազատեն գեղացիները. երկու սաքսօնիայի կայսրընտիրքը որ լեհի թգւր եղան՝ ջանացին վերցընելու, բայց մտիկ չըդրին : Մէկ ազգ մը երբոր չափէն աւելի ազատութիւն ունենայ իր մէջը՝ ան ազատութիւնը կը բերէ հակառակութիւն, կաւրէ իր կառավարութիւնը եկամուտը զինուորութիւնը. հոն մասնաւոր մարդիկ արգելք մը չեն գտնար իիրենց շահին քաշել հասարակաց շահը . անանկ ազգ ուր ամմէնը կուզեն իշխել, ուր որ ամմէնն մեծերը իշխան են եղած չարիք ընելու անանկ բացարձակ որ մէկը չիկրնար արգելել, ասանկ ազգը ինչպէս որ Լեհին էր՝ հարկաւորապէս օր մը պիտոր իյնար քովի տէրութեց ձեռքը ։ Ահ որ Լեհերը 1791ին ըրած սահմանադրութինին 40 . 50 տարի առաջ ըրած ըլլային՝ ինչվան հիմա ոտքի վր կեցած կըլլային, բայց խիստ ուշ ճար ընել մտածեցին, իրենց պապերը հոգ չէին տարած չէին մտիկ դրած խելացիներուն՝ որոնք գրքեր հանած են աս պակսութիները շտկելու համար . գանկտելով աղաղակելով թէ ինչպէս կրնար ըլլալ, Լեհաստան գերմանիայէն մեծ ըլլայ, անհամնում ցորեն ունենայ, խիստ շատ անասուն, մեղրէմոմ, աղ և ուրիշ հանքեր . մեծ մեծ գետեր նաւարկուն յարմար՝ բայց ասչափ հարստութե մէջ չարաչար աղքատութի ունենայ, ժողովուրդը խիստ չարակրութբ ապրին . բայց պատմութիը կըսորվեցընէ որ՝ խելքն ու բարի սիրտն է որ հարստութի կըբերէ . անմտութիը և չար սիրտն է որ եղած հարստութինալ կըչորցընէ ։ Ինչ քարոզ ինչ խրատ կուտայ աշխըրհին՝ Լեհին ազգին պատմութիը ով որ մտադրութբ կարդայ . իրենք Լեհին իշխանները միշտ գանկտեցան մոսկովին ըրած բռնութեը վրայ, չէին յիշեր իրենց ըրած բռնութիները որ չարաչար կընէին անչափ թիւրաւոր գեղացիներուն վրայ . չէին մտածեր որ անոնց ահը փախըրայ առջին կեցայ, կուգայ

---

(1) Այս եղանակ կառավարութեան մտաւ Լեհաստան Բ̃ . Սիկիսմոնտին մեռնելէն ետև , որ ժառանգական ցեղին վերջինը եղաւ . 1573 թուին ։

ատեն որ ինչ կընես ուրիշներուն դառնալ
ան կըգտնաս ուրիշներէն (1)։

Գուրլանտիային միացնելը Մոսկովին հետ.

1795.

Լեհաստան առնելէն ետեւ Մոսկովը աչքը դարձուց Գուրլանտիան առնելու, որ 1561էն սկսեալ դքսութի մըն էր եղած լեհին պաշտպանութ̃ե տակը. առաջ հոն մարդիկ խրկեց որ մեծներուն սիրտը վաստըկին, մանաւանդ Հօվէն խորհրդականին որ մէկ ճոռոմախոս մարդ մըն էր ու փառասէր. քանի հեղ ալ որ Բէդրօպուրկ կուգային գուրլանտիային ազնուականքը՝ շատ մեծարանք կըներ անոնց Մոսկովը, որոնք աւելի հանդըստութի աւելի զուարճութի կըգտնային հոն քան թէ իրենց զուարճալի քաղքը Միդդաւ. ասով իրենց քիչ քիչ սէր կուգար Մոսկովին տակը մնալ քան թէ պզտիկ դուքսի մը տակ, որ իրենցմէ ցած կըսեպէին ։ Ազնուականաց պէս ժղվքն ալ իրեն դին ձգելու համար՝ Մոսկովը մէկ վէճմը հանել տըւաւ որ տկար դուքսին սիրտը շատ վախ ձգեց. Ավօնիացիք մոսկովին գաղտուկ դրդելովը յանկարծ գանկատ վերուցին մէկ հին դաշնադրութիւն մը վր՝ որ կըպարտաւորէր գուրլանտիացիները ու սէմիկալլիացիները որ̃ զի իրենց վերաբերեալ ամէն ապրանքնին ռիկայի ճամփու վրայէն խրկեն ․ ասիկայ իրաւ որ մէկ անտանելի պարտաւորութիւն մը եղաւ ․ մէկ ազգ մը որ իր երկրին մէջը տէր ըլլայ , աղէկ նաւահանգիստներ ունենայ , ինչպէս կընայ պարտաւորվիլ որ անհամանում խարճով օտարին նաւահանգիստը բերցընէ իր ապրանքները ․ աս արտաւոց կռիւը չիլմնցած՝ ու Թէլը վարպետ եկան մոսկովէն որ̃ զի Ջրանցք բանան , բարոնները լիվօնիա տանիլը հեշտ ընեն (խօլայցընեն) ։ Կուրլանտացիք հասկըցան որ իրենք պիտոր աշխատին աս Ջրանցքը բանալու , իրենքալ ու իրենց կատոր մը առաւտուրեալ որ ունէին ոչնչանար պիտոր՝ աւելի ընտրեցին մոսկովին պաշտպանութ̃ տակը մտնալ ։

---

(1) Թօփի ախր ընթիղարէ՝ փայտեար օլմաղ վէլի.
պու տէհրին՝ նէչէ պին սէնկին հիսարըն կէօր-
մուշ հէր պիրի ։
Անէծքը Թօփի պէս ներսէն դուրս ելլելու ըլլայ՝ պարապ չիթողուր ան,
ու անէծքին ձայնէն քանի հազար բերդեր մենք տեսերենք փլած ։

Կատարինէ Թագուհին իրենց կամքը հասկըցածին պէս՝ շուտ մը իրեն քովը կանչեց գուրլանտիային դուքսը պետրոս պիրոնեան, որուն հայրը երնէսդոս ենդ․ անգամ գուրլանտիայի վրայ դուքս էր դրած զինքը ․ ասիկայ հաղիւ Թէ բէդրօպուրկ հասաւ՝ իբր Թէ Թագուհին իրեն հետ գաղտուկ խօսելիք ունի , գուրլանտիային ու սէմիկալլիային իշխանները ժողովըրին առանց հրաման առնելոյ պետրոս դուքսէն ։ Ազնուականները առաջարկեցին ժողովին որ լեհաստանին պէս մէնքալ մոսկովին տէրութե տակը մըտնանք • որովհետև ունէին շահաւոր կըլլայ մեզի մեծ ոսկրուն կտոր մը ըլլալ՝ քան թէ ատանկ մէկ պզտիկ ոսկրուն մը՝ որ դրիցը համար շատ դժար է ինքնագլուխ պահել ։ Ժողովականներէն քանի մը հոգի իմացան ինչ խորամանկութիւն կար տակը • ուզեցին դէմ դնել չիթողուլ աս փոփոխութիւնս ընելու ըսելով • աս բանս օրոշելէն առաջ դընէ սպասենք դուքսին դառնալու , որ շատ աղէկութիւններ ըրած ունի , երկիրը շէնցուց շատ ալ վիշտ քաշեց • որուն երդվընցած ալ ենք հաւատարիմ մնալու ։ Բայց վերոյիշեալ հօվէնը որ վտարըկված էր մոսկովին դիրացէն՝ ատեն չիտըրվալ ասոր վրայ մտածելու , այլ իրենց շատախօսութիւնը մոսկովին դին պաշտպանեց • ոմանք իր կարծիքովը եղան , ոմանք իրենց հայրենեաց սէր կպած ըլլալով՝ շատ նախատինք տըվին իրենց մատնիչ կանչելով ։ Կռիւը շատցաւ , Թուր քաշելու եկավ բանը • մէյմինալ յանկարծ հոն երեւցաւ բանհլէն մոսկով զօրապետը իր զօրքովը • ան ատենը ամմէնին ալ պաշարուած մնացին • և որովհետև դուրս ելլալ թող չէր տար մէկ ժամու մէջ ամմէնին ալ իրենց հաւանութիւնը տըվին • վաղուան օրը մարտի 18 հանդիսաւոր Թուղթ գրելով գուրլանտիան սէմիկալլիան՝ բիլդէն ըսված շրջանակովը՝ մոսկովի Թագուհիին ու իրենց յաջորդներուն տըվին • Թուղթը արտօրնօք խրկեցին յարդքօղէլ տեղը ուր խեղճ պետրոս դուքսը իրենց ժողովուրդին բերնէն լսեց թէ ասկէց ետքը դուն մեր իշխանը չես , ան ժողովուրդներն որոնց միշտ անդէնկուն էր ըրած։ Աստարինէ Թագուհին դուքսին տեղը հոն մէկ փոխանորդ կառավարի խրկեց որ իշխանութի ունէր միայն քննելու, բայց բան մը չէր կրնար ընել առանց հարցընելու. կառավարութիւնը փոխվելուն վրայ մէջերնին շատ դժգոհանք ընկաւ, անկից ոմը քշվեցաւ, ոմը բանտը դրվեցաւ. ապրանքնին արքունիքը առնըրվեցաւ պալատականաց բաժնելով. մինչ յուսալով բռնած եղբարներուն որ խիստ սիրելի էին Թագուհիին։ Աս երկու երկիրներուս առնըրվելուն վրայ որ է գուրլանտիան ու սէմիկալլիան խիստ ուրախացաւ մոսկովը. իր առջին պատուական երկիրներէն մէկը եղան իրենց դրկիցը համար՝ ուր պրուշը միշտ վախի մէջ կրնար պահել, թող տուր իրենց բերքը. վ՛ն զի գուրլանտիան թեպետ թաց ջրոտ է պալտիկ ծովին վրայ ըլլալով՝ բայց իր գետինը պարարտ ու գէր է։ Ասանկ երկրէն զրկըվելով պետրոս դուքսը՝ լեհի թագաւորին ու խրիմու թաթար խանին նման եղաւ. թուղթ տըրվավ հրաժարելով իր ամէն իշխանութէ ու իրաւունքէ որ ունէր ան երկիրներուն վրայ, որոնց վրայ 25 տարիէն աւելի իշխեր էր. ինքը զաւակ չունէր՝ այլ եղբայր ունէր շատ զաւկըներով, անոր պիտոր մնար աս դքսութիւնը. բայց կերևայ որ պետրոս մէկ կասկած մը առած էր ասանկ վերջանալուն վ՛ր, որովհետև առաջուցմէ շատ երկիրներ ծախու էր առած պօէմիայի ու պրուշի մէջ. իսկ շլեզվիայի մէջ Սակսն ըսված դքսուհին ծախու էր առեր, ուր գնաց խաղաղութեամբ նստաւ մօսկովէն եկամուտ առնելով ինչվան որ մեռաւ 1800 (1):

Հիմա աս կարդալով աղէկ կիմանաս ինչ որ գրեցինք ներածութեան մէջ տէրութեանց վրայ. Թէ ատեն կուգայ որ պզտիկ տէրութիւնները մեծի մը տակ կիյնան՝ մէկ մեծ տէրութիւն մը կըլլան. ետքը ատենալ կուգայ որ ան մեծ տէրութիւնը կըբաժնուի, պզտիկ տէրութիւններ կըլլայ: Ասանկ եկերէ աշխարհիս կարգը՝ ասանկալ պիտոր երթայ:

Է. Կատարինէ Մոսկովի Թագուհիին Մահը.

1796.

Իր մեռնելէն առաջ 1794 տարուան իր Թոռուանը հարսնիքը պօղոսին առջինեկ տղին, որ կըսվէր աղեքսանդր. անիկայ կարգըլվեցաւ պատէնին իշխանուհիին հետ՝ որ յունաց դաւանանքը մտնալով ըսվեցաւ եղիսաբեթ ալեքսիօվնա. իսկ աս տարվանս մէջ 1796 տարուան մէկալ Թոռուանը հարսնիքը, որ կոստանդին կըսվէր, կարգըլվեցաւ սաքսօնեայի քօպուրկի իշխանուհիի հետ: Կանք որ կատարինէ Թագուհին լեհը առնելէն ետև կընայէր որ Ֆրանսայի խռովութիւնը շտկէ իրենց Թագը տեղը նստեցընելով, հոգ կը տանէր որ այն ապստամբութեան ոգին Մոսկովի մէջ չի մնացընէ. անոր համար բոլորից եղած միաբանութեան մէջ մտաւ, Փրանսայի դեսպանին որ անկէտուր կըրավէր՝ հրամեց Բեդրօպուրկէն դուրս ելլալու. Փրանսայի ապրանքները ինչպէս գինին արգելեց իր երկիրը բերելու. 12 Նաւ խափախիլը, 8 Փուխաթա Ինկիլիզի Նաւատորմղին (տօնանմայէին) տրվաւ. միաբանեալ Թէքրնէրունեալ խօսք տրվաւ 80 հազար ցամաքի զօրք տալ Փրանսայի դէմ. բայց նոյեմբ. 16 ողջ առողջ ըլլալով շատ մարդու հետ տեսնըվելով, օհարբըկէն 2 ժամ առաջ իր խուցը քաշվեցաւ իր հրամանները կարգադրութիւնները գրելու համար սովորութեանը կեօրէ, ուր ինչպէս որ ինքը չի կանչէր՝ արգելըրէր մէկը չէր կրնար մտնալ. քովինները տեսնալով որ այն օրը սովորութենէն դուրս կուշանայ՝ ներս մտան, մէյմընալ տեսան որ գետինը պառկած ինկերեր Թագուհին ինջուածքով մը. մեծ դուքսը Պօղոս իր տղան այն ատենը Քաջիմ ըսված բերդը ըլլալով որ Բեդրօպուրկէն 5 մղոն հեռու է. իսկոյն կանչեցին, շատ դեղեր ըրին, բայց ճար չեղաւ. այն գիշերը նոյեմբ. 17 մեռաւ. 67 տարեկան ու կէս (1). Պօղոս շատ հանդիսով թաղել տրվաւ. իրեն հետ մէկ տեղ փառաւոր թաղում ըրաւ նաեւ իր հօրը Գ. Պետրոս Թագաւորին , որուն ոսկորները հանելով ան վանքին մէջէն ուր 35 տարվընէ Թաղված մնացած էր , բերավ Թ̃րկան գերեզմանատեղին փառազարդ մահճի մը վր̃ դնելով Թաղեց , քովնալ կատարինէ Թագուհին իր մայրը , աս բանս գրելով վրանին , Բաժանեալք 'ի կենդանութ̃է , Միացեալք 'ի մահուան :

---

(1) Ճիհանաէ աշըգ մէհզուն՝ սանմա րահաթ օլուր, նէլէր չէքէր պու կէօնիւլ, սէօյլէսէմ շիքեայէթ օլուր:

---

(1) Էյլէնիլմէզ տէյու ղամ չէքմէ պու ֆանի տիւնեադէ,
Եյ կէօնիւլ թութ քի սէյրանէ կէլտիկ պաշը ալէմէ:

Աս կատարինէն եղավ անուանի Թագուհիներէն մէկը որ աշխարհ եկերեն . իրեն 34 տարվան Թ̃րութ̃ե ատենը Մոսկովստան շատ կատարելութ̃ հասաւ . վասըլկեցաւ ընդարձակութ̃ երկրի , զօրութ̃ զինուորական , հարստութ̃ , ուսումնասիրութ̃ և արուեստասիրութ̃ . ինքնալ շատ բնական կատարելութ̃ ունենալով միանգամայն շատալ բաղդ ունեցաւ . երկրին կառավարութ̃ը շատը ինքը կընէր՝ բայց իրեն կեանքնալ վարմունքնալ կարգով կանոնով կըկառավարէր : Աս գիշերը 5 ժամ անցնելէն ետև քունէն կելլար , իր խուցը քաշված կըկենար ինչվան 10 ժամ Փռէնկի ժամով . ան ատենը նախաճաշիկ կընէր , աղօթքի հետ կըլլար , մարդու հետ կըտեսնըվէր . կէս օրէն 2 ժամ ետև հացի կընստէր . իրիկվան ընկերութ̃ ու խաղի հետ կանցընէր ինչվան իրիկվան հացը . կէս գիշերէն 2 ժամ առաջ ինքը քուն կըլլար , իսկ 1 ժամ մը կէս գիշերէն առաջ ապսպրերէր՝ բոլոր պալատը (սէրայը) պէտք էր որ լուռ հանգիստ մնար : Ասոր ըրածները տեղ տեղ պատմերենք առաջինները , բայց շատ անուանի կին ըլլալով արժան է ընթերցողին՝ հոն մէկ տեղ ժողվըված գտնալ իրեն վարքը ։

Րուսիկայ էր դուստր անհալդ ձէրպստ իշխանին որ սդէգդինին կառավարն էր բրուսեան բօմէռանիայի մէջ ․ առաջ կըսվէր սօֆիա ավկուստա անհալդեան ․ ետքը ըսվեցաւ ալէքսիօվնա երբոր յունաց դաւանանքը մտաւ ․ կարգըլվեցաւ իր մօտիկ ազգականին հետ որ կըսվէր կարոլոս Ֆրէտէրիք, հօլշդէյն կօդդօրբայ դուքս, որ եղիսաբեթ իրեն յաջորդը ըրաւ մոսկովի թախտին վըր ։ Թագուհի ըլլալէն ետև ներկայ կըգտնըվէր խորհուրդներուն, դեսպաններուն ամմէն գրածները կըկարդար, ամէն պինը կամ ինքը կըգրէր կմ ինքը տուն կուտար, արթուն կըկենար իր պաշտօնատէրներուն վըրայ ․ տեսնալով որ մոսկովի տէրուն երկիրը խիստ ընդարձակ է, ժղվդը քիչ, ինչվան բարեբեր երկիրնալ բանեցընելու մարդ պակաս, թուղթ հանեց ամէն դըրսեցիները իր մոսկովի երկիրը կանչեց ․ խոստանալով որ իրենց հաւատքնալ ազատ համարձակ բանեցընեն ․ երբոր ուզեն՝ թողուն իրենց տեղը, ինչ որ վաստըկեցան հետերնին տանին ․ աս պայմանները լսելով նեմցէներ ու մօռավիացիներ շատ եկան հոն ։ Կատարինէն տեսաւ որ մոսկովին օրէնքը խիստ անորոշ ու խառնափնդոր բանմըներ, որով դատաստաննին անկանոն էր ու անարդար ․ դատաւորները բացարձակ իշխանութի մը կըբանեցընէին, ուզածնին պէս կըտանջէին կամ սիպիր կըքշէին ․ ասոր դէղ դնելու համար

դատաստանները զատեց. ամմէն մէկ դատաստան իր բանին վրայ միայն կտրել հրամեց աղէկ օրէնքին հետեւելով. և ոպ̃ զի կաշառ չառնեն՝ դատաւորներուն թոշակը ավելցուց. ան թոշակին կէսնալ իրենց ծերուե̃ը ատեն կապել հրամեց: Օրէնք շինած ունէր իր ձեռագրով գրած գաղղերէն, բէդըրօպուրկ Ճեմարանին գրքատանը մէջ պահված. աս օրէնքը ամմէնուն ը̃ունել տալու համար հրամմեց ամմէն մէկ մասկովին գաւառներէն մէյ մէկ պատուիրակ խրկել մօսքովիա քաղաքը, նաև ան ազգերէն որ խիստ հեռու են ու բարբարոսութե̃ մէջ. անանկով անչափ զանազան ազգ ու լեզու, անչափ տարբեր սովորութ̃ մեծցած մարդիկ մէկ տեղ մը ժողվըվեցան մօսքովիա խիստ փառաւոր հանդիսով իրենց օրէնքը լսելու մոսկովերէն թարգմանված որոնք օրէնք չկյտէին, այլ իրենց օրէնքը իրենց կամքն էր միայն. առջի օրը խիստ հաւանութի̃ ցըցուցին, բայց ուրիշ օր երբոր լսեցին պատուէրը գեղացիները իրենց տիրվըտոցը ձեռքէն ու գերուէ̃ն խալըսելու՝ շըշմըկոց ելավ իշխաններուն մէջ. կատարինէնալ որ ծածուկ տեղէն կըսայէր՝ վախցաւ, ժողովը արձըկվեցաւ. ամմէն պատուիրակներուն ոսկի միտալ բաժնեց: Ան օրինաց մատեանը շատ թգ̃րներուն ալ խրկեց. երբոր պրուշյին թգ̃րը ձեռքը առաւ՝ ըսավ սօլմոնին. “Աշխըրհիս մէջ շատ անուանի
» կնիկներ եկած են. շամիրամը զօրաց վր̃
» հրամմօղ եղած է, ինկիլըզին եղիսաբե-

„ Թը կենցաղավարեա մարդոց կարգը անցած ,
„ Նեմցէին մարիամ Թերեզիան Թախտը
„ Նստելու ատենը մեծ քաջութ̅ի ցըցուցած .
„ բայց մէկ կնիկ մարդ մը օրէնսդիր չէր ե-
„ ղած ինչվան հիմա . աս պարծանքը կա-
„ տարինէի մոսկովի Թագուհիին էր միայն
„ պահված :

Շատ կարդացող մարդիկ խրկեց քալելու իր ը̅արձակ երկրին ներսի դիւերը , որոնք ետքի հատորին մէջ պիտոր յիշենք . ասոնց մէջէն բալլասը շատ բան ժողված ունենալով բնական պատմութե̅ վրայօք կատարինէն ծախու առավ , մէկ աղէկ հանդիսարան մը շինեց : Պետրօպուրկի Ճեմարանին նոր արտունութիններ տրվավ , արհեստից Ճեմարանին աշկերտները շատցուց . սորվեցընելու անչափ սէր ունեցաւ որ յատուկ դատաւորներ դրավ ուսումը առաջ տանելու . ասոնք ամէն ք̅ղք դպրատուններ սահմանեցին տղաքը կրթելու , ամէն գեղ դպրոցներ բացին նեմցէի կերպին պէս : Կատարինէն եկամուտ մը կապեց տարեկան հաստատուն՝ 500 աղնուական օրիորդներու դըպրատանը որ Ս̅բ. Աղէքսանդրի արուարձանին մէջն է . 700 աղնուական տղաքներուն տեղը ը̅արձակեց զինուորութեան սորվեցընելու համար , որոնք 15 տարի հոն չխարված չեն կրնար դուրս ելլալ . ասոնց ամէն մէկուն 4410 ռուպլի խարճ կերթայ . իրենց տներէն մէկը չիկրնար ընծայ մը առնել , ոչ զի ասով կատարեալ հաւասարութ̅ մնայ մէջերնին . 600 աղնուական աղջոց տեղ սահմանեց ծովարուեստ սորվեցընելու համար, որոնք ամէն տարի ծովային պտոյտ կընեն պալտիկ ծովին մէջ, նաւեր ալ շինել հրամեց. տեղ մըն ալ սահմանեց 460 տղոց համար ճարտարարուեստ ու ռմբարուեստ (ինճէնիէրութիւն ու թօփճիութիւն) սորվելու. 200 տղոց համար ալ ուրիշ տեղ մը սահմանեց դուրսի լեզուները սորվելու, որպէս զի ետքը կամ թարգմանն ըլլան, կամ մոսկովի զինուորութեան մէջ մտնան. իրեք դպրոց բացաւ բժշկութեան ու վիրաբուժութեան (ճէրրահութեան). մէկ դպրոց գործնական դայեկութեան սորվելու համար, մէկ դպրոց գործնական հիւանդներ նայելու համար. երբոր Մօռանտ վիրաբուժը քանի մը կտոր բան խըրկեց անդամազննութեան համար՝ կատարինէն իրեն պատկերը խրկեց ոսկի արծըթէ միտալներով որ մոսկովի մէջ կոխուած էին: Մօսքովիա քաղաքին ժանտախտը որ 100 հազար մարդ մեռաւ՝ կատարինէին հոգացողութիւնը դադրեցուց. առջինը եղաւ ծաղիկ հիւանդութեան պատուաստը իր վրայ փորձելով մոսկովին մէջ մտցընել. իր օրինակովն ալ դօսքանային մեծ դուքսը յորդորեց, որոնց վրայ առաջ խօսեցինք, աւելի պիտոր խօսինք ետքի հատորին մէջ. դպրոց մը բացաւ հանքերու համար ուր 60 հոգի կըսորվին տէրութեան ռոճկով, դպրոց մը գեղարուեստից համար, դպրոց մը թատրոնական արհեստի համար ուր կըսորվին երաժշտութիւն, ատենախօսութիւն. դպրոց մը նաւարկութեան համար ուր 65 հոգի կըսորվին ջրագիտուն, աստղաբաշխուն, նաւական ճարտարպետուն ու ինկիլիզի լեզուն ։

Արհեստներնալ ծաղկեցընելու եռանդ ընկաւ ։ Թուլա տեղը եղած չէլիկի ձեռագործները աւելի կատարելագործելու համար ամմէն խարճ յանձն առաւ, որոնց շինածները ինկիլիզի կըհաւասարին ։ Խաղախորդներուն (որ է կաշի բանող Թապախներուն) արհեստը՝ ասանկալ ոսկիէ արծըթէ թել քաշելու արհեստը՝ տպարանի համար գիր թափելու արհեստը ծաղկեցուց ։ Ուքրանիայի մէջ թութ տնկել տըվաւ, հոն շերամ (իփէկլի պէօճէկ) հնարեց շատցուց ։ Աւելի վաճառականութիւնը նայեցաւ ծաղկեցընել գիտնալով որ աս արհեստն է պատճառ տէրութիւնը հարստացընելու ։ Անոր համար վաճառականուն ընօղները ազատ ըրաւ, ցամաքի և ծովու զօրաց համար գըլխահարկ ու մարդահարկ տալը վերջացուց ։ Մէյմը բէդրօպուրկ քաղքին մէջ՝ մէյմընալ Թօպօլցքի սիպիրին մայր քաղքին մէջ հասարակաց սեղաններ սահմանեց՝ ազնուականաց ու վաճառականաց վաճառականութիւը ծաղկեցընելու համար ։ Կասպից ծովուն վրայի վաճառականութիւը պարսից հետ ծաղկեցուց, Թէպէտ և մահմէտ խանը դէմ կըդնէր, ուր մոսկովին նաւերը իրենց ապրանքը տանելով կիլանին իփէկն ու բամպակը կառնեն, խալինէր, ձկներ, ծովու շուն, որուն մորթը ինկլիզներուն կըծախեն, իրեն ճարպը սապոն շինելու կըբանեցընեն ։ Սիպիրցիք ու պուխարացիք 1653 քերվան հանել սկսերէին, որ չինու Թաթարիստանէն անցնելով ինչվան փէքին չինումաչին կերթար առուտուր ընելու. հոն մուշտակներ կըտանէին՝ անոր տեղը ոսկի, ճէվահիր, ֆաղֆուրի ու չայ կըբերէին. այս առուտուրը ետքը խափանված ըլլալով կատարինէն չինու կայսեր գրելով նորէն ոտք հանեց, անալ քեաչդա տեղը պզտիկ քիչ մը շինեց, ուր մոսկովի ու չինու վաճառականներ կըժողվին: Կատարինէն շատ տղաք խրկեց փէքին չինու լեզուն ու կերպը սորվելու համար. ճեափօնի հետ ալ առուտուր ընելու ետևէ ընկաւ, որովհետև մոսկովները հիւսիսային արշիպէլակօն երթալով ճեափօնի մօտիկցերէին. անոր համար երբոր ալէկոծութիւնը մէկ ճիափօնցի մը քուրիլա կղզին ձգեց՝ աղէկ ընդունելութիւն ըրաւ բէդրօպուրկի մէջ. Թաթարի ու մոսկովի լեզուն սորվեցընել տալով անոր թարգման (թերճիման) ըրաւ երկու ազգին. հիւսիսային ծովու մէջ մարդիկ խրկեց՝ որ նաւարկելով ճամփայ մը գտնան անկից հինտիստան երթալու. մէկ մեծ ջրանցքմընալ սկսաւ բանալ տալ ոմ վի նէրսի դին եղող մոսկովին աշխարհները որ պալդիկ ու կասպից ծովուն մէջը կիյնան՝ իրարու հետ առուտուր ընելու հեշտ ճամփայ գըտնան ։

Սա աշխարհաշէն Թագուհին ուրիշ կենցաղօգուտ գործքերալ շատ ունի. դատարկութիւնը ժողովրդեան մէջէն վերցընելու համար՝ 1782 տեղվանք սահմանեց, ուր ամմէջն որ տրոշեալ տանն կրնան երթալ բնակիլ ով որ ուզէ . բէդրօպուրկալ աշխատելու տուն մը սահմանեց , ուր ծոյլերը և առողջ մուրացկանները կը ժողվէին բանեցընել կուտան . օտարանոցներ շինեց . պաքիր թաթարները որ ապստամբած էին խաղացուց . թվէր քաղաքը որ էրվերէր՝ շատ օգնութի ըրաւ նորէն շինելու համար . 1778 քերսոն քղքը շինեց տնեպեր ջուրին վրայ քիչ մը վեր ուր որ պօկ գետը կը խառնըվի . ուր քիչ մը տարիներէն 40 հազար մարդէն աւելի շատցաւ , մանր թերսանէէն պէյլիկներ ու վաճառականի նաւեր ելան , 1779 կատարինեսլաւ քղքը շինեց տնեպեր գետին մօտիկ գլովիս գաւառին մէջ , ուր խրըմէն հանած հայերը հոռոմները նստեցուց , քերսոնը եղաւ իրենց խաքէլէն . իրեն հրամանովը ու խարճովը շինվեցաւ 1780 նոր նախիջևան հայոց քղքը տօնաւիս կամ թէն գետին վրայ . 1792 շինվեցաւ գրիգորիոպօլիս տնեսդեր գետին վրայ ։ Անուանի եղաւ իրեն շինել տըված արձանը պետրոս թգրին , որ ստեփաննոս ֆալքօննէդին ճարտար վարպետին շինել տըվաւ . աս արձանին պատուանդան ընելու համար մէկ ահագին ապառաժ քար մը քառուէլիա տաղըրխէն անհամար խարճով բէդըրօպուրկ բերել տըվաւ քառապաւի վարպետին՝ որուն վրայ տես վերջի հատորին մէջ . ասանկալ անուանի եղաւ իրեն թգրական գաւազանը՝ որուն գլուխը շինել տըվաւ ան մեծ էլմաս քարը որ աշխարհիս մէջ պինտս աղվորը .

անգին էլմասներէն է (1)։ Վլադիմիրեան սիրտ տալու համար ասպետութեան կարգ սահմանեց նոյն վօլօտիմիրուայի անուանով, ով որ քաղաքական ծառայութեան մէջ աղէկ ծառայէ հայրենեաց. իսկ զօրաց սիրտ տալու համար նոյն գէօրգեայ կարգը սահմանեց. ան զօրապետներուն համար՝ որ բանակի մը գլուխ ըլլալով մէկ պատերազմ մը վաստըկած ըլլան։

Շատ երևելի եղաւ իրեն Ճամփորդութիւնը որ մեր օրը ըրաւ. 1787 յունվ. 18 Պետրոպօլսէն ելլալով բազմութեամբ անանկ լաւսով կերթար գիշերը խղախներով, ինչպէս որ ցորեկը կերթային, որովհետև տեղ տեղ կրակ վառել տալով Ճամփան կըլուսաւորէին. իրեն խօնախ ընելու տեղվանքը կամ նոր տուներ շինվեցան և կամ նոր զարդարվեցան. ամմէն տեղ հաց ուտելէն ետև՝ սեղանին կտաւեղէնները պարգև կըտըրվէր ան տանուտէրոջը որուն որ տունը հաց կուտէին. մէկ ամիս մը արտաքինօք Ճամփայ ընելէն ետև Քիէֆ հասաւ կատարինէն ուր լեհին իշխանները եկան բարևելու. Տնեբեր գետին վրայ 50 չէքտիրի խիստ զարդարված՝ առին զինքը իրեն մարդիկներով տարին. լեհին Թագաւորը Բօնիադօվսքի եկավ գտավ կատարինէն քանիէֆ տեղը , ուր՚որ անդրէասի կարգը տըված իրեն կատարինէն . քանի մը օրէն Ը . յովսէփ կայսր եկավ գտաւ կատարինէն քայտըք տեղը . իրեն համփորդուէ մեծ մասը ընկերանալով հետը . երբոր քէրսօն հասաւ իր բայէնէրուն մեծարանքը ընդունեցաւ կատարինէն նստելով անանկ թախտի մը վրայ որ 14 հազար ռուպլիի եղերէր . հոն իր առջին ջուրը ձգեցին պէյլիկ նաւ մը 66 թօփ քաշօղ , փոխաթամընալ 40 թօփ քաշօղ . պաղչէսարայը գալով թաթար խանին դարպասը նստաւ . իր դիմացի լեռը անանկ մը լուսաւորեցին որ բոլորովին կրակ դարձած լեռ կերևնար . երբոր բուլդաւը եկավ իրեն ցըցուցին պառկերը ան մեծ ծեծին՝ որ հոն եղած էր մեծի պետրոսին ու շվէտի թգրին մէջը ։

---

(1) Աս էլմասը ծախու առաւ հայկազուն գրիգոր սաֆրասէն որ հնդկաստանէն հոն բերեր էր. բայց Ֆռէնկներէն ոմանք չգիտնալով հասամ կըկարծեն ասիկայ. ասոր վրայ ընդարձակ տեղեկութիւն կըգտնուի 1812 և 1819 տարվան եղանակներուն մէջ. Թղթ. 85. և Թղթ. 90.

Սա նոր շամիրամը սուլդան համիտին ծեծին ատենը շատ առաջ երթալ կուզէր , անոր համար օր մը հեղնելով մը ըսավ վիթվուրթ ինկիլիզի դեսպանին . Որովհետև պարոն բիդը (ինկիլիզին վէզիրը) կուզէ զիս բէդըրօպուրկէն դուրս քշել , կըյուսամ որ ինծի պիտոր թող տայ բիւզանդիա քաշվելու . բայց աս յոյսը պարապ ելավ ուրիշ թգրնէրը թող չիտըվին , այլ բռնադատեցին կատարինէն հաշտուէ ընելու . կատարինէին թողլով երկան ցամաք կղզին թամանն ու ամմէն քուպան , որ առած տեղէրուն վրայ հին անուննէրը դրավ . խըրըմը կոչեց Տաւրոս . քուպանը կոչեց Կովկասեան գաւառ . 60 հազար ծառքօրավեան թաթարներ իրենց երկրէն հանելով աղախին ու սև ծովին քովերը բերաւ նստեցուց. ան ծովերուն մէջ եղող նաւատորմիղին (տօնանմային) նաւավարները ասոնցմէ կըլլան:

Աս Թագուհիս շատ կարդացողներէն մէկը եղաւ, բայց Փրանսզ մատենագիրները ամէն ազգին մատենագրէն աւելի կըբռնէր. միշտ կըթղթակցէր վօլդէռին ու ալանպէռին հետ, որուն խօսք տըված 24 հազար լիրէ տարին եկամուտ կապելու թէ որ բէրլօպուրկ գայ, հանրագիտակ բառարանը հոն լմնցընէ, իր տղինալ պօղոսին վարպետուն ընէ՝ բայց անիկայ չուզեց: Գրքերալ շինած ունի. մէկ գիրքն է իր թոռներուն սորվեցընելու համար. մէջը բարոյական պատմութիւններ են ու մոսկով ազգին պատմութեան համառօտութիւնը: Իրեն կառավարութիւնը եղաւ բարակ՝ բայց շատ հեղ արդարութիւնը պակսեցաւ կըսեն, որ իրեն մեծ արատ բերաւ: Ռասդեռա Փրանսզը 1800 կատարիներէն վարքը հանեց 4 մանր հատոր. ուր միշտ կընայի իրեն պակսութիւնները առաջ բերել պատմել:

Չորրորդ փոփոխութեան կառավարութեան Փրանսայի,
որ է
Գործադիր կառավար. (Դիրէկդուար Էկզէքիւդիվ).
1795:

Ազգային միաբանութեան վերջի ժողովը վերջացաւ հոկտ. 26. սովը (խըթըլըկը) կըշարունակէր · անօթիութ̃ն պըշտըկվօղ հիւանդութ̃ ընկած ըլլալով շատ մարդ կըտանէր · ժղ̃վրդին քով ըստակ չէր մնացած · շատ հարուստներ մեծ եկամուտ ունեցօղներ Ճամփայներըը ընկած ձեռվընին բացած կըմուրային, անանց տեղը ծառայ մը՝ սէիս մը՝ աւելի ցած մարդեր՝ մեծ մեծ պալատներու (սէրայներու) մէջ նստած թգ̃րի մը պէս կըվայելէին (1) անանկ ատեն որ ամենունաւ հաւասարութ̃ քարոզելու հետ էին · որովհետև ազնուականներուն եկեղեցականներուն ունեցածը ասոնց ձեռքն էր առած, Ֆրանսայի տէրութ̃ մէկ օգուտ մը չէր եղած, խղճմտանքը վերցըված, բարոյականը բոլորովին ավըրված, անառակութ̃ը արինհեղութ̃ հետ մէկ տեղ տիրած ։ Ըս կացութ̃ մէջ թողլով Ֆրանսան վերջացաւ ազգային միաբանութ̃ը · 600 հոգի իրենցմէ նոր կառավարութ̃ ժողովին մէջը անցան, որոնք աւագանեաց ժողովը շատ ընտրութ̃ ընելով ընտրեցին, որովհետև բռնադատված էին պատուիրակներուն երկու մասը ազգային միաբանութ̃ մէջէն ընտրել՝ ասոնք ընտրեցին չարագործ ժաքօպէնները դուրս հանեցին · ասնոր ընտրըվածներնաւ ուզածնին կերպէ մնացածները ընտրեցին · հինգ հոգիաւ Գործադիր իշխանաւոր ընտրեցին, Տէռէքթուար էկզէքիւթիվ անուանելով ։

---

(1) Քիմիսի գէզէր ու սէֆաէտէ, քիմինին միհնէթի վար տըր ·
Հէր չէյտէ խուտանըն նիչէ պին հիքմէթի վար տըր ։

Բայց այս նոր սահմանադրութեամբ այնչափ թշնամի ունեցաւ իրեն՝ որչափ որ առջիններն ունեցան, Ֆրանսան չխաղաղեցաւ. աւազակները գաւառներուն մէջ սփռըւած ուզածնին պէս կըթալլէին կըսպաննէին, նոր նոր դժգոհացողներ նոր նոր բաժանմունքներ կըհանէին. Թէրակամքը կուզէին Թէր նստեցընել, հարստացած ժաքօպէնները անանկ սահմանադրութիւն մը կուզէին՝ որ իրենց թալլածը ունեցածը իրենց ձեռքը ապահով թողուր. աղքատ մնացած ժաքօպէնները որ չկըրցան հարստանալ՝ կուզէին անպետութի անտէր անտէրունչ ըլլալ, կարելի էր որ ան միջոցով իրենց մէկ բաղդ մը բացվէր՝ իրենք ալ յափշտակէին հարստանային. Հանրապետութի ուզողներուն մէկ մասը այս սահմանադրութիւնը կըհաւնէր, մէկ մասնալ 1763ին շինած սահմանադրութիւնը: Այսչափ կարծեաց տարբերութիւններ թէ ինչ չարիք ինչ թշուառութիւն պիտոր բերէին յայտնի է:

Ֆրանսացիներուն ըրած յաղթութիւններն որ ըրին 1794ին և 1795ին սկիզբները ստորին նահանգներուն, Օլանտային ու Գերմանիային մէջ՝ յոյս կուտար իրենց որ Ֆրանսային եկամուտը տեղը պիտոր գտնեն անոնցմէ առնուած քաղաքներովը ու տուգանքովը, բայց ան աւարներով շատ մասնաւոր մարդիկ հարստացան կշտացան, Ֆրանսայի ալ երկրուն խիստ քիչ օգուտ եղաւ. Ալ աչքերնին ձգեցին մնացած Գերմանիային վրայ, ապաստրելով որ չէզոք եղած իշխաններուն ալ կընային. անոր համար Ֆռանքֆօռդին վրայ 4 միլիոն ֆիօռին տուրք դնեցին. բայց իրենց Ժուռտան զօրավարը զարնըվելով Նեմցէի զօրավարէն որ Քըլայռֆայդ կըսվէր՝ Մակօնցային տակնալ յաղթըվելով՝ յոյսերնին ոչնչացաւ. Ռէնօ գետին քով եղած ծեծերնալ չյաջողվելով զինադադար ընելով մը դադրեցուցին. անկից ետքը աչվըրնին դարձուցին Իդալիայի հարստութենը վրայ , որ շատոնցմընէ ծեծ տեսած չըլլալով իրաւ մէկ Փըռտըխմըներ դարձած , հարստու͞թբ ամմէն բանի առատու͞թբ լեցված. անանկով 1796 մէկ նոր բանակ մը շինելով աւելի սպանիայէն դարձած զօրքերով Նաբօլէօն Պօնաբառդէին յանձնեցին, անիկայ զօրագլուխ դըրին վըրան որ մեծ անուն էր հանած հոկտեմբերի 5ին ըրած քաջու͞թը :

Պօնաբառդէին Իդալիա մտնալը, Լօմպարդիան ու Միլան առնելը, Մանդուանի պաշարելը.

1796:

Ինչվան հիմա Իդալիային բանը անորոշ էր մնացած , աս տարի որոշվեցավ եղավ մէկ աշխարհ մը վայնատանի , կորսնցուց իրեն հանգստու͞թը հարստու͞թը . ամմէն բանէն դէշ ան եղավ որ՝ իրեն բնակիչքը երկումաքի վրայ բաժնեց թէ հաւատքի դիպցէն և թէ կառավարու͞թ դիպցէն. անկէց իրենց մէջը շփոթու͞թ տարաձայնու͞թ ընելով ոմանք Ֆրանսային տակ ըլլալը կուզէին , իրենց թ՟գրին վրայ ապստամբութիւն դաւաճանութիւն կը հնարէին, ոմանք ալ առջինին պէս իրենց թ՟գրը կուզէին։

Տարւոյս սկիզբը բիէմոնդցիք ու նեմցէները նոր դաշնադրութիւն ընելով մէջերնին խիստ զօրաւոր կերևնային, նեմցէներուն ալ ետևէ ետև զօրք գալով կուժովնային. իսկ Ֆրանսըզներուն բանը գէշ կերևնար. զինուորնին իրենց թոշակը ու ապրուստը չունենալով շատ հեղ ապստամբութիւն կը հանէին մէջերնին. ատանկով իտալիային վտանգը մութ բան մը կերևնար. ամէննալ խորունկ ապահովութեան մէջ կարծելով զիրենք՝ բիէմոնդի կողմին եղած պ՟տզմը անանկ հեռու բան մը կերևնար իրենց իբր թէ Հինտիստանի մէջ եղած ըլլար. ատոնց կարծիքը կարելի էր իրաւ ըլլալ՝ թէ որ իտալիային ամէն տեղերը Ֆրանսըզի մտքով մարդիկ չըլլային, որոնք ամէն օր կըմտմտային մատնութիւն դաւաճանութիւն ապստամբութիւն հանել։ Անցած տարւան նոյեմբերի մէջ Ճէնօվայի դին եղած կռիւը նեմցէներուն համար ձախորդ երթալով իրենց վինց զօրապետը ետ կանչեցին. անոր տեղը պէօլեօն զօրապետ դրին. ատանկ փոփոխութիւն ըրին նաև Ֆրանսըզները. իրենց շըէր զօրապետը ետ կանչեցին, անոր տեղը փետրվարի 23 պօնաբառդէն զօրագլուխ ընելով խրկեցին սալիչէդի գործակալնալ մէկ տեղ. հետերնինալ ըստակ ուտելիք ու ճէպխանէ նը մավրէչիոս ու վասօ տեղը խրկեցին ուր էր Ֆրանսըզներուն բանակը։ Ֆրանսըզները 14 հազար մարդով սկսան օրէօր աւելի մօտիկնալ պօքէդդային դին . Նեմցէներն ալ շարժիլ սկսան . իրենց գլխաւոր բանակը աքվի տեղը նստաւ . տեղ տեղ ալ զօրք խրկելով՝ աքուիլիայէն ինչվան պօռմիտա բռնէր կեցերեին, ուր սառտէնեայի զօրաց հետ կըմիանային :

Պօնաբառդէն ամմէն իդալիա եղած զօրաց վրայ բացարձակ իշխանութի ունենալով, բիէմօնդին մէջ եկաւ, հոն եղած Ֆըրանսզները աս նոր զօրքով զօրանալով չորս թև բաժնըվեցան, ամմէն մէկը 20 հազար մարդ . շատ հեղ ծեծկըվելէն կոտըրվելէն ետև՝ քօլլի նեմցէին զօրապետը փախուցին ինչվան քէռասքօ ու չէռաղօլէ . Նեմցէին մէկ զունդն ալ անանկ մէջերնին առին՝ որ նեմցէները (որոնց մէջ սառտէնեացիք ալ կային) սուրերը ձեռվընին բռնած անանկ իրար կոտրտելով հազիւ ճամբայ բացին փախան, երկու դիւացէն ալ շատ մարդ ջարդըվելով . Ֆրանսզները ասանկ վրայ ելլալով չէվա գացին որ շուտ մը անձնատուր եղաւ բաց 'ի բերդէն . Նեմցէին քօլլի զօրապետը տեսնալով որ Ֆրանսզները ետևէ ետև կըշտանան՝ սդուռայի դին քաշվեցաւ, Ֆրանսզները մօնտօվի մտան, չէվային բերդն ալ իրենց ձեռքը առին . իսկ պէօլէօ նեմցէին զօրապետը ապրիլի 10 զարկաւ Ֆրանսզները, վօլդրի ու մօնդէնօդդէ տեղերէն հալածեց . բայց 12ին ասոնք նեմցէին վրայ մօտիկնալով՝ թանձր մշուշն որ եղաւ ան օրը՝ յաղթեցին Ֆրանսզներուն.

ամէն դիրացէն զարնել հոն եղած նեմցեները ։ Նեմցեները շատ մարդ կորսնցընելով ետ քաշվեցան ․ ասանկալ ձախորդ եղավ հետևեալ օրը ․ Նեմցեին մառէշալը բուօվէուա իրեք հեղ ադէկ դէմ կեցաւ Փըրանսզներուն , բայց քիչվոր ըլլալուն՝ առժանդէօ զօրապետէն օգնութ̅ խնդրեց , անիկայ ատէնին կեօրէ չիհասնելուն համար 11ին անձնատուր եղավ Ֆրանսզներուն միլէզիմօ տեղը ․ 15ին կուիւ եղավ տէկօ տեղը ․ վուքասօվիք նեմցէ գնդապետը հասաւ առժանդէօին օգնելու , բայց հոն չիգտնալով ինքը հալածեց Փրանսզները ․ Թօփերը Ճէպխանէն ուտելիքը ետ առավ որ առժանդէօն կորսնցուցերեր , 500ալ գերի առավ ․ բայց չիկրցաւ երկան դէմ դնել Փրանսզներուն որ ամէն դիէն առաջ կուգային ․ 5 ժամ կռուելէն ետև իր ամմէն Ճէպխանէն հատած ըլլալով ետ քաշվեցաւ ։ Ասանկով նեմցէները 4000 մարդ կորսնցընելով իրենց գլխաւոր բանակը աքվի տեղը քաշեցին որ մօնֆէռռադօին մէջն է ․ առժանդէօ զօրապետին վրայ կասկած երթալով վեննա խրկեցին , բայց անիկայ զինքը արդարացընելով խալըսցուց ։

Արբօր Փրանսզները ամսոյն 22 յաղթութ̅ ըրին մօնտօվի տեղը՝ անոր վրայ սառտէնիային Թ̃րը խօսք դրաւ 28ին պօնաբառդէին հետ զինադուլ մը ընելու , որպէս զի մարդ խրկեն փարէզ հաշտութ̅ ընեն ․ աս զինադուլը ընելու համար Փրանսզին յանձնեց աղէքսանդրիան ու դօրդօնան իրենց բերդերով։ Աս ըլլալէն ետև պօնապառդէն յայտարար թուղթ մը հանեց իտալիայի ժ՟ղ՟վրդեան ապահովցընելով որ բարեկամի պէս կուգամ, ձեր կապված շղթայները (զինջիրները) պիտոր կոտրեմ, ձեզ խալըսցընեմ. խոստանալով չդպչիլ ոչ հաւատքի, ոչ ապրանքի, ոչ վարմունքի. աս թուղթը շատ վնասակար եղավ սառտէնիայի թ՟գ՟րին համար, որուն ժ՟ղ՟վդը աս խօսքերէն խաբվելով շատ տեղ սկսան խռովութի հանել, ազատութ՟ե ծառեր տնկել, սովորական տուրքերը չտալ թ՟գ՟րին, սեպուհներուն (րինջալներուն) բերդերը երել, թող տուր ուրիշ ըրած չարութ՟նին։ Աօսթային թ՟գ՟րազուն իշխանը զօրքով հասավ առոնք զսպելու՝ բայց խիստ դժար էր բոլորովին զսպել մէկ ժողովուրդ մը՝ որ ֆրանսզներէն աղէկ օրէր տեսնալու խոստմունքներ կըլսէր։

Պէօլեօ նեմցէին զօրապետը որ պօռմիտային վրայ աղէկ տեղ մը կեցերէր, ֆրանսըզներուն անցնիլ թող չտալուի համար՝ երբոր տեսաւ սառտէնեացոց հաշտըլվիլը իրմէ կտըրվիլը՝ հասկընալով մինակ իր անկար ըլլալը ֆրանսզին դէմ որ շատվոր էին՝ ետ քաշվեցաւ. ուզեց դօրդօնան ու ալէսսանտրիան իրեն առնել, բայց բիէմօնդցիք դռները գոցեցին. հարկ եղավ թօփեր պարպելով ճամփայ բանալ իրեն վալէնցայի վրայէն, բօ գետին ձախ դին անցնիլ, ան ջուրը անցնելու թող չիտալ ֆրանսզներուն. բայց ինքը քիչվոր ըլլալով՝ ֆրանսզները չուստ քալելով ըխաչենցաւին գլին եկան գետը անցան . ան ատենը բավիրային ու միլանին երկիրները իրենց առջին բացվեցան ։ Վերոյիշեալ հաշտութ՟ը սառտէնեային ու ֆրանսզին մէջ ապրիլի 28 ը՟ունվեցաւ փարեզ ձեռք դնելով . ֆրանսզին տըվին սավօյան . նիցցային դէնտային ու պուօլէօին գետինները . առաջուցմէ առնըված բերդերէն զատ՝ ֆրանսզին տըվին էքսիլլէսը , ասսիէդդան , սուսան , պուունէդդան , տէլֆինօին բերդն ու ալէսսանտրիան ։ Բայց աս հաշտութ՟ը սկիզըն եղավ իդալիայի կօրծանմանը . ետքնալ սկիզըն եղավ նոյն իսկ սառտէնեայի Թ՟ըրուն կօրծանմանը ։ Հոկտեմբ . 16 սառտէնիային Թ՟ըրը վիքդօռ ամետէօս դ՟ . մեռաւ , տեղը նստաւ իր տղան

կարօլօս մանուէլ դ՟ ։

Գանք լօմպառտիային վրայ պատմելու . աս երկիրը որուն մայր ք՟ղքն է միլան՝ ֆրանսային խռովութ՟ը չըսկըսած աղէկ խաղաղ տեղ էր . երկըրցիք իրենց գետնին առատ բարիքը իրենց հարստութ՟ը վայելելու հետ էին . Բ՟. յովսէփ կայսրը նոր կարգադրութ՟ներ մտցընելով հոն՝ աւելի եկեղեցական բաներու վրայ՝ քիչ մը շփոթութ՟ էր մտած՝ բայց ֆրանչիսկոս կայսրը շտկեց . եկեղեցական դատերը (տավայները) նաև կրօնաւորաց դատերը յովսէփ կայսեր դըրածին կեօրէ աշխարհական դատաւորները կըտեսնային , ֆրանչիսկոս հրամմեց որ եպիսկոպոսները տեսնան . միայն կարօղ ըլլան միլանին արքեպ՟սին՝ բողոքում ընել .

կրօնաւորներուն ալ իրենց մեծաւորները տեսնան , միայն քանի մը դիպուածներու համար կարենան եպ̃սներուն բողոքել , առաջ ցըցընելով իրենց հնազանդութեն թուղթը : Պուրբէն առանկ խաղաղկած էր՝ բայց ներսէն ժողովներուն ատեանը շատ ծաւալած էր հոն . շատոնցմընէ էր որ ժողովէնները իրենց մարդիկը խրկերէին ամէնուն միտքը պղտորելու , անհաւատութե անպետութե քարոզելու . անոր համար երբոր Ֆրանսացիները զօրքով եկան՝ մէջլիսներէն շատը հեռակերպին միանալով շուտ մը ձեռք ձգեցին տիրեցին որ հոս պատմենք :

Պօնաբարդէն բերեմօնդը առնելէն ետև՝ իր զօրքով անցաւ մայիսի 11 լօտի կամուրջը՝ միլանոյին սահմանը մտաւ . պէօլեօ նեմցէ զօրապետը զարնելով փախուց վենետիկին երկիրը , միլանցիք սկսան դող ելլալ . արշիդուքսը որ միլանոյին կառավարիչն էր՝ իր տնովը ընկերովը մայիսի 9 յանկարծ ելաւ եկաւ պէռկամօ , որ վենետիկին մէկ քղ̃քն է . հասկըցընելով որ ետևէն շատ փախչողներ կան գալու , 40 առատպայ մարդ միայն ան գիշերվան փախչողները եղան հոն . պօնաբարդէն անանկ առաջ գնաց որ մայիսի 14 միլան քղ̃քը մտաւ , բայց միլանոյին բերդը չիկըրցաւ առնել ինչվան որ յունիսի 29 ինքիրմէ անձնատուր եղաւ : Մայիսի 28 պօնաբարդէն թուղթ հանեց միլանցոց ժողովրդեան հանդարտելու համար . 30ին Ֆրանսացիները յաղթութե ընելով պօռկէդդօ տեղը մինչիօ գետը անցան . իրենց բլէպէզօրավարը սիէժ ուեղը Նեմցեները վարկաւ, որոնք ցրուեցան Վալէձձիօ բռնած սահմանը, իրենց պէօլէօ զօրավարը քաշվեցաւ դիրօլօյին մօտիկ կապանները (տէրպէնտները)․ ան ատենը յունիսի 3 Փրանսըզները մանդուային արուարձանը (վարօշը) զարնելով համարձակ մանդուա քաղքը պաշարեցին, որ քօլլի անուն Նեմցէին զօրավարը կըպահպանէր․ յուլիսի 9 աւելի սխմեցին պաշարումը․ գիտէին որ մանդուան բալլիքն է իդալիայի, ինչվան որ բերդը չառնեին՝ չէին կրնար առեր ըլլալ իդալիայն․ 16ին Նեմցեները մանդուայէն դուրս յարձըկեցան բայց բան մը չիկրցան ընել․ 19ին մանդուային առջին եղած փոսը բացին․ 24ին Փրանսըզները ալ աւելի սխմեցին պաշարումը։

Մօնսարաադէնալ ան ատեններս իր ամէն զօրքը ռօմանեայէն դօզքանայէն կըժողվէր լօմպառտիայի մէջ կըխօթէր, որովհետև օրէօր ձայնը կըշատնար թէ վուռմսէռ Նեմցէին անուանի մառէշալը դիրօլօյին վրայէն պիտոր գար պաշարումը վերցընելու․ ասանկով Փրանսըզները մէկ դիացէն մանդուային պաշարումը կըսխմէին, մէկալ դիացէն ալ իրենց զօրքը կըսըփուէին ան տեղվանքը զգուշանալու՝ աւակից որ գիտէին թէ Նեմցեները պիտոր գան իդալիա մտնալու․ ասանկ եղաւ որ Փրանսըզին զօրքը քօռօնայէն դօռպօլօյէն սկսեալ կըհասնէր սալօյին վրայէն ինչվան բէսքիէռա․ պաուալէնկօյին վրայէն ինչվան վէռօնա․ անկից կ՚իջնար ինչվան մաւմիւօլոն ուր տեղ էր Ֆրանսըզլին բուն բանակը Մանդուան պաշարող. ասոնց կեդրոնը էր պրեշիան ուր եկաւ պօնաբառդէն իր կնիկը տեսնալու՝ որ տաւպիլլօն դուքսին հետ հոն էր եկած։

Ռվէնօյին դէին եղած ծեծը Նեմցէի ու Ֆրանսըզէ մէջ.

1796։

Ինչպէս որ առաջ գրերենք քլայրֆայդ նեմցէլին զօրապետը զինադուլ ընելով Վեննա երթալով թէպէտ շատ ընդունելուն գընաց՝ բայց խնդրեց հրաժարիլ հանգիստ նստիլ, որուն պատճառը չիգիտցըվեցաւ, իր տեղը գլուխ եղաւ կարօլոս արշիդուքսը՝ որ իրեն քաջութիւնը ընդունակութիւնը արդէն ցըցուցերէր։ Նեմցէլին ու Ֆրանսըզլին ըրած զինադուլը ամմէնուն յոյս կուտար ընդհանուր հաշտութիւն մը ընելու, իրօքալ պագիլեա ք՟ղքը դեռ կըխօսէին ատոր վ՟ր, բայց ապրիլի 10 լօուտ կուէնվիլը լօնտուայի մէջ հասկըցուց ուրիշ տէրութենց դեսպաններուն հաշտութեան անկարելի ըլլալը, պատճառն որ փարէզլին գործադիր կառավարութիւնը չէր ուզէր հաշտութիւն, եղած հաշտութենց վրայալ գոհ չէր։

Կարօլոս իշխանը կամ արշիդուքսը ապրիլի մէջ Ֆրանքֆօրդ եկաւ, ան ատենը նեմցէլին բանակը շատնալով եղերէր 200 հազար մարդ, որուն պզտիկ մասը գերմանիայի կայսերուն զօրքն էին՝ որ դեռ միացած էր

Նեմցերին կը՛ աւստրիոյ հետ. կարոլոս մայիսի 21 կտրել տըվաւ զինադուլը, ո՛ր զի յունիսի 1 ծեծը սկսվի, ինչպէս որ մէջերնին խօսք դըրերէին 10, օր առաջ իրարու իմաց տալ: Ֆրանսզներուն բիշկռիւ զօրապետը եղաւ, անոր տեղը գլուխ եղաւ մօռօն վարպետ մարդ որ վերի ուէնօին դին կեցաւ. մէջ տեղը կեցած էր ժուռուտան զօրապետը 125 հազար մարդով, ձախ դին կեցած էր ստորին նահանգներուն բանակը: Անոնց դէմ ալ Նեմցերին բանակը կեցած էր իրեք բաժնըվելով. մէկը վերի ուէնօ ուր կըհրամմէր վուռմսէռ որ ֆելտ մառեշալ էր եղած. եր՟կդը մէջ տեղը կեցած ուր էր կարոլոս իշխանը, եր՟րդը վարի ուէնօ՝ որուն զօրագլուխ էին երկու իշխանք վուռդեմպեռկ ու վէռնէք:

Ուրբաթ ծեծը սկսաւ՝ առաջ Ֆրանսզները ետ հըրվեցան, բայց ետեւէ ետեւ իրենց զօրք գալով յունիսի 5 զարկին վուռդեմպեռկ իշխանին զօրքը ետ հրեցին որը կտրելով որը գերելով, մէկ համբարմընալ առին, վախը տիրեց Նեմցեններուն մէջ. բայց կարոլոս ամմէն տեղ կըպտըտէր սիրտ կուտար: Նեմցեններուն գեշը ան եղաւ որ՝ պօնաբառդէն ան առենը իդալիայէ վրայ գացած ըլլալով, յօմպառտիան առերեր՝ որ Նեմցերին երկիրն է՝ դիւօլօ երթալու երես բըռներեր, անոր համար աս ուէնօի բանակէն 30 հազար մարդ հանեցին՝ իդալիա եղած Նեմցերի բանակին օգնութ՟ խրկեցին վուռմսեռնալ մէկ տեղ. ասկէց ուժը տկարանա լով կարօլոս իշխանը նայեցաւ միայն պաշտպանել դէմ կենալ Ֆրանսզին բազմութը. վուռմսէռնալ քիչ մը զօրք մանհէյմին առջին կեցուց պատնէշներու մէջ, մնացածնալ՝ հետը առնելով ռէնօ գետը անցաւ. առջի բերանը նեմցէններուն բանը աղէկ գընաց. կարօլոս շատ հեղ զարկաւ Ֆրանսըզները, 60 Թօփերնին առավ շատ մարդ գերի ըրաւ, աւելի մենծ կռիւը յունիսի 19 եղաւ, ուր 4000 Ֆրանսզ կոտրըվեցան, եւ հրվելով ինչվան ռէնօն անցան, ան առենը կարօլօս գնաց մակօնցա վուռմսէռին տեղը հրամմելու որ իդալիա էր գացած. Ֆըրանսզները մանհէյմ եղած նեմցէններուն վրայ վազեցին, բայց իրենք շատ մարդ կորսնցընելով նեմցէնները ինչվան սըխուա առաջ գացին ։

Երբոր Ֆրանսզներուն մօռօ ճարպիկ զօրապետը ոտք ելավ որ ալսացիայի մէջ կեցած էր՝ ամմէն բան փոխվեցաւ. քանի՛ նեմցէի զօրք որ շարված կային ռէնօ գետին վրայ՝ ամմէնուն մէկէն դէմ ելավ, վարպետուք մը գետը անցաւ, քէհլ բերդը առավ. կամուրջ մը ձգեց քէհլին ու ստռասպուրկին մէջը, անոր վրայէն անցուց իր բանակին բազմութը. նեմցէնները զարնելով 1000 հոգի գերեց որոնց մէկն էր շվառցէնպէռկ զօրապետը. անանկով առաջ գնաց շատ տեղվանք առավ որ՝ կարօլոսնալ չիկրնաց արգելել ։ Ասոր վրայ ժուռտան Ֆրանսզ զօրապետնալ վարի ռէնօին դին նեմցէներուն վրայ վազեց ուր 25 հազար հոգի միայն կայլին, վէցլառն ու Ֆռանքֆօռդը առաւ, որուն վրայ 6 միլիոն ըստըրկի տուրք ձգեց, 2 միլիոնիալ ուրիշ բաներ ուզեց, ինչպէս Ֆռանքօնիա քալեց: Վերի ռէնօսին դին ալ նեմցէները երկու հեղ յաղթըվեցան մինչ յուլիսի 10. կարօլոս քաշվեցաւ եկաւ դունային քով ինչպէս որ իրեն օգնու̅ն դար. ֆրանսզները մտան պավիէռա, տիւբօնդը, պատէնը եւն, ամմէն ան իշխանները կըբռնադատէին դաշնադրու̅ն ընել կամ չէզոք մնալու կամ զինադուլ ընելու. անբաւալ տուրք առին ամմէն երկիրներէն, մակօնցան նորէն գոցվեցաւ. դռէվէռին ու մակօնցային կայսրընտիրները՝ վուռցպուռկին ու պամպէռկային եպ̅սները՝ պատէնին մանկռավիօն՝ տիւբօնդին դուքսը՝ աս դին ան դին փախան:

Կարօլոսին բանը շատ վտանգաւոր ըլլալով ետ քաշվելու հետ էր, բայց աղէկ վարպետ ըլլալով անանկ մը կընէր աս ետ քաշվիլը որ իրեն օգտին կըհետեւցընէր, ինչպէս որ մեզի կըպատմէին զովելով ծեծին մէջի եղած ֆրանսզները. ասանկ ետ ետ փախչելովը իրեն ցրուած գունդերը ժողվեց, վերի ու վարի ռէնօսին բանակները միացուց, ինչպէս դունա գետին վրայ եկաւ կեցաւ, ուր իրեն հեշտ էր օգնու̅ն բերելու: Իսկ ֆրանսզները թէպէտ առաջ գալոմնին շատ տեղվանք առին՝ բայց խիստ հեռըցան իրենց տեղերէն, ուսկից որ պաշար Ճէպխանէ մարդ պիտոր գար իրենց: Մօրօ զօրապետին հետ սաստիկ կըկռուէր լա դուռ նեմցէին զօրապետը իր ետ քաշուելու ատենը՝ որուն հետ միացած էր նաև քօնտէ իշխանին զօրքը. բայց մէկ տեղ մը խիստ վըտանգելով դէպ 'ի մօնաքօ քաշուեցաւ, ուր պավիէռացիք իրեն օգնելուն տեղը կրակ ըրին վրան. ատոնց ասանկ վարմունքը լսելով կայսրը՝ գրեց կարոլոսին պարապ տեղը չիծեծկըլվիլ արիւն չիթափել գերմանիայի ան իշխաններուն համար՝ որ թէպէտ իրեն դաշնակից էին, բայց ետքը ասանկ երես կըդարձընէին։ Ասոնցմէ ալ աւելի սակալի բան պրուշը ըրաւ որ՝ Ֆրանսզին մը վազելու ատենը ինքնալ յանկարծ նօւիմպէռկին վրայ վազեց իր երկիրներովը առաւ. միտքը անանկ էր որ գերմանիային ուրիշ երկիրներուն վրայալ վազէ. նօւիմպէռկցիք ասանկ բռնուն դէմ բողոք վերուցին, ասանկալ բողոքեցին մոսկովին ու շվէտը որ վէստֆալիայի դաշնադրութեան պաշտպան էին, բայց ետքը հասկըցվեցաւ որ պրուշը Ֆրանսզին հետ հաշտուն ընելնինի՝ խօսք դըրերեն եղէր գերմանիան մէկ տեղ բաժնելու։

Օգոստոսի 18. 19 ռադիսպօնայի մէջ եղած նեմցէ զօրապետը զարկաւ ժուռտանը որ վրայ կուգէր վազել. 2000 Ֆրանսզ կորսնցուց. քասսէլին մէջ եղած նեմցէ զօրքնալ դուրս վազելով Ֆրանսզներէն կոտրեցին, իրենց թօփերն ու շալուփաները առին։ Օգոստոսի 21 կարոլոսնալ յանկարծ դունան անցնելով ժուռտանին զօրաց աջ թեւը զարկաւ յաղթեց, ուր պէռնառտօթ զօրապետը կըհրամմէր անկասկած կենալով, կարօղոսը փախստական սեպելով. չիգիտնալով որ նոր զօրք եկերէր կարօղոսին օգնուի̃, առենն չիթողուց պեռնառտօթին որ զօրանայ, ետևէն ընկաւ հալածեց, Ճամփան միշտ գերի ու պաշար առնելով ֆրանսզէն՝ ժուռտանին վրայ վազեց որ կուզէր վտանգէն փախչիլ. ժուռտան վուռցպուռկ բերդին մէջ շատ զօրք մտուց, ետքը մէկալ ֆրանսզներնալ հոն քաշվեցան, անկեց կրակ ըրին տուներուն վրայ։ Սեպտ. 2 նեմցէ մէկ զօրապետը մէնօ գետը անցնելով սկսաւ ֆրանսզները հալածել, բայց հետևեալ օրը ինքը ֆրանսզներէն պաշարվեցաւ, ինչվան որ կարօղոս ձիաւոր զօրքով հոն հասաւ ծեծը եղավ ըն̃հանուր. ժուռտան բոլորովին յաղթըվեցաւ. ուրիշ թօփերէն զատ 90 թօփ փախչելու առենը նեմցէին ձեռքը թողուց. վուռցպուռկ բերդը անձնատուր եղավ նեմցէին ձեռքը, որուն մէջը գտան ան տուրքերուն շատը որ ֆռանքօնիայէն առերէին ֆրանսըզները. ան առենները ուրիշ նեմցէի զօրապետմընալ ֆրանսզին ձիաւոր զօրքը զարկաւ որ օգնուի̃ կուգար պեռնառտօթին։ Սանկով ֆրանսզները սեպտ. 8 ֆռանքֆօռդը թողուցին, մակօնցային պաշարմունքնալ վերուցին, ռէնօ գետին աս դիս անցան ամմէն տեղէն փախչելով. նեմցէ գեղացիներնալ որոնց սրտերնին երվերէր ֆրանսզներուն ըրած չարուէ̃ն հազարաւոր ֆրանսզ ջարդեցին աս դիս ան դին վրէժնքին առնելով․ Ժուռտան տեսնալով իր բանակին բոլորովին ավրըվիլը հիվընտցաւ, անոր տեղը եկավ Պուռնօնվիլ ։

Բայց Մօռօն Ավկուստան առնելով դէպ 'ի Պավիերա առաջ կերթար, թէպէտ տեղ տեղայլ կըզարնավէր, մինչ տեղ մը կռուելով կորսնցուց 3000 Ֆրանսազ․ զինուորական մնատուկը, ուրիշ բանէրայլ թողուց, երբոր լսեց Ժուռտանին ավրըվիլը՝ տեսնալով որ ինքնայլ ներսէ ներս տեղ մը մինակ մնաց՝ ուր չէր կրնար իրեն օգնութին գալ, միտքը դրավ ետ քաշվիլ․ 10 հազար զօրք խրկեց Դունային դին Ինկօլշդատ ու Ռադիսպօնան առնելու, որպէս զի Ռէնօին հետ հաղորդակցութին ունենայ ։ Բայց Կարոլոսնայլ ամէն ուժով կրնայէր որ անոր քաշվիլը կարէ թող չտայ․ Ֆրանսազները 3 օր թօփոտելէն ետև Ինկօլշդատ չիկրցան առնել․ իրենք կոտրըվելով Մօռօին բանակը դարձան․ Մօռօն Քէհլ բերդին դիացէն ուզեց քաշվիլ որ Ֆրանսազներուն ձեռքն էր․ հոն մեծ կռիւ եղավ, երկու դիացէնայլ կոտրըվեցան․ Նեմցէնէրը Քէհլ բերդը հեռուըվանց պաշարեցին․ ան ատենը Մօռօն որոշեց Քօստանցա լճին դիացէն ետ քաշվիլ․ Կարօլոս ան դիէնայլ թող չտալով՝ Մօռօն դէպ 'ի Ունինկէն սկսաւ երթալ․ ան դիէրէն Նեմցէնէրը փախցընելով՝ ատեն գտաւ Զվիցցէռիէն առապայնէր բերել տըվավ, իրեն ծանր բանէրը անցընել տըվավ որ իրեն խիստ դժարութ կըբերէին ։ Մօռօն իր բանակին մէկ մասը ատանկ անցընելով ռէնօ գետէն ան դին՝ լսեց որ Քինցինկ գետը շատցած ըլլալով թող չէր իտար Նեմցիներուն իրենց բանը հոգալ, ան ատենը մտածեց Քեհլին դին վազելով պաշարումը վերցընել. աս բանս մէկ մեծ կռիւ մը բացաւ, Ֆրանսզներուն աւելի վնաս հասուց. որոնցմէ 3000 մեռան, 2000 գերի ընկան, շատ թօփերալ թողուցին. և թէպէտ Մօռօն ջանաց զօրաց մէկ մասը ռէնօյին աջ դին պահել, բայց նեղը ըյնելով բոլորովին անցաւ, Գերմանիան խալըսեցաւ. բայց իր զօրքը ետ քաշվելու ատենը Սվէվիայի գեղացիներէն շատ կոտորվեցան քէն պահած ունենալով իրենց ըրածներուն վր։

Վուրմսէր նէմչէին զօրավարը Իտալիա գալով Մանդուային Բէրդը կը մտնայ։

1796։

Երբօր Պօնաբառ դէն ամմէն դիւացէն Մանդուային պաշարումը կըսաստկացընէր՝ մէյմընալ յանկարծ Վուռմսէռը շատ զօրքով Դիռօլօլէն վար ինջաւ Իտալիա՝ աւելի Մանդուային օգնութի հասնելու համար՝ որ սաստիկ նեղութն մէջ էր. օգոստոսի 3 Լօնատօ տեղը Ֆրանսզները կռուեցան Վուռմսէռին հետ. 5ին Քասդիլլիօն տեղը ծեծկըլվեցան. 7ին Մինչիօ գետը անցան։ Վուռմսէռ օգոստոսի մէջ Դիռօլօյին կապանքները (պաղաքները) դառնալով կըմտածէր իր բանակը կարգաւորելու մինչ. թէ նոր մը չինելու. բայց իրեն Թշնամին պօնաբառդէն հանգիստ Թող չտրուավ. պէօլէօ նեմցէ զօրապետը իդալիայէն դուրս վռնտելէն ետև երկու անգամ դիրոլցոց Թուղթ էր խրկած յունիսի 14, օգոստոսի 30. ըսելով որ հոն պիտոր գամ. իրենց հաճոյանալու համար վենետիկցոցմէ շատ ցորեն առնելով դիրոլցոց խրկերէր որովհետև խիստ սովի (խըթլըխի) մէջ էին ։ Վուռմնէռ նոր կարգաւորութ̅ զօրաց ըրավ պասսանոին մէջ. 18 հազար հոգի ուզեց վիչենցային ու լէնեակօին կողմը խրկելու, անոնց ետևէն ուրիշ գունդ մըն ալ խրկելու, պատուանին մէջն ալ զօրք Թողու որ նեմցէին ճամփան պահէ ազատ Թողու. իրեն բանակը կառտա լճին երկու դիէրը կեցուց. աջ Թևը Ֆրանսզներուն վրայ խրկելով անոնց ռուաքա զօրապետը զարկաւ ։ Աս ընելով իրեն երկու գունդն ալ մէկէն մանդուայի դին առաջ գացին. իսկ Ֆրանսզները անանկ վախի մէջ ընկան՝ որ ցրուեցան հալածվեցան իրենց կեցած տեղերէն. վախերնէն մանդուային պաշարումն ալ վերուցին. հոն ձգելով իրենց խոշոր Թօփերը որ շատ աշխատանքով բերերէին բիեմօնդէն պօլօնիայէն և ուրիշ տեղվանքէն. աս ահագին Թօփերը անանկ մէկ դոռալու ձայն մը կը հանէին մանդուան զարնելու ատենը, որ հանդարտ եղած օրը վենետիկ հեռըվանց որոտման պէս ձայն մը կառնէինք ականջնիս գետինը դնելով առտըվըները ։

Պօնաբառդէն տեսնալով որ նեմցէին զօրքը երկու բաժնըված հեռու կեցած են իրարմէ՝ սեպտեմ. 1. իրեն զօրքը մէջ տեղը ժողվելով կայծակի պէս Նեմցէին աջ թևին վրայ ինջաւ ավրեց. 4ին ռօվէռէտօ տեղը. Նեմցէներուն հարկ եղաւ փախչիլ ռօվէռէտօ դառնալ անկից քալլեանօ. պօնաբառդէն նորէն կռուելով առնալ առավ. սա տեղս առնելէնետև մասէնա զօրապետը 5ին մտաւ դռէնդօ. վուռմսէռ 5ին պասսանօ էր, իր մտածածին կեօրէ կուզէր վէռօնա խրկել իր զօրքը որ զի Ֆրանսզներուն կռնըկէն փաթթէ. միտքը դնելով թէ ինչ զօրք որ դրավ դիռօլօ՝ անոնք ալ Ճակատէն կըզարնեն Ֆրանսզները. բայց պօնաբառդէն անոնք բոլորովին ցիրուցան ընելով շուտ մը պասսանօ ինջաւ ամէն Նեմցէին զօրքը զարնելով որոնք կուզէին Ճամփաները գոցել. անանկ յանկարծ վազեցին Ֆրանսզները որ պռէնթայի կամուրջին վրայ եղած թօփերը մէկէն առնելով համարձակ պասսանօ քաղաքը մտան: Այս ժամ առաջ վուռմսէռ ելած էր դէպ 'ի վէչէնցա կերթար, պօնաբառդէն ուզեց անիկայ կտրել չիթողուլ որ մանդուա մըտնայ. վուռմսէռ լէնեակօ տեղը 2000 Նեմցէ թողուցերէր. ասոնք երբոր Ֆրանսզները տեսան՝ վախերնէն շուտ մը անձնատուր եղան, խօսք տալով որ ալ չիծեծկըվին շիտակ իրենց երկիրը երթան: Նօռքառիցցա ու չէռէա տեղվանքը արիւնախանձ կըռիւ եղաւ. Նեմցէին ձիաւոր զօրքը ճղքեց Ֆրանսզներուն զօրքը. պօնաբառդէն իրեք հետ նորէնոր ծեծկըռվելէն ետեւ սանկվինէդդօ տեղը քաշվեցաւ․ վուռմսէռն ալ մանդուա մտաւ․ պօնաբառդէն վրան երթալով վուռմսէռ դուրս ելաւ կռուելու․ նեմցէին մաճառ ձիաւոր զօրքը նորէն զարկին ֆրանսզները․ ֆրանսզը քաշվեցաւ եկաւ ինչվան մառմիռօլօ․ վուռմսէռը ջանաց առաջ երթալ մէկ տեղ միացընել իր զօրքը բայց ուշ, անոր համար նորէն մանդուային տակը եկաւ․ երբոր նոր օգնութիւն եկաւ պօնաբառդէին՝ վուռմսէռը վախցաւ դուրսը կենալ չըլլայ թէ հաղորդակցութիւնը կտրեն, աս մտածելով նորէն նէրս մտաւ մանդուա, ուր արհեստին կեօրէ պէտքը չէր մնալ․ թէ որ վուռմսէռ իր ամմէն զօրքով ֆրանսզներուն ետեւէն իյնար՝ շատ ուրիշ կերպ կիյնար բանը, բայց զինքը ապահով սեպելով մէկէն գնաց մանդուային տակը կեցաւ․ նայեցաւ որ ֆրանսզներուն ձգած բաները թօփն է՝ ճէպխանէն է՝ առնէ մանդուային մէջը խօթէ․ միտքը դնելով որ ֆրանսզները միլանին դին կըքաշվին կերթան։ Ասանկով պատճառ եղաւ որ՝ անչափ նոր զօրքներս մտցընելովը սովը (խըթլըխը) շատցուց, մէջիններուն նեղութիւնը եվելցուց։

Վուռմսէռը մանդուա մտնալէն ետեւ՝ պօնաբառդէն կընայէր որ օրէօր տկարացընէ մանդուայէն դուրս կեցած պահապան զօրքը որ 14 հազար էին, մեծ մասը ձիաւոր բայց խիստ ընտրեալ․ միայն թէ քաղքին մէջը կըպակսէր միս, պանիր, փայտ, իսկ գինի խիստ քիչ էր մնացած, անոր համար պէտքը կըլլար նորէն դուրս վազել Ֆրանսըզները հեռացընելու համար :

Մխիթարեաններուն կալուածական հողը ծախուիլը.

1794-1796 :

Ինչպէս որ առաջները յիշեցինք բիստոյայի մէջ ռիչչի եպիսկոպոսը ժողով էր ընել տուեր 1786. աս ժողովին ըրած նոր կարգադրութիւնները սրբազան պապը աղէկ մը քննելով մէջէն 80 նախադասութիւն դատապարտեց 1794 իբրև մոլորական, և իբրև հաւատքի նաև օրինագրութեան դէմ: Նա սրբազան պապը ինչ որ հարցուցին իրեն Ֆրանսայի խռովութեան ելած ատենը՝ ամենէն խնդիրքներուն պէս՝ գրեց ուղղափառները կանոնաւորելու վրայ անի, զի նորամուտ հերձուածողներուն հետ չհաղորդուին. խորհուրդները մատակարարելու վրայ՝ ուր որ կըպակսէր ուղղափառ քահանայ. մնւդ. պըտակի վրայ՝ ուղղափառ վկայներուն առջին ելած :

Գիտենք որ Հռոմայ մէջ պասովիլին վրայի դիպուածը ըլլալէն ետև որ առաջ պատմեցինք՝ ատեն մը լռութիւն եղաւ. անանկ երևցաւ որ Ֆրանսըզները Իտալիայի մէջ վազելու ատենը՝ Հռոմայ չիդպչէին պիտոր ամենևին. որովհետև քանի դիպուածներ որ եղան՝ հռոմ միշտ բարեկամութիւն ցըցուցած էր Ֆրանսըզներուն ; Թող տուերեր իր երկրէն ցորեն հանել Փրանսա խրկել. իր ծովեզերքը ընկնող Փրանսզ նաւերուն որ ալեկոծուէ փախած հոն կուգային՝ ամէն պիտոյքնին հոգացած էին. դեռ չէին հասկըցած բուն Փրանսզներուն միտքը՝ որ որս չերեւին աշխարհ ամէն տակերնին առնել, կառավարութիւննին փոխել. աս բանիս համար պէտք էր ըստակ հարստութիւն, անոր համար միայն Հռոմայու երկրին հարստութիւնը՝ կեր կերակուրի առատութիւնը՝ հերիք էր զիրենք հոն կանչել տէր ըլլալու համար :

Առջի բանն որ ըրին՝ եղաւ Նաբօլէոնի ձիաւոր զօրքը Հռոմայու հողին մէջէն անցընել, որուն չէր կրնար դէմ դնել Հռոմ. սրբազան պապը կասկած առնելով՝ Հռոմ նըստած սպանիայի երեսփոխան դեսպանը որ կըսվէր Ածծառա ասպետ՝ Փրանսզներուն բանակը խրկեց, ոպ՟ զի բանին առջեւը առնելով դեռ մէկ թշնամութիւն մը չըսկըսած խօսք մը կապեն. անալ 1796 հետը խօսելով գրեց որ՝ Փրանսզները Հռոմայու երկրին մէկ նեղութիւն մը պիտոր չիտան, մէկ բան մը չիպահանջեն պիտոր՝ բայց եթէ խիստ հարկաւորութեան առենը քիչ մը բան տալով իրենց խաղաղութիւն պիտոր ընեն : Աս խօսքիս վրայ քիչ մը անցաւ՝ մէյմընալ մէկէն 5000 Փրանսզ քանի մը թօփերով եկան մտան պօլօնիա քաղաքը, որովհետեւ ասիկայ էր Հռոմայու առջի քաղաքը Փրանսզներուն Ճամփուն վրայ. մտածնին պէս սկսան հաց միս խոտ աւրիշ ինչ որ պէտք է պահանջել. յունիսի 16 քանի մը Փրանսզ ձիաւոր զօրք մտան պօլօնիայ ք՟ղքը Թուրէրնին բացած, վաղուան օրը կիրակի 4000 հոգի և Թօփով մտան պօլօնիա ք՟ղքը խընձաղընձ ժ՟ղվդեան մէջէն անցնելով որ ժողվըվերէին կիւլ բանայիրին Թափօրին համար, ամմէնուն կանչելով որ խաղաղութե՟ բարեկամութե՟ համար եկանք, բայց բ՟շէ օրը իրենց միտքը բացին, պօլօնիա նստող քարտինալը քշելով, քանի տեղ որ հռոմայու նշաններ դրած կային վերցընելով, քանի պահապան զօրք որ կային գերի ընելով, բերդնալ առնելով: Ասանկով յայտնի ըրին որ պ՟տզմ պիտոր բանան հռոմայու վ՟ր. վերոյիշեալ ածծառան բառմայէն վազեց եկաւ պօլօնիա. հոն գտնալով պօնաբառտէն զինադուլ (միւթարէքէ) ընել տըվավ. աս զինադուլը միայն ընելու համար Ֆրանսըզներուն ձեռքը տըվավ պօլօնիան ու ֆէռռառան. 15 միլիօնալ դուռինի լիրէ. Թող տուր վարպետաբան պատկերներն ու արձանները հռոմայու հանդիսարանին մէջ եղած որ գին չունէին. ասոնցմէ զատ ձի, կով, ուրիշ ինչ որ պէտք էր իրենց տալով 6 միլիօնի աժողչէքով: Աս բանիս համար ժ՟ղվդը խիստ Թշնամացաւ ածծառային հետ, բայց սրբազան պապը հաստատեց նոյն զինադուլը, ամմէն Թէուֆինէրնալ ըմնցուց. ասոր վրայ մարդ խրկեցին փարէզ որ խաղաղու՟ն հաշտու՟ն կապեն մէջերնին.

Ասոքէն բանը հասկըցվեցաւ որ՝ ան ատենը Ֆրանսըզները խոշոր Թօփ չունենալով, մանդուան չէին կրնար մօտիկանց այլ մի այն հեռըվլանց պաշարեալ, անոր համար արտօրցան պօլօնիան ուրիշ բերդերնալ առնել՝ ոպ̅ զի ան տեղվանքէն առնեն տանին իրենց պէտք եղած բաները, ինչպէս որ իրաւ պօլօնիայի բերդէն խոշոր թօփերը առին տարին, ասանկալ ոսկի արծաթ ձեվահիր ամմէնը առին՝ ուր տեղ որ քաղքըցիք դրաւ (ըռեհին) դրած էին փոխ ըստանալ առնելու համար, որով հազարաւոր մարդոց մեծ վնաս հասուցին։ Հրաման եկաւ որ Փիօռէնցա ք̅ղքը խօսքի հաշտութ̅իը. հոն սալիչէդին Փրանսացիներուն դիւացէն՝ քալէբբի եպ̅իսը հռոմայու դիւացէն ժողվըվեցան՝ ածծառանալ մէկ տեղ. բայց առանց բան մը խօսելու սալիչէդին մէկէն թուղթ մը հանեց 64 թեւու̅ի ունեցօղ, որոնք կամ պէտք էր ամմէնը ը̅ունիլ՝ կամ մէկը չը̅դունածին պէս պէտք էր ծեծկըվիլ, 6 օր միայն ատեն տալով հռոմ խըրկելու պինը առնելու. մէջը մէկ թեւու̅ինալ՝ ան էր որ՝ սրբազան պապը թող ետ կանչէ ոչնչացընէ իրեն գրած կոնդակները՝ որոնք գրերէր փարէզ Փրանսայի խռովու̅ի ելած ատենը։ Ասոր վրայ սրբազան պապը շատ քառտինալներ ժողվելով խորհուրդ ըրաւ, ամմէնքնալ մէկ բերան որոշեցին չը̅ունիլ ան բանին որ եկեղեցական վճիռները ոչինչ կըսեպէր, հաւատքի նաեւ պատուոյ դէմ էր. Հռոմ իրաւ ուժ մը չունէր, որովհետեւ մէկ տէրու̅ի մընէր որ մտքէն չէր անցնէր մէկի մը դէմ ծեծկըվելու, բայց նաեւ քօլլին ան ատենը ծեծի մէջ ըլլալով Փրանտային դէմ՝ մարդ խրկեց հռոմ հասկըցուց որ իր զօրքը հռոմայու զօրացը հետ պիտոր միացընէ . այն ատենը հռոմ մտմըտաց որ՝ անոր հետ մէկ տեղ թէ որ ծեծկըվիլալ չիկարենայ փրանսզի դէմ՝ գոնէ պատուաւոր հաշտութին մը կրնար ընել . պատճառն որ փրանսզները այն ատեն նեմցէի հետ ծեծի մէջ ըլլալով՝ չէին կրնար ամմէն ուժով հռոմայու վրայ վազել . աս մտմտալով ամմէն բարի հռոմայեցիներ սկըսան կամաւոր տուրք տալ , երիտասարդները զէնք առնել , հռոմ քաղքին մէջնալ խօլ պըտըտիլ , վն զի հռոմայու չարագործները լռածնին պէս փրանսզին գալը՝ ամմէննալ սկսան գլուխ վերցընել ժողովներ ընել , քօլօննա քօնդէստապլնալ իր ըստըկով գունդ մը հանեց , եաքնալ նաբօլլի հետ դաշնակցութին ըրաւ որ գրեթէ մօտիկ էր լմննալու ։ Բայց շատդէտ փրանսզը աւելի առաջ մտածելով ասոնց մտածածը՝ ինքը նաբօլլին հետ հաշտուն ըրաւ , չթողուց երկուքը մէկ ըլլալու . անանկով այն հաշտունը նաբօլլինալ հռոմայուալ վնասակար եղաւ , իսկ փրանսզին օգտակար ։

Փարէզ լռածնին պէս որ հռոմ չընդունեցաւ իրենց խրկած առաջարկած թէութնին , հըրաման խրկեցին պօնաբառդէին շուտ մը հըռոմայու վր վազելու , բայց անիկայ որովհետև այն ատենը ալվինց զօրապետին դէմ ամմէն ուժովը սաստիկ կռուի մէջ էր՝ չէր կրնար թողուլ այն ծեծը . երբոր յաղթեց վրայ եկաւ այն ատենը նորէն պօլօնիա եկավ քանի մը զօրքով որ հերիք էին Հռոմայու քիչվոր զօրացը դէմ, ասոնց վրայ զօրապետ եղած էր Քօլլի՝ որ նեմցեէն խնդրերէր սրբազան պապը պիոս Է։ Աս Քօլլին ռօմանեա գաւառը գալով կեցնալ չիգտաւ ան զօրաց համրանքը որչափ որ սրբազան պապին հասկըցուցերէին. ան քիչվոր զօրաց կեցնալ թէ որ հաւատարիմ էին՝ մնացած կէսը որը Ֆրանսզին աղանդէն ըլլալով՝ որը Ֆրանսզէն ըստակ առնելով կըփախչէին, կամ խարդախութ̃ կընէին. Քօլլին հռոմ երթալով աս բանէրուս վրայ գանկտեցաւ, բայց ամմէնէն աւելի գանկտեցաւ ձիաւոր զօրք չունենալնուն համար՝ որ խիստ հարկաւոր էր բաց ու դաշտավայր երկրի մէջ՝ ինչպէս էր ռօմանեա գաւառը։ Մնաց որ՝ լման որ պօնաբառդէն պատրաստըվերէր Հռոմայու ծեծը սկսելու՝ լսեց ալվինց զօրապետին առաջ գալը նեմցէ զօրքով ատիճէին դիացէն. լսածին պէս քանի զօրք որ պօլօնիա բերերէր՝ խրկեց ատիճէին դին, ինքնալ ելավ եկավ վէռօնա ։ Հռոմ ասանկ խիստ նեղութ̃ մէջ եղած ատենը՝ երկինքնալ հրաշալի կերպով մը իրենց հասկըցուց ա̃յ բարկանալը, իրենց վրայ գալու պատիժը. աս նշանը առաջ անքօնա ըսկըսաւ աս տարի շաբաթ օր մը յունիսի 25 Ս̃բ կիրակոս ըսված ժամուն մէջ՝ որ անքօնային մայր եկեղեցին է։ Նըրբոր ժղ̃վդը պատարագ կըտեսնար ա̃ծածնայ խօրանը՝ հոն եղած ա̃ծածնայ պատկերը սկսաւ աչվըները շարժել. մէյմը կըբանար դէպ 'ի երկինքը կընայէր , ով աղաչօղի երես կըցըւցընէր , մէյմընալ կըդարձընէր ժողովրդեան վրայ կըպտըտցընէր աչվըննէրը սաստիկ բարկացօղի երես կըցըցընէր . դուրսի եղօղ բազմութին ժողովրդեանալ խառնութենին բաներնին ձգելով հոն վազեցին . անոնքըալ ամէննը տեսան որ ատէն ատէն աչքը կըբանար , աւաջ երկինքը կընայէր , ետքը իրենց վրայ անանկ սաստիկ բարկանալու աչվըննէրով որ՝ ամէնն տեսնօղնէրը սոսկալէն փուշ փուշ կըլլար մարմիննին ։ Ըս հրաշքը տեսէ տես հազարաւոր բիւրաւոր մարդէր տեսնալով սրտէրնին փղձկելով զղջումի խոստովանելու կըվազէին (1) . կիմանայինք որ ասիկայ նշան մը տալ է , վըրանին պատիժ մը պիտոր գար . քիչ մը անցաւ ետքը քանի մը հոգի խրկեց յատուկ քննելու համար . ասոնք եկան հանդիսապէս պատկերը վար առնելով չերչիվէն ձամը բացին քննեցին վկայութին տըլլին որ՝ արհեստի բան մը չիկայ , բնական բան չէ այլ հրաշք . ասանկ ատէն ատէն աչվըննէրը բանալ գոցելը 6 ամիս քշեց . հոն եղօղ ականատեսնէրէն շատ մարդ կուգային մեզի կըպատմէին ։ Բայց քանի մը օրէն յուլիսի 2 . օգիմօ քաղքին մէջնալ սկսաւ աս բանս հրաշագործ խաչելուն վրն երեւնալ, իր աչվըները բանալ գոցել, դեղնալ խիստ ցաւագին զարհուրելի մը ցրցընել. ամսոյն 9 բուն հռոմ քաղքին մէջ սկսաւ. հոնալ առաջ ծածանայ պատկեր մը ճամփու վրայ դրած սկսաւ ասանկ աչվըները իր դէպ ՚ի երկինք նայիլ աղաչելով կերպով, ետքը վար նայիլ՝ ժողովրդեան վրայ դարձընել՝ բարկանալով մը. ան օրը ուրիշ ծածանայ պատկերներն ալ սկսան ասանկ աչվընին շարժել հռոմայու մէջ, ետքը նաեւ խաչելութիւններ որը ճամփու վրայ դրած, որը ժամերու վանքերու մէջ. ինչվան նաեւ տներու մէջ: Հոգեվարք մարդուն դէմքը ինչպէս կըլլայ անանկ դէմքերով տեսնըվեցան յոին պատկերները սոսկում բերող ամմէն տեսնօղներուն. շատ պատկերներուն արձաններուն վրայներնէն հանեցին ճամերը չերչիվէնները քովերնալ վերտիվէն դըրին որ ուզողը իր քովը ելլալով կարենայ յայտնի տեսնալ. անանկով հոն եկող բազմութիւնը 300 հազար հոգիի չափ ականատես վկայ կըլլային աս հրաշալի տեսիլքներուն. այնչափ յաճախ կըլլային որ կրնար ըսվիլ մէկ շարունակեալ հրաշք մը 6 ամիս քշօղ. ասանկ բանի չիհաւատացողներնալ խոստովանեցան, երդմամբ ձեռք դըրին հաստատեցին: Ետքը Վենետիկ քաղքին մէջնալ տեղ տեղ աս հրաշքները եղան. յատկապէս քափուչին մարապետներուն վանքը ան Թաղը (մահալլէն) որ Ֆունտամէնդօ նօվօ կըսվի. ուրնոյն կուսանաց վանքին մէջի եղած Ա՟ծածնայ ցաւագին պատկերը քանի մը օր անանկ տըրտմալի երես ցըցուց՝ որ ամէնքնուն վրայ սոսկում սարսափ ձգեց . Ձեօվանեցիին պատրիարգին աքսորելովը՝ իրեք օր Թափօր ելան մայրապետները իրենց վանքին մէջը պըտըտցուցին : Նոնք ամէնքնալ իրենցմէ լսելով գրեցինք . հաւատարիմ ականատես մարդոցմէ :

---

(1). Վարըր զահիտ իպատէթկեահինէ մէյխանէտէն
սօնղրա ,
կէլիր մէսթանէ պաշը սէճատէյէ , ամմա նէտէն
սօնղրա ։
Սունար պիր ճամ մէմլու պիր թէհի փէյմանէտէն
սօնղրա ,
տէօնէր վէֆի մուրատ իւզրէ ֆէլէք , ամմա նէտէն
սօնղրա ։

Վենետիկին պատերազմները, Նեմչէին ու Փրանսըզին իր հողը մտնալը .

1794-1796 :

Ինչ որ պիտոր պատմենք աղէկ հասկընալու համար՝ պէտք է վենետիկին կառավարութէ վրայ գիտնալ որ՝ մէյմը մեծ ժողովուներին, ուր ամէն ազնուհք (բիճալներ) կըմտնային . Ե՟կդ. ժողովուներին փոքեկարի ըսված՝ որ յատկապէս կըսվէր Սենատ (տիվան), առոր ձեռքն էր մեծ կառավարութիւնը . Եր՟դը կըսվէր տասը հոգինը ժողով . ան տասօին մէջէն իրեք հոգի մէկ ուրիշ գերագոյն ժողով մը կամ՟ դատաւորութիւն մը կընէին ; որոնց ըրածին վրայ ուրիշ ժողովներ չէին կրնար ամենեւին խառնըվիլ . իրենց պարտքն էր բոլոր երկրին մէջ քննել նայիլ որ տէրութէ դէմ բան մը չըլլայ բան մը չըխօսվի . անոր համար Ինքուիզիտօրի դըստատօյ ըսվեցան (Քոնսիլիօ տի տիէչի), առանք յատկապէս սահմանվեցան իրենց ընճալներուն բազմութիւնը զուսպ պահելու որ անկարգութիւն մը չընեն. ան բիճալները մէկէ մը չէին վախնար միայն աս իրենքէն կըվախէին. որոնք ինչվան 20 հազար լրտես (կէօզճիւ) ունէին կըսէին դուրսը ներսը. Ինչ կըլլար տեղ մը՝ շուտ մը ամէն բան կիմանային։ Մէկ ժողովմընալ ունէին որ Կօլլէճիօ կըսվէր. ուր կըմտնային Սավիէ ըսվողները, որ մինայուն ժողով ըլլալ սկսաւ 1420։ Ասոնց վրայ աղէկ տեղեկութիւն կրնաս ունենալ կարդալով աշխարհագրութեան մէջ Ե. հատոր եւրոպայու թղթ. 546։ Աս սավիներուն ձեռքն էր որոշել թէ որ բանը պիտոր առաջարկըլվէր Ատեանին. ասոնց ձեռքըն էր նաեւ ժողվելը կամ չըժողվելը ան ատեանը, դըրսի տէրութեանց դեսպաններուն հետ խօսիլը. Ինչ թուղթ կամ աղերսագիր (արզուհալ) որ Ատեանին կուգար՝ առաջ աս սավիներուն ձեռքէն պիտոր անցնէր։ Առջի ատենները խիստ եփուն ընտրեալ սեպուհներէն (բիճալներէն) կըլլային, անոր համար Սավիէ ըսվեցան որ է Իմաստունք, անոր համար կառավարութիւնինալ աղէկ կըլլար. բայց ատենն որ ամէն բան կըփոխէ կավրէ՝ աս ընտրութիւնալ ավրեց, մէկ ուրիշ ժողով մը դարձուց՝ որոնց մէջ չիկար ան առջի խելքը առջի հայրենասիրութիւնը. այլ կամ իրենց անձնասիրութիւնը կընայէին, կամ ֆռամազօններուն կարծիքովը ըլլալով՝ կուզէին անոնց միտքը առաջ տանիլ. ան բաներն որ իրենք գիտէին ու պարտական էին Ատեանին հասկըցընել՝ չէին հառ կըցընէր կըգոցէին. ետքէն գտան մէկ կապոց մը 100 Թղթերէն աւելի իրենց դեսպաններէն իրենց փաշայներէն (բօտէսդաներէն) եկած, ամմէննալ լոյս տըվօղ որոնք ամենուն չէին հանած Սենատին առջին, ո՛չ զի անոնք կարդալով աչվընին բացվէր. այլ աս տեղեկութիւնները՝ ինչվան իրենց հաւատարիմ ժողովրդեան առաջարկութիւնները ամմէնը կըգոցէին. որոնք աս դիէն ան դիէն կըգրէին Սենատին Թէ մեր երկիրը մեր տէրութիւնը խալըսցընելու համար Ֆրանսզնեըուն խռովութէն՝ պատրաստ ենք տալու մեր ապրանքնալ՝ ըստակնալ՝ մեր կեանքնալ: Իրաւ է որ մէջերնին քանի մը բարի հայրենասէր սեպուհներ կըգտնըվէին, որ միայն ազգին օգուտը նայելով ինչ որ արժանն էր կըմտածէին, յայտնի առջևնին կըխօսէին 'ի գործ դնելու համար, բայց սավիներուն մէջէն խարդախները Ֆրանսըզի դին եղօղները՝ ուրիշ խօսքերով ոլրակներ հնարքներ բանեցընելով՝ ժողովի մէջի գտնըված վախկոտ մամածակները ժիժիքները կըվախցընէին, մտվընին կըփոխէին. ետքերէն ան կացութիւնը հասուցին որ՝ միայն Ֆրանսըզի դին եղօղ սավինները եղան կառավարօղ: Ասոնք գիտնալէն ետև սկըսինք հիմա դիպուածները պատմել:

Վենետիկին տէրութիւնը շատ բաներ լսելով՝ Ֆրանչեսքօ Բեզառօին յորդորելովը՝ (որուն հետ էր նաև իր եղբայրը պետրոս), սկսաւ 1794 զօրք հանել ոտքի վրայ, իր քաղքըները ամրցընել, որ 40 տարվընէ վեր ամենուին թողված էին, բայց մէջերնին անչափ ավըրված սեպուհներ (րիճալներ) կային Փրանսային դին տաշօղ՝ որ 7 հազար զօրք հանելէն ետև չիթողուցին ուրիշ զօրք ժողվելու, ոչ քաղքըները ամրցընելու ինչպէս որ պէտք էր, թէպէտ և վերոյիշեալ բեզլառօն շատ կաղաղակեր կըյորդորէր: Փրանսըզները իտալիան պղտորելու համար յատկապէս մէկ չարաճճի մարդ մը խրկեցին Նօռանի անունով որ կուիճիօններովալ Նաբօլիովալ խառնեց, որոնց ամմէնուն համար 11 միլիօն Փրանքի խարճերեր Փրանսան ինչվան 1794:

Հասկըցաւ վենետիկը որ Փրանսան զինքը թշնամիի տեղ դըրերեր Նօէլը չընդունելուն համար՝ որուն մը վերը պատմեցինք, մէյմընալ ցորեն ու զէնք ծախելուն համար Փրանսայի թշնամիներուն: Աս տեղեկութիները աւելի տըվօղ եղաւ ռօքքօ ծանֆեռմօն (1), նաև դուռին եղած վենետիկին դեսպանը Ճեաքօմացցին, որ գրելովը կըյորդորէր թէ պէտք է վենետիկին զինվիլ զօրք հանել ոտքի վրայ. բայց Ճիռօլամօ Ճիուլիանի ասպետը որ բոլորովին Փրանսային դին յարեալ էր՝ կըգանկատէր ասոնց ասանկ գրելնուն վրայ. ուրիշ սավիններովալ որ անոր մտքով էին՝ իրեն պէս կըգանկատէին ամէնն դրօշներուն վրայ , Թէ Փրանսայէն միտքը Իտալիայի վրայ ինչու ծուռ կըմնէկնէն , ձեզ կըվախցընեն . մենք հիմա կարողութ̅ չունինք զօրք հանելու առջի վր̅ . խազնան 600 հազար տուգադով բացը եղած է, ամէնն տեղ ծեծի պէտք ըլլալու բաները կըպակսին . աս ըսելով միշտ կըյորդորէին Փրանսզներուն հետ բարեկամութ̅ պահել ։ Ժողովքին մէջէն շատոնք առանց խօսքին մըտիկ ընելով ընդունեցին 1794 լալըմանը՝ որ Փրանսայէն նոր հասարակութը խրկերէր Վենետիկ իրեն երեսփոխան , Թէպէտեւ շատ դանդաղեցաւ Վենետիկ եղած ինկիլիզին դեսպանը առաջկայ ընդունելութեան համար . Վենետիկն ալ 1795 փարէզ նոր հասրկպետութ̅ դեսպան խրկեց որ յուլիսի հոն հասաւ ։

---

(1) Ասիկայ 1792 նոյեմբ. 18 դեսպանութեան կերթայ ինկիլտէռռա. վենետիկի տէրութեան հրամանովը Պարիզէն՝ քաղաքը շատ նստաւ լուր (խապար) տանելու համար, որ 286 թղթով ետևէ ետև հասցուց:

Երբոր Փրանսզները բօ դետը անցան՝ միլանցիք . պէռկամօ փախան 1796 մայիսի մէջ՝ աղէքսանդր օդդօլին որ պէռկամօին կառավարիչն էր՝ դրկեց հասկըցուց Վենետիկի տէրութեան . բայց Վենետիկը աս փախնալու բօթնալ ըսելով ամենեւին չիշարժեցաւ զինուելու . իրենց Սավինները որոնց յանձնըւած էր կառավարութիւնը ամենեւին անգործ կեցերէին . ոչ քաղաքընին ամրցուցին ոչ ծովային ուժը շատցուցին . հապա իրենց անզէն չէզոքութիւնը հերիք սեպեցին ապաւինելով միայն Փրանսզ ազգին հաւատարմութը ու բարեբարութը վրայ ։ Նշանակս միայն ըրին որ՝ երբոր շատ մօտեկցան Փրանսզները՝ մէկ նոր դատաւոր կամ փաշայ մը ընտրելով նիկողոս Փօսքարինին՝ ցամաքը խըրք

կեցին , ոչ զի աս վտանգաւոր ատենը մէկալ կառավարնէրնալ ասիկայ կառավարէ . անունն տալով Մունիցիփալիտա ձէնէրալէ . ըսել է Ընհանուր վերատեսուչ :
Առջինն որ վենետիկին հողը մտաւ՝ Նեմցեն եղաւ . որ Մայիսի 26 բէսքիէռան վենետիկին ք՟ղքը իրենն առաւ . աս պատճառաւ տալով պէօլեօն Նեմցեին զօրապետը . “ Փը-
,, րանսզին զօրքը մօտիկնալով Նեմցեին վր՟,
,, մինչ լսելով թէ պրեշեա ք՟ղքնալ առե-
,, րէ՝ վախ կար որ բէսքիէռանալ առնէ .
,, հիմա Նեմցեին զօրքը ապահով պահելու
,, համար հարկաւոր սեպելով ես առի . ա-
,, պահով կեցիք պատուոյս վր՟ խօսք կու-
,, տամ որ՝ թերդին մէջը քանի բան որ կայ
,, գիր կանցընեմ . ոչ զի ամմէննալ վենե-
,, տիկի տէրութ՟ե ձեռքը յանձնըրվին երբոր
,, Փրանսզը վենետիկի ու Նեմցեի սահմա-
,, նէն հեռըննայ ,, : Բայց ասոր վրայ վերոյիշեալ լալըմանը Փրանսայի դիւացէն շատ դանկատեցաւ վենետիկցոց , մէյմը թող տալուն համար Նեմցեի զօրքը վենետիկի հողէն անցնելու , մէյմընալ փախչող Փրանսըզները իր երկիրը պահելու համար մինչ ըլլային կոմը : Ասիկայ Փրանսայի Թ՟գրին եղբայրն էր որ կըսվէր Բռօվանսի կոմս . տարի ու կէս կար որ փախած կընստէր վենետիկին վէռօնա քաղաքը , բայց առանձին , իր անունննալ փոխելով ըլլայի կոմս ըսել տըվէրէր . երբոր Թ՟գրը մեռուցին՝ Թ՝Գրահայր (ըլլայ) կանչել տըվաւ զինքը պզտիկ Թ՟գրին տղին վրայ . իսկ երբոր տղա-

նաւ մեռաւ՝ ոմանք ասիկայ Թ՟գրուն եռանեխօղ կոչեցին. ոմանք ալ բուն Թ՟գր կոչեցին. բնակելով Սդանիսլաւոս փոանկերնոս մէջ. ըսիզ. իրենայ շատ մարդիկ սկսան գալ շնորհաւորելու ինչվան սպանիայէն ինկիլիզէն, ուսկից լօռտ Մաքարդնէյնը եկած էր ատոր քովը իբր դեսպան նստելու համար. Թէպէտ և Թագաւորները դեռ չէին ճանչցած ասիկայ Ֆրանսայի Թ՟գր, բայց ինքը կըմտածէր յայտարար Թուղթ մը հանել Ֆրանսայի Թ՟գր ըլլալուն համար, որուն վրայ շատ արթուն կեցան վէնէտիկցիք չըլլայ թէ իրենց երկրին մէջ տպվի ան Թուղթը: Վէնէտիկը Ֆրանսայի գանկատին պատասխան տըվաւ թէ. «Նեմցէին զօրաց
» անցնիլը հնուցմէ խօսք դըրված է. երբոր
» ուզեն պէտք է որ անցնին երթան իրենց
» լօմպառտիան պահելու համար. իսկ Ֆը-
» րանսաց փախչօղները խղճալնուս համար
» տեղ կուտանք կընունինք: Լիլային կոմ-
» սը վէնէտիկի ատենական գըրված ըլլալով
» պէտք էր որ վէնէտիկի օրէնքին պաշտ-
» պանուէր տակ ըլլայ »:

Բայց աս խօսքէս ետև վէնէտիկին իրեք սահմանադէտ դատաւորները ապրիլ 13 վէռօնա խրկեցին իրենց կռատէնիկօ դիւանադպիրը՝ որ վէնէտիկի սահմանէն դուրս հանել տըվաւ Լիլայի կոմսը. անոր ալ դըժարը գալով ուզեց որ վէնէտիկցոց ոսկի գիրքը իրեն խրկեն, ո՟պ զի ինքիր ձեռքովը աւրէ, մէջէն դուրս հանէ իրենց պօռպօնեան ցեղին անունը. մէյմընալ իր պապուն դ̃. Հենրիկոս Թգ̃րին չէքմէճէն (1) իրեն խրկել ուզեց, որ Վենետիկի տէրուն ընծայ էր խրկած. աս ըսելով ելաւ Փափպուռուկ երթալու ճամփայ բռնեց. իրեն հետ ալ շատ մարդ գնաց. դուքս ելլալէն ետև նորէն ուզեց իր խնդիրքները մասկովի դեսպանին ձեռքովը ։ Վենետիկեան մասկով եղող իր դեսպանին ձեռքովը որ կըրվէր Նիկողոս Վէնեեա՝ հասկըցուց մասկովի Թագաւորին, թէ մեզի մեծ պատիւ կըրնեայինք մեր սեպուհներուն կարգը գրուած ունենալ ոսկի գրքին մէջ եւրոպային շատ երևելի ցեղերը, յատկապէս պօռպօնեան ցեղը, հիմա անոնց անունը ջնջել աս գրքէն ինչպէս որ կուզէ քուկին դեսպանդ՝ մէկ անարգանք մը ընել է պօռպօնեան ցեղին ուսկից կիջնան Ֆրանսային սպանիային Նաբօլիին Թգ̃րները նաև Պառմային դուքսը, մեր բարեկամութիւնը կորել տալ է. ասանկ ալ դ̃. Հենրիկոսին խրկած ընծայն՝ նշան է իր սիրոյն մեր վրայ, անոր համար պատուով պահուած է. հիմա անիկայ ետ խրկելը մէկ զրկելիք ու կորսելիք մընէ ։ Աս խօսքերով ամենին պարագաներն ալ յարմարելով աս բանը դադրեցաւ գնաց, բայց մէկալ բանը չըդադրեցաւ, երբոր Ֆրանսացիները եկան՝ Նեմցեի ձեռքէն բէսքիեան առին՝ պօնապարտէն խաթան սրբագրեցաւ վենետիկցոց ; թէ ինչու թողուցիք որ նեմցէն առնէ . ինչու չէիք ամրացուցած 2 հազար մարդով որ ոչ նեմցէն և ոչ մենք Ֆրանսըզները կարենայինք առնել :

---

(1) Լագրըդէլ Ֆրանսացին որ Ֆրանսայի ընդհանուր պատմութիւնը գրեց, քիչ մը տարբեր պարագաներով կըգրէ աս բանս, ինչպէս նաև ուրիշ բաները, բայց Վենետիկի պատմագիրները մեր գրածին պէս կըպատմեն.

Իրաւ է որ վենետիկցիք անանկ մէկ խեղճ կացութ մը մէջ թողուցած էր ան առենը բերդերուն՝ որ մէջը միայն 60 անկար անճար զինուորներ մնացեր էին . թօփերուն առապայները կոտրտըւած , 100 լիպրէ միայն գէշ պարութ թողուցած , հարկաւոր գործիքներէն պակսած , կամուրջները որ թշնամին ներս չխօթելու համար շարժական էին ըրեր՝ անանկ աւրըւած որ վեր չէին կրնար վերցըւիլ : Ֆրանսըզները բեւքիէաւ մտածնին պէս՝ իրենց դրօշակը տնկեցին ըսելով , թէ մենք նեմցէի ձեռքէն առինք , ըսել է մեր թշնամիին ձեռքէն՝ անոր համար մերն է . եաքնալ երբոր ը̃նհանուր վերատեսուչը բերդիէն եկաւ , պանարաւդէն սոր թթու երեսով մը երենալով ըսաւ . " Մ՛եր Ֆրանսըզի բարեկա-
„ մութը դիմաց աղէկ ապերախտութ̃ ցը-
„ ցուց ձեր վենետիկի տէրութը , թողլով
„ որ նեմցէները բերդերնուն առնեն . ան
„ բանս պատճառ եղաւ ինծի 1500 Ֆրան-
„ սըզ կորսնցընելու , որոնց արիւնը վրէժ-
„ խնդրութ̃ կաղաղակէ . թէ որ վենետիկը
„ կուզեր չէզոքութ̃ պահել՝ պէտք էր որ
„ նեմցէներուն դէմ դնէ թող չտայ . թէ
„ որ բաւական ուժ չունէր՝ ես կուգայի
„ կըվազէի զինքը պաշտպանելու . թէ որ
„ նեմցէները անհաւատարիմ փրթան կը-

„ սէ, պէտք էր վենետիկցին նեմցէին դէմ
„ ծեծ բանալու, չէքտիրինէր հանելով ա-
„ նանց թող չիտալ անցնելու. բայց յայտ-
„ նի է որ՝ սրտանց նեմցէներուն բարեկամ
„ է, իսկ Ֆրանսզներուն կեղծաւոր դըրսը-
„ վանց բարեկամ, սրտանց թշնամի ։ Մե-
„ նէ փախչող Ֆրանսզները կբռնի ներս
„ կառնէ, Թուրին եղբարը մըլայի կոմս ըս-
„ վածը երկու տարի վէռօնա կըպահէ, նաև
„ իրեն գիրէրնալ տեսնալէն ետև, ուր
„ յայտնի զէնքը թուր կըստորագրէր. ինչ-
„ պէս չիհասկըցաւ որ ասիկայ Ֆրանսզնե-
„ րուն գլխաւոր թշնամին է. ետքնալ որ
„ վէռօնայէն դուրս հանեց անիկայ՝ չէ թէ
„ Ֆրանսզին բարեկամութ̃ ընելու համար
„ հանեց, հապա վախնալէն, չըլլայ թէ Ֆը-
„ րանսզները կուահեն վենետիկցոց ըրած
„ խարդախութ̃ինները, որ միշտ Ֆրանսզի
„ թշնամիներուն դին կըտաշէ ։ Բայց ահա
„ աս բաներս են պատճառ որ իմ տէրութ̃ս
„ ինծի ապսպրեց վէռօնան երելու, որ աս
„ գիշեր միտք ունիմ ընել տալու մասնէնս
„ զօրապետին ձեռքովը. ապսպրված եմ
„ ամմէն իդալիայի տէրութ̃ց դէմ ծեծ բա-
„ նալու՝ որոնք որ նեմցէին դին կըտաշեն.
„ իսկ վենետիկին համար ես գրած եմ եօթն
„ օրէն թուղթ կըսպասեմ առնելու. յայտ-
„ նի իրեն դէմ ծեծ պիտոր բանամ ։

Սանկով վենետիկցին որ անդէն չէզոքութ̃
պահելով միտքը դրավ երկուքինալ հաճոյ-
անալ, երկուքէնալ աղէկութ̃ տեսնալ, մէ-
կի մը չիկըցաւ հաճոյանալ, երկուքէնալ

մնաս տեսաւ (1)։ Միայն պէտք է գիտնալ որ՝ պօնաբարդեին յիշած ծեծը փեսքիերա չեղաւ, հապա պօրկեդդօ տեղը որ փեսքիերային տակն է. մարդ մըն ալ չիկորսընցուց, վ՟ն զի Փրանսային զօրքը գալէն 2 ժամ առաջ՝ նեմցեին զօրապետը լիբդայ թալորավին պարպեր գացերեր. անոր համար Փըրանսային փեսքիերա մտնալը խաղաղութ՟ եղաւ, ինչպէս որ խաղաղութ՟ էր եղած նաև նեմցեին մտնալը. ետքէն հասկըցվեցաւ որ պօնաբարդէն միլան եղած ատենէն մտածած է եղեր փեսքիերան առնելու, ուսկից Ճամփայ կըբացվէր իրեն մանդուան պաշարելու։ Տես աշխարհագրութ՟ մէջ եւրոպային Է. հատորը. Թղթ. 606 փեսքիերա։

Փրանսային վերստին մտնալը, Վենետիկէ տակին
Վրայէ Վերոնը պաշտօնէն.

1796։

Վենետիկին տէրութիւնը շատ տեղէն կըլսէր նշաններ կառնէր որ՝ աս ատենս իրեն համար դէշ ատեն մը եղած էր, Փրանսային միտքը կուլ տալ էր զինքը, բայց ամենէն աւելի յայտնի նշան առերեր փարեզ նըստօղ իր դեսպանէն՝ որ կըսվէր ալվիզէ քվէրինի. ասիկայ յունվարի 25 գրած էր վենետիկի սավիներուն թէ "Փրանսացը խիստ

---

(1) Սէն սէնի պիլ սէն սէնի՝ իսթէրիսէն սէն սէնի, սէն սէնի պիլմէյինճէ՝ պիլէմէզսին սէն սէնի։

„ կուզէր ստորին նահանգները առնել նեմ-
„ ցերէն ձեռքէն՝ անոր տեղը ուրիշ երկիր
„ մը տալ նեմցերին . առաջ կըմտածէր պա-
„ վիէռան տալ՝ բայց պրուսը չուզելուն հա-
„ մար հիմա միտքը դրեր է վենետիկին եր-
„ կիրը առնել նեմցերին տալ . աս բանիս
„ համար քլառք զօրապետը վիեննա խրկը-
„ ված էր խօսելու ։ Ֆրանսային տէրութիւնը
„ հիմակվան բանին վրայ որոշեալ միտք մը
„ չունի . այլ բանը ուր որ երթայ՝ հոն կը-
„ նայի . իր միտքը աւելի ան է որ՝ նեմցէն
„ ինկիլիզէն զատէ , խաղաղութիւն չընէ ինչ-
„ վան որ ստորին նահանգները նեմցերի ձեռ-
„ քէն չառնէ . անոր համար իտալիայի մէջ
„ ծեծ բացաւ՝ որպ. զի ձեռքը բան մը ունե-
„ նայ նեմցերին տալու ստորին նահանգնե-
„ րուն տեղը . վենետիկի քղքն ու իր սահ-
„ մանը աս բանիս համար կապուած են . պօ-
„ նաբարդէն կատարեալ երեսփոխանութիւն
„ ունի աս բանիս վրայ , անոր համար Ֆը-
„ րանսային տէրութիւնը չիխառնըվիր անոր ը-
„ րածներուն վրայ . պէտք է որ մեր վենե-
„ տիկը արթուն կենայ իր քաղքին վրայ
„ յիշելով ինչ որ ըսերէր օժէռ զօրապե-
„ տը՝ թէ Թրեւասոյց հարստութիւնը վենետիկ
„ էր ժողվըված „ ։

Պրուշին դեսպանն ալ որ փարէզ կընստէր՝ ուրիշ բանմըն ալ նեմցերին դիւացէն հանէրէր նոյն քվէռինիին ըսելով . թէ ձեր վենետիկը ասանկ չէզոք մնալովը՝ գիտցէք որ նեմցերին դէմ շատ բաներ կրնար հնարել , անկէց տառատիլ երկիրնիդ իր ձեռքը առնել կըհետեւէր․ անտանկէնէ ձեռքի առնէկը ան կըլլայ որ մեր պրուշին հետ դաշնակցութիւ ընէք․ անկից ետքը ամմէն անգամուն որ նեմցէն վէնետիկցոց դէմ բան մը ընելու ըլլայ՝ մեր պրուշին վախը հերիք կըլլայ նեմցէն զսպելու ։ Բայց աս հարկաւոր լուրքը (խապարները) վէնետիկին սավլինները ո-րանց կըղրկէր քվէաւինին՝ զոցեցին չիհանե-ցին Նոտեանին առջին ։

Մէկմընալ լսեցին որ ինչպէս որ նեմցէն պինտ առաջ փեսքիեռա պզտիկ քաղաքը մտեր էր՝ հիմա ալ յունիսի 1 Փրանսըզը վէռօնա մտեր էր, որ վէնետիկին ամմէնէն երեւելի քաղքն է, ու ամենեւին չէր մտած նեմցէն․ հոն եղած վէնետիկին զօրապետը սավլիմպէնի տիրով ընդունեց առանք․ իր երկրորդին յանձնեց որ մտնէնան Փրանսըզներուն զօրապետը պատրաստենէ ինչ բերդեր որ ունէր վէռօնան․ մտնէնան ամմէն տեղվանքը տեսնալէն ետեւ՝ Փրանսըզին զօրքը ներս մտուց նստեցուց․ շուտ մը Փրանսըզները տէր եղան, քաղեման պըեչիան փեսքիեռան վէռօնան լէյնաքօն ու քիւզան աւրն․ վէնետիկցին միայն քիչ քաղքան կառավարութիւն կընէր, անալ Փրանսըզի զօրապետըխին կառավարելովը ։ Ահա աս վէռօնային առնըվիլը բերաւ նշանաւոր սկիզբը վէնետիկի կործանման․ վասն զի Փրանսըզները վէռօնան առնելէն ետեւ՝ վէնետիկին ամմէն ցամաքը երկրին մէջ անանկ վարվեցան ինչպէս որ իրենց զէնքով ծեծկըլվելով առած ըլլային․ ամմէն վօրուցան սկսան ավրել ավըրշըրկել, չափէն աւելի ալ տուրք պահանջել գեղացոցմէ բռնութ՟, որ քանի մը ամսըվան մէջ շատ միլիոններու հասան․ ամենէն ժղ̃վդեան մէջ մէկ ը̃հանուր շշնկոց մը ելաւ, տեղ տեղ ուզեցին Փրանսզները զարնել ։

Բայց վենետիկին ատեանը լաւածրին պէս՝ ամենէն պարտքերնուն վճարելով խաղաղցուց․ արթնցաւ իր թմրուէ̃ն որ վրանին պատերէր․ ռուցցինի անտօն որ խիստ պաշտպան էր եղած անզլէն չէզոքութ̃, ան շաբթըվան Սավին ըլլալով յունիսի 2 վենետիկ կանչել տըվավ ամենէն նաւերը որ աս դին ան դին ցրված կեցերէին արեւելեան սահմանները պահելու համար․ ինչվան ըստանպօլ եղած վէնտուամին դեսպանին ալ որ վենետիկ պիտոր դառնար երկու խօշոր նաւերով՝ գրեց որ իսդրիա հասածին պէս՝ պարպէ նաւերը վենետիկ խրկէ․ ասանկալ անդրէաս քվէռինիին գրեց որ տալմացիային կմ̃ խըռվաթըլըխին զօրապետ էր՝ ուրիշներուն ալ հրաման խրկեցին զօրք ժողվելու ։ Երկուքալ նոր պաշտօն սահմանեցին․ մէկը դրին յակոբ նանի ասպետ ը̃հանուր վերատեսուչ լճերու (կեօլերու) և ծովեզերքներու վր̃, մէկալնալ զաքարիա վալառեսսօն դրին վճարօղ ամենէն խարճերու վրայ ։ ‘Սանիինալ տեղակալ դրին թօմաս քօնտուլմէռ ասպետը՝ որ քօւֆու եղած նաւերուն վրայ ըլլալով՝ հիմա ցամաքէն վենետիկ էր եկեր․ ասիկայ վենետիկի լճին մէջի եղած նաւերուն վր̃ դրին, որ նաւեըր զինել կարգաւորել սկսաւ. միայն պաշտպանելու համար ինչպէս որ իրեն հրամեցին, չէ թէ թշնամին զարնելու համար. Թէրսանէին մէջն ալ արտորնօք նաւեր սկըսան պատրաստել. Բուխլի յովսէփին ալ որ սավլինէրէն մէկն էր ու շատ յորդորօղ եղերէր զինեալ չէզոքուն ընելու. սաւիկայ ալ զօրքը ժողվելու գրելու վր̃ դրին։ Սկըսան քաղքին պաշարներն ալ հոգալ. մինչ ջուրի դիւացեն, որովհետև վենետիկ քաղքին ջուրը մէյմը անձրևէն է՝ մէյմըն ալ ցամաքէն նաւակներով կըբերեն. անոր համար յակոբ նանին լծին վերատեսուչը առաջ ցամաքէն նաւակներով ջուր բերել տալով՝ ամմէն սառնիչները ձրի լեցուց քաղքին ու քովի եղած մանր կղզիներուն՝ որ մեծ մասը վանքեր են. ետքը յունիսի 19 ելավ նայելու ան հորերը որ Տր. նիկողոս բերդին մէջը կային անոնք վարպետուէ մը շտկելով նորոգելով շատ ջուր ունեցան վենետիկցիք։ Մէկ վարպետ Ճարտարապետ մըն ալ մտածելով որ վենետիկին բոլորտիքը եղած երկան բարակ աւազոտ ծովեզերքը (խումնալը) որ լիտօ կըսեն՝ անձրևին ջուրը ծծած պահված պիտոր ունենայ. հըրամման առավ տեղ տեղ փորել փոսեր բանալ տըվավ. ուր իրաւ քանի մը օրէն աւազի մէջի պահված ջուրը քամվելով ան փոսերուն մէջը՝ անանկ անուշ առատ խմելու ջուրեր ելան՝ որ ամենևին կարօտութին չիքաշեցին։ Անաց ուտելիքի ցորենի դիւացէն որուն վր̃ դրերէին զաքարիա վալաուէտօռն, Թէպէտ ցորէն շատ ժողվըրված կար Վենետիկ քաղաքը, բայց ալիւրին վրայ կը տարակուսէին, որովհետեւ ջաղացքները գետերուն մէջ էին. Հիմա ան ատեղվանքը Ֆրանսացին ձեռքը անցած ըլլալով կըվախնային. բայց Վենետիկին ծովին ջուրը տեղ տեղ սաստիկ յորձանք (ախըռնար) ունենալով կրնային բօ և առիձէ գետերուն վրայի եղած 50. 60 ջաղացքները ան ծովուն ջուրին վրայ բերել շարժել, ինչպէս որ հին վենետիկցիք կընեն եղեր, բայց մէկը չեղավ որ աս բանս առաջարկէ:

Աս ամենէն պատրաստութիւնը կըտեսնար Վենետիկ, միանգամայն վախնալէն չըլլայ թէ Ֆրանսացը գըրգռէ ողորմըցընէ՝ կըհրատարակէր որ շատ գինէն շատ փախչողներ ըլլալով Վենետիկէն մէջ կրնար խռովութիւն մը ելլալու՝ անոր համար կըտեսնամ աս պատրաստութիւնը. Ֆրանսայի կառավարութեան թուղթ խրկեց փարեզ, երկու մարդալ պօնաբարդեէին. անոնք տեսածին պէս պօնաբարդէն առաջ երեսնէն ըրքավ թէ ինչու ըլլա կռւոր վէճոճեայի մէջ պահեց Վենետիկին տէրութիւնը, փիեմոնթեայի մէջ նեղցէն մեռուց, եղբօրս դարձուց խօսքը խիստ գոհցըրցուց ասանկ ջուանեըռուն համար Ֆըրանսացիները վէռօնայի մէջ. առաջարկեց որ Ֆրանսացին զօրքեան կերակուրն. որովհետեւ արտօրինօք ելլալուս համար բաւական պաշար չունի ըսավ հերաս. Հոս իրենց հասկըցուց որ՝ Ֆրանսան կուզէ ինծի տալ նամցեր լօմպարտիան, մէկ գաւառ տէրութիւն մը ընել իբր նախապարիսպ նեմցէին դէմ ։ Վենետիկին տէրութեան ալ խարճերուն տակէն ելլալու համար՝ յունիսի 9 նոր տուրք մը դրաւ տասներորդերու՝ ամէն քաղաքցոց վրայ որոնք որ գետին ունէին ․ անչափ էր ժողովրդեան սէրը զինեալ տեսնալու իրենց տէրութիւնը՝ որ վենետիկ քաղաքին նաև ուրիշ ամէն քաղաքներուն ժողովուրդը իրենք իրենցմէ կամաւոր տուրք տըվին տէրութեան աշխարհականք ու եկեղեցականք ․ որոնց տըված բոլորը մէկ միլիոն ու 296 հազար դուքաթը անցաւ ․ ասորկէ զատ թէրսանէի համարալ բաներ տըվին նաև մարդ ․ ետքը յունիսի 30 վենետիկի ու իր տօկատօ գաւառը եղած տներուն վրայալ զատ տուրք դրին ։

Բայց վէրօնային գաւառը ինչպէս պրէշիայինալ հանգստութիւն չիգտան, ֆրանսըզները ատիճէ գետին նաւարկութիւնը արգելեցին ․ քանի նաւակ որ կուգար վենետիկէն կամ ուրիշ տեղերէն՝ թող չէին տար ․ ֆըրանսըզին գործակալը ասդիէն ան դիէն ամէն ուտելիքներ պահանջելէն ետև՝ 3 հազար կով կուզէր իրենցմէ ․ մանիկ չիգտնելով բանին թէ կովերը շատ աշխատելով ան օրերը ֆրանսըզներուն բեռները տանելու համար՝ հիվընդութիւն էր ընկած մէջերնին ջարդըրվերէին, չէր գտնըվէր անչափ կով ։ Վենետիկի տէրութիւնը ասոր դեղ մտածելով աղաչանքի թուղթ կըգըրէր փարէզ, բէզառօ ասպետնալ խօսելու կըխրկէր ֆրանսըզի դեսպանին կամ պօնաբառդէին ․ ասիկայ կամ ուրիշները քանի որ կերթային կը խօրաթէին հետերնին՝ երկու երեսանց պատասխան կառնէին . կամ թէ անուշ խօսքեր կըլսէին վենետիկցոց ուզածը լմնցընելու , կատարեալ բարեկամնին ըսելու , բայց գործքով ֆրանսզին ուզածը կընէին . քանի որ վենետիկին հողը ոտք կոխերէին՝ վենետիկցոցմէ ապրուստ կառնէին վճարել խոստանալով , բայց երկու ամիս անցնելէն ետև բան մը չվճարեցին (1) . հապա հրամայէին իրենց 300 հազար լիրէ պիտոր գար զինադուլ ընելնուն համար՝ ան ըստակը խոստացան վենետիկցոց պառկեցընել ։ Իսկ վենետիկցին անչափ կընայէր ֆրանսզին կամքին դէմ բան մը չընելու՝ որ նեմցէի նաւերուն թող չտըրվավ ցամաքը հանել իրենց բերած պաշարը (զահրէն) որ քեօճա բերերէին իրեն զօրացը խրկելու . զինքնալ արդարացընելու համար վեննա գրեց . բայց քանի որ նայեցաւ ֆրանսզին հաճոյանալու՝ անչափալ գիտես թէ ֆրանսզներուն աչքէն ընկաւ , որոնք ուզածնին պէս կըբանեցընէին վէռօնայի մէջ եղած թօփերը , պարութը . տեսնալովալ որ վէռօնացիք ֆրանսզին վարդապետութէնը և կարծեացը դէմ են չէն միաբանիր , կըմտածէին անոնց վրայէն զէնքերը վերցընել , բայց վէռօնացիք խօսք դրին թէ որ ֆրանսզը իրենց զէնքը ուզելու ըլլայ՝ Վենետիկի տէրութ̃նալ վէռօնացոց չօգնէ՝ Ֆրանսզներուն վրայ թուր քաշէն սպաննեն ։ Աս բանս իմանալով ը̃հանուր վերատեսուչը Ֆօսքառին որ վէռօնա կընստէր՝ նայեցաւ քահանայներու ձեռքով արհեստաւորներու գըլխաւորներովը յորդորել ժղ̃վդը հանդարտեցընել ․ բայց Վենետիկին մեծ ժողովը՝ Ֆօսքառինին կառավարութ̃ը վրայ չհաւնելով հանեց զինքը իրեն մեծ պաշտօնէն , ուրիշ պզտիկ պաշտօն մը տըվալով ։

---

(1) Սույու եօք տէյիրմէնին՝ օլուղու նէ , արղը նէ , մէրհամէթսիզ տէվլէթլինին՝ ֆուքարէտէն ֆարղը նէ ։

Ֆրանսըզը կուզէ Վենետիկը իրեն հետ դաշնակից ընել ։

1796 ։

Որովհետեւ Ֆրանսզը սպանիային ու տաճկին հետ դաշնակից էր եղած՝ անոր համար ուզեց որ Վենետիկն ալ իրեն դաշնակից ընէ ․ առաջ յուլիսի մէջ ստանպօլ եղող Վենետիկի դեսպանին (որ կըսուէր Ֆէռիկօ Ֆօսքառի) , առաջարկեց աս բանս Վէռնինաք Ֆրանսզին դեսպանը նաեւ ըէիս էֆէնտին ․ նոյն ատենները Պօնաբառդէնալ Պրէշիայի մէջ առաջարկեց Պաթթայեային որ ը̃հանուր վերատեսուչ էր ․ նոյնպէս Լալըման Վենետիկ նստող Ֆրանսզին դեսպանը , ամենէնեն աւելի սպանիային վէզիրը առաջարկեց Մատրիտ եղող Վենետիկի դեսպանին ։ “ Վենետիկին տէրութ̃ը ըսաւ ինքի-
„ րեն կեցած զինեալ չըլլալով հարկաւո-

» քաղաքս պիտոր կորսուի, անոր համար
» խելք բանեցուցած կըլլայ թէ որ Փրան-
» սային ազատաբարոյին տաճկին հետ միանայ
» Նեմցէին դէմ»: Վենետիկը իժիր ապխե-
լով ասանց թէ ես չեմ՛ մտնար դաշնակցու-
թեց մէջ այլ կատարեալ չէզոքութիւն կըպա-
հեմ, կարծեց որ մարեցաւ աս խորհուրդս.
բայց սեպտ. 27 վերոյիշեալ Լալըմանը նո-
րէն առաջարկեց ատանկ յորդորելով. "Փը-
» րանսային զօրաւոր կառավարութիւնը միշտ
» պահել ուզելով իր հին բարեկամութիւնը
» որ ունի Վենետիկի հանրապետութեր հետ՝
» կըբաղձայ որ աս երկու ազգը մէկ տեղ
» կապուին: Գիտէք որ Նեմցէին երկիրը
» չորս դիէն մէջ առած ունենալով ձեր Վե-
» նետիկին սահմանը՝ միշտ աչքը վրանին
» է ձեր աղէկ կտորը իրեն առնելու. ինչ-
» վան հիմա որ չէ կրցեր առնել՝ Փրանսայ-
» ին հաստատուն բարեկամութենը պարտա-
» կան էք որ ձեզ պահեր է: Գիտէքնալ որ
» Մոսկովը ինչպէս աչքը բացեր է տաճկի
» երկրին վրայ. թէ որ առնելու ըլլայ՝ յայտ-
» նի է որ Վենետիկին ամմէն կղզիներնալ
» կուլ պիտոր տայ. քանի մը տեղ ինկիլիզ-
» նալ յափշտակելով՝ Վենետիկին նաւար-
» կութիւննալ վաճառականութիւննալ բոլորովին
» պիտոր դադրի խափանի. Լեհը ձեզի օրի-
» նակ ըլլայ, որ իրեն մօտիկ դրացի տէ-
» րութիւնները ինչպէս իրեն յափշտակողը ե-
» ղան: Առաջմի որ մեծ տէրութիւնները կը-
» պահէին եւրոպային հաւասարակշռութիւնը՝
» Վենետիկիննալ կրնար ազատ պահել իր եր-

„ կիրը առանց դաշնակից մը ունենալու .
„ բայց հիմա որ այս հաւասարակշռութիւնը
„ վերցըվեցաւ՝ վենետիկին տէրութեան չի-
„ կրնար ոտքի վըր կենալ առանց մէկ կըռնակ
„ մը ունենալու . ահա ձեզի կռնակ
„ Փրանսայի ժողովրդեան դաշնակցութիւն
„ է , որուն գործադիր կառավարութիւնը ձեր
„ առջևը կըդնէ կըծանուցանէ որ շատ փոփոխութիւներ
„ պիտոր ըլլային . թէ որ ձեր
„ մօտիկներդ ձեզ նեղելու ըլլան՝ իր ամմէն
„ ուժովը ձեզ պիտոր պաշտպանէ, բայց
„ թէ որ նկատումներ ընելով այս յաջողութիւը
„ փախցընէք՝ նեմցէին ճանկին տակը
„ պիտոր իյնաք . ան ատենը չէք կրնար օգնութիւն
„ կանչել Փրանսային տէրութիւը՝ որ
„ ձեզ միայն կրնայ հիմա խալըսցընել „ (1) :
Անայց որ՝ Փրանսային նոր տէրութիւը թէպէտ
վենետիկի մէջ իր դեսպանին բերնովը ասանկ կըխօսէր , բայց փարէզի կաղէգաներուն մէջ յայտնի ատելով ասանկ վենետիկցոց դէմ կըխօսվէր . “ Հիմա ըղորդ-
„ ելավ որ վենետիկցիք ամմէն օրէնքի դէմ
„ վուռմպէռին հետ (որ նեմցէին զօրապետն
„ է) մէկ սիրտ ըլլալով կըմտածեն
„ իտալիայի մէջ եղած Փրանսային բանակը
„ կոտորեցընել . մենք այս բանս շատ հեզ ըներենք
„ բայց դարձեալ կըսենք ինչվան որ

---

(1) Թէպէտ Փրանսացիները ասանկ կըհաւկըցընէին թէ նեմցէին ուշքը վենետիկին երկրին վրայ է՝ կուլ տալ կուզէ, բայց 1598էն ետև շատ ծեծէր ըլլալով Փըրանսային հետ՝ նեմցէն մինակ մէկ նշան մը չէցըցուց , միշտ նայեցաւ [illegible] մը չխօտալու վենետիկի երկրին :

„ Ֆրանսային գործադիր կառավարութիւնը
„ աչքը բանայ հասկընայ՝ թէ վենետիկցոց
„ սիրտը անչափ կապած է նեմցիներին, որ յանձ
„ կառնեն նեմցիներին տակը մնալ քան թէ
„ հարկ̃պտուն̃ մնալ առանց ազնուականի։
„ Ասանկենէ՝ աղէկը ան է որ՝ պօնաբառ-
„ դէն թող վենետիկին վրայ վազէ, ժողո-
„ վրդեան ազատուն̃ տայ․ վրանին տուրք
„ ձգելով 25 հազար զօրք մէջերնէն հանէ․
„ կայսեր հետ հաշտուն̃ ընելու ատենը լինէ
„ երկիր որ վենետիկցոցմէ առած կան ետ
„ դարձընել տայ մանաւանդ Թրեստը ու
„ Ֆիումէ „։

Ասանք լսելէն ետեւ կիմանար վենետիկը որ Ֆրանսզը տաճկին ետեւէն կելնար վենետիկցոց վրայ ծեծ բանալ տալու․ կիմանար ալ որ վենետիկի դաշնակցուն̃ ընել ուզելը՝ ըսել էր բոլորովին կախեալ ընել տալ ֆրանսզին կառավարուե̃ն (1)․ մտվընին ան էր որ Թրեստ առնելու խօսքով մէյմը վենետիկ մտնան, թէրսանէն ձեռք առնեն, նաւեր հանեն ինկլիզին դէմ վաճառականութ̃ը ազատ պահելու համար․ իտալիայի մէջ եղած Ֆրանսզին զօրքը որովհետեւ ան դաշնադրուն̃ կըլլար զօրք վենետիկին օգնող՝ համարձակ վենետիկցոց խարճովը պահել տան․ ետքնալ թէ որ Ֆրանսզը յաղթըվելու ըլլար՝ վենետիկցին բոլորովին վտանգի մէջ ընկած պիտոր ըլլար, զինքը Նեմցէի դէմ հրատարակած ըլլալով. իսկ թէ որ Փրանսզը Նեմցէին հետ հաշտըվելու ըլլար՝ կրնար Փրանսզը վէնետիկէն սահմանը Նեմցէին տալ, անոր տեղը սառըին Նահանգները իրմէ առնել, որ 1765էն ասս քանս իրենց միտքը ձգերէր վէնետիկ Նատօղ Փրանսայէն մէկ դեսպանը: Ետքէն իմացուեցաւ որ սպանիայէն հետ ըրած դաշնակցութը ասոր համար էր ըրած Փրանսզը ան՜ զի միջոց մը ըլլայ՝ մէջերնին ապստամբութ մը հանել տայ. նոյն ապստամբութը նոյն միջոցով իտալիայի մէջնալ կուզէին հանել տալ:

---

(1) Չաղըրըլմադըքլարը երէ կիթմէյիպ՝ ար էյլէմէ․ չաղըրըլմատըքլարը երէ կիտիպ՝ երի տար էյլէմէ։

Աս լուրքը (խապարները) Սավի ընտանեքը կառնէին, բայց անչափ փոխված էր ատոնց խելքը սիրտը որ իրենց Ատեանին չէին հաներ չէին հասկըցըներ. իսկ իրենց գաղտնիքը մէջերնին սեպուհ կար որ դուրսը կըհասկըցըներ, որով իրենց խորհուրդը դուրս ելլալ օտարներուն բերանը իյնալ սկսերէր. ինչպէս որ յայտնի ըսերէր պօնաբառդէն՝ թէ ես փուէկատի ժողովքին ամէն գաղտնի խորհուրդը կիմանամ հան եղած երկու սեպուհի և մէկ դիւանադպրի ձեռքովը. դալ տարի օգոստոսի մէջ վէնետիկի թէրսանէէն քարերու աւերակ մը պիտոր ընեմ: Ասիկայ յուլիսի 27 պետակամօին կառավարը օդդօղինին գրերէր իրենց, որ բուն տեղէն էր լսած. ինչպէս որ յուլիսի 9 ստամպօլ եղօղ վէնետիկէն դեսպաննալ Ֆէուրիկօ Ֆօսքարին՝ գրած էր թէ ստամպօլ եղօղ օտար դեսպանները կըսեն նամ՝ որ տեղեակ են վենետիկի խորհուրդներուն. ինչվան ընէր Էֆէնտին՝ աւելի թէրճիմանին ըսելէր՝ թէ վենետիկի Ատեանին խիստ գաղտնի խորհուրդներնալ ևս գիտեմ: Ասանկ վենետիկին Ատեանը զրկըված մեծալով հարկաւոր տեղեկութէ, լոյս չունենալով՝ շատ շփոթուն մէջ էր ընկած թէ ինչ ընէ. այինա եսաքը Սավինէրուն յորդորելովը ագոստ. 27 վճռեց շարունակել իրենց անզէն չէզոքունը. թէպէտ և առջի օրինակները որ իրենց պապերը ըրերէին 1508էն սկսեալ՝ պէտք էր իրենք արթընցընել, զինեալ չէզոքուն պահել չէ թէ անզէն:

Մանդուային առաջին պաշարումը, [illegible] Վուրմսէրին օգնական հասնիլը Մանդուային. [illegible]

1796:

Սեպտ. 15 Սր. Գէորգ տեղը Մանդուայի մօտիկ Ֆրանսացիները կռուեցան Վուրմսէրին հետ յաղթեցին, որ նոյն օրը Մանդուա մտաւ իրեն մնացած զօրքով. հոկտ. 7 խիստ ուժով Մանդուայէն դուրս ելան յարձակեցան բայց անպտուղ. ասանկ շատ հեղ ներսէն դուրս վազեցին. երեւելիները եղան հոկտ. 10. 11. 12. բայց աս վազքերները մէկ օգուտ մը չըրին նեղեալներուն, այլ Ֆրանսացիները անոր վրայ ալ աւելի նեղը խօթեցին Մանդուան հեռաւորանց պաշարելով. խոշոր Թօփ չունենալնուն համար չէին կրնար մօտիկանց պաշարել զարնել. մէջինները սկսան ձիու կատուի միս ուտել. անօթութէ հասարակաց հիւանդութի ընկաւ մէջերնին. կաղաղակէին կըստիպէին որ քաղաքը Ֆրանսզներուն յանձնեն խալըսին. բայց վուռմսէռ կըյօրդորէր դիմանալ յոյս տալով որ շուտով օգնութի գար պիտոր իրենց. ինչպէս որ իրաւ ան ատենները ալվինց նեմցէին զօրապետը իր զօրքով Ֆռիուլի հասած ըլլալով եկերէր բիավէ գետը անցնելու, որ վուռմսէռին տեղը բանակին կառավարն էր եղած, որուն օգնութի գալով 50 հազար էին եղած. ալվինցին տակն էին տավիտօվիչ զօրապետը դիռօլի մէջ, քօստանօվիչ զօրապետը Ֆռիուլի մէջ: Բայց Ֆրանսզները լսածնին պէս պատրաստ եկան որ Թող չտան նեմցէներուն բիավէն անցնելու. ըէնեռակօալ եկան որ Թող չտան ատիճէ գետը անցնելու. փէսքիէռայէն Ճամփան ալ բռնեցին որ մանդուա կըտանի. տիւպօա զօրապետին ալ ապսպրեցին դռէնդօյին Ճամփան զգուշանալ ո՛ր զի նեմցէն անկէց չինջնայ. բայց ատիկայ նեմցէներէն զարնըվելով ետ քաշվեցաւ. պօնապառդէն անիկայ կանչեց՝ անոր տեղը մասէնա զօրապետին ապսպրեց, որ ծածկըվելով իր զօրքը անցուց կեցուց բօլոր ան Ճամփան որ պասսանէն կըտանի սքալտաֆէռռօ:

Երբոր ալվինցը շատ աշխատանքով եկաւ՝ հասաւ բիավէ Ջուրը՝ դէմ կեցող Ֆրանսզնէրը դարձնելով անցաւ այն ջուրը, Քասդէլ Ֆռանքօին դին եկաւ, անկէց ալ հալածեց Ֆրանսըզը որ պասսանին վրայէն Վիչէնցային դին քաշուեցաւ։ Թէ որ Ալվինցը իր զօրաց յոքնիլը չինայելով Ֆրանսըզներուն ետեւէն իյնար՝ կրնար բան մը լմնցընել. բայց հօն նստաւ զօրքը հանգչեցընելու համար, ատեն տալով պօնաբառդէին շրջակայ տեղերէն իր զօրքը ժողվելու, Ալվինցին վրայ յարձըկելու քանի որ մանդուային զօրացը հետ չէր միացած. հօն անանկ սաստիկ կռիւ եղաւ որ՝ գիշերը վրայ գալով դադրեցան. Ֆրանսըզը 3000 մարդ կորսնցընելով Վիչէնցային դին քաշուեցաւ, իրեն շինած կամուրջը պռէնդա ջուրին վր քակեց. Նեմցէն 2000 մարդ կորսնցընելով Ֆրանսըզին ետեւէ ինկաւ, եկաւ հասաւ Վիսեռա ու աքալտաֆէռօ, հօն պօնաբառդէն ետ դառնալով յանկարծ Նեմցէին վր յարձըկեցաւ. առջի բերանը Նեմցէն ավըրվեցաւ ինչպան որ գիրենք ժողվեցին. 10 ժամ անդադար կռուելով նօվէ գեղին քով Ֆրանսըզը նորէն քաշուեցաւ Վիչէնցա անկից վէռօնա։ Ասանկով Նեմցէները Նոյեմ. 5 պռէնթա գետը անցան դէպ 'ի Վիչէնցա գալու, սբէտալէդդօ տեղը նորէն մեծ կռիւ մը ըրին. Ֆրանսըզներնալ իրենց ուժը ատիճէ գետին վրայ ժողվեցին։

Այն ատենները դռէնդօին դին ուրիշ կռիւ կըլլար. ուր Նոյեմբ. 4 տավիտօվիչ Նեմցէին զօրապետը Ֆրանսըզներուն վրայ վազեց, վուքասօվիչնալ ռօվէռէտօին դիացէն վազեց․ Փրանսզներուն զօրապետը պէռԹիէ վախնալով չըլլայ Թէ Նեմցէներէն պաշարվի՝ պարպեց դռէնդօն ու լավիսը․ Նեմցէները դռէնդօ մտան մեծ ուրախուԹի ընելով, հոն չիկենալով քալլիանօ վազեցին ուր Փրանսզները ամուր կեցերէին երկու բերդի մէջ խորունկ ջուրմընալ իրենց առջին․ տավիտօվիչին խրվաԹ զօրքը շատ հեղ ան երկու բերդին վրայ վազեցին․ և Թէպէտ ամմէն իժիր մէջէն ետ կըհրէին՝ եփուն եփուն ջուր վրանին ցըրցընքնելով՝ բայց երկու օր ծեծկըվելէն ետև առին, 500 մարդ 2 Թօփ կորսնցընելով․ Փրանսզները շփոԹելով փախան 2000 մարդ, 10 Թօփ, շատ ուտելիք կորսնցընելով, 1000ալ գերի․ Փրանսզներուն զօրապետը վօպուա քաշվեցաւ նստաւ քիւզա ամրցընելով, Նեմցէները մտան ռօվէռէտօ․ տավիտօվիչը քիւզաէն ուրիշ տեղերէնալ հալածելով Փրանսզները նորէն ծեծկըվեցաւ ռիվօլի տեղը․ 4 Թօփ, 1000 մարդ ու երկու Փրանսըզ զօրապետ գերի ըրավ։

Մնաց որ՝ ալվինցը իժիր առաջ երԹալ ուզելով՝ վիչէնցաէն հանեց իր մեծ բանակը մօնդէպէլլօ բերաւ, դուրս հանելով անկէց լանուս ըսված Փրանսզ զօրապետը, անկից ՚նք մարդինոս տեղը բերաւ, ուզելով վէռօնային քովէն ատիճէ գետը անցնելու, բայց տեսաւ որ ամմէն լեռները Փըրանսզները առեր նստերէին․ որոնք նոյեմբերի 12 ամմէն ուժով ալվինցին վրայ վագնացին, որուն տեղը խիստ գէշ ըլլալով մենծ ու ջրոտ փոսեր առջևը ունենալով՝ դժար եղաւ իրենց կռուիլը. առջի բերանը Ֆըրանսացիները յաղթող երևցան, բայց ետքէն նեմցէնները վրայ ելլալով վէռօնա փախուցին Ֆրանսազիները. 600 Ֆրանսազ մէկ զօրապետմընալ որ խիստ խոցված էր գերի բըռնեցին. այնչափմընալ նեմցէնները կորսընցուցին: Տավիտօվիչը մօտիկցած ըլլալով վէռօնային՝ Ալվինցը կընայէր որ իր բանակը անոր բանակին հետ միացընէ, որով Ճամփայ բացվի մանդուան պաշարմանէ ու զատելու. բայց պօնաբառդէն աղէկ ամըրցուցած էր լէնեակօն, փէսքիէռան, վէռօնան և ուրիշ տեղվանք. կընայէր որ նեմցէին վերջապահ զօրքը իր բանակէն կտրէ. վօպուա զօրապետը տավիտօվիչէն դէմ կեցուց. 14ին ատիճէ գետին վրայ գիշերանց կամուրջ ձգելով 15 հազար մարդ խըրկեց օժէռօ զօրապետին ու մասէնային օգնութի որ ռօնքօ տեղը կեցած էին, որ զի նեմցէին վերջապահ զօրքը կտրեն որ վիլլանօվա էր: Ալվինցը հասկընալով անոր միտքը՝ առքօլէ գեղը որ յարմար տեղ էր՝ զօրքով մարտկոցներով ուժովցուց որպս զի թող չտայ Ֆրանսազին ան դիհացէն առաջ երթալու. աս գեղէն վրայ մէկ կռիւ մը եղաւ խիստ անուանի. նոյեմբերին 14. 15 Ֆրանսազին երկու զօրապետը մասէնա ու օժէռօ գիշերանց վրայ գացին երկու դիհացէն զարնելու աս գեղը, թէպէտ խիստ դժար էր հոն երթալը իր դիրքը համար, չորս դին Ճահիճ ու թումբ (կէօլ ու պէնտ) ըլլալով. օժէրու իրեն դէմը նեմցէներ գտնալով չկրցաւ ատենին կեօրէ հասնիլ. անոր տեղը կիւյէօ զօրապետը ատիճէ գետը անցնելով 2 հազարով հասաւ. սկսան ամէնէն դիւրացէն գեղը զարնել. կիւյէօն դրօշակը ձեռք առած իրեններուն սիրտ տալու համար անանկ մարտկոցներուն (թապեաններուն) դէմ՝ գնաց, բայց շատ մարդ կոտորըլվեցաւ. ինքն ալ խիստ վտանգի մէջ ընկաւ. պօնաբարդն ալ խումպարաճիներուն առջին կենալով անոնք առաջ տարաւ կատաղաբար յարձըկելու, բայց նեմցէին մարտկոցներէն կոտըրվեցան. ինքն ալ քաշւելու ատենը վտանգուեցաւ ձիով ճահիճին (կէօլին) մէջը ինկնալով։ Գիշերը վրայ գալով երբոր նեմցէները հանգիստ առնուլ կըկարծէին, մէյմընալ նային որ կիւյօն գիշերվան մութուն թումբերը (պէնտերը) անցնելով անչափ առաջ էր եկեր՝ որ գեղին առջին եղած տուները առեր էր. ակէց անչափ շփոթեցան նեմցէները որ մութուն չիկրնալով ճանչնալ թշնամիին ուժը, ձգեցին գեղնալ քանիմընալ գերի ու 4 թօփ, բայց ետքը ատենն գտնալով իրաւը հասկըցան, կիւյօին հետ նոյն գիշերը զարնըվելով կոտըրելով փախուցին.

Նոյեմբերի 16 ալվինցը ընդհանուր յարձակում ըրաւ ֆրանսըզի բանակին վրայ. ինքը ֆրանսըզի աջ թեւին վրայ վազեց, բայց մասէնայէն զարնըվեցաւ. 5000 նեմցէ 4 դրօշակ 6 թօփ կորսնցուց. իսկ ֆրանսըզին ձախ թեւը ինչ որ ըրաւ չկրցաւ առքօլէ գեղը մտնալ, շատ մարդ կորսնցուց. 17ին պօնաբառդէն նաւակներէ կամուրջ մը շինել տալով ատիճէ գետին վրայ առքօլէ գեղին տակը՝ անանկ սկսաւ ամմէն դիւացէն զարնել. ան ատենը նեմցէները չկըրցան դիմանալ. լէնեակօէնալ 50 ձիաւոր 4 թօփով ելան մէկ սուտ յարձակում մը ըրին նեմցէներուն վրայ. աս տեսնալով առքօլէ եղած նեմցէին զօրքը փախչող փախչողի եղան. չորս ամբողջ օր ասանկ սաստիկ կռուելէն ետեւ՝ փախչող նեմցէները իրենց վերջապահ զօրքը շփոթութեն մէջ ձգեցին որ ալդապելլա տեղը քաշվեցան 18 թօփ ձգելով։ Աս կռուին ձախորդութինը տեսնալով ալվինցը նաեւ տավիտօվիչը՝ հասկըցան որ անկարելի էր իրենց միանալը՝ վեռօնային հողը ձգեցին. տավիտօվիչը դիռօլօին դին քաշվեցաւ, ալվինցը պռենթա գետին վրայ. իրենց մեծ զօրքը բռէմօլանտօ տեղը կեցուց, իսկ իր վերջապահ զօրքը պաստանօ բատուա ու մօնսէլիչէ տեղերը. Ֆրանսազները ատիճէ գետին քով շարված կեցան ռօնքօ տեղէն ինչվան քալտիեռօ. երկու դիացէնալ դադրած նստան. երկուքնալ նոր օգնութի գալու կըսպասէին. ինչպէս որ Ֆրանսզին 30 հազարի չափ օգնութի եկան Ֆրանսայէն ու չիզալբեան հասարակապետութէն. նեմցէներունալ օգնութի եկավ դիռօլօէն ու բիավէ գետին վրայէն. բայց ան միջոցին մէջ վիչէնցանըստան հաշտութե վրայ խօրաթելու, որ սուտ խօրաթելմինէր Ֆրանսըզին դիացէն . երկուքնալ ձմեռ ատենը չինայելով կըպատրաստըլվէին ծեծկըլվելու :

Ֆրանսըզներուն նեղու̅ն տալն ու գանձելը Վենետիկցոց վրայ , Պէռկամօ քաղքին առնելը .

1796 :

Սա ատենվան Ֆրանսըզին զօրքը Իդալիայի մէջ եղած առջի բերանը 20 հազարի կըհասնէր . ասոնց խարջը 12 միլիոն կերթար ամիսը , զինուորներուն նաև հազարապետներուն թոշակը միշտ կիսկատար կըվճարէին . անկից զինուորներէն ոմանք կըփախչէին : Սալիչէդիին համար կըսէին որ ծածուկ կըգողնայ , իսկ պօնապարդէն յայտնի կառնէ . Ինչ տուրք որ ժողվերէին՝ 10 միլիոն միայն Ճէնօվա խրկեցին . ասանկով 5 ամսըվան մէջ 15 միլիոն պարտք ունեցան վենետիկցոց իրենցմէ առնըված բաներուն համար . առաջ որ 300 հազար վճարել խօսք տրըված էին հռոմայէն եկած ըստըկով ինչվան հիմա բան մը չըվճարեցին . Ֆրանսային գործադիր կառավարութեան միտքը դրած էր ամենևին բան մը չըվճարել վենետիկցոցմէ առած բաներուն համար : Թող տուր չըվճարելնին ետեւէ ետև նոր պահանջմունքներ կընէին . երբոր կով չէին գտնար ուտելու՝ գեղացոց աւապայններուն կովերը ծեծելով զարնելով կըքաշէին կըտանէին . ամմէն տեղ անչափ բռնութի կընէին որ՝ 300 անվոր ամմէն բանէն Թալլըւած մերկացած քարերու լեռներուն վրայ ակամայ պառկիլ ստիպուած գտնուելու համար. գեղացի մը երթալով ուզեց իր կնիկը զինուորներուն ձեռքէն խալըսցընել՝ Թրով ձեռքը կտրեցին, կնիկն ալ երկու հոգւով ըլլալով՝ տեսածին պէս հոն մեռաւ. քանի հեղ որ իրենց զօրապետներուն կըգանկատէին՝ անոնք խօսք կուտային զսպելու. վենետիկցոց հետ բարեկամութիւն պահելու՝ բայց բան մը չէին ըներ. Փեսքիէռային բալըորտերը եղած ծառերը ամենքը կտրտեցին նաև Թօփի մէնզիլէն հեռու եղած տեղերը։ Մէկալ գիւղացիներու մէջէններն ալ աւանիկ կընէին, ծառերը՝ ցանած բանջարնին կոխել, տեղ տեղ Թալլըել. հաց ու խոտ առնել անոնց տեղը Թէմէսուկ միայն տալ. փոխ ըստակ առնել բռնութ՝ միայն Թէմէսուկ տալ առանձին մնացողաց մնացնալ, Մանաւանդ ալպինցին զօրքը գալէն ետև աւանիկ կընէին։

Վենետիկը երկուքին ալ այսչափ խարճ ընելէն ետև միշտ գանկատ կը լսեր Փրանսըզլէն. հոկտեմ. մէջ Լալըման Փրանսըզին դեսպանը գանկատեցաւ Թէ վենետիկցիքէն չու նեղութիւն կուտան Փրանսըզին զօրացը. նայեմներու մէջէնալ Փարէզէն եկաւ ձշգահանք Թէ վենետիկցիք աղէկ չեն նայիր իրենց զօրքը, Փրանսացը կատեն նեղցէն կը պիրեն։ Պօնապառդէնալ մէկ բանին մէկալ բանին վրայ միշտ կըգանկտէր (1). օդատաստանի մէջ դատապարտեցաւ. Թէ վենետիկեան ատեանունը մինչու եւ կանչեց Նիկողոս Փօսքարինին մեծապատուութեանը, կարծելի է իմ զօրքս ընդդէմութեան մէջ մտցընելուն համար, բայց Թէ որ պատճառաւ վերստատառաչնալ եւ կանչչելու ըլլայ՝ անմիջն իրեն ատեղ ներօգնելը կըսպասնանեմ ըսաւ. եւ ասկէ գիտեմ որ վենետիկեան անմիջն դեսպանները իրենց Թղթերուն մէջը Փրանսացւոց անուանը կարգեր կընայիք. օծելու զօրապետանալ հոն ըլլալով եկեր ըլլալուս. վենետիկեցւոց շատ Թուղթը բըռնեցի՝ հասկըցայ որ անմիջնաւ նեղցնէր զինաաշխօղ էն եղեր ըսաւ, վէրօնայի մէջ եզօղնելուն շատը լարեր (շաշուա) էն եղած նենգէնելուն Պօնապարտը էն ան օրէն ետեւ. որ վենետիկի սահմանը առջ կոխեց՝ սկսաւ Թուղթ (բաղդենալ) ըսածնել անոնց որ գլխաւոր վենետիկի ատեանուն դէմ ըլլային. մէկ ղրկեցին բարեկամութեան շասցընելու կըսեր նոր դաշնագրութիւն մը կապելով, մէկալ ղրկեցնաւ մէկիկ մէկիկ ժողովուրդը համել կըմնայէր վենետիկի ատեանուն ատամէն, արդէն միլան եկած ատենէն ըսեր էր որ՝ մինչդեռ ատեներն ետեւ իմն էն վենետիկեան քաղաքները վէրօնա պրէշիա պէրկամօ քրէմա. երբոր արծիւին Թեւերը կըտրեմ (որ է նենգեցին լօմպարտիան), առիւծին ատամները գետինը պիտոր քաշեմ հանեմ ան զի ջուրը իյնայ. ըսեր էր վենետի-

---

(1) Թալէհիմ չօլ հասսաէն տիր քի հէր աքհէր պօղղուն տիւշէր.

պիւլպիւլէ աուզագ գուրտամ՝ իչինէ գուզգուն ախուշէր :

կին ցամաքը պիտոր առնեմ, իրեն միայն ծովը թողում։

Նոյն ատեննալ կըգանկատէին թէ ինչու վենետիկցին իր ծովը կամրցընէ․ լալըմանը ասոր պատճառը հարցուցերէր․ ետքը յուլիսի 9 թէզարօին թերթովը պատճառները լսելով իրաւունք էր տըված ան գանկատին որ վենետիկի տէրութիւնը կընէր ֆրանսըզի զօրապետներուն ըրած բռնութեցը վր̃․ խորհուրդ տըվավ որ վենետիկցին իր գանկատը թող փարէզ գրէ․ բայց ասանկ ըսելէն օր մը ետև ինքը փարէզ գրեց թէ վենետիկին ամրցընելուն պատճառն աս է որ՝ ֆրանսըզները ատելի ընել տայ ժողովըրդեան։ և թէ երբոր վենետիկցին վճարում ուզերէ ֆրանսըզին զօրքը կերակրելու համար՝ աղէկ պ̃ին տըվերէ անոնց պօնաբառդէն, թէ ֆրանսըզները վենետիկին սահմանը մտած են ֆէրրարացոց իրաւունքովը որ վենետիկին վրայ ունին․ ըստ որում փէսքիէռան պրէշիան և ուրիշ տեղվանք ուր որ ֆրանսըզները մտերէին՝ իբր ֆէրրարացոց վերաբերեալ սեպելով մտերէին։ Նա լալըմանին գրածները ան ատենվան ֆրանսըզներուն ըէիս էֆէնտին լա քըռուան ըսերէր ալվիզէ քվէռինիին՝ որ վենետիկի դեսպան էր նստած փարէզ։

Վենետիկին տէրութիւնը աս խօսքերս լսելով կուլ կուտար․ միայն կընայէր որ վենետիկ քաղքին վրայ արթուն կենայ․ տեսնալով դըրսի օտարականներուն խնճաղընճ թափիլը լեցվիլը վենետիկի մէջ՝ սեպտ․ 10 արգելք հանեց, ան դըրսեցիները որ տուն չունին՝ ներս չիմտնան ոչ վենետիկ ոչ քեօճճա. լալըմանը խնդրեց աս արգելքէն դուրս հանել ան ֆրանսզները որ իրեն Թուղթ կըբերէին. վենետիկէն Սավլինները աս բանիս հրաման տըվածնուն պէս՝ Ֆրանսզ Թըղթաբերներով լեցվեցաւ վենետիկ քաղաքը. քանի ֆրանսզ եկօղներ կըլլային՝ ամմէնն ալ գիրենք Թուղթ բերօղ կըճանչընէին իրենց դեսպանին ։ Վենետիկ փախչօղ ֆրանսզ քէհյներուն ալ Թող չիտրվավ բանի մէջ խառնըվելու. միայն քանի մը քէհյի հրաման տըվավ խորհուրդները բանեցընելու, անալ միայն իրենց ազգէն եղօղներուն վրայ ։

Յուլիսի 5 նանի ասպետը առաջարկերէր Ռուեանին Թէ հարկաւոր է մէկ դըրսեցի զօրագլուխ մը ընտրել ամմէն վենետիկի զօրացը վրայ, բայց Սավլինները աս առաջարկութիս չիհանեցին իրենց Ռուեանին առջին. նոյն օրնալ պէռկամօին կառավարը օդդօլըն գրերէր վենետիկի տէրուն՝ Թէ աս գաւառիս մէջ եղած Ֆրանսզներուն միտքը բարեկամութին չերեւնար, միշտ կըդանկտին Թէ ինչու ժողովուրդը աղէկ ընդունելութին չըներ ֆրանսզներուն, ինչու դէմ են Ֆըրանսզին կարծեացը ու նշանին. մէկ պըզտիկ խօսք մը մեծ բան կերեւնայ իրենց, բան կուզեն հանել. կըսպառնան պէռկամօին գաւառը զօրք Թափելու վրէժ առնելու ան գողութեց ան բռնութեց համար՝ որ վենետիկցիները ըրերեն կըսեն միլանինեդաւառին մէջ Ֆրանսզներուն վրայ . սէռվօնի Ֆրանսաց զօրապետը առաջ ապահովցուց որ՝ պէռկամօյին դաւառը Ֆրանսայի զօրք գալու չիկայ , քանի մը օրէն ինքը ապսպրեց որ 6 հազար զօրք պիտոր գան հոս , պէտք է որ ութը օր առանց կեր կերակուր տապք ըսաւ ։

Գիտէք որ պէռկամօյին դաւառին մէջ եղողները անչափ սէր ունէին իրենց վենետիկի տէրութեանը վրայ , որ 10 հազար կամաւոր ընտրեալ զօրք ելան ծառայելու Ֆրանսըզներուն դէմ դնելու , միայն թէ կըխնդրեին որ իրենց վրայ հազարապետներ խրկէ , բայց Սավլի ըսված կառավարիչները առանց պատրաստութիւնը ոչինչ հանեցին . իրենք կուզէին թուղթ գրելով աղաչանքով գանկատելով երկիրնին պաշտպանել , չէ թէ զինվելով ծեծկըռվելով . Ֆրանսզներն ալ վենետիկցոց ալ կերպը նայելով պրեշիայի մէջ մնացած էին , երկու բերդերը փեզքիեռան ու լէնեակօն բոլորովին իրենց ձեռքը առած ։ Քիչ մը անցաւ՝ պէռկամօցիք տեսնալով իրենց քաշած խեղճութիւնը Ֆրանսըզներուն ձեռքէն՝ ըստրկնին կեանքերնին դրին , իրենք իրենց ըստրկով 30 հազար զօրք ոտքի վրայ հանեցին , բայց Սավլիները թող չիտրվին ։ Պօնաբառդէն յուլիսի 31 շատ զօրքով պրեշիա մտնալով՝ ուտելիքներ առնելէն ետև շուտ մը բերդը իր ձեռքը առաւ ու ամրցուց . 400 հոգիի համար հիւանդանոց կար՝ հերիք չիսեպելով 6 վանք առաւ 2000 հիւանդ հոն դնելու , անչափ Փրանսզ հիւանդները շատցան՝ որ երբեմն պրէշեացոց պէտքը կըլլար 6 հազար հիւանդի պիտոյքը հոգալ իրենց խարճով. քաղաքին դատաւորներէն ուզեց մէկ օրվան մէջ 6000 շապիկ. 3000 կանգուն կտաւ. շատ ըրախի, գինի, քացախ, լիմոն, շաքեր. սպառնալով թէ որ չտան՝ 3 միլիոն տուրք պիտոր ձգեր քաղաքին վրայ. պրէշեացիք աղաչելով 3 վանք տըվին. 2000 հիւանդ ալ քրեմօնա խրկել տըվին. ուրիշ տեղ մըն ալ մաքսատունը (կէօմրիւքը) թալլեցին Փրանսզին զօրքը։ Իսկ Նեմցէները երբոր նոր մտան վենետիկին հողը պասսան քաղքը՝ վնաս մը չտըվին. ինչ որ կառնէին վճարելով կառնէին, բայց երբոր պրէշեա քաղքը հասան՝ տեսան որ Փրանսզները լեցվերէն, որը դուրս հանեցին, որը գերի ըրին, պրէշեացիները ահով դողով լեցուցին, չնայելով որ չէզոք տէրութ̃ե երկիր էր. վիլլա նուովային ամբողջ գաւառը՝ սալօին ալ շատ տեղվանքը թալլեցին. 5 հոգին ալ սպաննեցին. վիչենցայի գաւառին մէջն ալ Նեմցէի ուլանի զօրքն ալ գեղացիի մը տուն շատ բան ըրին, իրենց առած բաներուն գինն ալ չէին վճարեր։ Վենետիկի տէրութիւնը ասոնք լսելով ուրիշ բան չէր ըներ որ՝ իր դեսպաններուն գանկատ գանկատի վրայ գրել, որ զի Նեմցէի ու Փրանսայի տէրութ̃ե հասկըցընեն ճար մը ընեն։ Դեկտեմբերի մէջ պօնապարտէն միտքը դըրած պէրկամօն իր տակը առնելու իբր թէ աս քաղաքս միլանին կըլլայ. անոր համար հոն եկաւ մէկ Փրանսզ զօրապետ մը 4000 զօրքով 500ալ ձիաւոր զօրքով, թափերալ բերելով Փիթիլը Ճեւվրնին վառած ունենալով, թէ որ դէմ դնելու ըլլային՝ շուտ մը կրակ պիտոր ընէին պէռկամօցոց վրայ. անանկով քշքնալ բերդնալ Փրանսզները առին տիրեցին, ինչալ որ Ճէպխանէ կար՝ առին որոնց մէջն էին 1500 Թիւֆէնկ, որոնք պէռկամօցիք իրենց ըստըկով պատրաստած էին Փրանսզներուն դէմ դնելու ։ Փրանսզները ասոնք առնելէն ետև՝ հրաման հրամանի վրայ խրկեցին ապառնալով պէռկամօյի մենծին՝ որ ապրուստ պատրաստէ ասչափ զօրաց ու ձիէրուն, ան ատենն որ շատ բան պակսած էր պէռկամօյի գաւառին մէջը, ինչվան վառելու փայտալ քիչ կըգտնըվէր սաստիկ ձմեռ ընելուն համար ան տարին. Փրանսըզ զինուորներնալ մէխանայները կըմըռնային, ուզածնին կառնէին կուտէին չէին վճարէր ուակից կուիւ կընար ելլալ. կնիկներնալ անհանգիստ կընէին, բայց պէռկամծին մենծը այսինքն կառավարը՝ քաղքըցոց ապսպրած ըլլալով հնազանդ կըլլային իրենց մենծին՝ Փրանսզներուն չէին դպչէր ։

Մենետիկին Սավինները լսածնինպէս՝ գրեցին պէռկամօի մենծին որ դէմ չիդնէ Փըրանսզներուն, միայն նայի որ ժողովրդեան մէջ բան մը չելլայ խաղաղուն ըլլայ. աս գրօղը ան շաբթըվան Սավիօն պետրոս տանան էր, անդէն չէզոքուն ուզօզներուն զըլուխը, որ թող չիտըրվալով պէռկամօցոց զօրք հանել իրենցմէ, միշտ հակառակ կերթար պէռկամօի մէնծլին՝ իրենց հաւատարիմ մարդուն՝ որ կըսվէր աղէքսանդր օդդօլինի. անոր համար ասկէց ետքը պրէշեանըստօղ պաթթայեաւին յանձնել տըրվալ աս բանէրուս վրայ խօրաթել որ պօնաբառդէին խիստ սիրելին էր. Ասանկով թէպէտ պէռկամօ ք̃ղքն ու բերդը Ֆրանսզ զօրաց ձեռքը անցաւ՝ բայց մէջի ժ̃ղվդը վէնետիկի հին կառավարութեան տակն էր:

Դօսքանայի, Մօտէնայի, Բարմայի, ու Սարտինիայի Վրայ.

1795-1796:

Երբոր դօսքանային մեծ դուքսը լէոբոլտոսը՝ կայսր նստաւ, իրեն տեղը 1792 դօսքանայի վրայ մեծ դուքս դրեր էր իր եր̃կդ զաւակը Գ̃. Ֆէրտինանտոս որ 1769 ծնած էր. ասիկայ իր հօրը դրած կարգաւորութիւններէն քիչ մը բան փոխեց. (աւելի փոխեց իր յաջորդը լուիզ ա̃):

Երբոր ինկիլիզները սպանիային հետ մէկտեղ կռիւ բացին Ֆրանսզին դէմ, դօսքանան բռնադատեցին իրենց հետ միանալ Ֆրանսզին դէմ, որ ը̃ռունելով ալիկուռնայի մէջ կեցող Ֆրանսզին մեծ նաւը 74 թօփ քաշող երէց. հոն եղող ինկիլիզին արքունի նաւերը չուաններին կտրելով փախան. բայց ատէնին պարագայները նայելով հասկըցաւ որ իրեն չեզոք մնալը աւելի շահաւոր է՝ քիչ մը անցնելէն ետեւ զինքը չեզոք հրատարակեց. որով Ճերմակ ծովին մէջ քալող նաւերը ամէնն ալ Ալիկուռնա կը վազէին. ծոցի մէջ եղող տէրութիւններուն անիկայ իրենց պատսպարարան մը կընէին իրենց ապրանքներուն. աս մտածելով մարդ խըրկեց Փարէզ խաղաղութեան խօսելու: Ֆրանսըզը շատ սիրով ու պատուով ընդունեց խըրկած մարդը. 1795 փետրվարի 9 խաղաղութեան դաշնադրութիւն եղաւ Ֆրանսայի ու Դօսքանայի մէջ. վն զի ազգային միաբանութեան միտքն էր Իտալիայի մէջ եղած տէրութիւները իրարմէ զատել, մէյմընալ որ՝ Ալիկուռնայէն հեշտ կըլլար Ֆրանսային ցորեն եւ ուրիշ պիտոյքը բերել տալ, որոնց խիստ կարօտ էր Ֆրանսա. աս դաշնադրութեան հաստատուիլը եղաւ փետրվարի 13:

Ասանկով Դօսքանան թէպէտ հաշտութիւնը ըրաւ՝ բայց զգուշացաւ ընդունելու Ֆրանսըզին նաւատորմիղը որ Դօլօնի մէջ կը պատրաստուէր. ասանկ ալ վախցաւ երբոր 1796 Պօնաբարդէն Իտալիայի մէջ տեղվանք առնելու հետ եղաւ. Պօլօնիայի մէջ եղած իր դեսպանը Ֆրանսացիներուն միտքը հասկըցեր գրերեր, որ մէկէն կուզեն Ալիկուռնան կոխել իրենց առնել ան նաւահանգիստը. աս վախէն Դօսքանային դուքսը երկու հոգի խրկեց Պօլօնիա խօսելու զինքը ապահովցընելու համար. ասոնք երկքինն [illegible] առին Ֆրանսացիէն, երբոր Ֆիրենցա իրենց տեղը դառնալու եղան՝ Ֆրրանսացիները թող չխտրվին, չըլլայ որ հաս-կըցընեն Ֆրանսացիներուն երթալը՝ որ նոր ճամփով մը ալրիկուունա ալխտոր երթային. բայց տեղացիք հազար ճամփայ գիտնալով մէկ ուրիշ ճամփայ մը բռնելով մարդ խըրկեցին ալրիկուունացոց հասկըցուցին: Հոն եղած ինկիլիզները լսածնին պէս՝ իրենց ապրանքնին հետերնին առնելով նաւերը մտան քօռսիքա քաշվեցան. տեսնալով որ չէզոքութիւնը ոչինչ էր սեպված Ֆրանսայի առջին, իրենքալ ոչինչ սեպելով Ֆէռուայօ նաւահանգիստը իրենց առին ալրիկուունային տեղը:

Իսկ մօտէնային դուքսը վէնետիկ էր փախած, անկից կըկառավարեր իր երկիրը. շատ բան տալով Ֆրանսացիներուն զինադուլ մը ըրերէր հետերնին. բայց օգոստոսի 25 ռէճճիօցիք որ մօտէնային գաւառներէն մէկն է՝ իրենց դուքսէն ապստամբեցան. ազատութեան ծառը տնկելով ռամկապետութի կուզենք ըսին. և որովհետև մօտէնա քաղաքին մէջնալ իրենց դին մարդիկ ունէին, ազատութեան ծառ մը ձեռուընին բռնելով դացին հոնալ ապստամբութիւն հանելու. բայց մօտէնային շատվորը իրենց մտքէն չըլլալով վրանին կըրակ ըրին, անոնք տեղերնին փախան. տեսնալով որ չեն կրնար ատ ճամփով տեղացիները ապստամբեցընել, ինչպէս որ իտալիային շատ տեղերը ըրերէին՝ յայտնի սկսան ընել: Հոկտեմբերի 6 Ֆըրանսացիները մէկէն մտան մօտէնա, դուքսին պալատը՝ հասարակի մտաւէնները ամմէնը տային. ամբողջ իր երկիրն ալ տային Ֆրանսայի հանրապետութեան անունով ինչպէս թէ պնդըմով տուած ըլլային. Թուղթ մը հանեցին պատճառները մէջը զուրցելով. պատճառին մէկն էր դուքսին հեռընալը իր երկրէն. մէկալը ուշ վճարելը ան տուրքին մէկ մասը որ իրմէ պահանջեր էին: Դուքսը պատասխանեց որ՝ զինադուլ ընելնուս ատենը՝ խօսք չիկապվեցաւ որ դուքսը իր երկիրը նստի չիհեռընայ. իսկ տուրքին ուշացընելը մենք խնդրեր էինք, Ֆրանսզն ալ իր հաւանութիւնը տըվեր էր:

Մօտէնան առնելէն ետև հոն դըրին առջի հիմը իտալական հասարակապետութեան, ուր միաբանեցան ռէճճիոցիք, մօտէնացիք, պօլօնիացիք, ֆեռառացիք. ատոնք մէկ անունով ըսվեցան Հասարակապետութիւն Չիսպադան, Ֆրանսային պաշտպանութեան տակը. 4000 մարդու չափ զօրք հանեցին: Մօտէնայի մէջ ժողով մը ըրին աս նոր հանրապետութեան սահմանադրութիւնը շինելու, որ ամմէնքն ալ պէտք էր որ ընդունէին. բայց աս հանրապետութիւնը ետքը գնաց փոխվեցաւ, Չիզալպինեան ու Իտալական հանրապետութեան մէջ խառնըրվեցաւ:

Դառնանք բառմայի վրայ. 1796 մայիսի 6 Ֆըրանսզները բօ գետը անցնելով 8ին մտան բիաչէնցա. 9ին զինադուլ ըրին Ֆրանսըզները ու բառմային դուքսը. նոյեմբերի 6 հաշտութիւն եղաւ երկուքին մէջը:

Սպանիան ինչպէս որ առաջ գրեր ենք՝ կըվախնար որ Ինկիլիզը վրան ծեծ կըբանայ. բայց աս վախնալու ատենը մէյմըն ալ տետանք որ սպանիան ինկիլիզին դէմ ծեծ բացաւ. 1796 օգոստոսի մէջ լմնտուա եղած սպանիային դեսպանը իր տէրու̃ն գանկատը ցըցուց, հոկտ. 8ինալ ծեծին յայտարար թուղթը հանեց. տէրուե̃նց շահը ինչ կերպ կերպ փոխել կուտայ զիրենք. Բայց առջի բերանը իրարու հետ չիծեծկըռվեցան, այլ աւելի Ֆրանսզներէն վախցաւ սպանիան, որոնք հաշտըլվելէն ետև յայտնի կըձանձընէին ուրախու̃ն կըցըցընէին որ՝ ամերիկայի մէջ եղած սպանիային երկիրը ամմէննալ Ֆրանսայի պէս պիտոր ըլլան: Ա՛ս ձայնէս սպանիային թ̃գը վախնալով նոր փոխարքայ մը դըրավ մէքսիքօն. 13 հազար զօրք խրկեց հոն նաւէրով. աստանկ շուտով զգուշու̃ն ընելը հանգիստ պահեց երկիրը. մէքսիքացիք աս բանիս անչափ հաւնեցան՝ որ մեծ հրապարակին մէջ սպանիայի թագաւորին ձիաւոր արձանը կանգնեցին:

Վէռօնային տուած նեղութիւնը Ֆրանսըզներէն.

1796:

Մասէնա ֆրանսզ զօրապետը շատ զօրք խօթելուն համար վէռօնայի մէջ բռնուք̃՝ հարկ եղաւ շատ քաղքըցոց իրենց տներէն ելլալու ոպ̃ զի ֆրանսզի զօրք նստին. ասոնք երբեմն 100 երբեմն 80 կով կըպահանջէին, իրենց բանէրը տանելու համարալ 100 առապայ ուզեցին. թող տուր 120 առապայներն որ վէռօնա քըղքը արդէն տըվերջը Ֆրանսայի բանակային թանձերը տանելու ։ Այսպէս որ Ֆրանսացիները ռմբաձգութեան մտնելու առտուն բան մը չունէին հետերնին, հիմա չորս ամիս միայն անցնելէն ետեւ ինչչափ կողոպուտ ըրերեկին որ պատրաստ չէր օգտեր, հարկ եղաւ վէռօնացոց իրենց ձիերը ախոռներէն հանել Ֆրանսացիներուն տալ որ բանակներնին կրեն, որովհետեւ կովերուն կէսը շատ աշխատցընելէն հիւանդացած սատկած էին ։ Վէռօնային բերդը գետնի տակ ճամբաներ մը ունէր, երբոր անոր բալլիքը չփորվին՝ պօմպարտակէն դուր կարէց, մէջէն Թօփ ու Ճէպխանէ հանելով դուրս տալու, եղբք վէռօնային երրորդ բերդնալ տալին. Ուր գէօրգայ դրան բալլիքներնալ բանուքն տալին, երբոր պօմպարդէն նորէն դարձա վէռօնա՝ անտանենը յանձնեցին ։

Յուլիսի 13 շաբթէ դուրս բանէր ուղեցին ուտելու, ինչպան ամսոյն 29 բոլոր Ֆրանսային զօրքը ուրքի վրայ ելած պատրաստին որ ամենեւին մէկը տունէն դուրս չելլայ. պատւանալով ով որ Ճամփան գտնանք Թուրք կանցընենք. Ուր գէօրգայ դրան բալլիքները նորէն ուզեցին՝ որ վէռօնացիք չիտորվին, ան դուռնէն դուրս մէկի մը տան քակեցին. գետի մը Ջուր որ վէռօնա քաղաքը կը մտնայ՝ դարձուցին ուրիշ տեղ վազել տուին. բէռօնա գետը իրեն Ջաղացք երեցին պարհանջելով ալիւր, խմելիք, պէտսական. 300 էնայ ամելը կով. Հետեւեալ օրը ըսերով որ նեմյըներնը կուգան՝ դուրս փախման վէռօնայէն. 7 Թօփ տարին, 16 Թօփ գամեցին, մնացած Թօփէրուն արաբաները կոտրտեցին. քանի պաշար (զահրէ) որ իրենց մնացած կար՝ ամէննալ փոսերու մէջ ձգելով անպիտան ըրին. ինչպէս որ ըրին նաև լէնեակօէն ելլալու օրը, շարժական կամուրջները կոտրտեցին. քաստանեառօին քովը մեծ կամուրջ մը կար ատիճէ գետին վրայ անալ երեցին. տեղ տեղալ ան գետին մէջի անցնելու տեղվանքը գոցեցին. նոյն գետին վրայ 3 նաւակ երեցին Թէ ինչու ուշացաք ան գին անցընելու. տեղ տեղալ գետին մէջը բանէր կընկղմէին որպս զի Ճամբան գոցեն, չիկրնան նաւակները ջուրին վրայէն անցնիլ :

Երբոր նեմցեները վէռօնա եկան՝ սպառնացան դռները կոտրել Թէ որ ուշանան բանալու, բանալուն պէս զօրքերով նեմցեները պահեցին դռները. ետքը երբոր Ֆրանսըզները եկան գիշեր ատեն, տեսնալով որ նեմցեները դը զէնօնի դուռը բռնելէն Թող չեն իտար մտնալու, ամենուին մէկիկ չիդընելով վէռօնացոց աղաչանքին՝ Թօփով դուռը կոտրեցին անանկ ներս մըտան. ուրիշ դռներուն ալ շատ պահապաններ դրին, ինչպէս նաև երկու բերդերուն մէջն ալ որ դը փակւըս ու դը պետարա կըսվէին. քաղքին հրապարակին մէջն ալ գունդ մը զօրայ դրին, իրենց դրօշակնալ բացին. պարապայ տեղը անչափ աղաչանք ըրին վէռօնայէն գլխաւորները, ուրիշ դի մը վենետիկի դրած պահապաններուն տանը Թալլեցին, սպառնալով ժողովրդապետը սպաննելու. պառաւ մը սպաննեցին որ ախոռը փախերէր, ան տեղին տուները թալլեցին. կնիկներուն բռնութիւն ըրին, նազարէթին տեղը իրենց հիւանդանոց ըրին. ասկէց զատ Ֆրանսզներուն օժէռ զօրապետին բռնադատելովը գիշերանց սրբոյն եւփիմեայ վանքին կրօնաւորները հանեցին՝ իրենց հիւանդանոց ըրին. ատիճէ գետին վրայ եղած ձկնորսի նաւակները ընկղմեցին ցրուեցին։ Գիշեր մը Ֆրանսզ զինուոր մը գտան ըսպաննըրված մէկնալ վիրաւորված, ասիկայ կրնար Ֆրանսզէմընալ եղած ըլլալ, բայց օժէռ զօրապետը մեծ աղաղակ փրցուց բոլոր վէռօնա քաղքին վրայ, թէ որ 24 ժամու մէջ չիգտնուան զարնօղները։

Ան թշուառութիւնը հասաւ վէռօնա, որ քաղքին մենծը մառին բռիւլի անուն չիդիմանալով դեկտ. 4 աղերսագիր տըվավ պօնաբառդէին, հինկ ամըրվան մէջ Ֆրանսըզներէն քաշածնին պատմելով, " որոնք գեղերը կավրէին, ցորեննոցը գինիի համբարները կըթալլէին. ձի կով ամմէն կենդանի կառնէին կըտանէին, տները կըքակէին կամ կերէին մէջի բաները կառնէին, կուսանքը կըպղծէին, եկեղեցիները կապականէին, սրբազան անօթները կըտանէին, բնակիչքը մըը կըսպաննէին մըը կըթալլէին, անանկ որ իրենց տղաքներով փախչելով աս դիս ան դին մնուբացկան բարբարական պտըտեցան, թէպէտ եւ վէռօնացիք ամմէն ընդունելուն

» ըրած էին Ֆրանսզներուն . քաղքըցիք
» տուներէն դուրս ելլալով մարապետները
» իրենց վանքերէն՝ ոչ զի Ֆրանսզներուն
» տեղ տան : Քաղքին ճամփըներուն
» նաև գեղերուն մէջ գիշեր ատեն յարձըկիլ
» սկսան անցվորներուն վրայ . թէ որ
» մէկը ուզենար պաշտպանել իր կնիկը աղջիկը՝
» զինքը յանցաւորի տեղ դնելով կըբռնէին
» , թիւֆէնկի տակ կըսպաննէին .
Աս բաները գրեց ոչ զի Ֆրանսզներուն ըրած բռնութիւնները զսպէ , նեղութենէ խալսընէ . բայց ասանկ աղաչանքներ ամենևին չէր անցներ ոչ պօնաբառդէին և ոչ ուրիշ Ֆըրանսզ զօրապետներուն . կապսպրէին բայց ընօղներուն ետևէն չէին իյնար չէին պատժէր , որովհետև ընօղներէն մէկը նոյն զօրապետներն էին .

Երբոր նեմչէին զօրապետը ալվինց միտքը դրերէր վեռօնային քովէն ատիճէ գետը անցնիլ ոչ զի մանդուայի օգնութիւն հանի , դեկտեմբերին ետքերը մարդ խրկեց վեռօնայի մէնծին հետ գաղտուկ խօսք դրավ իրեն զօրքը մէկէն վեռօնա խօթելու , թէ որ թող չտայք ըսավ քաղաքը կըթօփօտեմ անանկ Ֆրանսզները դուրս կըհանեմ . աս բանս նաև հօմպուրկ առաջարկեց վենետիկ որ նեմչէին դեսպանն էր . բայց վենետիկլին ատեանը հաւանութիւն չտրվավ ոչ զի իր չէզոքութեան դէմ բան մը ըրած չըլլայ , անանկով մարեցաւ աս խօսքը : Միայն թէ Ֆրանսզներուն և ապստամբներուն դիմացէն շատ բան քաշեց վեռօնան , պատճառն որ՝ Ֆրանսզի դլին եղօղները խիստ կուզէին վէռօնան ապստամբեցընել՝ ըստ որում անկէց կըկախվէր բոլոր վենետիկի ցամաքին ապստամբութիւնը. պաթթայա վերատեսուչը որ սրտանց բոլորովին Ֆրանսզի դլին էր՝ առաջ զօրք շատցընել նայեցաւ իրենց ապըստամբներուն դէմ դնելու համար. տեսնալով որ բարեսիրտ վէռօնացիք 30 հազար կամաւոր զօրք ժողվըվեցան՝ իրեք հազարը միայն պահեց մէկալընոնց Ճամիրայ տըլվալ խարճը պատրուակ (մահանայ) բերելով. ասանկալ ըրին վենետիկին Սավըոնները, թողչէին իտար ոչ վէնետիկցոց ոչ պէռակամօցոց զօրք շատցընել [illegible] [illegible] կաչելով, իբր թէ խարճը չիշատցընեն. թէ որ աս վէռօնացոց ու պէռակամօցոց զօրքը ժողվելով կրթուէր սորվեցընէին ապստամբները զսպելու անունով, աս դիս ան դին ցըրուած զօրքնալ վէռօնա ժողվէին՝ որոնք անօգուտ կեցած էին ուտինէ, դռէվիզ, բատուա, վիչէնցա, և ուրիշ տեղվանք, 80 հազարի նաև աւելի զօրաց բանակ մը հանած կըլլային զօրաւոր. ասոնց խարճին համար կրնային եկեղեցիներէն ժողված արծաթները բանեցընել, որ ամմէն վենետիկի սահմանին մէջ եղած անհատնում գանձ էր, աս արծաթները վենետիկի տէրութիւնը ժողվել սկսաւ, բայց մասնաւոր մարդիկ ուտելէն ետև մնացածը Ֆրանսզները եկան վայելեցին։

Մանդուային վերջին կռիւն ու առնըլնիլը ․

1797 ․

Մանդուային խեղճ կացութիւնը կըհարկաւորէր նեմցիները թշնամիին հետ զարնըվելու ․ յունվարի 6 ալվինց զօրապետը իրեն զօրքը կեցած տեղերէն շարժեց ․ բատտուա ու մօնսէլլիչէ նստող զօրքը լէննեակօին դին գացին բռօվէռան իրենց զօրապետ ունենալով ․ տավիտօվիչ զօրապետնալ 12 հազարով դէպ 'ի քիուզա գնաց ու զի փեսքիեռա ինջնայ, լավտօն զօրապետնալ դէպ 'ի պրէշիա ․ մտավընին ան էր որ ասոնք մէկ փոփոխութիւն մը բերելով Ֆրանսզի զօրաց մէջ բռօվէռան ատեն գտնայ լէննեակօին քովէն ատիճէ գետը անցնի, մանդուային օգնութիւն հասնի ․ ալվինցնալ դռէնդօէն ռօվէռէտօ հասաւ, հոն յունվարի 9 ուրիշ զօրք ու զօրապետ իրեն օգնութիւն գալով 11ին ճամփայ ելավ ․ քօսստանօվիչ՝ բռօվէռան՝ ու հօհէնցօլլէռն՝ զօրապետները շատ տեղ Ֆրանսզները զարնելով առաջ եկան մինչվան պեվիլլաքվա գեղը որ լէննեակօին դիմացն է ․ Ֆրանսզները քաշվեցան մտան լէննեակօ լօվանիկօ ու մինէռվա ․ ռէխս զօրապետը առաջ եկավ դէպ 'ի մօնդէպալտօ ․ ալվինցնալ վիչէնցայի երկրէն ու բօլէզինէէն շատ զօրքով ատիճէին գիացէն առաջ կուգար ․ պօնաբարդէն ան ատենը պօլօնիա էր ․ աս բաները լսածին պէս՝ ամմէն զօրքը առնելով ատիճէին դին եկավ վէռօնա մտավ ։

Յունվարի 12 ին մարկոս գեղին մօտիկ նեմցէները զարնըվեցան Փրանսզներուն հետ ։ հոն եղած Փրանսզ զօրապետը Ժուպեռ քաշվեցաւ ռիվօլի 200 գերի թողլով ու 6 թօփ ։ ուրիշ նեմցէներնալ Փրանսզին ձախ թեւին վրայ վազելով ինչվան նոյն տեղը հալածեցին ։ ալվինցը Փրանսզի աջ թեւին դէմ էր կեցած ։ Խօսք դրին որ բռօվէռա նեմցէ զօրապետը 9000ով ատիճէ գետը անցնի, անկիառի տեղը մանդուային օգնութ̅ի տանի, ան ատենը վուռմսէռնալ ներսէն ելլալով ատոնց օգնէ ։ բռօվէռան Փրանսզին կրակը չինայելով ատիճէ գետին վր̅ կամուրջ ձգեց անցաւ, անկիառի տեղը ամուր կեցաւ, Փրանսզները ինչվան մանդուային տակը հալածեց, կըսպասէր որ ալվինցը իրեն հետ միանայ ։ իսկ քօստանօվիչը վէռօնային տակը կըկռուէր կըզարնէր Փրանսզները ։ Բայց հոս անհասկընալի բան մը եղավ որ ալվինցը տեղէն չիշարժեցաւ ։ 4000 մարդ խրկըված էին՝ որ Ժուպեռ Փըրանսզին հետ զարնըվին՝ ասոնք չեկան չիհասան ։ աս բաներս ահա Փրանսզներուն յաջողութ̅ի տըվավ, որոնք ամմէն ուժով մնացած նեմցէներուն վրայ վազեցին ։ մասէնան շատ զօրքով քօստանօվիչին հետ զարնըվելով մէկ գունդ մը գերի ըրավ մնացածը ցրուեց ։ ետքը ուրիշ Փրանսզ զօրաց հետ միանալով ալվինցին վրայ վազեց կատաղաբար ։ յունվարի 14 չփոթութ̅ի ձգեց , քանի մը հազար Խորվաթ զօրք առջի զարնըվելուն ատէնը անձնատուր եղան՝ ուրիլի եղած զօրաց մէջ շփոթութիւն ձգեցին. վերոյիշեալ չորս հազարն ալ որ այն ատէնը չէհասան՝ հիմա երեւցան. երեւնալումնին ատենը գէշ ըրին. վ՟ս զի քիչ մը դէմ դնելէն ետեւ ամմէնն ալ գերի ընկան. Ալվինցը մինակ կենալով իր զօրացը բազմութ՟ ուզեց ծեծկըվիլ պաշտպանել, բայց իր զօրքը աս ձախորդութիւնները լսելով առջի սիրտը չունէին ծեծկըվելու։

Ասչափս Ֆրանսզներուն հերիք եղավ, չուզեցին հիմըկուհիմա ասոնց վրայ վազել կոտրել, խելվընին տըվին բռօվէռան զարնել որ դէպ 'ի մանդուա առաջ երթալու հետ էր. Ճամիւան ասոր դէմ ելավ օժէռ. բռօվէռան չարաչար ծեծկըվելով հետը 1000 հոգի կորսնցընելով 2000 ալ գերի ձգելով կըցաւ մնացած 6000ով մանդուային տակը հասնիլ յունվարի 16. այն օրը զարկաւ Ֆրանսզները որ Սբ. գէօրգ ըսված արուարձանին մէջն էին բայց չըկըցաւ մէջը մտնալ. անկից անցաւ մէկալ դին որպէս զի մանդուա պաշարող Ֆրանսզները զարնէ ճղքէ, այն ատէնն որ վուռմսէռն ալ մանդուայէն դուրս ելլալով մէկալ դիւացէն Ֆրանսզներուն վրայ վազեց. երկուքը մէկ տեղ անանկ քաջութ՟ արհեստով կռուեցան՝ որ բռօվէռան մօտիկ էր այն արուարձանը Ֆրանսզներուն ձեռքէն առնելու, բայց Ֆըրանսզին զօրապետները սեռիւռիէ, վիքտօռ, մասէնան անանկ նեղը խօթեցին հալեռը վուռմզէռը՝ որ շատ զօրք կորսնցընելով նորէն մանդուա քաշվեցաւ ։ Խեղճ բուօլէուան ան ատենը մինակ մնալով լման որ շինուած պատնէշին մէջը ոտքը կոխերէր՝ մէյմընալ նայիս որ չորս դիհացէն չորս Ֆըրանսզ զօրապետներ վրան հասնելով իրենց զօրքով անանկ մը զարկին որ՝ իրեն զօրաց մեծ մասը կորսնցընելով անձնատուր եղավ, 20 Թօփ ու 5000ի չափ գերի Թողլով, որոնց շատը վենետիկէն եկած կամաւոր զօրք էին ։ Ֆրանսզները աս կտրիճ զօրապետը բուօլէուան մեծ յաղթանակով վէռօնա բերին պօնաբառդէին առջին կեցուցին ․ որ ազատ Թողուց խօսք առնելով բերնէն մէյմընալ ծեծի մէջ չիմտնալու ։

Օրմընալ առաջ յունվ․ 15 մուրադ Ֆըրանսզ զօրապետը պալտօ լեռը պարտելով ան դիհերը եղած նեմցէները զարկերէր ․ ասոնք փախչօղ փախչօղի ըլլալով մնացած ամմէն նեմցէին զօրքը վախի մէջ ձգեցին, անկից իրենց ամմէն բանը շփոթութե՟ անկարգութե՟ մէջ ընկաւ, քանի որ զօրապետները ջանացին զօրքը շտկել՝ ամմէն ջանք պարապ ելավ ։ Ալվինցնալ օր առաջ զօրք խրկած էր պասսանին Ճամփան պաշտպանել որ շատ հարկաւոր էր, իսկ մնացած նեմցէին զօրքը դիռօլօ փախերէին ։ Ասանկով նեմցէին աս բանակնալ 8 օր կռուելէն ետև կորսըվեցաւ ․ 18 հազար գերի ձգելով, 60 Թօփ, 20 դրօշակ, 6000 հոգիալ մըր մեռած մըր խոցված ․ Ֆրանսզը հազիւ 3000 մարդ կորսնցուց ․ ալվինց զօրապետը որ մտվընին դըերէին թէ պօնաբառդէն գերի պիտոր ընէ՝ ինքը պօնաբառդէին ձեռքը ասչափ գերի թօղլով մէկ դի քաշվեցաւ, աս բանիս վրայ ամմէննալ զարմացան, զանազան կարծիք գացին ։ Ֆրանսըզները ընկան ցիրուցան եղած նեմցէներուն վրայ որ դէպ 'ի դիռօլօ դէպ 'ի պօլցան կըփախչէին, անչափ ըրին որ՝ աս դի ան դին բարբարական ըլլալէն շատ մարդ կորսնցընելէն ետև՝ ռօվէռէտօէն դռէնդօէն ան դին հալածական եղան ․ ֆրանսըզները յունվարի 30 դիռօլօի կիրճերէն (պօղազներէն) անցնելով նորէն աս երկու քաղաքը մտան ․ ամբողջ հիւսիսային իդալիայի տէր եղան, աւստրիոյ շրջանակին մէջը մտան ․ իսկ նեմցէները նորէն գերմանիայի մէջ փախան եկան ։

Ասոնց ասանկ կորսըվիլը պատճառ եղավ մանդուային կործանման որ անառիկ բերդ կըսեպվէր ․ մէջը վախը տիրեց, իսկ սովը ու հասարակաց հիւանդութիւնը արդէն տիրերէր ․ շատոնց էր որ կերածնին ձիու միս էր ․ զինուորներուն կերածնալ հացին չորրորդ մասն էր անալ մըսըր պուղտայիէ շինած ․ քաղքին օդնալ արդէն գէշ ըլլալով քովի լճերուն համար՝ հիմա ալ աւելի վնասակար էր եղած ․ պատճառն որ մէջի բնակիչքը շատցերէին զօրաց բազմութեան մտնալուն համար, ամառնալ քաղքէն դուրս չիկըրնալով ելլալ, օդափոխութիւն մը չէին կըրնար ընել, ինչպէս որ առաջ կընէին ․ թողտուր ուրիշ բաներուն կարօտութիւնը՝ վառելու փայտալ դեղալ մէջը կըպակսէր , անկեց ալ աւելի կըշատնային հիւանդները , քաղքըցիներէն զատ 3000 հոգի մինակ զինուորներէն մեռած էին ։ Իսկ Ֆրանսզները կըպատրաստէին ալ աւելի սոսկալ պաշարում մը . սէռիւռէ զօրապետը կառաջարկեր վուռմսէռին անձնատուր ըլլալ . վուռմսէռնալ տասն օրվան մէջ ամմէն բանը աղէկ մը մտածելով՝ դուրսէնալ մէկ օգնութ̃ մը գալու յոյս չունենալով յուսահատեցաւ բերդը յանձնեց Ֆրանսզին 15 թէութ̃ դնելով , որուն փետրվարի 2 ստորագրեցին . գլխաւոր թէութ̃ը աս էր որ՝ պահապան զօրքը գերի ըլլայ , բայց կարճ ճամփով կոռիցիա տարվի , հոն Ֆրանսզ գերիներուն հետ փոխվի . միայն մառէշալ վուռմսէռը իրեն հետի եղօղներով գերի չիսեպվի ։

Պօնաբառդէն հռոմայու վրայ կերթայ , դօլէնդինօ տեղը հաշտութ̃ կընէ .

1797 ։

Երբոր մանդուան պօնաբառդէին ձեռքը անցաւ՝ համարձակ ճամփայ բացվեցաւ իրեն հռոմայու վրայ վազելու . դօսքանային մեծ դուքսը միջնորդ ըլլալ ուզեց բայց բան մը չիկրցաւ ընել . պօնաբառդէն հռոմայու հողը չիմտած գիր մընէր գրած մաթթէի քարտինալին՝ յիշեցընելով առաջարկըված հաշտութ̃ը որ չէր ը̃ունած սրբազան պապը . որ իրաւ յուսահատված ըլլալով

Ֆրանսացին ըրածներէն՝ Նեմցէին դիմել սկըսերէր օգնութ՟ի խնդրելու․ որովհետև այնչափ ըստակ, գետին, ու ազնիւ բաներ որ տրվաւ Ֆրանսզին՝ մէկ օգուտ մը չէր ըրած։ Ֆրանսզները արդէն կասկած առնելով յունիսի 12 վենետիկին գուռիէռը բռնեցին որ Հռոմայէն վենետիկ կերթար, մէջը քառտինալ պուսքային թուղթը գըտան որ վեննա նստող նուիրակին կըգրէր, բացին կարդացին ինչ յորդորանք որ կըգրէր օգնութ՟ի խնդրելու Նեմցէէն․ վենետիկցիք խիստ գանկտեցան իրենց գուռիէռը ասանկ բռնելու՝ թղթերը բանալու համար, ամմէն օրէնքի դէմ բան է ըսելով․ բայց անանկ ատեն գանկտիլը ոչինչ կըսեպվէր, բռնութ՟ը ամմէն օրէնքի տեղ կանցնէր։ Այս թուղթը կարդալով խիստ կատղեցան Ֆրանսզները, ալվինցին բանակին դէմ թափեցան, Նեմցէին մոտածելու ատենալ թող չիտրվին հռոմայու օգնելու․ պօնաբառդէն շուտ մը 13 հազար մարդուչափ ժողվելով յայտարար թուղթ մը հանեց գանկտելով թէ հռոմ ինչպէս ավրեց զինադուլին պայմանները, ասանկ գանկտելով հռոմայու վրայ վազեց փետրվարի 1։ Հռոմ չիմանալով կըկարծէր որ հերիք ատեն ունի նոր զօրք ու թօփ խրկելու հոն․ ամենևին չէր կարծէր անանկ չարաչար կոտրըվիլը ալվինցին զօրացը, մէյմընալ լսածին պէս անոր կոտըրըվիլը՝ Ֆրանսզին գալը՝ նայեցաւ հաշտութ՟ի ընել կարելույն կերէ․ միջնորդ ձգեց սպանիայի ու Նաբօլիի

Թիրները նաև դօսքանային մեծ դուքսը, բայց պտուղ մը չիտեսաւ ։

Ռուջին զարնըվիլը եղաւ փետրվ. 2 ֆաէնցա քղ̃քը, ուր 4000 մարդու չափ կային սէնիօ պզտիկ ջուրին վրայ. ասոնց մէջը ուրովհետև շատ կային ֆրանսզին դէմ՝ Թօփերը ֆրանսզներուն վրայ նետելուն տեղը ծառերուն վրայ կընետէին, անանկով յաջողութ̃ գտնալով ֆրանսզին կէս զօրքը ջուրը անցան որ ան ատենը ոտքով կանցնըվէր, ետևնին առին ասոնց բանակին մէջը մտան. մէջինները տեսնալով որ Թօփերը պարապ տեղը կըրբանին, 1000 հոգիի չափ գերի ընկան մնացածը փախան. ֆրանսզները արգելք մը չիգտնալով մտան ֆաէնցա, ֆօռլի, չէզէնա, ռավէննա, ռիմինի, քանի մը օրէն անքօնային քովը եկան, ամմէն քղ̃ք դուռերնին բացին ։ Սինիկալեացիք որ հընուցմէ վէճ ունէին անքօնացոց հետ նոր արտունութ̃նէք վաստըկելու համար քանի մը մարդ խրկեցին պօնաբառդէին, անալ սիրով ընդունեցաւ ասոնք. քօլլի նեմցէ զօրապետը 3000 մարդ դըրերէր սինիկալեային բերդը պահելու, մէջի գլխաւորը լսածին պէս ֆրանսզներուն գալը մէկ դի քաշվեցաւ. անքօնային լեռներուն վրայալ 2000 մարդ էր դրեր, ասոնքալ ֆրանսզին գալը տեսածնուն պէս զէնքերնին ձգեցին. անքօնայի մէջի եղած պահապանները չիգիտնալով դուրս ելան ասոնց օգնելու. մէյմընալ տեսածնին պէս որ ան 2000 հոգին ֆըրանսզներուն հետ մէկ եղած վրանին կուգան՝ ետ դարձան ք՟ղքը մտնալ ուզեցին. ան ատեննալ քաղքի մէջի եղօղ զօրքը Թողչիտըրվին ատոնց ներս մտնալու. տե՛ս նայէ հիմա որչափ շատ մարդ կայ եղեր անքօնա Ֆրանսզին դւին եղօղ: Աս խեղճերը ատանկ երկու Թշնամեաց մէջը իյնալով մէյ մէկ դի փախան. անանկով Ֆրանսզները գրեԹէ Թիւֆէնկմընալ չիպարպելով մտան առին անքօնփ, վազեցին լօռէդօին որ տանը գանձը կողոպտելու, որուն մեծ մասը Թեպէտ քօլլին ապահով տեղ պահել տըվերեր սրբազան պապին ապսպրելովը՝ բայց մէկալ մնացած մասը որուն ինչվան հիմա մարդ մը չէր մօտիկցած՝ առին տարին ինչվան նաեւ Ա՟ծածնայ պատկերը։

Երբոր աս բաները լսեցին հռոմ քաղաքը՝ շատ վախի մէջ մտան. մէջերնէն շատ ունեւորներ հարուստներ արդէն փախերէին, կըմտածէին նաեւ սրբազանը փախցընել. Նար օգնութ՟ի Թօփ ճէպխանէ ու պաշար խրկեցին քօլլի զօրապետին՝ որ Ֆօլլինեօի ու սպօլէդօի մէջը աղէկ տեղ մը կեցուցերեր իր բանակը որ չի Թող չիտայ Ֆրանսըզներուն աւելի առաջ գալու։ Մտածեցին նորէն հաշտութ՟ե վրայ խօրալթել, քարտինալ մաթթէին արդէն ատոր վ՟ր Թուղթ մը գրերէր պօնաբարդէին՝ որուն պատասխանը չէր առած, հիմա խօսելու համար չորս հոգի խրկեց սրբազանը մաչէռադա տեղը ուր էր Ֆրանսզին բանակը. ասոնք երբոր սղօռդատեղը հասան՝ գտան ան գուռիէռը որ պօնաբարդէին գրած պիտինը կըբերէր մաթթէի քառատինային . սա թուղթը կարդալով ուրախացան որովհետև մէջը յոյս կուտար հաշտու՟է ; խօսելու տեղնալ փօլինեօ ք՟ղքը որոշէրէր , հոն եկան՝ բայց չիգտնալով պօնաբառդէն՝ մաչէռադան եկան . ետքը Դոլէնդինօ՝ ուր էր պօնաբառդէին բանակը՝ հոն փետրվարի 19 հաշտութիւնը լմնցուցին ձեռք դնելով 26 թէուեց ։ Գլխաւոր թէուինին ասոնք են . սըրբազան պապը առջի զինադուլին մէջ տըվածներէն զատ երկուքուկէս ամսըվան մէջ 15 միլիօն դուռինեան լիրէ վճարէ ըստրէկով ու ձէվահիրով . 800 ձի տայ հեծնելու այնչափալ ձի բեռ քաշելու նաև կով գոմէշ ևլն . ասանկալ տայ ձեռագիր գրքեր արձաններ և ուրիշ բաներ որ դեռ չէին տըրված առջի զինադուլին կեօրէ . խօսք տայ որ ինքը ու իր յաջորդները հրաժարին իշխանու՟է ավինեօնի ու պառքօզօդռասդօ տեղերուն վրայ . Փրանսզին տայ ան տեղվանքը նաև ռօմանեա գաւառը , ասանկալ քանի ազատ կալուածներ որ կան պօլօնիա ֆէռռառա ու ռօմանեա գաւառներուն մէջ՝ Փրանսըզին տան , միայն երբոր ծախվելու ըլլան՝ երրորդ մասը իրենց առնեն . ինչ զօրք որ ունէր հռոմ զինադուլ ըլլալէն առաջ՝ անկէց աւելի չիկրնայ պահել . բանըված ապըստամբները ազատէ . մարդ մը իրկէ փարէզ՝ որ պասվիլին սպանըվիլը իր կամքով չըլլալը յայտնի ցըցընէ . 30 հազար լիրեալ վճարէ անոնց որ վնաս քաշեցին . անքօնան իր գետինովը Փրանսզին ձեռքը մնայ ինչվան որ հաշտութիւնը լմննայ ։ Ասոր վրայ սըրբազան պայմանաւ փետրվարի 22 գիր գրեց պօնաբառդէին ։

Աս հաշտութիւնը մնայուն հաստատուն կարծեցին, բայց Ֆրանսըզն որ միտքը դրած էր վերջապէս հռոմ առնել՝ աս հաշտութիւնը ըրավ առ ժմկեայ (էյրէթի), մէյմը որ՝ քօլլին իր զօրքով աղէկ տեղ կեցած ըլլալով՝ Ֆրանսզին շատ ատեն պէտք էր կորսնցընել անոր հետ ծեծկըռվելով նեղ կապաններէն (պօղազներէն) անցնելով ինչվան որ հռոմ երթար ։ Անկդ՝ Նաբօլին իրեն նախապարիսպ սեպելով հռոմ՝ խիստ դէմ էր իրեն հռոմայուն առնըվիլը․ անոր համար Նաբօլին սկսերէր պատրաստըվիլ․ պէլմօնդէ բինեւադէլլի իշխաննալ խրկած էր պօնաբառդէին՝ հասկըցընելով օրչափ դէմ էր իրեն թէ որ հռոմ ուրիշի տակ անցնելու ըլլար․ անոր համար Նաբօլին իր վրայ առերէր մէջ մտնալ հաշտութեն խօսելու ։ Արդ՝ ան ատենը կարօլոս իշխանը բիավէի վրայ նոր բանակ շտկելու հետ ըլլալով, դիռօլօին մէջնալ Ֆրանսզներուն բանը ձախորդ երթալովը խելք չէր աս պարագայներուս մէջ ասոնք թողուլ՝ հռոմ առնելու վրայ երթալ, ուր Նաբօլիին հետալ հարկ պիտոր ըլլար ծեծկըռվել, Ֆրանսըզին բանակը ամբողջ իդալիայի մէջ ցըրուել, երկու ծայրը երկու մեծ կռուի մէջ ձգել ։

Վեռօնա քաղքին շփոթութիւնը, Փրանսըզին յառաջանալը.

1797.

Վեռօնացոց սիրտը այնչափ էր կապած իրենց վենետիկի տէրութեան վրայ, որ լսածնին պէս մարտի 24 թէ պրեշեացիք պեռկամօցիք կուգան իրենց քաղքն ալ ապստամբեցընելու՝ 5000 հոգի զէնք առին ճերմակ խաչ ըսված տեղը ժողվըվեցան որպէս զի դէմ դնեն. 100 կտրիճ ալ վեռօնա քաղքին խանութպաններէն ինքիր կամքովնին ելան հայրենեաց համար արիւննին թափելու, բայց ապրիլի 11 ձիօվաննէլլի վերատեսուչը ինչ կասկածաւոր բաներ կային որ վեռօնան ապստամբեցընել կընային՝ խափանեց վերցուց, միայն թէ խաղաղութիւն չեղաւ. վասն զի պալլանտ Փրանսըզ զօրապետը որ վեռօնայի վրայ կիշխէր՝ ապրիլի 17 լսելով որ վեռօնացիք իրեք Փրանսըզ մեռուցերեն, 3000 մարդով բերդերուն մէջ քաշվեցաւ որ Փրանսըզին ձեռքն էին, իրեք թօփ պարպել տըվավ իբր նշան մը. անոր ետևէն ուրիշ թօփեր նետել տըվավ լեցուն գնտակով քաղքին պալատանը (սէրային) վրայ. տասը ամէնէն աւելի էր որ վեռօնան Փրանսըզները ընդունելով իրենց ապրուստ կուտար, բայց աս բաներս ամենևին չյիշելով յայտնի սկսան ապստամբութիւնը հանել. դռներնալ առին: Վեռօնայէն ժողովուրդը կատղելով քաղքին մէջ եղած Ֆրանսզներուն վր̄ վազեցին որ 1500 կային , դռներուն պահապաններէնալ 100էն աւելի Ֆրանսզ ջարդեցին . 26 հոգիալ վէռօնացիներէն մեռան . ինչ և իցէ քիչ մը խաղաղցընելէն ետև քասդէլ Նօվօէն օգնութ̄ հասաւ վէռօնացոց Ֆրանչէսքօ էմիլին 2 թօփ բերելով իրենց , 600 խրվաթ , 2500 տեղացիք զինեալք , ասոնցմով եկավ Սն զէնոն ըսված դուռը , հոն 150 Ֆրանսզ զօրացը հետ կռուելով վէռօնա քաղաքը մտաւ , Նոր դուռը առավ . քալտօնեօ զօրապետնալ եպիսի ըսված դուռը առավ , 70 Ֆրանսզ գերի ըրավ . Նօկառօլա կոմսնալ Սն գէորգ դուռը առավ , բայց հոն շատ արիւն եղավ , 80 Ֆրանսզ գերի ըրավ , որոնց ամմէն գերի ընկածները 500էն աւելի եղան : Ան ատենը Ճիօվաննէլլի վերատեսուչը վտանգները յանձ առնելով՝ իր կրթեալ զինուորներով վէռօնացոց մէջ մտնալով՝ աղէկ խօսքերով յորդորեց ժողովուրդը որ անարժան գործքերով իրենց անունը չավրեն . վէռօնացիք վազեցին հին բերդը առնելու , Ճիօվաննէլլին արիւնհեղութ̄է խալսցընելու համար ետևէ ընկաւ Ֆրանսզներուն հետ հաշտութ̄ խօրաթել . Ֆրանսզին մէնծը՝ պէօբուալ ըսված Ջունելով՝ բերդէն քաղաքը ինջաւ խօրաթելու . վէռօնացիք Ճանչցածնին պէս վրան վազեցին մազերէն քաշեցին . ուրիշները վր̄ հանելով հազիւ խալսցուցին մահուանէ . ասիկայ խօսելով աղէկ բանի մը կապեց, բայց պալլանտ զօրապետը ձեռք չէդըրաւ. ուրիշ թէուինէր կըպահանջէր որ խիստ ծանր էին վենետիկի կառավարութեան, անոր համար Ճիօվանելլին վիչէնցա գնաց որպէս զի վենետիկի ատեանին կամքը իմանայ ։ Ապրիլի 19 հին բերդը ճերմակ դրօշակ բացաւ անձնատուր ըլլալու նշան, մէկ վենետիկցի մատնիչ մը բերդը մտաւ հրաւիրելով վեռօնացիները. երբոր ատոնք միամըտութեամբ մտիկցան՝ Ֆրանսզները վրանին թօփեր պարպելով 4 հոգի մեռուցին, 28 հոգի խոցեցին. երբոր մէկ խումբ մը վեռօնացոց Ֆրանսզի հիւանդանոցին առջևէն կանցնէր՝ որ մղոնի չափ հեռու էր վեռօնայէն՝ պատուհաններէն խարապինայ պարպելով քանի մը հոգի խոցեցին. վեռօնացիք կատղելով դռները կոտրեցին; մէջը 6 Ֆրանսզ զէնք առած ձեռվընին տեսնալով սպաննեցին, նորէն սկսաւ մէջերնին թշնամութիւն. բերդերէն կրակ կտրած գընտակներ նետեցին Ֆրանսզները վեռօնայի պալատանը վրայ. իրեք բերդէնալ դուրս վազելով քաղքին մէջնալ դուրսնալ խիստ վնաս տըվին, շատ տուն կրակ ձգեցին, շատնալ թալլեցին, բայց ետքը նեղը իյնալով նորէն բերդերուն մէջ քաշվեցան ։ Վեռօնացոց դիւացէն որոնց եռիցցօ մեծ վերատեսուչը 30 վառիլ պարութ բերած էր օգնութիւն՝ մաՖՖէի զօրապետը շատ վնաս քաշեց, իր հազար կըթեալ զինուորներէն 600 հոգի կորսնցուց ։ Ապրիլի 20 Ճիօվանելլին դարձաւ, վենետիկի ատեանին կամքը հաս կըցուց որ՝ զիրենք պիտոր պաշտպանէ սռեանը Փրանսըզներուն ձեռքէն թէ որ անոնք եղած ըլլան վրայ վազող, բայց յոյս մեծ ունէին մօտիկներս հաշտուի՟ն ընելու պօնաբառդէին հետ, վէռօնայի մէջ նորէն նըռտան հաշտուի՟ն խօրաթելու. խօսք կապեցին որ Փրանսըզները բերդերէն քաղքէն դուրս ելլան իրենց զէնքերով, բայց վէռօնացիք անխոհեմու՟թ աս բանիս չիհաւնելով բանը ծեծի պառկեցաւ. վէռօնայէն դուրս սաստիկ կռիւ մը ըլլալով 1000 հոգի մեռան վէռօնացոցմէ, հարիւրաւորալ գերի ըն֊կան. 21ին վէռօնա պաշարվեցաւ 15 հազար զօրքով որ էին Փրանսզ ու վենետիկե ապստամբներ. Ձիօվանէլլին թղթեր յորդորակներ կըհանէր վէռօնացիները հանդարտեցընելու համար, բայց մենծերէն մէկը չիկրցաւ ասոնք զսպել, մի՟նդ կասկած ձգել տըվին իրենց վրայ թէ Փրանսըզներուն հետ մէկ են, ինչու որ թող չէին իտար իրենց՝ բերդերուն վրայ վազել. աս բանս հասկընալով մենծերը քաշվեցան վիչենցա եկան, բայց ուզելով նորէն հաշտուի՟ն խօրաթել, հարկ եղաւ անոնց նորէն դառնալ վէռօնա. միայն թէ Փրանսըզները անանկ թէու՟ններ կըպահանջէին որ անկարելի էր ը՟ունիլը, ինչպէս վէռօնացիք զէնքերնին վար ձգեն, ան մարդերը որ Փրանսըզները սպաննեցին՝ բռնեն սպատժեն. 6 հոգի պատանդ (ըռէհին) տան, էռիցցօն ու Ձիօվանէլլի վերատեսուչները, եպ՟սն ու մինիսքալքի ըսված եղբարները. Վերջապէս վէռօնան ջարդէն խալըսցընելու համար որ Ֆրանսզները ամէն իժիր կըսպաննային՝ ամսոյն 24 ը̃դունեցան, պայման դնելով որ ժո̃ղվդեան կեանքին ու ապրանքին չդպչին. բայց ը̃դունելէն ետև ժո̃ղվդին ու Ֆրանսզին վախէն վերատեսուչները գիշեր պտեն փախան եկան բատօվա. ասոնք բռնելու ետևէ ընկան սալիմպէնի զօրապետին տղան բայց չիհասաւ. ետքէն ուրիշ մնացողներուն վ̃ր անանկ բաներ տեսնըվեցան որ՝ ասոնց փախչելուն իրաւունք տըրվեցաւ: Վերջը վէռօնան ասով խաղաղկեցաւ որ վէնետիկի տէրութիւնը չորս պատուիրակ ղրած ունէր, անոնք 40 հազար տուգանք տըվին Ֆրանսզներուն աս պայմանով որ վէռօնացոց կեանքին ապրանքին չդպչին, կրօնքին դէմ բան չընեն, գեղացիք զէնքերնին ձգեն իրենց տուները երթան, վէնետիկի տէրութէ̃ ղրած զօրքնալ իրենց զէնքով բաներով վէնետիկ դառնան:

Ասանկով վէռօնան մնաց Ֆրանսզներուն ու ապստամբներուն ձեռքը, որոնք արքունական (միրիի) բաները ամէննալ առին, ծանր տուրքեր դրին, քղ̃քական կառավարութիւնը փոխեցին ինչպէս որ կընէին ամէն առած տեղերնին: Ասիկայ եղաւ ահա պտուղ անզէն չէզոքութէ̃, պտուղ Սավիներուն վախկոտ կառավարութէ̃:

[illegible]

1797.

Սրբարը ալվինց նեմցէ զօրապետը յաղթ. մէջ եկող անգամ եռ քաշուեցաւ՝ Ֆրանսըզները միայն վիչենցա, բասսանօ, դռեվիզ, օկսանտ չափին դուրս բանակը պահանջել Թալլել յափշտակել նաւ եւ երել. Թէ որ մէկը անանկ պահանջողին դէմ դնելու ըլլար միտս մը տար՝ անմէջն զօրք հոն կըժողվէին՝ անմիջնաւ անկէ մերկ կըպահանջէին. Նաւտօմա Ֆրանսաց զինուոր մը լաստաւորանձինն շատ բանե պահանջելէն եւս երբար չըմնաըեց՝ անիկայ դանկով զարկաւ Ֆրանսացը. անմէջն Ֆրանսաց զինուոր հոն ժողվըվեցան, զինուորը չըզանանալով պատրաստովեցան ամբողջ ան Թաղը (մահայլէն) երեւլու. հոն հասաւ քըղքըցեալը ասոնցնէն կինալով անանկ աղաչելով ու կըցաւ ընել որ՝ մէջի բանըրը դուրս ելեղ հանելով երեւցին. Թեպէտ եւ մնաւորներ կային որ լաստաւորանձինն չէին՝ այլ մէջի նստող ճամփորդներուն, լօստաւորանաւ քանդեցին: Աս զինուորները կըզըրէին կըհասկըցընէին վենետիկի Սավըներուն ու Ստեանին. անոնք ուրիշ բան չէին կրնար ընել որ բեզզաւօին կըյանձնէին, երթայ աս բաներուս վրայ գանկատ Ֆրանսաց դեսպանին, դեսպաննաւ կըխօստանար Ֆրանսաց զօրապետներուն գրել որ ղի արգելլեն, բայց պտուղ մը չէր ելլար՝ որովհետեւ նոյն զօրապետները կամակից էին ան զրկումներուն. ինչվան պօնաբարդէնալ յայտնի կըզրուցէ մէկ Թուղթի (բռօքլամայի) մը մէջ որ հանեց յունիսի 9. Թէ իմ զօրքս Գողէրու ծովուն մընեն՝ որոնք ծովեզերեայն վենետիկի գաւառներու մէջ գտնուլու համար։

Գանք որ ապստամբները ժողով (քլուպ) մը հաներէին միլանէն 2 մղոն հեռու տեղ. մէջինները 200 հոգիէն աւելի՝ շատը վենետիկի երկրէն. գլխաւորնին կըսվէր Րօռռօ. ասոնց միտքը խորհուրդը ան էր որ՝ ինչպէս միլան ասանկալ ամմէն վենետիկին երկիրը ապստամբեցընեն կառավարութիւը փոխեն Ֆրանսզին տակը ձգեն. ուրիշ իրենց համախոհներալ ունէին վենետիկին հողին մէջ մէնոգ մինչիօ գետէն աս դիս։ Մտածեցին առաջ պէռկամծի մէջ հանել որ ասանկ սկսաւ. մարտի 12 առտըվանց կանուխ պէռկամծի մէջ եղած Ֆրանսզ զօրքը ոտքի վրայ ելան. 4 Թօփ ինջեցընելով բերդէն քաղքին հրապարակը (մէյտանը) դրին. դռներուն քովը պահապան զօրքերը շատցուցին. երբոր հոն նստօղ վենետիկին մինծը գանկատեցաւ՝ Ֆրանսզը աւելի գանկատելով պոռեց, Թէ դուք հապա ինչու շատցուցիք աս օրերս գիշերվան քաղօղ խօլէրը ու հասասները. ասոնք ամմէնը բարեկամուն դէմ են։ Աս խօսքերս խօսելու ատեն Ֆէվռ Ֆրանսզ զօրապետը կանչեց պէռկամծցինները, հրամեց Թղթի վրայ ստորագրել Ըունիլ. մէյմը Նապոլէոն որուն առջեւ կըրթաղձայ ըսավ ազգը • մէյմընալ պեռկամօն մէկ հորկպետուի ըլլալ չիսքատտանայյին հետ • ասանկ կըրկօչէին ան նոր հորկպետութիւը որ Միլանի մէջ սահմանեցին • ով որ չըստորագրէր ձեռք չիդնէր՝ մահ կըսպառնար ։ Պեռկամօյին մենծը օդդօլլինի որով հետև չընդունեցաւ՝ Ճամփայ տըվլին վենետիկ երթալու, մէկ ժամ մը միայն իրեն ատեն տալով, թէ չէ սպառնացան երկաթը զարնելով միլան խրկել զինքը, իրեք բան իրմէ պահանջելով. մէյմը՝ սնտուկը իրենց յանձնել, մէյմընալ ետևէ լինալ ազատելու ան մարդերը՝ որ Ֆրանսզի կարծիք ունենալուն համար վենետիկ բանտը դրված էին՛. երրորդ՝ պեռկամօ եղած վենետիկի զօրացը Ճամփայ տալ ։ Սա օդդօլլինին երբոր վենետիկ եկաւ՝ պետրոս տօնան (որ սրտանց Ֆրանսզի դէմ էր), ասիկայ յանցաւորի տեղ դնելով կուզեր որ դատվի պատժըվի ։

Մարտի 14 նոր սահմանված պեռկամօյին դատաւորութիւը որ Ֆրանսզներուն պէս Մունիչիպալիտա կըրկօչէին՝ ասանկ թուղթ հանեց • "Կեցցէ պեռկամօյին Ազատութիւը •
,, տիրապետօղ ժողվդը գիտէ որ հիմակվան
,, Մունիչիպալիտան ասօրվընէ կըսկըսի իր
,, դատաւորութիւը ընելու, ինչվան որ նոյն
,, ժողվդը ընտրէ իրեն բուն դատաւորներ ։
,, Սա օրնալ ուրիշ թուղթ մը գրեց չիսքատտանա ըսված հորկպետուէ մէկ տեղ
,, միանալու համար ասանկ ըսելով ։ Մէկ

» ըլլանք դուք Փրանսացիները ու մենք, մէկ » ազգ ծնծկըլլինք, մէկ ազգ մեռանինք »: Մնչե՞ր զարթցընել կուտան տաքցած գլուխները. բայց ասանք լսելով Վենետիկին անէքունը չարթընցաւ. իր յոյսը նորէն իր բարեկամութէ վրայ դնելով չյոգնեցաւ առջի գանկատելներէն՝ նորէն գանկատ գրեց Փըրանսա, ու Վենետիկ նստօղ՝ Փրանսայ դեսպանին. յիշեցընելով որ 10 ամիս էր քանի որ իր երկրին մէջէն ապրուստ կուտար Փրանսայի զօրացը. աս բաներս դէմ էն կընէր հաստատարիմ բարեկամութէն՝ որ Փրանսըզին տէրութը նաեւ պօնաբարդէն իժիր մեզի կըխոստանայ (1): Ա՛ս բարեկամութէ տուութը ամմէնը ինչպէս տղաքը կիմանային, իրենք Վենետիկին կառավար եղօղները մինակ չէին իմանար:

Մ՝արտի 15 երկու Սավինները բէգամօն ու Պրեշիչ քօանները պատուիրակ խրկեցին անձամբ խօրաթելու Փրանսայ դեսպանին ու պօնաբարդէին հետ ուր որ կըգտնըւէր; բայց 18ին 500 պէռկամնցիք ու լօմպարտացիք՝ 60 Փրանսայ հազարապետներով ինչպէս որ պէռկամծ՝ անանկալ պրեշիա մտանալին, որոնց գլուխը Լէքքի կըսվէր. ու ասիկայ Թուղթ մը հանեց կարդաց. « Պրեշիային ժողովուրդը ազատ ծնած ըլլալով ի-

---

(1) Հէր քիմէ քիմ կիւլէք էնթաէն՝ սաղըն անտէն քէնտինի,
ատէմ օղլու հէյլէքէօր օլըր; քիմսէ աքըլէզ ֆէնտինի;

„ րեն կամքովը զինքը տըված էր վենետի-
„ կի կառավարութ՟ը, բայց հիմա յոքնած
„ ըլլալով վենետիկին բռնաւորութենէն՝ կու-
„ զէ իր առջի ազատութ՟ը ձեռք ձգել „ ։
Պաթթայան որ վենետիկի տէրութ՟ը հոն վերատեսուչ էր դրած զինքը՝ ոչ վեռօնայէն օգնութ՟ խնդրեց, ոչ պրեշեայի մէջ եղած վենետիկցի զօրաց թող տըվավ դէմ դնելու. ատանկով՝ խոհեմութ՟ կըսեպէր չըգրգռել ոչ Ֆրանսազիները և ոչ իրենց ապստամբները. բայց իրեն համար կըսէին որ իր տունը ժողով ունէր ատանկ ապըստամբներու՝ որ մը աս բանս եփելու համար ինչպէս որ եղավ. թէ չէ՝ կրնար աս բանս արգելել հերիք ձիաւոր ու ոտանաւոր զօրք ունենալով. թող տուր թօփճիները խումպարաճիները. բնակիչներուն մէջէնալ 12. 15 հազար մարդ կելլար յարմար զինեալ կենալու. միայն դուրս ելլալու ատենը՝ եկող Ֆրանսզներուն առջին ջատագովեց վենետիկին կառավարութ՟ը որ էր երեսպաշտութ՟, անանկով ձգեց վենետիկ գնաց իբր փախստական ։

Աս ատեններս վենետիկին խորունկ ծովին մէջէնալ շատ Ֆրանսզ ծովասպատակներ (խուրսաններ) կըվխտային, վենետիկցոց նաւարկութ՟ը անհանգիստ կընէին ։ Տեսնալով իրենց Ատեանը որ խարճէր ընելու մանաւանդ Ֆրանսզին զօրքը պահելու համար խազնան ըստակ չէր մնացած, մարտի 18 վճռեց ժամէրուն արծաթները առնելու, խոստանալով երկու տարիէն գինը վճարելու, որ ոչինչ կրցաւ վճարել ինքը ոչնչանալով։

Գ՚անք որ մարտի 25. պէռկամօցիք, 83 հոգի ալ պրէշեացիք իրենց գլուխ ունենալով Ֆրանչէսքօ Կամպառան, Ֆրանսըզներուն հետ մէկ տեղ Սալօ քաղաքը մտան, Կեցցէ ազատութիւն կանչելով ամէն տէֆթէրխանէն առին. կառավարութիւնը փոխեցին Մ՚ունիչիբալիտա ըրին. սալօին վերատեսուչը պատանդ (ըռէհին) առին պրէշեա տարին. երբոր ասոնք գացին՝ սալօցիք ձեռվընին թուր առին մէջի ապստամբները բռնելու՝ բայց չկրնալով քաշվեցան. երբոր իրենց օգնութեան եկան նորէն ապստամբներուն վրէն ելան բռնեցին վէնետիկ խրկեցին, բայց հոն եղած Ֆրանսըզ դեսպանին խնդիրքովը թողուցին, ամմէնն ալ ինչվան Ֆէռռառա տարին, որ Ֆրանսըզ էին, հետերնին ալ լեհի զօրք կար նաև ապստամբ սալօցիներ, արդարացընելով որ ասոնք Ֆրանսըզի բանակին մարդերն են։ Ք՚անի մը օրէն ետև 300 Ֆրանսըզ զինուոր սալօ եկան, մէջի ապըստամբները ասոնք ներս առին հիւրընկալութեան անունով. վէնետիկցի պահապանները հանեցին՝ անոնց տեղը ասոնք դռներուն քով կեցուցին. ետքնալ քովի եղած կառտա լճին վրայ քանի մը Ֆրանսըզի նաւեր երևցան. ասոնք առաջարկեցին սալօի ժողովրդեան որ զէնքերնին ձգեն, բայց անտեղի վերատեսուչը մտիկ չըրաւ չթողուց. Ֆրանսըզին նաւերը սկսան քաղաքը թօփոտել, սալօցիք քաշվեցան. ապրիլի 13 դարձան մէջերնին խօրաթելու շտկելու , բայց ան օրը հազար պրէշեացիք նոյնչափ Ֆըրանսզ վրայ գալով իրենց տակը առին : Ասկից ետքը Ֆրանսզին զօրքը բռնութ̃ ետեւէ ընկան ձորերուն (տէրէներուն) ու պրէշեայի սահմանի մէջի եղօզներուն զէնքերը առնել , որոնք միշտ չէզոքութ̃ պահած էին Ֆրանսզներուն հետ , միայն իրենց ապստամբները զսպելու համար զինուած էին : Ասանկով Ֆրանսզները բռնութ̃ առին ան ամէն երկիրները որ մինչիօ գետին անդի դին կեյնան , մէջի ժո̃ղվդնալ վենետիկին հպատակութ̃ դուրս հանեցին : Մարտի 27 քռեմա քաղքին մօտիկցան 40 ձիաւոր Ֆրանսզ . քաղքին մենծը ասոնց դէմ դռները գոցեց ; շարժական կամուրջներնալ վեր առաւ ո̃պ զի չանցնին ներս չիմտնան , ինչպէս որ մտերէին պէռկամօ պրէշեա . բայց Ֆրանսզներուն գլխաւորը հաւատարմացընելով որ միայն անցնելու համար կը մտնանք , վաղը պիտոր ելլանք երթանք , աս խօսքիս վրայ դռները բացաւ ներս մտուց . մէյմընալ մարտի 28 երկուդիացէն 400 Ֆրանսզ եկան , դռները գոց գտնալով մէջի եղած Ֆրանսզները բռնութ̃ բացին , քաղաքը ապստամբեցուցին (1) . Հետեւեալ օրը Ազատութ̃ ծառը տնկեցին մեծ հանդէս ընելով բանտարկեալները խալըցընելով մերմէրէ չինած Սբ. Մարկոսի արձա-

---

(1) Սեօզիւ ալթուն կեօնիւլ իչինտէ տէրմ̃ իթ , Թերազույէ վուր , անտէն սօնզրա խարմ̃ իթ :

Նոյն վէգը չղթայ անցընելով վենետիկի տէրութեն նշանը ըլլալուն համար ։

Ապրիլի 27 վենետիկի Սավիները հասկընալով Ֆրանսացիներուն ծուռ միտքը՝ որ վիչենցա ու բատովա քաղքնալ կըմտածէին ապստամբեցընելու՝ հոն փախած իրենց վերատեսուչները վենետիկ կանչեցին որ զի Ֆրանսացիներուն ձեռքը չիյնան ․ ասոնք էին էռիցցօն, Ճիօվանէլլին, քօնդառինին որ վէռօնայի մենծն էր ․ Երկու հոգիալ արդէն պօնաբառդէին խրկերէին Ֆրանչեսքօ բէզզառօն ու մկրտիչ քօռնէր, գանկատելու իրեն՝ մէյմը Ֆրանսացիներուն բաներ պահանջելուն ու չիվճարելուն համար, մէյմըն ալ ժողովուրդը ապստամբեցընելուն համար ։

Ասոնք գացին կօռիցիայի մէջ գտան պօնաբառդէն, որ խօսքը փոխելով ինքը սկըսաւ գանկատիլ վենետիկցոց վր̃ թէ “Սիր-
„ տերնին շիտակ չէ Ֆրանսային վրայ, նեմ-
„ ցէի դրին կըտաշեն, ձեռվըներնէն գալու
„ ըլլայ Ֆրանսացիները կըսպաննեն, յայտնի
„ կըսեն թէ իտալիան միշտ Ֆրանսացիներուն
„ գերեզման է եղած հոն կըմեռնին, աս
„ անգամուն կըսեն իտալիայի մէջ վենետի-
„ կին սահմանը պիտոր ըլլայ անոնց գերեզ-
„ մանն ։ Ինչու վէռօնայի մէջ պահեցիք Ֆը-
„ րանսայի Թագաւորին եղբայրը, ինչու պահե-
„ ցիք մօտէնային դուքսը մանաւանդ իրեն
„ գանձը, ուրիշներունալ, որ մեզի թշնամի
„ են մանաւանդ ինկիլիզի Թագաւորին գանձը ։
„ Սա է որ կուզէք որ վենետիկին ժողովուրդը
„ խալըսի Ֆրանսացիներուն պահանջմունքնե-

„ բէն, Վենետիկին Ատեանը Թող ամէն ա-
„ միս մէյմէկ միլիոն Ֆրանքի վճարէ, կա՛մ
„ նոյն գնով ապրուստ տայ ինչվան 6 ամիս,
„ աւելքալ քիչ՝ Թէ որ Իտալիային կռիւը
„ աւելի շուտով լմննալու ըլլայ: Իսկ ժո-
„ ղովուրդին ապստամբելնուն վրայ որ կը-
„ ռէք՝ իրենց կարծիքն է, ես չեմ կրնար
„ դէմ դնել անոնց որ Ֆրանսայի կարծիքը
„ կընդունին. պատճառն որ իմ զօրքս ի-
„ տալիայի մէջ ասանկ շուտ առաջ գացին՝
„ աս կարծիքին շատնալը եղաւ:

Աս խօսքերէն հասկըցան ասոնք որ Վենետիկի սահմանին վր̄ անանկ կըխօսէր պօնաբարդէն՝ իբր Թէ արդէն իր ձեռքը առած ըլլար, գործքովալ չորս դիէն փաթթելու կըպատրաստցընէր միտքը, անոր համար արտորըցաւ Թրեստն ու քալմանն առաւ որ վարը պատմենք: Աս ամէն բանը մարտի 25 գրեցին Վենետիկի տէրութ̄ հասկըցուցին. ատոր վրայ Վենետիկին Ատեանը շուտ մը ժողով ըրաւ մարտի 30. ան շաբթըվան Սավիօն ըլլալով աղէքսանդր Մառչէլլօն՝ առաջարկեց ըստըրկով վճարել պօնաբարդէին ուզած ամողջէքը, միայն Թէ անկից ետև Ֆրանսացին զօրքը աս դիս անդին բան մը չիպահանջեն, ժղ̄վդը չապստամբեցընեն. ժողովեալ ամ̃պ զի Վենետիկին սահմանը նեղուէ խալըցընէ՝ իր բարեկամութենով Ֆրանսային հետ աղէկ ցըցընէ՝ վճռեց որ “Ամէն ամիս հասարակաց խազ-
„ նայէն պօնաբարդէին տրուի 250 հազար
„ տուկատ, այսինքն մէկ միլիոն դուռոնի

„ լլրէ, կամ արծաթ ըստակ՝ կամ անչափ
„ աժողչէքի ուտելիք ինչվան վեց ամիս,
„ կմ ուտելի քիչ ատեն թէ որ անչափ չիքըր-
„ շէ իդալիային կոխուը. աս տալնալ պի-
„ տոր սեպվլի փոխ տալ. հաշտուէն ետև
„ պօնաբարդէն կըխոստանայ հատուցա-
„ նել. ինչպէս որ պիտոր հատուցանէ ըսին
„ նաև ինչվան ան ատեն տրվածները „ ։ Աս վճռիս վրայ շատ կռիւ եղավ Ատեանին մէջ, բայց ետքը երկան խօսելէն ետև երբոր վիճակ ձգեցին՝ ընդունողներուն համբանքը շատ եղավ (1) ։

Ատեանը ապրիլի 1 ցամաքի վրայ եղած վերատեսուչները փոխեց, նոյն օրերը վենետիկի ծովին վերատեսուչնալ մեռաւ որ կըսվէր յակոբ նանի հայրենասէր ու բարի մարդ. անոր տեղը ապրիլի 4 ատեանը դըրաւ յոհաննէս ծուսդօն որ հայրենասէր ու կենցաղագէտ մարդ էր. ասոր ապրիլի 12 ապսպրեց նորէն ամրցընել զինել վենետիկին լիճը, ուր ան ատենը կային 37 չէքտիրի շամիգէք Փիլուքա, ուրիշ ասանկ նաւէր. 168ալ նաւակներ թօփ նետօղ, որոնց մէջը 750 թօփ ու խումպարա կային. 5216 զինուոր, 2900 զինուորալ աս դիս ան դին կեցած ։ Ծուսդօն ապրիլի 18 գրեց Ատեանին մէկ նոր պաշտօն մը սահմանել որ վենետիկ քաղքին ներսի պահպանութիւնը հոգայ. աս բանիս համար Ատեանը 21ին ընտըրեց Նիկողոս մօռօզինին, որպէս զի ըլլայ ծովազօրին իշխանութեան տակ, եւ միաբան խորհրդակից քօնտուլմէռին որ ծովազօրին տեղակալն էր։ Մօռօզինին դռէվիզէն վենետիկ գալով իր պաշտօնը առաւ քննեց նայեցաւ որ՝ թէպէտ լճին ներսի դին ամմէն տեղ զինեալ ամրցած էր մալամօքօն քիօճճան պռօնտօլօն, ասանկալ բերդերը ու մանր կղզիները սբ. անդրեաս չէռթօզայի · սբ. սեկունդոս, սբ. գէորգ ալկայի, ուր տեղվանք 800 թօփ կային, 205 նաւակ թօփ նետօղ, բայց վենետիկ քաղաքը ամրցուցած չէր, անոր համար նոր մարտկոցներ (թապեաններ) շինեց սբ. պօնավէնդուրա տեղը, սբ. մարթա, ալա մօդդան, մուռան · վենետիկի քաղքին զօրքնալ որ միայն 300 հոգի էին, շատցուց ըրաւ 1700 հոգի։ Ամսոյն 29 Սավինները ապստամբեցին բատօվա եղած պահապան զօրքը վենետիկ բերել տըվին · քանի նաւակներալ որ կային պռէնթա գետին վրայ, ու մէսդռայի ջուրին վրայ՝ ամմէննալ վենետիկ բերել տըվին։

---

(1) Էք՝մէք պիթմէյէն երէ, ճան վէր իթմէյէն երէ. այաք նիճէ կիթսին, կէօնիւլ կիթմէտիյի երէ ։

Կարոլոս իշխանին ուժօքն Իտալիա գալը , դերա-
[illegible] ու [illegible] [illegible] [illegible] ։ [illegible]
[illegible] [illegible] Փրանսային ու նեմցէին ։ [illegible]
[illegible] հաշտութեան [illegible] ։

1797 ։

Երբոր Մանդուան Փրանսային ձեռքը ընկաւ՝ անկեց ետեւ պօնաբարդէն ապահով եղաւ Իտալիայի մէջի առած տեղվանքներուն վրայ ։ իրեն Ճամփայ բացվեցաւ ամմէն դին համարձակ վազելու , որովհետեւ աս բերդը Իտալիային բանալին է կըսվէր ; ան եղավ ժողովատեղի ամմէն Փրանսայի զօրաց՝ ուր օգնութի կուգային կըժողվըվէին իրենց առնըված տեղերէն ։ պոնաբարդն ու Ժուպերտին բռնած զօրքը՝ նաեւ Ռէհերէն եկած զօրքը ։ ատանցմով պօնաբարդէն մէկ բանակ մը շտկելով 60 հազար մարդու չափ մարտի սկիզբը Ճամփայ ելաւ կարոլոս իշխանին դէմ ։ Եւ զի աս կարոլոս իշխանը ուժօքն դին երկու ամիս Քեհլը պաշարելէն , 10 հազար նեմցէ կորսնցընելէն ետեւ , վերջապէս առավ անձնատուր ըլլալով 1797 յունվարի 9 ։ Ունինկէն բերդին համար ալ շատ կռուելով փետրվարի 1 առավ ։ իսկ նեվիէտ բերդը չէզօք հռչակելով , երկու դիրացէն մէջերնին զինադուլ մը պէս ըրին , զօրքը ձմերոցը գացին ։ կարոլոս իր զօրքը ունեօքն մը տեղաւորցընելէն ետեւ լսելով Իտալիա եղած նեմցէի բանակին ավրըվիլը՝

խիստ արտորանօք ճամփայ ելաւ ուէնօի դիմացէն՝ վազելով եկաւ հասաւ իտալիա. տեսաւ իր զօրաց խեղճ կացութիւնը, ուր ալվինցը կրկին ամբողջվելէն ետև նեմցեին զօրքը շփոթութեան մէջ իյնալով բիավէ գետին քով շարված կեցերէին. բուն իրեն բանակը քօատեզվօլէ. իր աջ թևը ատիճէ գետին կողմն էր սալուանօին դիմացէն. տեսնալէն ետև շուտ մը վիեննա գնաց որպէս զի իտալիայէն խեղճ կացութիւնը հասկցընէ, իրեն նոր զօրք բերել տայ նեմցեէն մաճառէն պօէմիայէն և ուրիշ տեղերէն. Աս պատճառներ եղան զինքը հոն ուշացընելու, մէկն ալ եղաւ յովսեփ արշիդուքսին ծանր հիւանդնալը. անոր համար փետրվ. 27 կրցաւ վեննայէն ելլալ, մարտի սկիզբը ուտինէ հասաւ, տեսաւ որ աս իտալիային իրեն զօրքը անանկ կրթըված չէին որ անոր ապահով ըլլայ, վերոյիշեալ զօրքն ալ կուշանային իրեն օգնութի գալու, որոշեց չյարձակիլ թշնամւոյն վրայ, այլ միայն դէմ դնել պաշտպանել։ Ասանկով բիավէ գետին վը քանի մը գունդ ձիաւորներու թօղլով մնացած զօրքը դալեամէնթօ տարաւ, ճամփաները ամրըցուց որպէս զի դիրօլօ եղած բանակին հետ հաղորդակցութիւնը պահէ. հոհենցօլլեռն զօրապետին որ բիավէ գետին վրայ էր կեցած՝ ապսպրեց որ մենծ կռիւներէն զգուշանայ. դէշը ան եղաւ որ՝ դառնալու ատենը ճամփան իր ձին իյնալով ոտքը ճզմըվեցաւ, քանի մը օր պառկած կեցաւ։ Իսկ պօնաբարդէն դօլենդինօյին հաշտու-

Թիր ընելէն ետեւ՝ մտածեց Կարոլոս իշխանին օգնութիւն չեկած չուժովցած զարնել. անոր համար մարտի 10 Ֆրանսազները սկըսան դիռօլցյի ու Ֆռիուլիի դին վազելով նեմցէները զարնել, ամմէն տեղ վրայ ելան, երկու դիրացէն բիավէ գետը անցան։ Հօհէնցօլլեռն նեմցէ զօրապետը քաշվեցաւ դալիամէնդօի դին, մասէնա Ֆրանսազ զօրապետը 8000ով Ֆելդռէին ու պէլլունօին մէջ տեղը զարկաւ նեմցէները, ուր լուսինեան նեմցէ զօրապետը 3000 մարդով կեցած էր իրենց երկու բանակին հաղորդակցութիւնը պահելու՝ որոնց մէկն էր դիռօլօ, մէկալը Ֆռիուլի։ Մէկ դիռօլցի մատնիչ մը մասէնայէն կէս զօրքը նեղ անճանաչ ճամփայներէն անցընելով բերավ նեմցէներուն կռնակը. ան ատենը մասէնային մնացած զօրքով դիմացէն սկսաւ զարնել. նեմցէները երկուքին մէջը լինալով թէպէտ 10 ժամ աղէկ կռուեցան՝ բայց ետքը 700 հոգի գերի ընկան մնացածնալ աս դիս ան դին փախան թող տուր մեռածները խոցվածները. միայն քանի մը նեմցէ ուսուաններ ճամփան տարած գերիներուն վրայ վազելով խումբ մը ան գերիներէն ութնալ հազարապետ կրցան խալսցընել։ Նեմցէները թողուցին քօռտէվօլէն՝ պէլլունը քաշվեցան. սէռուրիէ Ֆրանսազ զօրապետը ազօլօ եկավ. մարտի 12 բիավէ գետը անցաւ վիտօր տեղը. կիւյեօ զօրապետնալ բիավէն անցնելով օսպէտալէդդօն եկավ։

Սանկով բիավէ գետը Փրանսային ձեռքը ընկածին պէս՝ Նեմցէյին երկու բանակնալ իրարմէ զատվածնին պէս՝ Փրանսացիները կատաղաբար յարձըկեցան դալեամէնդօին դին, յինչ տեղվանք որ կար Ճամիաւն վրայ աւրին. 16ին Փրանսային ամբողջ բանակը դալեամէնդօն ժողվըրված գանըրվեցան, երեկն հետ մէկ տեղ իր զօրագլուխը պօնաբարդէն. անոր տակնալ կիւյեօ, պէռնատօթ, սէրիւրիէ, իրեք զօրապետ իրեք գունդ զօրաց վրայ, դալեամէնդօ գետին ան դի դին նեմցէյին բանակն էր կեցած պատնէշներու (մէթէրիզներու) մէջ. հան չարաչար կռիւ մը եղաւ. Կարօլոս իշխանը իր զօրաց քիչվորութիւնը չինայելով սկսաւ դէմ դնել Փրանսացիներուն, թող չտալ գետին աս դին անցնելու, ինչվան գիշերը ծեծկըրվեցաւ, նեմցէներէն աւելի Փրանսացը ջարդըրվեցաւ. բայց կարօլոս տեսնալով որ կիւյեօ Փրանսայ զօրապետը Սէնց գեղը առեր էր որ նեմցէներուն կռնակը կեխնար, միտքը դրաւ ետ քաշվիլ իր զօրաց գալուն սպասելով, միայն Փրանսացիներուն շուտով առաջ երթալը կընայէր որ արգելէ. բայց իրեն սպասած զօրքը որովհետեւ ուշացան գալու՝ ինքնալ գիշեր ատեն քաշվեցաւ, կռատիշքա ու կօռիցիա գնաց. Սկսաւ կռատիշքա քաղաքը ուժովցընել 3000 ընտիր զօրք հոն թողլով, քիչմընալ զօրք քիւզա. բօնդէպա քովնալ օչքայի զօրապետին յանձնեց. խրատ տըրվաւ ինչ ընէ թէ որ Փրանսացը Թրեստ գալու ըլլայ.

ինքնալ մնացած բանակովը գնաց Քառինթիան ու Քառնիոլան պաշտպանելու ։

Այս ատեն վենետացիք վախնալով Փրանսացին գալէն՝ ամենէն ժողովքը յորդորեցին զենք առնել մանաւանդ մաճառանները . քիչ մը ատենի մէջ վենետիայէն բոլորտիքը 50 հազար մարդ ժողվըվեցան , մաճառանները ձիաւոր՝ պօլոնիացիք ոտանաւոր . անչափալ կամաւոր զօրք ժողվըվեցան Դիռօլցին շրջակայէն գիւղերէն և ուրիշ տեղերէն՝ որ շատը ետ խրկեցին , միայն վենետիա քաղաքէն 8000 կամաւոր զօրք ելան ։ Պօնաբառդէն միտքը դրեր էր ամենէն դիմացէն Նեմցէին վրայ վազել որպէս զի Նեմցէներն ուժը բաժնէ . Դիռօլօ եղած Փրանսայի բանակին ալ ապսպրեց ինչվան Պավիերա վազել , ու Էնօ եղած բանակին հետ միանալ , որ զի Պօէմիան և ուրիշ Նեմցէին երկիրները զարնեն որ ան դիհերը կենան . ինքնալ միտքը դրաւ Քառնիօլա ու Քառինթիա վազել . Թրեւտին դիմացէնալ վազել ինչվան Մաճառ ։ Ասանկով առաջ Դիռօլօ սկսաւ կռիւը , ուր Նեմցէի դիմացէն Քեռուբէն , Լավարօն , ու Վաքառօվիչ էին զօրապետ . Փրանսային դիմացէն Ժուպեռ , Պառակէվէյ , Հիլլեռ , ու Տելմաս էին զօրապետ . մայիսի 16 Սալօռնօ տեղը Քեռուբէն զօրապետին հետ զարնըվեցան Փրանսացիները . իրեք օր սաստիկ կըռուելէն ետև Քեռուբէն գնաց 'ի Պօլցանօ փախաւ . 3 Թօփ 2 դրօշակ շատալ գերի թողըվ . 20ին Լավարօն նոր Դիռօլցի զօրքով ուժովնալով փորձեց միանալ Քեռուբէն զօրապետին հետ որուն 4 գունդ եկեր էր օգնութիւն Անքօնէն. բայց Փրանսացիներուն շտապ շարժիլը անոնց միանալէն առաջ հասաւ. 20 հազար հոգի ալ Ջիւսբառտան ու Դուառատան զօրքը ամենքն դիմացէն պաշարելով մէջերնին առին Լամլօնը, որ հազիւ կրցաւ մառանանօն փախչիլ 2 թօփ 600ալ գերի թողլով. պօլյանօն բայց մնալով անձնատուր եղաւ, ուր մնացին ալ ես Փրանսացք ծանր տուրքը դրաւ քաղաքին ուտելիքի: Զօրապէտը իրեն սովորական արագութը վազեց դէպ ՚ի Պռուկսանօն, ինչ տեղ որ իրեն դէմ դրին՝ զարկաւ քէօփրիւնը չհասած, որ տեսնալով փախաւ 3500 գերի ձգելով, դուես սանձն Փրանսացւոց ձեռքը ընկաւ ուսկից առաջ փախած էր իրեն եկեղ իշխանը. Ծանր տուրքը առնելէն զատ հոն գտան շատ ալիւր, խոտ, ապրուստ:

Բանակ Փրանսացին շուտով քալելը լսելով ամենքն տեղ վախը տիրեց աւելի Նէապօլուք որ Գիտօլօին մայր ք՜ղքն է. անանկ երեւցաւ որ Փրանսացիները անյաղթելի են, անոնց դէմ դնելը պարապ բան է. ասանկ վախ իյնալէն ով որ կրնար կը փախչէր պամիկեա կամ սալիապուրկ. Դիւօլօին կառավարը որ էր Եղիսաբեթ արշիդքուհին՝ մեծնաքօ փախերէր դիւանինալ (տէֆթերխանէնեալ) հետը տանելով: Բայց Նեմցեին զօրապետները սիրտերնին չիկարելով կըրցածնին կեօրէ դէմ կեցնելին. քէօւրէն ալավանօն ամբոխուցին նեղ կապանները (պօղազները) որ ինքնապուք կրխօթեն. ան ատեսնալ ամէն դիւացէն նեմցէին քով թափեցան կամաւոր դիռօլցի զօրք. ասանկ ալ ամրցուց լավտօն ֆիւսդէռմաւնց պղէկ տեղը՝ որ ան դիւացէն ինսպռուքին հետ կըհաղորդակցէր, հոն կենալով ինսպռուք երթալու ճամփան կըպաշտպանէր, նաեւ ֆըրանսացիներուն կռնակը առնել հեշտ կըլլար։ Ժուպէռ ֆրանսացը երկու հեղ վանեց ան վերոյիշեալ կապանները անցնելու՝ բայց կոտրըվելով ետ կեցաւ. միայն թէ որովհետեւ պռեսսանօն առած էր՝ ան առնելովը միացաւ ֆրանսային մէկալ զօրացը հետ որ դէպ 'ի ֆուռուլի կըվազէին. ասանք դալեամէնդօն անցնելէն ետեւ քառինթիայի ու քառնիօլայի մէջ կըրակի պէս առաջ գացին երեք թեւ բաժնըվելով դէպ 'ի օզօբօ, ուտինէ, ու բալմա նօվա, նեմցէները ատ քաղքըները առանց կռուելու մէկէն ֆըրանսային ձեռքը թողուցին։ Ֆրանսացիները բալմա նօվան իրենց թօփէրօվը ու ճէպխանէովը առին, ճամփայ տալով քանի մը պահապան զօրաց որ հոն դրեր էր վենետիկցին. սէռուռիէին զօրքը որ դէպ 'ի բալմա կերթար՝ եկաւ լիւսէնցօ ջուրին քովը. ատ ջուրին դիմացը վերի դիերը նեմցէի զօրք կեցած էր, որ զի թող չտայ ֆրանսացիներուն անցնիլ. ֆրանսացիներուն քիչ մը զօրքը ասանք կռուի բերելով ուշացընելով՝ մնացածը լիւսէնցօ ջուրին վարի դիւացէն հուն մը գտան մարտի 19 դիմացը անցան, ուսկից ինչվան կօռիցիա նաւարկուն կըլլայ, անանկով նեմցէներուն կռնակը առին.

որոնք մէկէն տեսնալով Փրանսըզները ուր որ չէին կարծեր՝ խառնափնդոր շփոթելով կռատիշքա փախան ։ Փրանսըզը սկսաւ քաղաքը Թօփոտել, Թուղթ մընալ գրեց անձնատուր ըլլալու՝ շատ չարիքներ սպառնալով Թէ որ չիտան, նեմցէին քըղքապետը սատանեցաւ, քաղքըցիք ալ աւելի սատանեցան Թօփէրուն ձայներէն, 10ին քաղքին դռները բացին, Փրանսըզը ներս առին սա Թեւութի որ՝ պահապան զօրքը գերի մնան ինչվան որ Փրանսըզ գերիներուն հետ փոխվին ։ Կռատիշքան Փրանսըզին ձեռքը անցնելով իրենց համարձակ Ճամփայ բացուեցաւ քառնիօլայի մէջ վազելու ։

Մասէնան առաջ երթալով օզօքօն Ճէմօնան վէնցօնէն իր տակը առաւ գնաց բօնդէպա, ուր 600 նեմցէ գերի ըրաւ. ասանկով նեմցէնները կօռիցիան պարպեցին Փըրանսըզները առին ։ Կիւյօն ուր նեմցէ զօրք կըգտնար որ Ճամփայները կըպաշտպանէին՝ զարնելով կոտրելով նեղը ձգեց. Քօպլէս զօրապետը որ իրեն յանձնեց քիուզա ու բլէց բերդերը, 500 մարդով գերի ընկաւ, անկից ետքը դարվիզ վազեց ան տեղն որ Մասէնան նեմցէներուն հետ կըծեծկըռվէր. նեմցէները երկու կրակի մէջ իյնալով՝ 30 Թօփ 200 առապայ ուտելիք ու Ճէպխանէ 500ալ գերի Թողուցին, դարվիզը առին ։ Սա առնելով Ճամփայ բացուեցաւ Փրանսըզներուն քառինթիա քալելու, նեմցէք զօրաց հաղորդակցուԹիւնալ իրարու հետ կտրեցին. ասոր համար կարօլոս իշխանը

Հրամմեց կուդրեվիլը զօրապետին՝ որ օքքայի զօրապետին հետ միանալով երթան առնելու դարվիզը . անալ դարվիզը առաւ Ֆրանսացիներուն ձեռքէն ինչվան սաֆոյց գեղը առաջ գնաց ։ Ան ատենը կարողոս իշխանը վերջապահ զօրքով շատ թօփերով դարվիզէն անցաւ վիլլաքօ գնաց քառինթիան պաշտպանելու համար . շուտ մը Ֆրրանսացիները բազմութբ կուդրեվիլին վրայ վազեցին սաֆոյց գեղը , որ 8 ժամ կռուելով դարձաւ դարվիզ եկաւ , յուսալով որ օքքայի ու պայյալիչ զօրապետները օգնութ կուգան իրեն՝ հոն սկսաւ կռուիլ , բայց օգնութ մը չգալով թողուց դարվիզը ։

Ֆրանսացիները վիլլաքօն առին , անոր քովը եղած մոդիկին հանքերնալ (Իդրիայի մադենը) իրենց ձեռքը ձգեցին որ իրենց շատ շահաւոր եղաւ . կօռիցիայի մէջէնալ շատ տուրք առին ; Տիւմաս զօրապետնալ գնաց Թըրեստը առնելու , հոն էին փախած Ֆէրտինանտոս արշիդուքսը՝ մօտենալէն դուքսով՝ իրենց ազնիւ բաներով , ամէնքնալ ապահով քէշը կարծելով . շատ փախչող Ֆըրանսացիներ որոնք որ կարողութ ունէին՝ հոս ժողվրված մէյմէկ խանութ բացերէին պէզազի թուսաֆճիի . ան ատենը ճեճին պատճառաւը Ադրիատիկ ծովի վրայի ամէն նաւահանգիստները գոց ըլլալով Թըրեստն էր միայն բանուկ . ամէն նաւ ամէն ապրանք հոն կը բերէին տաճկի երկրէն , անկէց ցամաքէն ներսի եւրոպայի երկիրները կը խրկէին . ասով Թըրեստացիք որ տեսան շատ հարստացան, անչափ որ իրենք կըբաղձային որ աս ծեծս միշտ քշէ՝ որ պի իրենց շահը ասանկ բանի. ամենեւին չէին կարծեր որ Փրանսզը հոն պիտոր գայ. երբոր 1792ին սկիզբը մենք հոն գտնըվեցանք, ամմէնուն ծիծաղական խօսք մը կերեւնար՝ երբոր մէկ կենցաղագէտ մարդ մը ըսէր իրենց որ Փրանսզը հոս պիտոր գայ. տեղին հեռաւորութիւնը Թգ̃րներուն ուժը իրենց զօրաւոր պատճառ բերելով՝ իբր անկարելի բան սեպելով կըպնդէին, պէս կըբռնէին. չէին գիտեր որ քանի՛ շատ եղավ իրենց վատակը՝ անչափալ Փրանսզներուն աչքը իրենց վր̄ բացվեցաւ. Հիմա Փրանսզը յանկարծ իրենց քովը տեսնալով՝ անանկ վախ բռնեց զիրենք, անանկ շփոթութեան մէջ ընկան՝ որ չգիտէին ինչ ընեն, հարուստները մէյմէկ դի փախան, ասանկալ վերոյիշեալ դուքսերը: Պօնապարդէն թուղթ մը գրերէր Թրեստի դատաւորներուն ան երկու դուքսին ապրանքները պահելու. որովհետեւ Միլան ու Մօտէնան իրեն ձեռքը ըլլալով՝ անոնց ապրանքը իրեն կիյնար առնել. քանիմընալ մարդ խրկեց որ ծովու բաները հոգան ան զինուորներուն համար որ ինքը Թրեստ պիտոր խրկեր. ասոր ըսածները ամմէնալ լմնցուցին Թրեստին դատաւորները: Մարտի 23 (ըստ ոմանց 21) Փըրանսզները Թրեստ մտան, մտածնին պէս 3 միլիոն դուքաինի լիրէ տուգք ձգեցին, զէնքերնին առին. ամմէն ժ̃ղվդեան վրայ Փրանսզի քօքարտը դնել տըվին. զինուալով իրենց նոր վաստըկած հարստութիւնը՝ ասանկ անձոռնի պահանջմունքներ ըրին՝ որ մէջի մենծերը վերջի աղքատութիւնը հասուցին, ինչպէս որ եղան տիմիդըրի քառչիօղդի յոյնը, մալիմ անտօն խփթին որ մսրէ եկած շատոնցմընէ հոս կըբնակէր, կըսվէր նաև քօնդէ խասախ. 3000 ֆրանսըզալ բաժնըվեցան նստան թըևստի գեղերուն մէջ, անհնարին բռնութի ընելով գեղացիներէն բան ուզելով չարչըրկեցին. տասանկալ աւրին ֆիումէն: Աս երկու նաւահանգիստը առնելով հեշտ եղաւ ֆրանսըզներուն անքօնայէն օգնութի բերել տալու իրենց ծովի դիւացէն:

Ասանկ ֆրանսըզները իժիր առաջ երթալու հետ էին քառինթիայի ու շդիրիայի մէջ. կըհասկըցվէր որ պօնաբառդէին միտքը վիեննա երթալ էր, որուն 9 օրվան ճամփայ մնացեր էր. վիլլաքօն առնելէն ետև քըլակէնֆուռթը գնաց առաւ մարտի 29. ան քաղքին մէջէն ապրիլի 1 մէկ թուղթ մը հանեց քառինթիայի ժողովրդեան՝ ուր ամմէն չարեաց պատճառը (որ իրենք կըքաշէին) նեմցէին արքունիքը կըբռնէր թէ չուզէր հաշտութի ընել՝ կըմխիթարէր ժողովուրդը խոստանալով ամմէն տուրքէ զիրենք խալըսընել. բայց աս թուղթս մէկ ներգործութի մը չըրաւ ժողովրդեան՝ գիտնալով որ կայսերական արքունեաց հաշտութի չուզելուն պատճառը՝ ֆրանսըզին անտանելի թէութիններն էին որ փարէզէն կառաջարկէին. Պօնաբառդէն թուղթ մընալ Կարոլոս իշխանին գրեց հաշտութեն ընելու վրայ. Կարոլոս պնդեց որ ինքը չունէր իշխանութեն հաշտութեն վրայ խօսաթելու այլ միայն ծեծկըլվելու, անոր համար պէտք էր որ վեննա գրէ. բայց Կարոլոսին միտքը ան ատենը հաշտութեն ընել չէր՝ այլ Ֆրանսզը նեղը ձգել. պատճառն որ աւէնօէն և ուրիշ տեղվանքէն ան ատենը հասեր եկերէին ան զօրքը որոնց որ կըսպասէր. երբոր իրեն ուզած օգնութիւնը եկաւ՝ նայեցաւ ան կերպով շարել իր զօրքը՝ որ Ֆրանսզը քանի որ ուզէ նեմցէին վրայ վազել՝ անչափալ նեղ դժուարին տեղվանքը իյնայ.

Ան ատենը վեննային տակը նեմցէին զօրքը 67 հազար եղերէին. ձախ թևին վրայ կեցած էր ինքը Կարոլոս իշխանը՝ որուն նոր զօրք հասնելով 50 հազար հոգի եղերէին. աջ թևին վրայալ տուավա ջուրէն ինչվան սավա ջուրը 30 հազար նեմցէ կեցած էին. ամմէն օրալ շատնալու վրայ էին կամաւոր զօրք գալով իրենց ամմէն գեղերէն. ասոնք ասանկ աղէկ շարելով նայեցաւ որ Ֆրանսըզին ապրուստնալ կտրէ. ուր որ Ֆրանսըզները մտած էին՝ ամմէն տեղ ուտելիքի համբարները երել էր տըրված. Ներբէն զօրապետը ուժովնալով դիրօլցի կամաւոր զօրքով դէպ 'ի պռէսսանոն գնաց, մուլպախ ու միգդէվալա տեղը աղէկ ծեծկըվեցաւ Ֆրանսզներուն հետ, բայց ետքը նեղը իյնալով իր ելած տեղը քաշվեցաւ. լավտօն զօրապետնալ համարձակութեն առնելով իր զօրքը երկու բաժնելով գնաց դեռլան ու դռամին. դեռլանին մէջը զարնելով Ֆրանսացը փախուց պօլցանոյին տակը. հոնալ զարկաւ ան թօփերով որ լեռներուն գլուխը հանել տըվեր էր. իրեն մէկալ զօրքնալ որուն վրայ նեյվբերկ կոմսը կըշխէր՝ Ֆրանսացիները դռամինէն հանեց քալտեռ. տեղը զարկաւ, հարկ եղաւ Ֆրանսացիներուն ատիճէ գետը անցնիլ նեղվմանց փախչիլ.

Մէկ դիպուածմընալ եղաւ որ շատ Ֆրանսայ ջարդըվելու պատճառ եղաւ. երկու դիռօլցիք Ֆրանսացիներուն ձեռքը իյնալով ուզեցին իրենց խըշլանին երթալ նըռտիլ՝ Ֆրանսացիները առանց խօսք տըվին. հիմա վերոյիշեալ փախչօղ Ֆրանսացիները իրենց վրէժը աս երկուքէն ուզելով հանել՝ զարկին սպաննեցին ան երկուքը. աս լսելով մէկալ դիռօլցիք անանկ կատղեցան որ՝ իրենց մեծերը հարկադրելով ատիճէ ջուրը անցան. առիւծի պէս աս դիս ան դին վրանին վազելով ջարդեցին: Ուր ալ որ կերթային Ֆրանսացիները՝ ամմէն տեղ գեղացիք դէմ ելլալով թող չէին իտար կենալու, հարկ եղաւ Ֆրանսացիներուն ճըրշար տեղ որ նստած էին թողուլ փախչիլ. սալուռնօյին պօլցանօյին դիրքերը թողլով մէկ մասը պօլցանօ քաղքին մէջ պաշարվեցաւ, մէկ մասնալ վինչենցային ու քասսանօյին երկիրները ցրուեցան: Նեյվբերկ կոմսը դէպ՚ի պօլցան գնաց, ուր լավտօնը արդէն եկերէր մէկալ դիհացէն կըղզարնէր. Ֆրանսացիները երկու կրակի մէջ չիյնալու համար գիշերանց ձգեցին փախուստ. Լաւլսոնը ապրիլի 4 հազ. մարդ. պակասածին տեղը քեռբէն զօրապետին հետ միացաւ : Բանակով խրենց տակի զօրքը եղան 60 հազար մարդ. ատոնց մեծ մասը Լաւլսոնը առնելով նայլեցաւ. Ֆրանսացիները դուրս հանել Իդալիայի դիւռօլէն. Լաւլսոն Ֆրանսացիները լաւլիստեղը դառնալով զարկաւ խնչվան դուեխափախուցյ, հազ. 300 գերի առաւ, եւքը ուվէրն եւս տեղը զարկաւ, ան տեղը դոռպոլէ՝ ուխլան՝ ուլան ԼՏ առնելով Իդալիայի դիւռօլօէն դուրս հանեց Ֆրանսացիները, 12 ժամ շատ պաշար (դաշնըս) ու Ձեսպիսանե ձեռք ձգելով : Ա՛նկալ դիմացին ալ քեռբէն ու վուքասօվիլ նեոմցեր դիւռօլօէն Ֆրանսացիները դուրս հանեցին. առաջ պատահած առին, Ֆրանսացին վերջապահ զօրքը խնչվան պաշարեցնէ հալածեցին հազ. զարնելով, լինչնց տեղը փախուցին. Ձամփան սիրտը եղած դիւռօլցիք զանկակիներ զարնելով ամենը մեկլեն ութը եղան, մէկ լեռան նեղկապանի մը մէջ անցվոր Ֆրանսացիները անանկ զարկին որ՝ 250էն հազիւ 60 հոգի խալըրսեցան. լինչնց տեղը տռաւանին ձորէն Ֆրանսացիներուն օգնութիւն եկաւ մէկ լեհ զօրապետ մը իրեն զօրքով, բայց նեոմցեները ասանց բանի տեղ չխեսպելով հազ վազեցին, Ֆրանսացիները անանկ աղտորնոյ փախան որ և ոչ ձիաւորները կրցան ատոնց հասնիլ : Բանակով պաշարակիչներն ու տեղւոյն զօրքնալ զարնելով ինը օրուան մէջ ամբողջ դիւռօլօն Ֆրանսացին ձեռքէն խալըսցուցին․ Ժուպէռ Ֆրանսազն ալ Ինսպրուքին դժուար լեռները չիկրնալով անցնիլ՝ իր մտքի դրածը չիկրցաւ ընել, ետ փախաւ․ Աս ատենները քասիմիռ քաջ գնդապետը տուավայի վրայէն նեմցէները Թրեստին վր̅ խրկեցին ազատելու՝ որ անտանելի տուրքի տակ ինկած էր․ արդէն ուիցմինկային գեղացիքը ալ չիկրնալով քաշել Ֆրանսազներուն պահանջմունքը՝ ամմէնը մէկ եղած ինչ որ ձեռուընին եկաւ՝ զէնք առնելով իրենց, ամմէնն ալ սպաննեցին․ ասոնցմէ օրինակ առնելով ուրիշ գեղացիներն ալ վըրանին ելան, որը սպաննեցին որը փախուցին։ Ասոնք քասիմիռին դէմը ելլալով իրենց հետ մէկ եղան, որ տօունէք տեղը Ֆրանսազները զարնելով Ֆիումէն առերէր դէպի Թրեստ կուգար․ ուր որ Ֆրանսազները կեցած էին՝ ամմէն տեղ զարնելով ցրուելով գեղացիներուն հետ մէկ տեղ Թրեստ մտան նեմցէները․ Թրեստցոց հետ մէկ տեղ Ֆրանսազին պահապան զօրաց վր̅ վազեցին, որը նաւակներու մէջ փախան, որը Կօրիցիա, որն ալ տուներուն մէջ պահվըտեցան․ ասոնք գերի ըրին․ Կօրիցիա գացող Ֆրանսազներն ալ սպաննեցին ան նեմցէ գեղացիները որ Ճամիթու վրայ էին։ Աս կռուին մէջ նեմցէները 1000 Ֆրանսազ կորսնցուցին, իրենց ժողված ապրանքն ու տուրքը առին․ 22 ալ մեծ սնտուկ ըստակ առին, որ Ֆրանսազները Անքօնայէն Թրեստ խրկեր էին իրենց զօրաց վճարքին համար․

Պօնաբարդէն հաշտութեան նախադրութիւնը կնքէ Լէօպէնի մէջ.

1797:

Այս ատեններս վէնետիկի գեղացիներնալ չդիմանալով Ֆրանսացին ըրած բռնութեը դէմ թուր կըքաշէին, ամէն տեղ Ֆրանսըզները վտանգի մէջ ընկած էին. ասանկ տեսնալով պօնաբարդէն նորէն ուզեց հաշտուն խօրաթել. կարոլոս իշխանէն որովհետև ուզած պինը չառաւ վէննա նստող նաբօլիի դեսպան կար մառքեզէ կալլօ ըսուած՝ անոր դիւաննապետը ձեռք առաւ, քանի մը թէութիններ առաջարկելով որ վէննայի արքունեացը հաճոյ պիտոր ըլլար, ու դեսպաննալ զուրցելով կայսեր ու թուկութ վեզիրին հաւնեցան ան առաջարկութեց վրայ. մէեռֆէլտ զօրապետը խրկեցին Ֆրանսըզ զօրապետին հետ խօրաթելու. ասիկայ երբոր խօրաթեց՝ տեսաւ որ շատ աւելի թէութիններ կըպահանջէր որ ընդունելու բաներ չէին: Պօնաբարդէն նոյն դիւաննապետին ձեռքովը մէկ զինադուլ մը առաջարկեց որ զի հաշտութեան վրայ խօրաթեն. առաջարկելէն ետև՝ ետ կենալ ցըցուց իբր վստահակար սեպելով իր զօրաց, թեպետ և ուրիշ ճար չկար ապրուստի նեղուէն խալսըննելու իր զօրքը: Վէննա ծեծի վրայ եղած ժողովքին մէջ շատ հակաճառութի ընկաւ ասոր վրայ. կարոլոս իշխանը չէր ուզեր ճանչնալ զինադադարը, բայց զինուորաց վախը գրեթէ առջի պատճառը եղաւ որ ստորցուց զինադադարնալ հաշտութեանալ: Ֆրանսացին մօտիկնալը Վենետայի քով քաշած նեղութիւնին՝ դուրս ելած ձայները որ ամմէն բան կըմեծցընեն՝ մեծ վախ մը ձգեր տըվերէին ժողովրդեան մէջ. Ֆրանսացի դէմ եղօղներնալ որ կամ վենետացի էին՝ և կամ Փրանսայէն գաղտուկ հոն խրկըված էին՝ միշտ վախը շատցընելու վըտանգը մեծցընելու հետ էին. ան ամբաւները որ կարօլոս իշխանը ընել տըվերէր վենետան պաշտպանելու համար՝ յայտնի նըշան կըմեկնէին մօտիկ օրերս վենետան պաշարված ըլլալու. աս խռովարարները անչափ բան ըրին որ՝ հարկ եղաւ մէկ քանին բռնեցին բանտը դըրին:

Անոր ետքը վեց օրվան զինադադարուլ ըրին նաև դիւօլօյին համար՝ որուն ապրիլի 7 ձեռք դըրին եուտէնպուրկ տեղը, ետքը իրեք օրալ երկընցուցին՝ ուրիշ քանի մը օրալ՝ ինչվան որ ստորագրեցին հաշտութեան նախադուռը: Խօրաթելու տեղը եղաւ կէօս աղարիկ բերդը լէօպէնի մօտիկ. կայսեր դիւանէն հոն գացին պէլլէկարտ ու մէրֆէլտ զօրապետը. առջի խօսիլը ըրին ապրիլի 10 կարօլոս իշխանին ու պօնափարթէն. Ֆրանսացիները ծանր բաներ կառաջարկէին. նեմցէները երեսնին դարձնելով Ֆրանսացին բանակին ինչ վտանգի մէջ ըլլալը հակաճառութիւն կընէին. գլխաւոր վէճը կըլլար ստորին նահանգներուն վրայ. կայսրը բացարձակ կուզեր որ իրեն դարձըլլէ Ինկիլիզին իր դաշնակցին շահուն համար քան թէ իրեն. և իրաւ ձեռքէ թող չէր իտար թէ որ բօթ մը չլսէր. բօթը աս էր որ՝ Ռէնօսին դիհացէն նեմցեի զօրքը պակսածին պէս (որոնք Կարոլոս իշխանը իրեն օգնութ̄ էր բերել տըված), Մօռօ Ֆրանսաց զօրապետը մէկէն զինադադարը կտրելով ու Էնս գետը անցերէր, իրեք դիհացէն նեմցեն կըզարնէր: Աս ջանաց Կարոլոս իշխանը Ճամփայնները արգելեց ոնց զի աս ձայնս պօնաբարդէին ականջը չիհասնի. անանկով ատղրիլի 18 հաշտութ̄ նախադաշտուքը ստորագրըւեցաւ. թէ ինչ թէութիւններ էին՝ երևան չիհանեցին, բայց ետքի եղածներէն ատոնք կերևան:

Այսորը Ֆրանսային ու պատաւեան հասարակապետութիւնը կընդունի ինչպէս որ հիմա էն, Ֆրանսային կուտայ սոտրին նահանգները, անոր փոխարէն ուրիշ բան առնելով. Ֆրանսային սահմանը ան ըլլայ՝ ինչ որ գըրված է սահմանադրութեը մէջ. Լօմպարտիայի մէջ մէկ անկախ հսրկապետութ̄ մը ըլլայ: Ասոնք յայտնի թէութիններն են, բայց ուրիշ գաղտնի ալ թէութիւններալ կային: Այսորը ու Էնս գետին ձախ դիէն իր զօրքը թող ետ քաշէ, Ֆրանսացիները ան կողմը քանի ատեն որ առնեն՝ դէմ չիկենայ, մինչ մակօնցայլին առնըլլելուն. Ֆրանսացւոյն խոսք կուտայ պայմանաւոր ատենի մէջ իրեն զօրքը ետ քաշել Իտալիայէն. Ուտինէի մէջ մէկ ժողով մը ըլլըմի՝ հոն որոշմի մէկ երկէր մը տալու կայսեր առջին նահանգներուն տեղը, հոն ըլլայ երբեք ձեռք դնելը հաշտութեան համար ։ Առջին նահանգներուն տեղը կայսեր տալ առաջարկեցին Իսդրիան, վենետիկի տալմացիան, ասոր տեղը վենետիկցոց տրուի պօլօնիան, Ֆէռառան, ռօմանեան ու անքօնեան, թէպէտև անքօնան պապին դարձընել խոստացերէին հռովմայի հաշտութեան մէջ ։ Մէկ մեծ թեթեւութիւն ալ ան եղաւ որ՝ ինչպէս որ Ֆրանսացիները պարպեն Շտիրիան ու Քարինթիան՝ իրենց ապրուստը տրուի՝ գինը ըստակը վճարելով. խօսք ալ կապեցին որ որոշեալ տեղ մը ժողով ըլլուի նաև կայսերութեան հետ ալ հաշտութիւն ընելու համար ։

Ասոր ձայնը ամմէն իտալիա ու ռէնօին դին գնաց թէ հաշտութեան նախադրութը եղաւ, անոր համար զինադադար ընելով դադրեցան կռուելէն ինչպէս որ հաշտութիւնը ըլլուէր. Մօռօ զօրապետին զօրքը ամմէն տեղ աղէկ կերպով կռուէին, բայց Հօշ զօրապետին զօրքը (որ ապրիլին 17 աւրեր էր Նեմցեները), շատ անգթութիւն կ'ընէին վարի ռէնօին դին. անանկ ծանր տուրք կըպահանջէր որ՝ իբր անհնարին էր վճարելու. անոր համար տեղ տեղ ժողովուրդը յուսահատելէն ոտք ելան ուզեցին դէմ դնել. Կարոլոս իշխանը սաստիկ թուղթ մը գրեց աս զօրապետին. ան թուղթը մինակ աս օգուտը ըրաւ որ՝ իր գրած անճոռնի տուրքերուն հինգերորդ մասը միայն ինջեցուց. Իտալիային մէջն ալ ասոր համար խաղաղութեան չեղավ որ՝ մէջէրնին Ֆրանսայի մտքով շատ կըգտնըվէին, իտալացիք իբր երկու ժողովուրդ բաժնըված էին, մէկմէկու անհնարին թշնամի. ան երկիրներուն մէջն ալ ուր որ հաշտութիւն խաղաղութիւն էր եղած՝ կառավարութիւնը հաստատված՝ անկախ ըլլալնին ճանչցըրված՝ միջի Ֆրամասօնները նորէնոր ապստամբութիւններ կըհանէին, դաւաճանութիւն մատնութիւն կընէին.

Պօնափարթէին առած իշխանութիւնները Վենետիկեցւոց.

1797.

Երբոր պօնաբառդէն նեղը ինկալ սկսաւ դիռօլօյին դիէրը՝ մտածելով թէ որ իրեն ետ քաշվիլ մը հարկ ըլլար՝ վենետիկին ասանկ զինեալ կենալը կընար իր կռնակէն իրեն վտանգաւոր ըլլալ, բռնադատել սկըսաւ իր զէնքը վար ձգելու. ապրիլի 9 իր թիկնապահին (սիլիհտարին) որ՝ ժիւնօ կըսվէր՝ երկու թուղթ տըրվավ անձամբ տանելու, մէյմը վենետիկի տօժին որ մենծէրնին էր, մէյմընալ հոն եղած Ֆրանսայի դեսպանին որ կըսվէր լալըման. Ժիւնօն 13ին գիշերանց հասաւ վենետիկ որ աւագ եշէ էր. 14ին կանուխ առաւօտվանց բէզաւօին հետ տեսնըվելով հասկըցուց որ՝ տօժին գրված թուղթը ինքը անձամբ պիտոր կարդար իր ժողովքին առջին 24 ժամ միայն ատեն տալով պխելու. ասանկալ լալըմանը կուզէր, բայց բէզաւօն վենետիկին սո-

վարուճը մեծցընելով չթողուց․ Լայնմանքին
Թուղթին մէջը աս խօսքերս գրած էր
պատմաբանագէն․ “Վերջապէս Հասկըցուեցաւ
„ որ՝ վենետիկին ասանկ ոտքի վրայ
„ ելլալու զինուած կենալու միտքը՝ Ֆրանսըզին
„ զօրաց կռնակը կարևոր է եղեր․ առաջ
„ ես չէի հասկընար՝ ինչպէս պէտք կամէն
„ որ վենետիկի ամմէն քաղաքըներուն
„ մէջ կուրօրէն յարեալքը վենետիկի տէրութեն՝
„ առջինը ըլլայ անոր դէմ ապըստամբելու․
„ չէիրալ հասկընար աս պզտիկ
„ ապստամբութիւնը զսպելու համար ինչու
„ պէտք ըլլայ 25 հազար մարդ ոտքի վրայ
„ հանելի․ ինչու ալ բէզառօն չուզենայ Ֆրանսըզի
„ հանրապետութեն միջնորդ ըլլալը աս
„ ապստամբած քաղաքըները խաղաղցընելու
„ համար, երբոր ես աս բանս իրեն առաջարկեցի
„ կօալիցիայի մէջ։ Ապստամբած
„ քաղաքըներուն դատաւորները երբոր
„ կըսեն թէ քննուն ըրինք հասկըցանք որ
„ Ֆրանսըզները պատճառ եղերեն․ ասանք
„ ամմէնն ալ մէկ հնարքմընեն վենետիկի
„ Աւտեանին ըրած նեղութիւնները արդար
„ ցըցընելու․ անիկայ կարծելով որ ես քարինթիային
„ նեղ տեղվանքը բռնըված ըլլալով՝
„ կարօլոս իշխաննալ դիմացես ունենալովս՝
„ աղէկ առեն սեպեց իրեն ուրակները
„ խարդախութիւնները բանեցընելու,
„ որուն օրինակ մը ունեցած չէինք
„ ըլլար՝ թէ որ պատմութիւնը մեզի սորվեցուցած
„ չըլլար Ը․ կարոլոսին ըրածները, ու
„ Մէծիկեային իշխանին ըրած ջարդը․ Վե-

„ նետիկցիք հռոմայեցոցմէ Ճարմայինէ դատը
„ վերցան այն ատենը բանն պաշարել որ ա-
„ տենն որ մեր զինուորները զբաղեալ ըլ-
„ լան , բայց արգելքը անոնցմէ աւելի հան-
„ գիստ պիտոր մնան : Թէև ինչեր ըրին վե-
„ նետիկցիք մեզի դէմ հոս շարքեմ : ա. վե-
„ նետիկի նաւ մը Ֆրանսացի Ֆուխաթայի
„ վրայ վազեց վնասեց , որ զի Նեմցէի նա-
„ ւերուն խումբը պաշտպանէ : բ. զանթա
„ եղած Ֆրանսացի քօնսօլին տունը երեցին ,
„ Ֆրանսացի գործակալին վրայ վազեցին .
„ վենետիկին կառավարութիւնը բան մը չխօ-
„ սեցաւ հանդիստ սրտով տեսաւ ասոնք :
„ գ. տասը հազար գեղացիք որ զինեալ կե-
„ ցերեն Թօշակ կառնեն վենետիկի տէրու-
„ Թենէն՝ 50 Ֆրանսացիէն աւելի սպաննեցին
„ այն Ճամփուն վրայ որ Միլանէն Պէռկամօ
„ կըտանի . դ. Վէռօնա դուէվլիղ բառովա
„ քաղաքները լեցուցերէ իր զօրքով ամ-
„ մէնն ալ զինեալ , բէզաւօին խստամանը
„ դէմ որ վենետիկին մեծ Սալիթօն է : ե.
„ ով որ Ֆրանսային կօգնէ՝ կըբռնեն բան-
„ տը կըդնեն , իսկ Նեմցէի գործակալնե-
„ րուն վրայ սէր կըցըցընեն , աւազակնե-
„ րուն վրայ գլուխ կըդնեն : զ. ամէն տե-
„ ղէն լըսուած ձայնը աս է որ Ֆրանսացիները
„ սպաննենք . ամէն տեղ քարոզիչներ ու-
„ նի Ֆրանսային դէմ ժողովուրդը կատղե-
„ ցընելու : է. անանկէնէ էտուի բանին աս
„ կըցըցընէ որ մենք ծեծի մէջ ենք եղեր
„ վենետիկին հետ . անիկայ անանկ աղէկ
„ գիտակ միջոցներ բանեցընել որ՝ դըրսէն չե-

„ հաւնիլ կըցըցընէ գեղացոց ըրածներուն
„ վրայ․ իսկ գործքով խնքը զէնք ու վճարք
„ կուտայ անոնց։ Հիմա ասոնցմէ մէկ որոշ
„ պլան մը ունէ․ 12 ժամու մէջ թող պլան
„ տան, արդեօք մենք խաղաղութե̃ մէջ ենք
„ թէ ծեծի մէջ․ թէ որ ծեծի մէջ ենք ը-
„ սեն, շուտ մը դուն դուրս ելլիր վենետի-
„ կէն, թէ որ խաղաղութե̃ մէջ ենք ըսեն,
„ աս բաներս պահանջէ իրենցմէ։ ա̃․ Ամ-
„ մէն մարդ որ յանցաւոր չէ, միայն կար-
„ ծիքի համար՝ Ֆրանսզներուն սէր ցըց-
„ նելուն համար բանտը դրված է՝ բոլորո-
„ վին ազատ թողվի։ բ̃․ ինչ զօրք որ կան
„ ցամաքի քաղքըներուն մէջ՝ թող դուրս
„ ելլան, միայն սովորական պահապան զօր-
„ քը մնան ինչպէս որ վեց ամիս առաջ կե-
„ ցերէին։ գ̃․ ամմէն գեղացոց վրայէն զէն-
„ քերը թող վերցընեն ինչպէս որ էին ա-
„ միս մը առաջ։ դ̃․ վենետիկին ատեանը
„ հոգ տանի որ ցամաքին վրայալ խաղաղ
„ պահէ ժողովուրդը, իր հոգը միայն վե-
„ նետիկի լճին վրայ չըլլայ։ ե̃․ պէռկա-
„ մօյի ու պրեշշայի խռովութե̃ը համար ինչ-
„ պէս խօսերեմ բէզշառօյին հետ կառա-
„ ջարկեմ որ Ֆրանսզին հանրպետութե̃ը միջ-
„ նորդ ըլլայ, ամմէն բանը առջի կացութե̃ը
„ մէջ մնցընէ։ զ̃․ զանթայի քօնսօլին տու-
„ նը երօզները պատժըվին․ երված տուն-
„ նալ վենետիկի խարճովը թող շինվի։ է̃․
„ ան նաւապէտը որ Ֆրանսզի Ֆուխաթայ-
„ ին վրայ կրակ ըրավ՝ թող պատժըվի․
„ ինչպալ որ կաժէին նեմցերին նաւերը որոնք

„ վենետիկցին պաշտպանեց իր չէզոքութիւնը
„ դէմ՝ թող վճարէ „ ։

Ասոնք մտադրող մարդ մը կարդալով՝ զարմանայ պիտոր պօնաբառդէին վարպետութեանը վրայ՝ թէ ինչէր կըգտնայ ծեծ քանալու. անանկ տէրութեան հետ որ հոգւով մարմնով աշխատեցաւ ծեծ չըքանալու. ապրուստալ ըստակալ տըվաւ Փրանսզին՝ սակայն ինքը յանցաւոր եղաւ. ինքը գանկտիընինի Փրանսզին վրը՝ Փրանսզը կըգանկտի իր վրայ (1). սա կըցըցընէ որ պօնաբառդէն մինակ պատերազմական մարդ չէր՝ այլ նաև կենցաղագէտ ։ Բայց գրածներուն մէջը ստախօսութիւն շատ. ինչպէս որ սուտ է 10 հազար զօրք ոտքի վրայ հանելը վճարք տալով պէռկամօի սահմանին մէջ։ Փրանսըզի Փուխաթային վրայ կրակ ընելը սա պատճառով եղած էր որ՝ մէկ վենետիկի պէյլիկ նաւ մը երկու խափախով 64 թօփ քաշօղ՝ նեմցեի վաճառականի նաւեր կըտանէր. երբ որ ասոնք ռօվինեօին ծովեզերքին առջին էին հասած՝ սիպիլլա անունով Փրանսզ նաւապետ մը իր զինեալ նաւերով ասոնց վրայ յարձըկեցաւ. վենետիկին նաւը ասիկայ չէզոքութեան դէմ բան սեպելով՝ կրակ ըրաւ Փրանսզին վրը փախուց։ Աս լալըմանին թուղթը կարդալէն ետև՝ սավինեըրուն խորամանկութիւնը անանկ ըրաւ որ՝ վերոյիշեալ ծիւնանը Մարկոսին մէջ աւուրն ապրիլի 15 որ աւագ շաբաթ էր. ատիկայ առաջ. եկաւ մէկ համարձակուն մը ատենին քովը նստաւ. եւ ետքը ոտքի վրայ ելլելով բարձր ձայնով կարդաց պաշտօնագրին թուղթը՝ որ ասանկ կը գրէր ատենին։

---

(1) Հէր քիմէ էյլիկ էտէրսէն, սագըն քէնտինի
անտան ,
զիրա սանայ տիւշման պուլունմազ եաքըն
անտան ։

« Վենետիկին ժողովուրդը ամէնքն ցամաքը·
» տեղը զէնք առած ձեռուընին՝ Ֆրանսըզ-
» ներուն մեռնիլը կը փնտռէին մինչ քաղա-
» քին. ամէնքն գեղացիները որոնց դուն
» զէնք ու թոշակ տուիր՝ իմ զօրքերս հա-
» լիւրներով ապանեցին. աս գեղացինե-
» րուն մեռնալը զէնք առնելը դուն տաք
» կըհամնես, դըրամով չըհաւնիլ կըցըցը-
» նես։ Կըհաւատամ թէ՝ ան ատենները որ
» ես գերմանիայի արտին մէջը հեռուցեր կե-
» ցերեմ՝ չեմ տեսնար, չեմ կրնար Ֆրան-
» սըզի ժողովուրդին պատիւը տեղը դնել,
» ան ժողովրդին պատիւը՝ որ ամէնքն աշ-
» խըրհքին մէջ առջինն է. դուն կըհաւա-
» տաս որ ես թող տամ իտալիայի մէջ ե-
» ղած Ֆրանսըզ զօրացը քաշել տալ անճար-
» դըր որ դուն կըգըրգըռես։ Ես իմ ազգա-
» ներուս արեան վրէժը պէտք է որ առ-
» նեմ. մէկ Ֆրանսացի զինուոր մը չըկայ որ՝
» ասանկ աղէկ վըրէժխնդրութի իրեն յանձ-
» նըրածին պէս՝ կըրկնապատիկ եռապատիկ
» չըվըճարընէ իրեն քաջասրտութիւնը իրեն ու-
» ժը։ Փոխանակ մեր առատաձեռն վար-
» մունքին որ ցըցուցինք վենետիկցոց մէ՝
» նա էր հատուցումը որ վենետիկին Մա-
» նինը ըրաւ աւելի ցած աւելի խայտառակ

„ գործքերով։ Հիմա իմ Թիկնապահս (ակ-
„ լիհատարս) քեզի Թղթաբեր խրկեցի, կամ
„ ծեծ կամ խաղաղութի. Թէ որ դուն շուտ
„ մը չարձըկես զօրքդ, Թէ որ չիքունես չի-
„ յանձնես իմ ձեռքս ան մարդասպաննե-
„ րը՝ ծեծը բացված է գիտցիր։ Ու երկ-
„ րիդ մէջը Թշնամի մը չիկայ որ քեզի չա-
„ րիք ապառնայ. աս սուտ վախերը դուն
„ քու գլխէդ կըհանես կըհնարես, ով գի-
„ տցես արդարացընես Փրանսզլին դէմ
„ զօրք ժողվելդ՝ որոնք 24 ժամու մէջ պի-
„ տոր ցիրուցան ըլլան. մի կարծեր մենք
„ հիմա Ը. կարոլոսի ատենը չենք։ Թէ որ
„ դուն Փրանսայի մուքին դէմ իս ծեծ բա-
„ նալու պիտոր հարկադրես, մի կարծեր
„ որ Փրանսզլին զօրքը քուկին աւազակ զօր-
„ քիդ պէս ոտքի տակ պիտոր առնեն ան-
„ մեղ ժողովրդեան արտերը գետինները կո-
„ խեն. ես պիտոր պաշտպան ըլլամ ան ժո-
„ ղովրդեան. անոնքալ օր մը պիտոր օրհ-
„ նեն իսալ, Փրանսզլին ըրած պատուԹի-
„ ներնալ, որ հարկ կըլլայ ընելու քու բռնա-
„ նաւոր կառավարութենեդ խալըսցընելու
„ համար „ ։

Բայց հիմա աս կերպ խօսվածքը լսելով ան վախկոտ մամամածակ սեպուհները՝ ինչ ահու դողի մէջ ընկան, չորս դինին ջուր կտրեցաւ. Թուղթին ձայննալ դուրս ելլալով ամմէն ժողովրդին ականջը հասաւ. մեզ ամմէնքսալ սաստիկ վախի մէջ ձգեց, մէկ սև սուգ զատիկ մը եղավ մեզի համար, մէկին բերանը չէր բացվեր. աս էր մէկ հր-

Նաւըք մը որ պօմպարտաւդէն միշտ կըրանեցընէր , իրմէ առաջ իր վախը խըրկել ։ Մտածեց Լոեանը որ ատոր դէմ դրել ան առենը կըլլար՝ երբոր առաջուցմէ զինեալ կեցած ըլլային , ցամաքը եղած քաղքըներնալ իր ձեռքը մնացած ըլլային . Հիմա ծեծած փեթթած հաւի պէս մը մնալով ինչպէս դէմ դնէր Ֆրանսազին . աս մտածելով որոշեց իր սովորութեը կեօրէ խաղաղութէ ալնին դրել պօնաբարտէին , խոստանալով իր ուզածները ընելու . մէկալ դիմացէն ուրիշ սեպուհներ կըհասկըցընէին որ՝ պօնապարդէին ուզածը ընել՝ ըսել էր տէրութինին իրեն ձեռքը տալ . Թէ որ ցամաքը վերև ներքև էր եղած՝ վէնետիկ քաղաքն ու իր լիճը ամմէն դիմացէն զինեալ էր , կըրնային աղէկ դէմ դնել դիմանալ . չէնէ՝ պարապ տեղը կըլլար աւչափ ըրած խարճերնին՝ աւչափ աշխատանքնին ։ Լսոր մը շատ հակաճառութին ըլլալէն ետև մէջերնին՝ երբոր բանը վիճակ ձգելու եկաւ 156 վիճակ ելաւ առջի կարծիքով . խոստացան ուզածը ընելու . երկու սեպուհալ պատուիրակ խըրկեցին պօնաբարդէին՝ ցամաքը խաղաղցընելու . ասոնք էին Ֆրանչէսքօ Տօնա՛ ու Լէօնարտօ Ճիւստինեան ։

Ֆրանսզներուն ըրած Ոտնձգութիւնը Վենետիկի դէմ.

1797 .

Աս ատեն որ պօնապառդէն ատանկ կը խօսէր՝ ցամաքը եղած Ֆրանսզ զօրապետները թշնամութիւն կընէին վենետիկին քաղաքները առնելով սալօն մինչ վէռօնան՝ որոնց վրայ վերը պատմեցինք ։ Մէկ ուրիշ արտառոց դիպուածմըն ալ ծովուն դիհացէն փրթաւ. վենետիկին Ատեանը առաջուցմէ 1796 յուլիսի 7 վճռած ունէր, օտար տէրութեանց զինեալ նաւ մը թող չըտալ վենետիկին լճը կամ նաւահանգիստը մտնալու, ու տարի 1797 ապրիլի մէջ զինեալ նաւեր առանց դրօշակի կերթային կուգային վենետիկի առջին եղած խորունկ ծովը. ուրիշ նաւերալ կերևնային լեցուն զօրքով։ Ապրիլի 20 իրիկուան 11 ժամուն 3 դռապաքօլօ ըսուած նաւեր զինեալ՝ յաջող հով գտնալով սկսան գալ մտնալ վենետիկին նաւահանգըստին ան բերանը՝ ուր մէկ դին Ս. նիկողոս ըսուած բերդն է՝ մէկալ դին Ս. անդրէաս. բերդին իշխող մեծը որ կըսուէր դոմինիկոս բիցցամանօ երկու նաւակ խըրկեց, ատոնք գացին առջի եկօղ նաւուն որ Ֆրանսզի դրօշակ բացերէր՝ հասկըցուցին ինչ արգելք որ կար. ատանկալ ըսին անցած ամիսները 7 ինկիլիզի Ֆըրկաթա ներս կուզէին մտնալ՝ մենք թող չըտուինք։ Բայց մէջի եղօղ Ֆրանսզները ամենևին մտիկ չըընելով պինեցին յանդգնութը . մինչ ամենքն բռնութեն դէմ ընելով պէտք է որ ներս մտնանք . ան ատենը բիցցամանօն նշան տրվավ հոն եղած իր չէքտիրմներուն պատրաստ կենալ . երկու թօփ նետեց ետեւէն եկող երկու նաւերուն վրայ ոչ զի կենան . առջի եկող նաւը անկէց վախնալու կենալուն տեղը՝ չիփ շիտակ եկաւ մտաւ , ուր որ պարութէ բաներ կըշինեն մօտիկ երկաթ ձգեց . թօփերով նետեց հոն գտնըվող ֆիլուքայի մը վրայ որ ան տեղին պահապանն էր . ան ատենը վենետիկի նաւերնալ բերդերնալ ֆրանսզին վրայ թօփ նետել սկըսան : Վիսքօվիչ նաւապետնալ իր չէքտիրմը խորվաթներովը ան նաւուն վրայ գընաց . թուրքեր ձեռվընին նաւը մտաւ ան ատենն որ՝ մէջի եղող ֆրանսզ նաւապետը լօժիէ անուն կրակ տալու մըտ էր իր ձեպխանէին . վիսքօվիչը լօժիէնալ իր գըրագիրնալ թըրով զարկաւ սպաննեց , նաւնալ առաւ , որ ունէր 8 թօփ , շատալ զէնք ու ձէպխանէ վերը պատրաստ դըրած , յայտնի նշան թշնամութե . նաւուն անունալ դըրված էր Լիպուլյան ազատող : Վենետիկի խորվաթներէն 5 հոգի զարնըվեցան , ֆրանսըզներէն 5 հոգի մեռան . 8 զարնըվեցան . ամենքը 39 հոգի գերի բռնըվեցան . զարնըվածներուն մէջը գտան մէկ քիօձացի մը՝ որ քաղաք է տեղը վենետիկէն 40 մղոն հեռու՝ իրենց նաւուն մէջը առերէին բըռնութ մահ սպառնալով ոչ զի առաջնորդըլլայ վենետիկին նաւահանգիստը խօթելու զիրենք ։ Աս Թօփերուն ու խըռվաթներուն ձայները՝ որ քանի ընկըղներկէն եռաերկան ատեն Կեցցէ Ս. Մարկոս կըկանչէին, եղավ եկող վախը որ մեր վրայ տիրեց գիշեր ատեն, հասկըցվեցաւ որ մէկ դէշ միտք մը կայ վենետիկին վրայ ։

Երրորդ վախմընալ ընկաւ ցամաքի դիրացէն՝ ուր Ֆրանսազները օրէօր դէպ 'ի վենետիկին լէճը կուգային պաշարելու՝ որոնց զօրապետն էր պառաւակվէյ Հիլիէ ․ բայց ան ատենը ծեծի նշան մը չիտալով այլ վենետիկի հիւրընկալութե վրայ ապաւինելով. ապրիլի 29 վենետիկ եկավ․ բեղաւօն գընաց ան զօրապետին հետ խօսաթելու՝ բայց մէկ պտուղ մը չելավ ։ Ապրիլի 30 ժամ. իբր 10 յանկարծ չորս ձիաւոր Ֆրանսազ երեցան Ֆուզինային կամուրջին վրայ ․ առջինը տեսածին պէս վենետիկի զինուոր մը թուր հանեց վրան վազելու ․ ուրիշ վենետիկի զինուորներնալ որ 6 էին՝ վրանին տապանճաներ սկսեցին ; Ֆրանսազները ետ քաշվեցան ․ բայց ետքը տեսնալով որ Ֆըրանսազները կըշատնան՝ վենետիկին զինուորները իրենց նաւակներուն մէջը փախան ․ Ֆրանսազները ինչպէս ծովեզերքը եկան , Թօփ նետեցին վենետիկի նաւերուն վրայ , առաջ պզտիկ ետքը մեծ Թօփեր իբր 40 հեղ ․ վենետիկցիներնալ շուտ մը Թօփով պխեցին անմէն հեղուն ։ Իրաւ մարդ մը չիմեռավեցաւ , բայց քաղքըցոց վախը կասկածը հաստատվեցաւ ․ ամմէնքնալ հասկըցանք որ քանի յայտնի ծեծի պատկեցաւ ,

ծրտագողը եղեւցաւ։ Մասն զի պօնտրըաւդէն վէռօնայի մէջ եղած թշնամութի՟ը նաև լօժէին մահը լսելէն ետև խիստ տաքցերէր. ատոնք աղէկ առիթ սեպելով որոշեց մտքին դրածը ընել. որ էր վենետիկը առնել ետքը կայսեր տալ. անոր համար երկու վերոյիշեալ պատուիրակներուն թող չտալով իրեն հետ տեսնուելու՝ իրենց աս թուղթը գրեց ։ « Ես բարկանալով
» կարդացի պարոններ ան թուղթը որ դուք
» գրերէիք լօժէին սպաննուելուն վրայ. աս
» փորձանքին մեծութի՟ը դուք աւելի սաստ-
» կացուցիք տօպրակ մը սուտերով որ ձեր
» Ստեանը չինէր կարկըտերէ զինքը ար-
» դարացընելու համար, որուն օրինակը
» չիկայ հիմակուան ազգաց տարեգրութեանց
» մէջ։ Հիմա դուքալ Ստեաննիդալ Փր-
» րանսըզի արիւնով պղշտըրկված ըլլալով ես
» ձեզ չեմ կրնար ընդունիլ. երբոր դուք
» իմ ձեռքս յանձնէք նաւերուն խափու-
» տանան որ կրակ ընել հրամմեց, սասան-
», կալ երբոր յանձնէք բերդակալը (տիզ-
» տարը) ու սահմանադէտ դատաւորները՝
» որոնց ձեռքն է վենետիկին բարեկարգու-
» թի՟ը, ան ատենը լսեմ ձեր արդարացը-
նելը (1)։

Վենետիկին Սավինները աս բօթը լսելով

---

(1) Կէլ էյ նեսիմի սապա խատտիեարանէն նէ խապէր,
կէլլմի ղաֆլէյի միւշկիպարանէն նէ խապէր։
Շեմի զիւլֆինէ սմասէ տիր մէշամէ իւմիտ,
նէ կէօնէ Ճիւմհիւշի վար. բուզիկեարանէն նէ խապէր։

պատուիրակներուն գրած թղթերէն հասկընալով որ պօնաբարդէին միտքը փոխել է վենետիկին կառավարութիւնը, որոշեցին ասկեց ետքը Ատեանը չիժողվել, և ոչ անոր վճիռները դատաստանը բռնել բանի տեղ անցընել, հապա տօժին առանձին խուցը մէկ խորհուրդ մը սահմանեցին. անով վճռեցին մեծ կառավարուն բաները ընել՝ որ խիստ դէմ բան էր հին վենետիկի կառավարութեան. որոշեցինալ որ իրենց մեծ ժողովը ժողվել տան. ան ժողովքին հասկըցընեն վենետիկին խեղճ կացութիւնը՝ պօնաբարդէին միտքը: Ուէ ով ըլլայ ժողովին հասկըցընօղ՝ զաքարիա վալառէսսօին ըսելովը որոշեցին որ տօժը հասկըցընէ, որովհետև ունէր արտունութի առաջարկելու: Աս խորհուրդները ընելնինի խորունկ գիշերվան ատեն՝ մէյմընալ յանկարծ մէկը թուղթ բերաւ արտորնօք, որ թոմաս քօնտուլմէռը գրեր էր նաւերուն մէջէն՝ թէ Ֆրանսզները Ֆուզինա եկած կաշխատին մարտկոցներ (թապեաներ) կըշինեն. Ֆչլիներու վրայ սալեր շինելով զօրք թափել կուզեն վենետիկ. ես պատրաստ եմ թօփատելով անոնք ավրել, բայց առաջ կըսպասեմ ձեր Սավլիներուդ կամքը իմանալ:

Աս բօթը անհնարին վախի մէջ ձգեց ամմէն ժողովականքը աւելի տօժը. մեծ վէճ ելավ մէջերնին. Սավլիներէն երկուքը կըպընդէին շուտ մը անձնատուր ըլլալու՝ Ֆըրանսզին յանձնելու ք՟ղքը. մէկալնոնք պատասխանեցին մեր տանտանը պաշտպանել վճռած ըլլալով մենք չենք կրնար առ ճամփէն դուրս բան մը ընելու . անանելով ապրօպրեցին քօնսուլմէջուին կամ Թօփով պաշտպանել՝ կամ հեռեկերնեին զինադուլ մը ընել՝ ինչպես որ իրենք պօնաբառդեին հետ խօրաթելով բանի մը պարկերնեն ։ Հին բեզարօն աչքեն արցունք թափելով ըսաւ ։ Իմ հայրենիքս լմնցաւ . ասկից ետքը ես չեմ կրնար անոր մէկ օգնութի մը ընելու . մարդ եղողին ամմէն աշխարհ իր հայրենիքն է . ես ըզվիցցեռա կելլամ կերթամ .

Պօնա բառդէին հանած Նաւաշինը ծեծէ համար Վենետիկի վրայ .

1797 .

Մայիսի 1 վենետիկցոց մեծ ժողովը ժողովվեցաւ որ ինչպէս հիմա բանի մը մէջ չէր խառնըված . պալատին (սէրայլին) բոլորտիքը զինուորներ շարվեցան Թօփերով , վառված ֆիթիլով , շատաւ Թերօսանեցիք Թիւֆէնկներով . հաւատարիմ խրվաթներու զինված կեցան որ զաքարիայ վանքին դուռը . ամմէն քաղքըցիք պատճառը չիգիտնալով վախի մէջ ընկած շունչերնին բռնըված տարակուսած կեցեր էին ։ Ամմէն բանը կընէին ֆրանսայի գլին եղող սեպուհները , իժիր ձայն հանելով թէ մէկ դաղտուկ միաբանութի մը կայ մեծերը ջարդելու . ասիկայ տատամնայական գիւտ մընէր սուտ ամենուն, բայց իրենց բանին աղէկ ծառայեց ։ Սովորութիւնը կեօրէ երդում ընելէն ետև ծածուկ պահելու ինչ որ կը խօսին, լուինձի մանին տօժը՝ որ դաշտուկ մամածակ մարդ մը ըլլալով անյարմար գըլուխ ըլլալու՝ յանձն առներէր ժողովին առաջարկելու, դեղնած երեսով արցունք Թափելով պատմեց ան առեւնվան կացուԹիւնը. առաջարկեց երկու պատուիրակ խրկել պռնաբարադէին որ երԹան խօրաԹեն հիմակվան կառավարութեն եղանակը փոխելու ։ Լսածնին այս մէկ առնկալի ըլլուն մը տիրեց ամմէնուն վրայ ան մեծ տիվանխանէին մէջը. ետքը վիճակ ձգել սկսան. 598 հոգի ընդունեցան. 14 հոգի անտարբեր մնացին, 7 հոգի չընդունեցան ։ Ջօժը հասկընալով որ բէղառօն վենետիկէն դուրս էր գացեր՝ անոր տեղը ընտրեց պետրոս տօնամ սեպուհը՝ որ Փրանսըի դէն եղօղնէրուն գլխաւորն էր, ան զի Փրանսըի դեսպանին հետ խօրաԹէ առ բանիս վրայ. Սավլինէրնալ գրեցին ըՃին վերատեսուչին որ ամենէն իրեն գլխաւորնէրուն ասյօպրէ, Թշնամութիւն մը չընեն, որչափ կարելի է զգուշանան ։

Նըրբոր առՋի խրկած վենետիկին պատուիրակնէրը դառնալու եղան՝ պռնաբարադէն առանց սպասելու Փրանսըի տէրուԹ հրամանին ինչպէս որ ինքը խոստացերէր սպասելու՝ սաանկ յայտարար Թուղթ հանեց ծեծկըռվելու վենետիկի դէմ իբր Թէ դարձքով չէր ծեծկըռված ։

Հինգերորդ տարին Փրանսայի հասարակապետութեան մի
և անբաժանելի. Պօնաբարդէ զօրագլուխ Իտա-
լիայի բանակին. նոր եղանակին 1797 մայիսի 1:
Յայտարարութիւն:

« Երբոր Փրանսըզին բանակը Շդիրիայի
» կապաններու (պօղազներու) մէջ կը գըտ-
» նըվէր քիչ մը զօրք իր ետևէն թողլով Ի-
» տալիայի մէջ՝ նայէ ինչ ըրավ վենետիկին
» կառավարութիւնը. աւագ շաբթը իրեն յար-
» մար տեսնելով 40 հազար գեղա-
» ցիներ ոտքի վրայ հանեց զինեալ. 10
» գունդ ալ խորվաթներու հանելով աս դիս
» ան դին կեցուց, որ չի կարէ հաղորդակ-
» ցութիւնը որ մեր բանակէն ու Իտալիա ե-
» ղած Փրանսայ քիչվոր զօրացը հետ կար.
» շատ Ճէպխանէ թօփ թիւֆէնկ խրկեց
» ասոնք զինելու համար. անոնք որ Փրան-
» սըզներուն աղէկ ըսուելուն ըրին ամէնը-
» նալ բռնեց. անոնք որ Փրանսըզի թշնամի
» էին՝ աղէկութիւն ըրավ: Վենետիկին խաչ-
» վէները ամէն տեղ Փրանսըզներուն վրայ
» գէշ խօսիլ տալ, նախատելով Ճիաքօպին,
» Լըրփայապան, Լնած կոչել տալ. անանկ
» որ հարկ եղավ Փրանսըզներուն վենետի-
» կէն դուրս ելլալ, դուրս ելլալնուն պէս
» արգելեց նէրս մտնալ: Պատովայի վի-
» չէնցայի վէռօնայի ժղ̃վրդեան նէֆրէմ
» Փէրման խրկեց յանկարծ Փրանսըզները
» ջարդելու. ինչվան վենետիկցի հազարա-
» պետներուն բերանն է ընկած թէ ան

„ խօսքն որ իդալիան միշտ գերեզման է ե֊
„ ղած կըսեն Ֆրանսզներու՝ վենետիկին ա֊
„ ռիւծը պիտոր լմնցընէ սպաննելով ։ Քա֊
„ հանայները ամպիոններէն Ֆրանսզի դէմ
„ ելլալ կըքարոզեն . իսկ վենետիկի երկրին
„ քահանայները յայտ է որ միայն ան բա֊
„ նը կըքարոզեն՝ ինչ որ իրենց կառավա֊
„ րօղքը կապսպրեն ։ Նախատական գրքեր
„ հանել , անզգամական գանկատներ , անա֊
„ նուն թղթեր տպել շատ քաղքըներու
„ մէջ ով զի ժողովրդեան գլուխը տաքցը֊
„ նեն Ֆրանսզներու դէմ՝ ասոնք ամմէնը
„ ըրին . մէկ երկրի մը մէջ՝ ուր բան մը չեն
„ կրնար տպել ինչվան որ իրենց Ատեանը
„ չիհրամէ . մէկ Ատեան մը մէկ կառավա֊
„ րութիւն մը որչափ որ սոսկալի՝ այնչափալ
„ ատելի ։

„ Աս կառավարութեն մօքին կեօրէ յաջողե֊
„ ցաւ ամմէն բան . Ֆրանսզներուն արիւ֊
„ նը ամմէն տեղ քալեց . ամմէն ճամփուն
„ վրայ արգելվեցան Ֆրանսզներուն թըղ֊
„ թաբերները . արգելվեցան ան բաները
„ տանելու որ իրենց բանակին կըվերաբե֊
„ րէին ։ Պատուայի մէջ մէկ գնդապետ մը
„ երկուքալ ուրիշ Ֆրանսզ սպաննեցին .
„ ան ճամփըներուն վրայ որ մանթուայէն
„ լէնեակօ կըտանի , քասսանօէն վէռօնա ,
„ 200 Ֆրանսզէն աւելի մեռուցին . Ֆրան֊
„ սըզի երկու գունդ ուզելով իրենց բանա֊
„ կը երթալ՝ վենետիկին մէկ գունդը քա֊
„ ռի տեղը դէմ ելլալով ասոնց թող չիտը֊
„ վալ . ծեծկըվել սկսածնին պէս՝ մեր կըր֊

„ ըրած զինուորները ճամփայ բացին զարնելով
„ անօրէն թշնամիները. ասանկ ուրիշ
„ ծեծ մըն ալ եղավ վալէճճիօ ու տէսէնզանօ
„ տեղվանքը. մեր Ֆրանսըզները
„ ամմէն տեղ քիչվոր՝ բայց աղէկ գիտէին
„ ոչինչ սեպել թշնամիներուն բազմութիւնը
„ որոնք աւազակներու ժողով մըն էին. Վէռօնայի
„ մէջ զանկակ զարնելով ժողվըվեցան
„ Ֆրանսըզները ջարդեցին. չխըղճացին
„ ոչ հիւանդներու, ոչ նոր ողջընցօղներու՝
„ որ ճամփու վրայ կըքալէին.
„ տասնցմէ շատը ատիճէ գետը ձգեցին,
„ 400 Ֆրանսըզէն աւելի կոտորեցին. ութը
„ օր վէռօնային իրեք բերդերը պաշարած
„ բռնեցին վենետիկցիք, մարտկոցներուն
„ մէջ եղած թօփերը՝ վր̄ վազելով առին,
„ ամմէն տեղ կրակ ըրին. բայց ուրիշ Ֆըրանսըզ
„ զօրք դուրսէն վրայ հասնելով ասոնք
„ կոտորեց. 3 հազար վենետիկցի զօրք
„ գերի ըրաւ իրենց շատ զօրապետներով։
„ Օանթայի մէջ Ֆրանսըզ քօնսօլին տունը
„ նըրեցին. վենետիկի պէյլիկ նաւ մը իր
„ պաշտպանութիւնը տակ առնելով նեմցէի
„ վաճառականի նաւեր՝ շատ թօփ նետեց
„ Ֆրանսըզի Ֆռխաթային դէմ որ ճամփան
„ պատահեց. Ֆրանսըզին ան նաւը որ կըսվէր
„ Իտալիան ազատօղ. 3. 4 պզտիկ թօփ
„ ունեցող, 40ալ հոգի, վենետիկի նաւահանգստին
„ մէջը ծովը ընկղմեցին. Լօժիէ
„ նաւապետը պատուական երիտասարդը
„ տեսնալով որ բերդէն ու չէքտիրիէն կրակ
„ կընեն վրան՝ իր մարդիկը ամպարը խօ-

„ Թելով մինակ ինքը կըմնայ վերը , ոմն. զի
„ խօսք հասկըցընէ ան աւազակներուն Թա-
„ ղուլ իրենց կատաղութիւնը , բայց հոն զար-
„ կին մեռուցին . իր մարդիկը ծովը կընետ-
„ վին որոնք զի լողալով փախչին , ասոնցալ
„ 6 շալուփա ետեւնին իյնալով սուրելով
„ սպաննեցին . ասոնցմէ մէկը բերդին ցա-
„ մաքը կըհասնի շատ տեղէն զարնըրված
„ արիւնլըւայ՝ բայց բերդականը հոն ձեռ-
„ քը կըկտրէ ։

„ Հիմա ես աս չարութիւնները տեսնալով կը-
„ հրամմեմ մեր դեսպանին դուրս ելլալ
„ վենետիկէն . ցամաքի վր̅ եղած մեր զօր-
„ ծակալներնալ 24 ժամու մէջ Թո՛ղ դուրս
„ ելլան . կըհրամմեմ զօրապետներուսալ որ
„ վենետիկի զօրացը հետ Թշնամիի պէս
„ վարվին . ցամաքը եղած ամմէն քաղքը-
„ ներու մէջ սուրբ Մարկոսի առիւծը վար
„ ձգեն ։ Աղը առտորվանց ամմէնքնիդալ
„ մասնաւոր պատուէրքս կառնէք Թէ ինչ
„ պէս պիտոր զարնէք » ։

Աս գրելով պօնապառդէն արտորնօք ե-
կավ դուէվիզ . հոն նստած վենետիկին մեծ-
ծը որ կըսվէր անձէլօ Ճուստինեան քաջ
մարդ՝ պօնապառդէն բանը հասկընալով
դուէվիզցոց մեծերէն երդումն հաւատար-
մութեան առնելով հնազանդ մնալու վենետի-
կի տէրութեան՝ Ճամբայ ելավ վենետիկ քա-
ղաքը երթալու ։ Երբոր մառկէռս հա-
սաւ՝ զարմացաւ իրմէ առաջ հոն տեսնա-
լով պօնապառդէն որ իրեն միշտ մտերմութեա
երթալ ցըցուցերէր . հոն էրին երկու պա-

ուիրակներնալ տօնան ու Ճուստինեան․ պատՃառն որ՝ ասոնք առջի գիշերը Վենետիկ հասած ըլլալով, Սավինէրը շուտ մը նորանց խրկեցին պօնաբառդէին քով ոմն զիրենց մեծ ժողովքին մտածածը հասկըցընեն․ ասոնց հետ մէկ տեղ Վենետիկ եկաւ Դռէվիզ եղած Ճուստինիանը, զարմացաւ որ 5 օրվան զինադուլ ըրերէին՝ ուր որ մէկ ծեծ մը չիկար։

Վենետիկին մեծ ժողովքը մայիսի 2 մտիկ դրաւ ինչ որ պօնաբառդէն կըպահանջէր, որ էր պատժել իրեք սահմանադէտ դատաւորները, լօժիէն սպաննել տըվօղը բռնել, բէզառօին գլուխը կտրել։ Պօնաբառդէնալ կըխօստանար ապսպրել իրեններուն որ ինչվան չորս օր թշնամութի մը չընեն վենետիկցոց դէմ․ ասանկ խօստացաւ բայց ան օրէրը մնացած ցամաքին տեղերնալ ապստամբեցուց որ կըսուէին պօլէզինէ, Փռիուլի, քատօռինօ, պէլլունէզէ, Փէլդռինօ, մառքա դռիվիզիանա։ Ֆրանսըզին դեսպանը 48 ժամ միջոց տըվաւ վենետիկցոց, պօնաբառդէին ուզածներուն պինը տալու․ 96 ժամալ պօնաբառդէին ականճը հասցընելու մանթուա․ Սավինէրը լսածնին պէս բիցցամանօն բռնեցին․ բէզառօին ետեւէն մարդ հանեցին բռնելու․ բայց իրեն մէկ բարեկամը միջոց մը գտնալով իրեն իմացուցած ըլլալով՝ նորէն փախաւ գնաց վիեննա, որուն նաւը առաջ հով չիգտնալով ետ էր դարձած։

Ֆրանսըզի դին եղօղ Սավինները կըմտածէէին խրվաթ զօրքն ալ վենետիկէն հեռացընելու, որոնք 11 ամիս հաւատարմութ՟բ կըպահպանէին վենետիկին լիճը. սկսան վրանին գէշ կարծիք ձգել տալ. հիմա փոխված են ք՟ղքը թալլել կուզեն ըսելով. անոր համար նոյն հրաման խրկեցին լճին մեծ վերատեսուչին որ վրանին արթուն կենայ, նայի չըլլայ որ թշնամութե՟ գործք մը ընեն, նոր խրվաթ զօրք չառնեն, ճամփայ ելած խրվաթները վենետիկ գալու՝ տեղերնին դարձընեն։ Այս օրերս հրաման տրվին ներս վենետիկ ք՟ղքը մտնալու Փրանսզ պառակվէյ զօրապետին կնկանը, երկուք ալ Փրանսըզ հազարապետներուն՝ որոնց մէկը լօժիէյին մարդիկներէն էր։

Մայիսի 4, մեծ ժողով ըրին. հոն տօժը դողդըղալով լալով առաջարկեց իրեք պատուիրակ խրկել պօնաբառդէին, որ եղան Փրանչեսքօ տօնա, լէօնառտօ ճուսդինիանի, ալվիզէ մօչէնիկօ. ասոնք երթան հասկըցընեն որ ըսավ մենք ամմէն իր ուզածները կը՟ունինք։ Ասոր վրայ վիճակ ձգելու ատենը 704 հոգի ը՟ունեցան, 15 հոգի չը՟ունեցան. 12 հոգի անտարբեր մնացին. բիցցամանօն ու իրեք սահմանադէտ դատաւորները որոնք իրենց լեզուով կըսվէին Ինգուիզիդօրի տի սդադօ՝ վճռեցին բանել կղզիի մը մէջ պահել, հասարակ դատաւորներուն ձեռքը յանձնել քննութ՟ի ընելու վրանին. ան հասարակ դատաւորներէն մէկն էր ան ատենոր Փրանչեսքօ պաթթայան, որուն չարութ՟ը աղէկ հասկըցած էին սահմանագէտ դատաւորները . Թէ որ ան ատենը պատժէին աս մարդս ինչպէս որ իրենց կերնար՝ հիմա իրենքալ վենետիկի տէրութեան ասանկ չէր ըլլար . բայց այ̃ արդարութիւնը ըրաւ կըսեն որ զիրենք աս մարդուս ձեռքը մատնեց պատժելու .

Վենետիկոյ վերջը . Ֆրանսացի զօրքը նոր իշխանական խորհուրդը .

1797 .

Առաջ գիտնալու բան է որ երկու գլխաւոր ջրանցք կայ այսինքն ծովէ ճամփայ որ ցամաքէն վենետիկ կըբերէ . մէկը Ֆուզինայի ճամփայ կըսվի . ան ճամփուն վրայ կղզի մը կայ Ս. գէորգ Ալկայի ըսված . մէկալը մէսդրայի ճամփայ կըսվի , աս ճամփուն վրայ Սբ սեկոնդոս կղզի կայ . աս երկու կղզինալ կըտեսնայինք որ Թօփերով զինուորներով երկու ամուր բերդ էին դարձուցած ։ Հիմա ասանկ ամրութ̃ ունենալէն ետև՝ Սավինները նորէնոր կըժողվէին տօժին հետ մէկ տեղ գաղտուկ ապօրինաւոր խօսակցութ̃ կըխօսէին մէջերնին . իրենց Սենատը (Ֆրանսզին կամացը դէմ սեպելով հիմակուցմէ դեռ մէկ փոփոխութ̃ մը չըրած կառավարութ̃ վրայօք) իրենք իրենցմէ ոչնչացուցերէին , բայց վախցընելու խօսքէն դուրս բան մը չէին զուրցեր . քանիալ որ կըշատնային ժողվքին մէջը՝ այնչափալ գիտես Թէ մտածելու կարողութիւնը վերցըվերեր մէջերնին · բազմութիւն ըլլալնին մէկ օգուտ մը չէր ըներ · իրենց վախը անձոռնի բաներ մտածել կուտար ։ Մէջերնէն ոմանք վախնալով որ իրենց խըրկած պատուիրակները բանը չիլմնցուցած՝ 5 օրվան զինադուլը անցած ըլլայնէ, ինչ ընեն, մտածեցին հինգերորդ օրը ուրիշ երկու պատուիրակ խրկել Ֆրանսզ պառակվէյ զօրապետին աւելի երկնցընելու համար զինադուլը · մէկը քօնտուլմէռ տեղակալը՝ մէկալը անձելօ Ճուստինիանը որ առաջ դռեվիզին մենծն էր ։ Ֆրանսզ զօրապետը յանձն չառաւ երկնցընելու · երբոր քօնտուլմէռը դառնալու եղաւ՝ Ֆրանսըզներուն հաձոյ բան ընելու համար հրամմեց իր զինեալ նաւերուն դէպ 'ի վենետիկ քաշվիլ հեռընալ, թէպէտև արդէն հեռու էին · որովհետև Ֆրանսզները մէսդռայի աշտարակին մէջն էին, իսկ զինեալ նաւերը սբ. սեկունդօս կղզին ։

Իրիկվան մայիսի 5 խորհուրդի նստան Սավինները · քօնտուլմէռ հոն ամմէն բանը վերադիր ընելով պատմեց, լսելով Ֆրանսըզները առաջ կուգան դէպ 'ի քեօձձային դին՝ ինչ պիտոր ընենք թէ որ դէպ 'ի վենետիկ քալեն · ռուցցինի անտօն որ ան ատենվան Սավիօն էր Ֆրանսզի դին եղօղ՝ երտասարդ անփորձ խենթարիւն՝ կանչվռտելով կըվախցընէր ժողովականքը թէ Ֆրանսըզները անանկ վարպետունի մը ունին որ՝ 24 ժամու մէջ գիտեն վենետիկը առնել · աս լսելով ուրիշները կըդողային, կամ դողդըղալ կըձեւացընէին ո՛չ զի ամչնալ վախցընեն Ֆրանսզներուն ձեռքը տան՝ միայն թէ ջարդըվելէն խալըսին . քօնտուլմէռ ռուսցցինիին մեծ բարեկամը հոն լուռ կեցած էր , բայց առանձին ժողովքներուն մէջ զուրցածը իժիր աս էր որ՝ մեզի անկարելի է պաշտպանելը ։ Ասանկ վախկոտներ նենգամիտներ մէկտեղ ժողվըված ըլլալով վճռեցին ըսելով՝ թէ որ Ֆրանսըզները առաջ քալելու ըլլան՝ քօնտուլմէռը նայի որ քանի մը օրվան մէջ ու քանի մը թէուր ներս մտցընէ . աս պատուէրքս առնելով քօնտուլմէռ՝ որ բոլորովին մէկ սիրտ էր եղած Սավիներուն հետ՝ ինքը եղավ հայրենեաց վերջին մատնիչը . մայիսի 5 քօնդառինի պատուիրակին հրաման մը գրեց ըսել ան բանը՝ որուն վրայ չունէր իշխանութի . այսինքն քեօճճան ու պռօնտօլօն գրեց Ֆրանսզներուն ձեռքը յանձնել , հոն եղած խըրվաթ զօրքը շուտ մը իրենց երկիրը խրկել . անկեց ետքը զինքը վախու մէջ ընկած շփոթած ցըցընելով՝ գրեց լճին վրայ եղող մեծ վերատեսուչին՝ թէ զինադուլին վերջը հասած ըլլալով կրնային Ֆըրանսզները յարձըկիլ Ֆուզինային դիացէն , ան ատենը ինքը ինչ պիտոր ընէր որ բաւական կարողութի չունէր . ասչափ ամբութի ունենալէն ետև որ վերը յիշեցինք , կըգըրէր որ չեն կրնար մէկ միջակ յարձակմանմընալ դէմ դնել . ասանկալ չեն կըրնար դէմ դնել ըսավ ինչ ամրութի որ ըրերենք Ճիւտեքքա տեղէն ըսկսված ինչվան վինեօլա կղզին. մեր մարտկոցները խիստ հեռու են կըսէր իրարմէ. օխտը բերդերը որ ցիցերու վր̃ շիներենք՝ թշնամւոյն ձեռքը կիյնան: Բայց խարդախ մարդուն սըտութիւնը ինքիր զինքը երեւան կըհանէ. ինքը կըսէ որ հերիք ուժ չունինք՝ բայց ինքն էր որ խորհուրդին մէջը արգելել տըվավ նորէն խըրվաթի զօրք բերելը, վրանին զըրպարտութի̃ ձգելով թէ փոխված են. 6 հազար խըրվաթներնալ որ վենետիկին ծովեզերքը լիտօ ըսված տեղը նոր հասեր էլերէին՝ ետ խըրկել տըվավ. քեօճճա եղածներնալ իրենց երկիրը խըրկել տըվավ. Սավինէրուն հետալ միաբան եղավ ամմէն խըրվաթները հեռըցընելու. բայց աս կտրիճ խըրվաթ զօրքն էին վենետիկցոց ամմէն ուժը: Ասոր դէմ ֆրանսզներուն ուժը կըմեծցընէր, որոնք վենետիկի լճին մեծութենը նայելով խիստ քիչվոր էին. մէկ ամրութի̃մընալ միջոցմընալ չունէին յարձակում ընելու. մինչ թէ բոլորովին անգործ կեցերէին. մառկեռա տեղը 300 խեղճ ֆըրանսզ տեսան, հետերնին մէկ թօփ մը միայն, ոչ նաւակ ունէին ոչ սալ, վախցան որ ասոնք իբր թէ ծովուն վրայ քալելով վենետիկ ք̃ղքը պիտոր գային ջարդէին. իսկ վենետիկ քաղաքը 206 նաւ ունէր զինեալ, 800 թօփ, 11 հազար խըրվաթ զօրք, 3500 իտալացի զօրք:

Մայիսի 7 արտաքոյ կարգի խորհուրդ մը ըրին ամմէն խըրվաթները հեռըցընելու, մէկմը քօնստուլմէուին խօսքին համար որ կըսէր

Թէ անկարելի է Ֆրանսացին յարձակմանը դէմ պաշտպանել, մէյմընալ Նիկողոս մօւօզինիին խօսքին համար որ կըսէր թէ՝ մենծ վտանգի մէջ ենք խրվաթները անկիրթ ու փոխված ըլլալնուն համար. 16 հազար միաբանեալներնիս մօտիկ են կըսէր քաղքին մէջէն պօռթքալու խռովու͞ն հանելու. քանի մը հոգի սկսան պնդել աղաղակել շուտ մը խրվաթները խրկելու, որոնց գլխաւորն էր Ֆրանչէսքօ պաթթայան. բայց մէջերնէն 36 հոգի միաբան կըսէին որ մենք մեզ չփոխենք, զինեալ կենանք ինչվան նայինք մեր խրկած իրեք պատուիրակները ինչպէս կըլմնցընեն բանը, աւաջուցմէ մէկ դաշնադրու͞ն մը թշնամիին հետ չըրած՝ բանը չորոշած՝ մեր զէնքը թողուլ, յայտնի վտանգի մէջ ձգել է մեզ. խրվաթներուն համար ըսվածնալ թէ անհնազանդ են՝ 11 ամիս է կըփորձենք հաւատարմութ͞ն կեցած են: Ասոնց խօսքը զօրաւոր եղավ, բայց որովհետեւ պօնաբարտէն մանթուայէն միլան էր գացած՝ իրենց պատուիրակները կուշանային անիկայ գըտնալ բանը լմնցընել, խօսք առին Ֆրանսզներէն զինադուլը ուշացընելու: Աս տեղեններս Ֆրանսայի դին եղօղները ան͞ զի խըրվաթներուն վրայ բան մը դընան հեռըցընելու՝ խրվաթի լեզուով թղթեր ցրուեցին մէջերնին, թէ կառավարութ͞նը կըմտածէ ձեր ամմէնուն վրայէն զէնքերը առնել Ֆըրանսզին ձեռքը մատնել. աս լսելով հնազանդ խրվաթները իրաւ շփոթեցան. քանի մը ամիս ալ կար որ իրենց թոշակը չէին տրված, անոր համար երբոր մայիսի 8 տօժին հետ մէկ տեղ խորհուրդ կընէին խըրվաթները խրկելու վրայ, վերոյիշեալ Մօռօզինին հասկրցուց որ՝ տուղթի բանը խըրվաթները խաղաղցընելու համար իրենց թոշակնին տալն է. մինչ թէ յունիս ամսըվան թոշակնալ առաջուցմէ ասոնց տալու է, ամ՟ զի խաղաղութե՟ նաւերնին մնանան երթան.

Նորէն խօսք բացին թէ Պօնաբառդէին միտքը չիմացած Փրանսըզները ուզենան վենետիկ մնալ՝ մենք ինչ պիտոր ընենք. վախկոտ տօժը ըսավ, միաբանեալներուն բանը մտածելով որ Մօռօզինին կըզուրցէ՝ ես ինծմէն տօժական նշանները վրայէս վար առնելով խաղաղութե՟ համար աս պալատս կըձգեմ կըհեռանամ. կառավարութենալ կըյանձնեմ անոնց գլխաւորաց ձեռքը. Ասանկալ կըվայլէ որ ընեն Սբ. Մարկոսին գործակալները (բռօքուռադօռները), որովհետեւ անոնցնալ մէկ մշտնջենաւոր արժանապատուութի՟ մընէ. Մինչենալ պաղեցան կեցան աս խօսքիս վրայ՝ որ տօժը դողդըղալով ու լալով կըզուրցէր. ավլիզէ բիզանի գործակալնալ գովելով տօժին ըսածը խօսք տըվավ թէ որ իրաւ ըլլայ աս չար միաբանութիր՝ ինքնալ տօժին օրինակին կըհետեւէր. Մօռօզինին նորէն սկսաւ ժողովականաց մէջ վախ ձգել, չար միաբանելոց վրայ, զօրք խնդրել որ քա՟քը ընդհանուր կոտորածէ պահեմ, որովհետեւ կառղած խռովութիւնները սեպուհներէն պիտոր՛ սկսին ջարդել կըսէր՝ ան չար միաբանեալքը պիտոր լմնցընեն. ան ատենը յոհաննէս ծուսդօն լձին վերատեսուչը չդիմանալով ըսաւ. Խռովութիւնները ապաւէն են աղէկ մարդիկներու, վախցընող են չարերու: Քօնտուլմէռն ալ վախցընելու խօսքեր զուրցելով ըսաւ՝ թէ որ մօռօզինիին ուզած զօրքը ես իրեն տալու ըլլայի՝ շատ տեղ առանց զօրքի մնացած պիտոր ըլլար. հիմա խռովութիւնները խիստ յանդուգն ըլլալով չեն լսեր իմ հրամանիս, անոր համար օր մը առաջ ասոնք հեռացընելու է ասկից: Աս երկան խօսակցութիւնը լմնցաւ որոշելով որ՝ խռովութիւններուն թօշակը վճարելով Ծառա քաղաքը խրկըվին:

Ֆրանսայի դին եղողներուն նենգութիւնը հնարները՝ Վենետիկին տէրութիւնը կործանելու համար.

1797:

Թէպէտ խօսակցութիւնը լմնցաւ՝ բայց մատնիչներուն նենգութիւնները ոլորակները չիլըմնցան. երբոր մէկ հասարակութիւն մը պիտոր կործանի՝ մէջինները իրենց սովորական ժողովներէն դուրս՝ զատ զատ առանձին ժողովներ կընեն: Գիշերվան ատեն Սավիները ժողվըվեցան ալվիզէ բիզանի գործակալին տունը՝ որ վենետիկի սահմանադրութեան դէմ բան էր. անիկայ պատրաստ գտան ամէն բան ընելու լմնցընելու. հոն

Ֆրանչէսքօ պալթթայան բերանը բացաւ ըսաւ, թէ որ խրվաթները իրենց տեղը չխրկըվին՝ Հրապարակաւ բողոքում կընեմ ստորագրութ̅ իմ համախոհներուն՝. Ֆրանսացի դեսպանին կընկերկայացընեմ. երկու ժամէն ետև դարձաւ կանչեց պետրոս տոնա սեպուհը, առանձին յայտնեց իր ծածուկ խորհուրդը. թէ ինչպէս իրեք հոգի ժողվդէն իր մտածածը պիտոր գործ դնէին, որոնց մէկն էր թոմաս կալլինի կեղծաւոր փաստաբանը, մէկալը յոհաննէս ըսքատա որ սահմանագէտ դատաւորները բանտը դրած էին, չորս օր էր որ Ֆրանսացի դին եղօղները բանտէն հաներէին. երրորդը պետրոս թոմաս Ճօուճի որ էր դեղածախ։ Աս մարդս ընտրերէին տօժը վախցընելու, որ գիշեր ատեն եկավ պատմեց տօժին թէ իրիկվան հացին վիլդաա Ֆրանսացին դիւանադպրին քովն էր, ուրիշ Ֆրանսացիներուն հետ մէկ տեղ կըխօսաթէին որ մայիսի 9 վենետիկ՝ ապստամբութ̅ի հանեն, ազատութ̅ե̅ ծառը տնկել տան ան խռվաթներուն որոնց կէսը իրենց դին էին վաստըկած. ես անանկ ցըցուցի որ Ֆրանսացերէն չեմ հասկընար, բայց երբոր վիլդաուին հետ մինակ մնացի՝ տեսնալով անիկայ իմ տրտմութ̅ին՝ օր մը ետքը թողուց ապստամբութ̅ը ըսելով որ՝ քեզի հասկըցընեմ ո̅չ զի բանը խաղալուն լմննայ։ Տօժը աս մարդը բռնել պահել տալուն տեղը՝ ահու դողու մէջ կընալով ըսավ որ՝ վիլդաուին աղաչէ թող դրով իր միտքը հասկըցընէ։

Մայիսի 9 երբոր ատեանը ժողվըված էր Սավիններովն վերոյիշեալ երկու դաւաճանները ըսպատան ու ճօռճին հետ եկան թուղթ մը բերին, ուր կըգրէր ճօռճին թէ վիլըդառը ինծի հետ խօրաթելով աս զուրցեց ձեզի ըսելու. չէք կրնար խալըսիլ ան փորձանքներէն որ վրանիդ պիտոր գայ խըռվաթներէն եւ ուրիշներէն, բայց եթէ պօնաբառդէին մտքին հետեւելով այսօր ձեր ազնուապետութիւնը փոխէք ռամկապետութիւն ընէք. թէ որ վիլըդառէն գրով լոյս մը խնդրելու ըլլաք՝ պատրաստ է տալու, որ ետքը գրեց զանազան թէութիւններ պահանջելով։ Աս թուղթը կարդալու ատենը ուրիշ թուղթմըն ալ մոռօզինիէն եկաւ, թէ իմ քիչվոր զօրքս յոգնած ըլլալով՝ թէ որ դուք այսօր ինծի զօրք հասցընելու չըլլաք, գիտցիք ես չըկրնամ պիտոր պաշտպանել ներսի միաբանեալներուն յարձակմանը դէմ կենալ որ գալ գիշեր պիտոր յարձըկին. Աս ներսի խռովարարներուն միաբանութիւնը թէպէտ բոլորովին շինծու բան էր՝ բայց սաստիկ վախ ձգեց մէջերնին. ան վախը պետրոս տօնան ու ֆրանչէսքօ պաթթայան իրենց գործիք առնելով՝ աւելի վախ ձգել տըվին ըսելով, թէ յովսէփ վիլըդառը մէկ խռովարար մարդ մը ըլլալով՝ հիմաւալ դեւանադպիր ֆրանսզի դեսպանին՝ ամմէն խռովութեան գլուխ ան է. աղէկը աս կըլլայ որ՝ մեզի երկուքնիս իշխանութիւն տաք խօսելու վիլըդառին հետ, ամմէն իր գրած թէութիւնները յանձն առնելու։ Մէջերնին խելահամնէր կայլին որ շատ դէմ կեցան ցըցընելով ան Թուղթին ապօրինաւոր ըլլալը, վիրաւորին առաջարկեալ Թէզուեց անպատշաճ ըլլալը, Թուղթալ առինք ըսին որ պօնաբառդէն զինադուլը երկնցուցերէ ինչվան ութը օր. սպասենք նայինք: Բայց անոնց մտիկ չընելով իշխանութեն տըվին երկուքին. 6000 եալորդ ոսկիալ տըվին որ Մայիսի 4 խնդրերէր Փրանչէզքօ տօնան իրեք պատուիրակներէն մէկը. ասոր պատճառը անանկ կըկարծըվի որ հալլէռին պարգև տալու համար էր. հալլէռ ըսածը պօնաբառդէին գանձապետը ըլլալով շատ սիրելի էր անոր. աս պարգևը իրեն տըվին ան զի պօնաբառդէին միջնորդութ ընէ աղէկ երեսով զիրենք ճանչնիլ տայ:

Մայիսի 10 ժողովըրդելով վճռեցին շուտ մը խորվաթները խրկելու. հետևեալ օրը մօռօզինիին գրեցին նաւերէն ամմէն տեղերէն ժողվել խորվաթները, համբարտութ ծառա քըղքը խրկել. յոհաննէս ծուաղօն լծին վերատեսուչը տեսնալով որ խորվաթները դուրս հանելէն ետև՝ պարապ էր իրեն վերակացու ըլլալ, անանկ տեղ մը ուր զօրք չէր մնար՝ մայիսի 11 հրաժարական գիր գրեց. բայց անոնք չթողուցին հրաժարելու, այլ յանձնեցին աղէկ նայիլ պահպանել, 600 տուգաթալ իրեն տըվին:

Վենետիկոյ Վերջին Մեծ Ժողովը, իրենց կամաւ տէրութիւնն Փրանսային ձեռք յանձնելը.

1797.

Մայիսի 12 մեծ ժողովով ըրին բանը լմնցընելու՝ որ ապօրինաւոր սեպելու է. ինչու որ՝ 537 հոգի ժողվըվեցան, իսկ իրենց օրէնքը կը հրամայէր որ՝ մեծ բան մը որոշելու համար գոնէ 600 հոգի պէտք էր որ ժողվըվէին, ուր մնաց ասանկ մեծ բան ինչպէս էր տէրութիւն փոխել. հոն տօժը դողդըղալով պատմեց կարգաւ տըլվաւ վախցընելու բաները ինչ որ վերը գրեցինք. կարդաւ չիտըլվաւ ինչ թուղթեր որ առեր էին փարէզէն ու վիեննայէն իրենց մտքին դրածին ներհակ: Բայց տես դիպուածը, երբոր ասանկ վախնալով կը խօսէին՝ մէյմընալ յանկարծ խառապինայի ձայներ առին, որ Ճամիայ եղող խռոված զօրքը պարպեցին նաւ մտնալու ատեննին, կեցիք բարով ըսելով խառնութեան խռովութեններուն որոնք միշտ վենետիկ կընատէին. ասոնքալ պարպեցին անոնց բարեւը առնելու համար. բայց ժողովականք պատճառը չիգիտնալով՝ աս ձայները առածնին պէս վախով շփոթութեամբ լեցվեցան. կարծեցին որ 16 հազար միաբանեալներն են որ իրենց վրայ կուգան ջարդելու. շուտ մը ձայներնին վերցընելով աղաղակել սկսան, Ընդունինք ընդունինք ամէն առաջարկութիւնները. բայց իրենց սովորութիւնը կեռրէ վիճակները ժողովելու ատեն չունենալով՝ վախերնէն ձայնով աղաղակով 512 հոգի՝ կընդունինք ըսին, 20 հոգի՝ չէ ըսին, 5 հոգի անտարբեր մնացին, ընդունելու վճիռը գրեցին, որ աս կերպով ըլլալուն և միայն տօժին բերնով զուրցըլված ըլլալուն համար՝ ապօրինաւոր է։ Ժողովը շփոթութեամբ արձըկվեցաւ. ամմէն վախկոտները իրենց տները փախան. տօժն ու քանի մը սեպուհ իրեն խուցերը ժողվըլվելով առանձին վճիռներ հանեցին խրվաթներուն խրկելու վրայօք։

Աս մեծ ժողովը ժողվըլված ատենը՝ ժողովըրդեան բազմութիւնալ դուրսը սէն մարկոսի հրապարակին մէջ ժողվըլված կեցերէին, կըսպասէին լսել իրենց ուզած վճիռը՝ թէ ծեծկըվինք դէմ կենանք թող չիտանք որ Ֆրանսզները մէկ նորութիւն մը մտցընեն, կառավարութիւնը փոխեն. աս էր առաջուցմէ վեր ժողովուրդին ուզածը, որոնք իրենց տէրութիւնը խիստ կըսիրէին։ Երբոր ժողովը իր փոփոխութեան վճիռը ըրաւ՝ մէկ պատուհանէ մը նշան տըվին դուրսը, ինչպէս որ խօսք դըրած էին առաջ սալիմպենի զօրապետին հետ, որ բոլորովին ճեաքօպին ըլլալով՝ դուրսը ուրիշ վենետիկցի հազարապետներով կըսպասէր. Նշանը տեսածին պէս՝ Կեցցէ ազատութիւն կանչեց. բայց ժողովուրդը որովհետև ամենևին պատասխան չիտըրվավ՝ ասիկայ վախցաւ, ան ատենը Կեցցէ սէն Մարկոս կանչելով քաշվեցաւ։ Աս խօսքը լսելով ժողովուրդը՝ անանկ կարծեց որ իրենց ուզածը վճարեն ժողովքը, ան ատենը իրենք ալ բարձրաձայն կրկնելով աղաղակել սկսան, Կեցցէ մեր հասարակապետութիւնը. Կեցցէ Ն. Մարկոս. աս լսելով սկսան Ս. Մարկոսի պատկերները թափօրով պտըտցընել, հին վենետիկին դրօշակները երեք սեան (տիրէկին) վրայ բանալ որ Ս. Մարկոսի ժամուն առջին տնկած են. աս ձայները քաղքին ամմէն դիերը տարածուեցան, ինչպէս տղաք ու կնկտիք մէկ եղան ժողովրդեան հետ. բայց քանի հեղ որ ուզեցին սեպուհներէն մէկը իրենց գլուխ ըլլալ՝ ոմ՛ զի ան քիչվոր ապստամբները զապեն՝ մէկ գլուխ մը չկրցան ունենալ. ալ իրենք իրենցմէ սկսան քարկոծել թալլել գլխաւորներուն տները, որոնք գիտէին որ Փըրանսզին դէն են, կուզեն իրենց հին կառավարութիւնը փոխել. առաջ մէկին մը խանութ թալլեցին որ օր մը առաջ շատ գէշ խօսեր էր կառավարութեան դէմ, վրան ալ քօքքարտ նշանը գտնալով՝ Ս. Մարկոսին հրապարակին մէջ թըրով պիտոր սպաննէին, բայց որովհետեւ խոստացաւ թէ ալ չի մտցընեն՝ իրեն ընկերներուն անունները երեւան հանելու՝ անոր համար չէքատիրլին բերդին պահեցին, իրեն բերնովը իմացան գլխաւորները, որոնց տուները խանութները թալլեցին, որ 12էն աւելի էին։

Ի՛ս ատեն հանկըցվեցաւ 16 հազար հոգիի միաբանվելուն ստուիր. թէ որ իրաւ ըլլար՝ պէտք էր որ երեւան ելլային անոնց տուները պաշտպանելու. բայց մէկ հոգի մընալ առանց տէր չըլալ, մէկ հոգիմընալ Թալլողներուն դէմ չերևցաւ ։ Ժողովուրդին վախէն վերադառնալ Ճօռճին ըսբաստան Ճղակըտոր լեղապատառ փախան մտան սպանիայի դեսպանին տունը ․ տօժը քանի մը մենծեր ժողվելով պէռնարտին սենեկը գլուխ դրին, իրենն իշխանութ̃ տըվին որ հոգ տանի ամմէն ուժով նայի քղքը խաղաղ հանգիստ պահելու ․ որովհետև ան Թալլողները շատնալով ամմէն անզգամ ոտք ելան ուրիշներուն տուներնալ Թալլելու ․ մէկ լան ջուրէ Ճամփայ մը կայ որ երկու կըճըղքէ վենետիկլին քղքը ․ անոր վրայ մեծ կամուրջ մը կայ ռիալթօ կըսվի ․ անոր ան դիդին խույումճիներու խանութներ են կարգաւ ․ հասկըցան որ անզգամները խօսք դրերեն գիշեր ատեն ան խանութները քանդել, անոր համար կամուրջին մէջ տեղը Թօփ դրին՝ մարդ մը ան դին Թող չիտըվին անցընելու ․ բայց քանի մը հոգի գիշերանց մըտիկ չընելով երբոր կուզէին անցնիլ, վրանին Թօփը պարպելով 9 հոգի մեռան, 15 հոգի զարնըվեցան, մէջերնին անմեղ անցվորներէնալ գտնըվելով ։

Թոմաս քօնտուլմէրը մայիսի 12 խըրկերէին մէսղաւ՝ որ պարակվէյ հիլիէռ Ֆրանսզ զօրապետին հասկըցընէ ինչ որ որոշեցին ան օրը մեծ ժողովքին մէջ ․ 13ին առտու Թուղթը առին որ կըգրէր Թէ՝ Ֆրանսզ զօրապետը լսելով քաղքին խռովութ̃իը պատրաստ է զօրքով գալու որպ̃ զի խաղաղցընէ ։ Բայց վենետիկլին մենծերը գիտնալով որ

խորվաթները ճամփայ չելած թէ որ Փրանսըզը վենետիկ մնալու ըլլար՝ ան ատենը շատ մեծ փորձանքի մէջ կիյնար քաղաքը ․ գրեցին իրեն որ՝ " Աս գիշեր խաղաղեցաւ
„ քաղաքը , 40 հոգիէն աւելի բռնելով որ
„ թալլօղներուն գլխաւորներն էին , քանի
„ մընալ հոգի մեռցընելով որոնք դէմ դը-
„ նել ուզեցին ․ քաղքին մէջի պահապան-
„ ներնալ (խօլէրնալ) ավելցուցին , դես-
„ պաններուն տըներուն մէջնալ պահապան
„ դըրին , երկու հրամանագիրալ դուրս հա-
„ նեցին հրամմելով որ ամմէննալ խաղաղ
„ կենան ․ հիմա Փրանսզներուն ներս մըտ-
„ նալը հարկաւորու̃ն չունի , մինչ թէ ա-
„ ղէկ չէ ․ որովհետեւ հովերը դէմ փչելով
„ 10 հազարէն աւելի խորվաթներ կըգտնը-
„ վին դեռ աս նաւահանգստիս մէջ „ ։ Ասանկ թուղթերալ գրեցին դուրսի եղած իրենց վենետիկի դեսպաններուն ․ դիպուածները հասկըցընելով ուզածնին կեօրէ , և իրենց կառավարու̃ն փոխվիլը ։

Մայիսի 16 վենետիկէն նաւակներ խրկելով գիշերանց վենետիկ մտուցին Փրանսըզին զօրքը , որոնք բերօղը եղաւ լէօնառտօ մինօդդօ քօնտուլմէրին տեղակալը ․ մէկ դիացէն կըտեսնայինք կտրիճ խորվաթները նաւերը լեցուցած իբրև յաղթըված ամչցած զօրք երկիրնին կըխրկէին , մէկալ դիացէն խեղճ Փրանսզները ներս կըխօթէին (1) իբրև յաղթօղ զօրք որ խիստ տըկար էին. պատճառն որ խրվաթներուն վախէն առջի բերանը խրկած Փրանսզին զօրքը խիստ ողորմելիներն էին։ Երբոր աս բաներս վենետիկ քաղաքին մէջը կըլլային՝ պատուիրակները անծանօթ՝ պօնաբառդէին հետ խօսք կապելու կաշխատէին, որ ամմէն բանին ծանօթ ըլլալով վիլդառին թղթերէն՝ բանը կերկնցընէր ինչվան որ հասկըցաւ կառավարուե՟ փոխվիլը ռամկապետուե՟ հաստատվիլը, ետքը ձեռք դրաւ հաշտութե՟ մէկ թղթի մը՝ որուն յայտնի թէուի՟նները պիտոր ընդունէր վենետիկին մեծ ժողովը. իսկ գաղտուկ թէութի՟նները պիտոր ը՟ունէր տօժը իր խորհրդականներով։ Ասոնք վենետիկ եկան տեսան որ ոչ տօժ կար, ոչ մեծ ժողով, այլ անոր տեղը ժողովրդեան դատաւորուի՟ տեսան որ Փրանսզներուն պէս Մունիչիփալիթա կըսէին. ծածուկ թէուի՟ններուն մէջն էր փոփոխուի՟ զանազան գաւառներու, որուն վրայ առաջուցմէյալ կըսվէր թէ պէռկամօյին ու պրէշեային գաւառները պիտոր չըդառնան վենետիկին ձեռքը, չըյտէին որ ամբողջ վենետիկին երկիրնալ իրենց ձեռքը պիտոր չանցնէր այլ նեմցէին։ Թէուի՟ններուն մէջը ըստակալ կար վճարելու 3 միլիոն դուռինի լիրէ. 3 միլիոնիալ նաւու վերաբերեալ բաներ. 3 նաւ խափախլը, 2 Փռխաթա ամմէն բաներովը ու մէջի մարդովը.

---

(1) Գաւըրնճալէր պուտուն չէքմիշ չէքիրկէնին սիւլէյմանէ ,

Նեմից վարպետը օխդէ լայլէ գապուլ էյլէն ֆաքիրհանէ.

20 վարպետական պատկեր , 500 ձեռագիր
որոնք որ ընտրէ պօնաբառդէն ։

Ան օրէն ետև վենետիկին ժ՟ղվդը որ խիստ կըսիրեր իրեն տէրութիւնը իրեն սեպուհները՝ կատղեցաւ ամէն սեպուհներուն վ՟ր ․ ուր որ կըտեսնային ճամփան՝ խահվէնները՝ երեսնին վազելով պօռալով ծանր նախատական խօսքեր կըղուրցէին ամէնուն առջին ․ Մատնիչ հայրենեաց կանչելով ․ անանկ որ սեպուհները տուներնին գոցված կեցան , ոմնալ իրենց գեղի տուները փախան հեռացան ։ Ուրիշ տեղերուն մատնիչը կըսէին, ժ՟ղվդը եղաւ որ Ֆրանսզին առաջնորդեց, իր տէրութիւնը իր իշխանը Ֆրանսզներուն ձեռքը մատնեց ․ բայց հոս վենետիկ դուք իշխաննիդ մեզ ժ՟ղվդը մատնեցիք , Ֆրանսզին ձեռքը տվիք ․ երբոր վախ ունէիք չէիք կրնար դէմ դնել՝ պէտք էր որ մեզ ժողովուրդը կանչէիք հասկըցընէիք , մէնէալ այնմ հաւանութիւն առնէիք (1) ։ Ասանկով ան օրերը սեպուհ ըսվիլը այսինքն Մեծալ, որ իրենք Նօպիլէօմօ կըսէին , խիստ ցած անարգական անուն մընէր եղած , մէջերնին աղէկ սեպուհները հայրենասէրները որը մէյ մէկ դին քաշվեցաւ , որը սըրամաշուքէն մեռաւ ։ Բայց աս անարգանքովը ժողովուրդը մէկ բան մը չիշահեցաւ, այլ Փրանսզի դին եղող սեպուհները մէյ մէկ պաշտօնի վրայ ելան, որ իրենց առջի տէրուն պաշտօններուն քով նայելով պըզտիկ ցած բաներ էին. պատճառն որ Փըրանսզները ներս մտնալէն ետև ինչպէս ամէն տեղ ասանկ ալ վենետիկ՝ իրենց կառավարուն կերպը խօթեցին Մունիչիփալիդա անունով. Սբ. Մարկոսի մեծ հրապարակին մէջ Ազատութեան ծառը տնկեցին տօն առնելով. պզտիկ հրապարակին մէջտեղն ալ լօժէին ոսկէ գերեզմանը կանգնեցին, ամէնուն անյիշաչարութիւն քարոզեցին առջի ըրածներուն վրայ. Սբ. Մարկոսին նշանները ամէն տեղ սկսան վար առնել. Փրանսըզներուն հետ միանալով նաև վենետիկին չարագործները՝ Ճաքօպինները՝ բանտին դըռները բացին, մինչ ան ծանր չարագործներուն բանտը որ ծովին տակն էր, դռները քակելով բերին սէրային բակը ձգեցին, որ ամէնուն ցըցընեն կոխկռտել տան, անով իբր առջի կառավարներուն բռնաւորութիւնը կոխել տան. ան բանտին մէջէն ելած հալևոր մը հանեցին ամէնուն առջին պտըտցուցին որ մօրուքվոր էր եղած. կանչելով պոռալով եկէք տեսէք իրեք սահմանադէտ դատաւորներուն ըրած անգթութիւնը բռնաւորութիւնը. որոնք 18 տարի է աս մարդը ասանկ բանտի մէջ խօթելով լոյս տեսնալ չիտըվին. աւելի ատելի ընելու համար շատ պարսաւանաց թըղթեր տպեցին

---

(1) Ասանկ ղուրցելնուն պատճառը աս է որ՝ հին ատենը վենետիկ ռամկապետութիւն էր , այսինքն ժողովուրդն էր որ կըկառավարէր ․ ետքը եղաւ որ՝ ժողովուրդը իր կառավարութեան իշխանութիւնը ազնուականներուն կամ սեպուհներուն յանձնեց ․ անանկէնէ հիմա մեզի կըրնար կըսէին ժողովուրդը վճիռ հանել քաղաքը տալու չտալու ։

20 վարպետաբան պատկեր, 500 ձեռագիր որոնք որ ընտրէ պօնաբառդէն ։

Ան օրէն ետեւ վենետիկին ժղ̃վդը որ խիստ կըսիրէր իրեն տէրութի̃ը իրեն սեպուհները՝ կատղեցաւ ամէնէն սեպուհներուն վր̃. ուր որ կըտեսնային ճամփան՝ խահվէնները՝ եւ ետեւնին վազելով պօռալով ծանր նախատական խօսքեր կըզուրցէին ամէնուն առջին. Ս՝ամնիչ հայրենեաց կանչելով. անանկ որ սեպուհները տըներնին գոցված կեցան, մինչեւ իրենց գեղի տուները փախան հեռացան ։ Ուրիշ տեղերուն մատնիչը կըսէին, ժղ̃վդը եղավ որ Փրանսզին առաջնորդեց, իր տէրութի̃ը իր իշխանը Փրանսզներուն ձեռքը մատնեց. բայց հօս վենետիկ դուք իշխաննիդ մեր ժղ̃վդը մատնեցիք, Փրանսզին ձեռքը տվիք. երբոր վախ ունէիք չէիք կրնար դէմ դնել՝ պէտք էր որ մեր ժողովուրդը կանչէիք հասկըցընէիք, մէնէալ ալնն հաւանութի̃ առնէիք (1) ։ Ասանկով ան օրերը սեպուհ ըսվիլը այսինքն Րէծալ, որ իրենք Դ՛էնդէլառօծօ կըսէին, խիստ ցած անարգական անուն մըն էր եղած, մէջերնին աղէկ սեպուհները հայրենասէրները մըր մէյ մէկ գին քաշվեցաւ, մըր սըրտմաշուքէն մեռաւ ։ Բայց աս անարգանքովը ժողովուրդը մէկ բան մը չիշահեցաւ, այլ Փրանսզի դին եղօղ սեպուհները մէյ մէկ պաշտօնի վրայ ելան, որ իրենց առջի տէրութեան պաշտօններուն քով նայելով պըզտիկ ցած բաներ էին. պատճառն որ Փրանսզները ներս մտնալէն ետև ինչպէս ամմէն տեղ ասանկալ վէնետիկ՝ իրենց կառավարութեան կերպը խօթեցին Մունիչիբալիտա անունով. Ս. Մարկոսի մեծ հրապարակին մէջ Ազատութեան ծառը տնկեցին տօն առնելով. պզտիկ հրապարակին մէջինալ լօժէին սուտ գերեզմանը կանգնեցին, ամէնուն անյիշաչարութիւն քարոզեցին առջի ըրածներուն վրայ. Ս. Մարկոսին նշանները ամմէն տեղ սկսան վար առնել. Փրանսըզներուն հետ միանալով նաև վէնետիկին չարագործները՝ Ճաքօպինները՝ բանտին դըռները բացին, մինչ ան ծանր չարագործներուն բանտը որ ծովին տակն էր, դռները քակելով բերին սէրային բակը ձգեցին, որ ամմէնուն ցըցընեն կոխկռտել տան, անով իբր առջի կառավարներուն բռնաւորութիւնը կոխել տան. ան բանտին մէջէն ելած հալևոր մը հանեցին ամմէնուն առջին պտըտցուցին որ մօրուքվոր էր եղած. կանչելով պօռալով եկէք տեսէք իրեք սահմանադէտ դատաւորներուն ըրած անգթութիւնը բռնաւորութիւնը. որոնք 18 տարի է աս մարդս ասանկ բանտի մէջ խօթելով լոյս տեսնալ չիտըլլին. աւելի աւելի ընելու համար շատ պարսաւանաց թղթեր տպեցին վրանին • ինչվան իրեք բռնաւորին օխտը մահացու մեղքի պատմութիւն հանելով հրապարակաւ ծախեցին ։ Քիչ մը անցաւ նոր կանանչ հագուստով նոր զօրք հանել տըվին վենետիկի մէջէն չիսքատանայի անունով • ան նոր հագուստին սէր բերելով շատ քաղքըցոց տղաքներ հազարապետի հագուստ մտան իրենց խարձովը ։ Ըսանկ կերեւար որ առջիններուն ամմէն ըրածը անխելք ու անհանդիստ կառավարութիւն էր , ասոնց նոր մըտուցած կառավարութիւնը էր միայն խելք ու հանգստութիւն բերող ։

---

(1) Ասանկ զուրցելնուն պատճառը աս է որ՝ հին ատենը վենետիկ ռամկապետութի̃ էր, այսինքն ժողովուրդն էր որ կըկառավարէր. ետքը եղավ որ՝ ժողովուրդը իր կառավարութի̃ իշխանութի̃ը ազնուականներուն կամ սեպուհներուն յանձնեց. անանկէնէ հիմա մէջի կեյնար կըսէին ժողովուրդը վճիռ հանել քաղաքը տալու չիտալու ։

Ըսանկով ատ տէրութիւնալ որ միշտ մնայուն կըկարծէինք , 1342 տարի քշելէն ետեւ ատ ճամփով ասանկ գահավէժ արտորնօք մը լմնցաւ գնաց • ցըցուց հասկըցուց որ աշխըրհիս վրայ չիկայ եղեր մէկ բան մը միշտ դիմացօղ քշօղ , այլ ամմէն բան ատենին կեօրէ պէտք է որ լմննայ երթայ (1) • լեհին ֆիլէմէնկին իրենց պէշ կառավարութիւնը՝ իրենց տարաձայնութիւնը՝ գիտենք պատճառ կործանման • ատ տէրութեան կործանմանը ինչ պատճառ գտնանք չիյտենք • տեղերնին աղէկ ապահով , կառավարութիւննին խելացի , ունեւորութիւննին չափաւոր , ուժ զօրութիւն չափաւոր գոնէ վենետիկ քաղաքը իր լիճովը պահելու համար բաւական , ժողովրդեան հնազանդութիւնը սէրը իրենց իշխաններուն մէջ սաստիկ , ինչ եղաւ որ ուրիշներուն չափալ չիդիմանալով դէմ չիդնելով՝ ասանկ ծաղը ու ծանակ կերպով քանի մը ամսըվան մէջ մէկէն լմննայ երթայ, ամչնալ կըզարմանան. կենցաղագէտները պատճառ կըգտնան մէյմը՝ իրենց ծայրագոյն թուլամորթութիւնը որ օրէօր խիստ շատցեր էր. քաջութիւն կտրըճութիւն սէրը ամենեւին վերջացեր էր, միայն փափկասիրութիւնը պատուի էր, որ էր հետեւորդ շատ տարվան հանգստութեան. մինակ մտածելը ոտքի վրայ ելլալ, իրենց երկիրը պաշտպանելու համար տուրք տալ՝ նոր զօրք ժողվել՝ արիւն թափել՝ աս բաներս միայն մտածելը շատին ետ կենալ կուտար, մէկալ դիւացիի ըսածին մտիկ դընել կուտար, թէ ասով Ֆրանսզներուն սիրտը չըլլայ թէ ավրենք, մեզի թշնամացընենք, երկիրնիս կոխել տանք, ուսկից էր իրենց եկամուտը. սիրտերնին կըփրթէր որ եկամուտնին հանգստութիւննին չիկորսնցընեն. Ֆրանսզին կռիւը մէկ անցվոր փոթորիկ մը դրերէին, քիչ մը կըքշէ կըլմննայ կերթայ կըկարծէին։ Ենկդ՝ կըդնեն անառակութիւնը (որ հետեւորդ է առջինին) խիստ շատցեր էր մէջերնին. ինչվան իրենք կըսէին որ մեր վրայ պատիժ մը պիտոր գայ։ Երրորդ՝ Ֆռամազօնի ժողովներ արդէն մտած կար մէջերնին, որ նոյն անառակութիւնը հետ անհաւատութիւն նաեւ անպետութիւն կըցանէին, անկէց Ֆրանսզներուն դպչիլ չէին ուզեր, մինդ թէ կըջանային Ֆրանսզը ներս մտցընել, իրենց յանձնել տէրութիւնը իբր իրենց եղբարց. քանի մը տարի առաջ վենետիկ չիկործանած՝ իրեք սահմանադէտ դատաւորները կոխեյին առանց գիշերվան ծածուկ ժողովը, երբոր սեպուհներէն մէկը աւելը ձեռքը բռնած կավլէր, ինչպէս որ փռամազօններուն պարտքն էր կարգաւ աւելածու ըլլալ, իբր հաւասարութեան եղբարց ցըցընել. իրենց մատեանը (քիւթիւկը) ձեռք ձգեցին, որուն մէջ շատ մենծերու անուններ գրված գտան. ան ժողովը վերուցին՝ բայց ժողովականք նոյն սիրտը միշտ պահեցին, առանձին ժողովներ կընեին. Զորոնց պատճառը եղավ աղքատի դպչիլը ցորենի դիւացէն. վենետիկին երկիրը ամէնէնալ վարուցան ըլլալով ցորենը խիստ շատ էր առատ բերած տարին՝ հրաման կուտար տէրութիւնը դուրսի երկիրներնալ տանիլ ծախել, բայց առատ չեղած տարին հրաման չէր իտար երկրէն դուրս հանել, ոնց զի վենետիկի երկրին մէջ չխորղնայ, այլ աղքատը աժան գտնայ հացը. բայց վենետիկին սեպուհները որովհետեւ դատաւոր էին միանգամայն երկիր ունեցող, քիչ բերած տարին ժողովին մէջը կարգելէին որ ցորենը դուրս չտարվի՝ ժողովէն դուրս կելլային իրենք կըկանչէին հրեաները կըծախէին թող տալով որ ինչ ուզեն տանին. բայց յայտնի հրամանին դէմ ըլլալու համար՝ ձայն կըհանէին որ զանթա ու քօռֆու կըխրկեն. պատճառն որ ան կղզիները վենետիկին ըլլալով միշտ հրաման կար որոշեալ չափ մը ցորեն տանելու. առնօղները առաջ զանթա տանելով հոն ինկիլիզի կամ ֆրանսզի նաւերը բեռցընել տալով ուր.

---

(1) Կարդա՛ ինչ որ գրերենք ներածութեան մէջ ։

կուզէին կըխրկէին ։ Ասանկով քիչ բերած տարին վենետիկ հացը կըսղնար , պատճառ կըբերէին որ աս տարի ցորենը քիչ է եղած՝ առատ եղած տարիներու հացը չէր աւելի աժընար , ան ատենը պատճառ կըբերէին որ դուրս կըտանէին ․ աս խաբէութ̃ իրենք տիրվըտանքը կըհարստանային , հասարակ ժողովուրդը կըչարչըրկէր հացի համար ըստակ հասցընել ։ Հին ատենը աղէկ օրէնք ունէին եղած՝ որ դատաւոր եղողը երկրի տէր եղած պիտոր չըլլայ եղեր , ոմ̃ զի արդարութ̃ դատաստան կտրէ երկրէն ելած բարիքներուն վրայ ուսկից է ժողովրդեան ապրուստը , ժողովրդեան հանգստութ̃ը ։ Բայց ըղորդ խօսք է եղած ըսածնին , թէ վենետիկի կործանման սկզբնաւորութ̃ը եղաւ ափրիկէի վրայէն ճամփայ գտնալը դէպ 'ի հինտիստան ․ պատճառն որ ան ճամփան չիբացված՝ հինտին ապրանքը արաբի նաւերը սուէյիշ ծովը կըբերէին , անկէց իսքէնտէրիէ ․ իսքէնտէրիէէն վենետիկի նաւերը կառնէին մինդ պահարեղէնը կըբերէին ճերմակ ծովը , ամմէնուն կըբաժնէին ուզած գինովնին կըծախէին ․ անկից խիստ հարստութ̃ մտաւ մէջերնին , հարստութ̃ հետ ուժերնին շատցաւ ․ պատճառն որ՝ աս վաստակս ընելու համար մէջերնին շատ սեպուհներ խոշոր նաւեր շինեցին , խաղաղութ̃ ատենը հինտին ու արեւելեան ապրանքը կըբերէին կըշահէին , ինկ ծեծի ատեն ծեծի կըբանեցընէին ան նաւերը ․ որով իրենց նաւատորմիղը (տօնանման) միշտ պատրաստ էր ծովի վրայ , միշտ կըվախցընէր ուրիշ տէրութիւնները՝ որոնք ան ատենը ուժ չունէին ծովուն վրայ , ինչպէս որ ունիս լսել երբոր ան ատենվան պատմութիւնները տպվին . վենետիկցիք ան ատենը ինչվան նոր նոր տեղվանք առին , մինչեւ իրեք կղզին , խըպըրըս կիրիտ ու մօրա , որոնք իրեք թագրուհի կոչեցին : Բայց ասոնց փչելուն սկզբնաւորութիւնը ինչպէս որ ըսինք՝ գնելու է 1498 տարին , երբոր փօրթուկալցիք վերոյիշեալ նոր ճամփան գտնալով ովկիանոս ծովէն հինտիստան երթալով իրենք սկսան բերել պահարները , անոնցմէ ետեւ Փիլէմէնկնալ ինկիլիզնալ բերելով աս դին ճամփան գոցվեցաւ , վենետիկին առուտուրը հարստութիւնը ուժնալ մէկ տեղ օրէօր իջնալ սկսաւ . սեպուհները նաւերուն տեղը՝ երկիրներու տէր ըլլալ նայեցան , հանգիստ կեանք վարել սկսան . իրենց ուժը հազիւ կօգտեցընէին միայն ցամաքի մէջ ունեցած երկիրնին քանիմընալ կղզինին իրենց ձեռքը պահել երկու դըրացի թշնամիներէն որ էին տաճիկն ու նեմցէն : Հինգերորդ պատճառնալ դէր դատաստաննին ավըրվիլը , որով դատ (տավա) ունեցողները շատ կըտառապէին , շատ խարճէ կելլային ինչվան որ լմնցընէին : Աս երկու բանը մինակ , այսինքն դատաստանը ավրել՝ աղքատին հացը չիհօգալ՝ հերիք է տէրութիւն մը փլցընելու (1) :

---

(1) Պիր կիւնահ էտէն քիմսէնէ , պին կիւն՝ ահ էթմէք կէրէք .

Ֆրանսըզները Հռոմայու երկրին մէջ ապստամբութիւն հանել կըջանան. Հռոմայեցիք Տիւ-Ֆօթ Ֆրանսըզ զօրավարը կըսպաննեն.

1797.

Երբոր Ֆրանսըզները շատ տեղ Իտալիայի մէջ ուզածնին կեօրէ շտկեցին շտկուեցին, վենետիկի տէրութիւնալ կործանեցին, ան ատենը ջանացին 'ի գործ դնել մտվընին դրածը, որ էր ամմէն տեղ առնել կառավարութիւննին փոխել հասարակապետութի մտցընել։ Անոնց մէջ առջինը հռոմ եղավ, որ թէպէտ ամմէն բան վճարեց ինչ որ խոստացաւ դօլէնդինեան հաշտութենը մէջ ոմղի կռուոյ առիթ մը չիտայ, բայց Ֆրանսըզները իրենց զօրքը մառքայէն և ումպրիայէն դուրս չէին հանած ինչպէս որ խօսք տըվերէին հանելու ան հաշտութեանը մէջ. Հռոմայու երկրին մէջինալ ապստամբները ամմէն տեղ բռնութի կըբանեցընէին ան ժողովրդեան վրայ որ հնազանդ կեցած էին Հռոմայու. Ֆրանսըզները աս ապստամբներուն ըրածները խափանելու զսպելուն տեղը պաշտպան կըկենային անոնց. անոնքալ սիրտ առնելով յայտնի կընախատէին Հռոմայուն կառավարութիւնը. ժողովներ (քլուպներ) կընէին, ապստամբական տօներ կը-

---

ղին կիւնահիմ վար խիւտայէ. ղէր կիւն ան էթմէմէք։

տօնէին անունը Հայրենասիրական գոռ ըսելով, Ազատութեան ծառեր կը տնկէին · իսկ ամբօխացիք յայտնի ապստամբութիւն հանեցին · Ազատ և Անկախ հանրապետութիւն կոչելով զիրենք յունիսի 4 : Այս բաներով ամբողջ Հռոմայ երկրին ժողովուրդը երկու բաժնըվելով պատրաստ էին իրարու զարնըվիլ · Դօլէնդինեան հաշտութիւնը լմննալէն ետև ութը ամիս ասանկ ալեկոծութեան մէջ կը ծփար Հռոմ : Փարէզ նստած իրեն դեսպանը բիէռաւքի՝ քշվըվեցաւ գործադիր իշխանութենէն · դիտակներու (կապէտաններու) մէջինալ նախատվեցաւ · անոր տեղը եկօղ մասսիմի մարքեզը յանձն առաւ ամօթով թողուլ ուզել Փարէզին կառավարութենէն պապին մահուանը համար, որուն երեսանց բարեկամութեան ցըցուցին անցած գացածները մոռնալ խոստանալով · ասանկ ալ ցըցուց Հռոմ նստող Փրանսային դեսպանը երբոր ելլալու եղաւ · իր տեղը դեսպան գալով հան

յօվսէփ պօնաբարդէն ·

Դուրսէն ասանկ բարեկամութիւն կը ցըցընէին, ներսէն որոշեր էին ամէն Հռոմայու երկիրը առնելու (1) · Փարէզ գործադիր կառավարներէն մէկը Լառավըլիէ Լէբօ ըսված՝ ուրիշ ծիծաղական աղանդ մընէր հանած քրիստոնէութիւնը բոլորովին ջնջելու, մանաւանդ իրեն գլուխը Հռոմ վերցընելու · մէջերնին շատանգամ կային որ մէկ անձնա կան ատելութիւն մը ունեցերէին սրբազան պապին հետ, թէ ինչու կոնդակներ գրեց իրենց ըրածներուն դէմ. այս ատելութիւնը կընայէին օր մը գործքով ցըցընելու, որուն ծայրը փրթաւ բէռուճինօ և ումպրիա գաւառներուն մէջ, ուսկից դուրս չելլալէն ետև Ֆրանսզները ինչպէս որ խօսք տըվերէին հաշտութիւն ընելու ատենը՝ ծանր տուրքալ կըպահանջէին, անկարիաներ կընէին իբր թէ թշնամի եղած ըլլային. Որչափ եղաւ բռնութիւնին՝ որ լեռընցիք զէնք առնելով շատւոր մէկ տեղ դէպ 'ի մաչէռադա և ուրիշ տեղեր եկան, առջենին ելլօղը զարկին. բայց վերջը 1500 Ֆըրանսզ ձիաւորներով թօփերով ասոնց վրայ վազելով ցիրուցան ըրին. այս պատճառով իրենց առին մաչէռադան, Ֆէռմօն, եէզին և ուրիշ քաղքըները, վրէժնին առին չարաչար անգթութիւն բանեցընելով, որմէ ծանր տուրք առին, որը Թիւֆէնկի բըռնելով մեռուցին. ժամերուն դռները թօփեր դրին, ով որ ներս մտնար՝ վրան պարպել կըվախցընէին: Ոս բաներով խաղաղութիւն ընելուն տեղը աւելի խռովութիւն հանել կուտային. ուռպինին մէջի եղօղները միաբան զէնք առին ոտք ելան. հոն եղօղ Ֆրանսազ զօրապետը սալօկվէ՝ վտանգի մէջ ընկաւ իր զօրքով գերի ըլլալու. բէզարօ փախաւ ծեծկըվելով ասոնց դէմ որ կըհալածէին. ենկսօք մէջ ձգեց իրենց բանը շտկելու. ենկսօին խօսքը անոնց առջին աւելի զօրաւոր ըլլալով քան զէնքը, խօսք կապեցին որ ամէն տեղացիք իրենց զէնքը իրենց դատաւորներուն տանին յանձնեն . Փրանսզներնալ զօրք չխրկեն ուռպինի մէջ ռուսաց կառավարողներուն հրամանի , խօսք տըվին ներեւ ամէնուն , ըրածնին չըրածի պէս սեպել : Այս խօսքիս վրայ Փրանսզները ուռպինին մէջ հօրհպետուէ կառավարուէ խօթեցին , քիչ մը անցնելէն ետեւ Փրանսզի զօրք մտան , մէջիններուն զէնքը բռնութի վերուցին , անանկ ծանր տուրքի տակ ձգեցին բոլոր քաղաքը՝ ինչպէս թէ յարձակմամբ առած ըլլային , ներումն ընելուն տեղը անգթուէ վրէժխընդրուէ ըրին . ասկից նոր նոր խռովութիւններ ելան , որ բնակիչներուն արեանհեղութէ՝ գետերը երվելուն պատճառ եղան . եպսին ըսածներնալ՝ Փրանսզներուն հետ մէկ խօսք մէկ սիրտ սեպվեցան :

---

(1) Հէր տէմլիրտէ ալիրնաւշ զարիֆ իզհար էթմէտէ; պէնզէր Ֆէլէյին սուրէթի Ֆէնաի խայալէ :

Անանկ կրակ բռնկելով հռոմայու հօղին մէջը՝ շատ աղաչանք ըրավ սրբազանը դադրելու , անոր վրայ ապրիլին ետքերը քաշվեցան Փրանսզին ու չիզալբեանց զօրքը , միայն անքօնա մնացին . բայց տեղացիք ասոնց դուրս ելլալուն վրայ չափէն աւելի ուրախուէ ցըցուցին , վազեցին ազատուէ ծառերը շուտ մը կտըրտեցին . որոնց վր որ կարծիք ունէին Փրանսզին դին տաշօղ՝ հայրենեաց մատնիչ եղօղ՝ նախատինքներ տըվին : Այս գործքերս ուրիշ նոր խռովուէ պատճառ եղան , վր զի բէզառօին ու սինիկալիային մէջը ասանկ ընելնուն համար՝ զօրք խրկեցին Փրանսզները ասոնց պատժելու, 2000 ոսկիով տուրք ձգեցին վրանին, թէ չէ քաղաքը կըթալլենք ըսին. Անքօնայի մէջ յունիսի 5 յայտնի ապստամբութի հանեցին. հորկպետութի խօթելով զիրենք ազատ ու անկախ հրատարակեցին, հոն եղած հռոմայու զօրքը ու կառավարիչները բռնադատեցին դուրս ելլալ երթալ։ Երբոր ասոր վրայ սրբազանը գանկտեցաւ հռոմ նստող Ֆրանսզ դեսպանին՝ ու անքօնա կեցող Ֆրանսզ զօրապետին՝ անոնք ապստամբներուն պաշտպան կենալով պինտ տըվին որ՝ մենք չենք կրնար դէմ կենալ արգելք տալ անոնց որ ռամկապետութի կուզեն. հիմակու հիմա դուն դուրս հանէ քուկին զօրքդ կառավարներդ, երբոր մենք ելլանք երթանք՝ ան ատենը դուն ինչպէս որ ուզես զսպէ անոնք։ Աս խօսքերս աղէկ հասկըցուցին հռոմայ, ինչպէս պարապ բան էր Ֆրանսզներուն հաշտութ հաւատալ (1). ամմէն տեղ եղող ապստամբները անզգամները տեսնալով անքօնացոց բանը, թէ ինչպէս Ֆրանսզները յայտնի պաշտպան կըկենային ապստամբներուն՝ հռռոմայու մէջ եղող ծածուկ ապստամբնեարնալ սիրտ կառնէին, աս դին ան դին ծայր կուտային իրենց մէջէնալ դուրս հանելով. երբոր դատաւորները կըբռնէին բանտը կըդնէին ան ապստամբները՝ Ֆրանսզ դեսպանը անոնց պաշտպան կըկենար, բանօղ դատաւորներուն վր̃ կըգանգատէր ։ Հռոմ Նր Հրեշտակ ըսուած բերդին մէջը պարութի համբար կար ․ ասիկայ օգոստոսի սկիզբը յանկարծ բռնկելով երկինքը ելաւ, պատճառը չիգիտցուեցաւ ․ ամենքն ալ կասկած առին ապստամբներէն եղած վախ ձգելու համար, ինչպէս որ իրաւ վախ մը ընկաւ ։ Ասանկ մէկ դիւացէն վախ կըձգէին մէկալ դիւացէնալ դժգոհացողները կըշատցընէին ․ որովհետեւ անչափ ըստակ համայնքն դուրս ելած ըլլալով Փրանսըզներուն տալու համար՝ թղթէ ըստակը խիստ էր շատցած, աժէքը խիստ ինկած, պղնձէ ըստակին աժէքնալ խիստ բարձրըցած, ասկէց ամենքն առուտուր խափանուած էր, մատրապազներնալ առջի պէտք ըլլալու բաները պահելով կըսղցընէին ․ ասոնք տեսնալով ժողովուրդը դժգոհանքը կեռվեցընէր թէ ինչու հռոմայու դատաւորները չեն զարկեր ոչ ասոնք և ոչ ապստամբները ․ չէին հասկընար որ դատաւորները չէին կրնար վերօգրեալ պատճառներուն համար, հարկաւոր բաներնալ քաշցընօղը ապստամբներն էին ոմ̃ զի դժգոհանքը շատցընեն կառավարները ատելի ընեն ․ թէպէտեւ բուն հռոմայու ժողովուրդը հաւատարմութի̃ը չկորսընցուց իր կառավարչաց վրայ ․ դատաւորներնալ օգոստ ․ 11 բռնեցին բանտը դրին որոնց վրայ որ կասկած ունէին թէ Փրանսըզի կարծիքով են ։

---

(1) Ըսէվք իլէ հատիմ օլուր չափմազա չափմաք չէ-
աի բուղ,
էյի կիւն տօսթու տուր, ալմամ էլիմէ փէր-
թէվսիւզ։

Այս ատեններս Միլանի մէջ նոր հանրապետութ̃

ձեւացած ըլլալով Չիզալպեան ըսուած՝ ուզեց որ Հռոմ զինքը ճանչնայ ընդունի, որուն հետ արդէն յուլիսի 26 մէկ էր եղած ռօմանեայի ժողովուրդը. բայց ուրիշ թագաւորները ճանչնալէն առաջ չուզեց սրբազանը ընդունիլ. ասոր վրայ անանկ մէկ սրդողիլ մը ցըցուց ան չիզալպեան հասարակապետութիւնը՝ որ շուտ մը նոյեմբերի 21 յայտարարք թուղթ մը հանելով ծեծ բանալ սպառնացաւ թէ որ սրբազանը ութն օրուան մէջ չճանչնէր զինքը, թուղթին հետ մէկ տեղ զօրք ալ խրկեց։ Սրբազան պապը շուտ մը մարդ խրկեց Փարիզ աղաչելով որ՝ դօլէնդինօ ըրած հաշտութիւնը բռնուի պահուի. Հռոմ նստող Փրանսըզ դեսպանն ալ մէջ ձգեց խաղաղութիւն ընելու. անիկայ խօսք տուաւ ընելու թէ որ ինքն ալ ճանչնէր նոր հասարակապետութիւնը. սրբազանը նոյեմբերի 8 իրեն դիւանադպրին գրել տուաւ թուղթ մը, խօսք տալով հասարակապետութեան դեսպանը ընդունելու, ինքն ալ իր դեսպանը Միլան խրկելու. Միլանցիք աս թուղթս սուտ է ըսելով վճռեցին ծեծ բանալու։ Աս բաներուս չնայելով սրբազանը դեսպան մը խըրկեց Միլան, բայց Միլանցիք բարեկամութիւն ցըցընելուն տեղը մէկ յիշատակարան մը խրկեցին Փրանսըզ դեսպանին ձեռքովը, մէջը գրելով. “ Ան որ կըսուի թէ բիպինոս
,, ու մեծն կարօլոս պարգեւեցին Հռոմայու
,, աս երկիրները, ամմէնն ալ սուտ են ու ծի-
,, ծաղական, այլ ան երկիրները մեր հա-
,, սարակապետութեան կըվերաբերին. թէ ու-

„ չափ աւելի իրաւունք ունի առ հանրապե-
„ տութիւնը՝ թողլով հաշտութեան ատենը խորա-
„ թելու՝ հիմակու հիմա պէտք է որ Հռոմ
„ մեր զօրացը յանձնէ ուռպինին դքսութիւնը
„ ու անքօնայի մառքան „ ։ Դիւանադպի-
րը հասկըցուց դեսպանին քանի՛ աւելի ծիծաղական խօսք ըլլալը Նոր Հանրապետութեան վերաբերեալ ըսելը՝ դեսպանը խօսք տըւաւ թուղթ խրկել Ֆրանսզի բանակին նաև միլան, իր պահանջածէն ետ կենալ, զօրքը ետ քաշել, բայց փարէզին գործադիր կառավարութեան միտքն էր ամմէն տեղ իր տակը առնել, միլանցիքաւ ան մտքով զօրք խրկեցին, թէ որ Հռոմ կեցող ծածուկ ապստամբնէրը կարենան ապստամբութիւնը գլուխ տանիլ․ իրենց զօրքը պատրաստ ըլլան անոնց օգնելու․ դուրսէնալ անանկ երևնայ որ Հռոմ ինքիրմէ ուզեց փոխել կառավարութիւնը, իսկ թէ որ չիկըրնան լմնցընել՝ ան ատենը բռնութ̃ մտնան ընեն ։

Ապստամբութիւն հանել ուզողները տեսնալով որ Հռոմ դուրսէն խիստ նեղութեան մէջ է՝ կըջանային որ ներսէնալ նեղը խօթեն ոպ̃ զի իրենց մտքին հասնին․ բայց անանկ ապստամբութ̃ մտածողներուն համրանքը խիստ քիչ էին Հռոմայու մէջ․ ապստամբութիւնը հանելէն առաջ հազար հոգիի չէին հասնէր, ինչվան որ դրսէն իրենց մեծ օգնութիւն չիգար՝ չէին կրնար բան մը պաշարել․ անոնց գէշ մտածմունքը աղէկ գիտէին կիմանային Հռոմայուն դատաւորները, ձոր մը ընելու համար՝ միջերնին գըլխաւորները կըբռնէին բանտը կըդնէին (1). բայց ասանկներուն Փրանսզները պաշտպան կըկենային Սուծէտէ տուբէէրա—ԲԷ կոչելով. Փրանսզի դեսպանը յայտնի խնդրեց հռոմայու դատաւորներէն՝ որ ասանկ Սուծէտէ համար բռնըվածները արձըկեն, բարեկամ կոչելով անոնք Փրանսայի հովըկապետութէ. ըսել է ան մարդիկները իրենց բարեկամ կոչել՝ որոնք որ կըջանային իրենց գլուխը իրենց Թուրը գետինը ձգել. դատաւորներնալ երկու սուրի մէջ կենալով չգիտէին ինչ ընեն, թէ որ չխալսըցընէին ապստամբութ՟ մտածողները՝ յայտնի գրգռած կըլլան Փրանսան իրենց դէմ ծեծ բանալու. պզտիկ չարը աւելի ընտրելով բանտը բացին ամմէննալ արձըկեցին:

Բայց աս եղավ ահա պատճառ որ ապըստամբութ՟ հանել մտածողները դատաւորներուն վախը բոլորովին վերուցին. իրենց վախը մնաց միայն ժողովրդեան դիացէն, անոնքալ առաջ ջանացին Ճշգոհանք ձգելով միջերնին ձեռք առնել, հիմաալ ըստակ բաժնելով խոստմունքներ ընելով սկըսան ձեռք առնել. գիշերվան ժողովքին շատցուցին ու՛ր սեղանին վրայ համարձակ կըխօսէին քառտինալները քահանայները սպաննել: Աս բաներուս ծանօթութ՟ը կանէյին դատաւորները, բայց աւելի ծածուկ բաներ իմացան երբոր ապստամբութե՛ն հանել մտածողներէն մէկը յանկարծ տիրացաւէն (հիւմմայէն) պառկեցաւ դեկտեմբերի սկիզբը, որ իր մեռնիլը հասկընալով խոստովանահօրը բացաւ, անալ պարտք դրաւ իրեն ամմէն բանը դատաւորի գրագրին զուրցելու. անոր վրայ սկսան գիշերները խօլ ժուռ ածցընել, որովհետեւ ըսերէր որ՝ մետրիկներս օր մը պիտոր հանեն, կառավարները ջարդեն։ Ապստամբները ասկէցալ չիվախցան, գիշերները յաճախ սկսան մօտիկ գեղ մը ժողվիլ, բազմութ̃աս դիս ան դին քալել. երբոր խօլէրուն կըհանդիպէին՝ նախատինքներ կուտային. գիշերմըն ալ բիշթով սխմեցին խօլի մը վր̃, անով ամմէննալ վախի մէջ ձգեցին. առտուն դեկտեմբերի 28 ճամբայներուն վր̃ չիճանչցած մարդեր երեւցան որ ասոր անոր ըստակ կուտային. օհարօրկէն ետեւ առանցմէ բազմութ̃ Փրանսզի դեսպաննին պալատը վազեցին որ էր յովսէփ պօնաբարդէն, հոն բաժնել սկսան քօքարտա, ըստակ, աղաղակելով Կեցցէ ազատութ̃. ասոնցմէ քանի մը հոգի վազեցին, բիշթով սըխմեցին ան քիշվոր զինուորներուն վրայ որ բօնդէ սիսդօ տեղը կեցած էին, նորէն վրանին եկան հետէրնին Փրանսզ զօրապետ մը ունենալով Տիւֆօթ անուն, անկից անցնիլ ուզելով. երբոր զինուորները անցնիլ թող չիտըվին՝ Փրանսզներէն մէկը ուզեց թրով զարնել, ասոնքալ վրան թիւ-

---

(1) Գուլթեպունու հըֆս էյլէսին, եօգտա Ճէնտաքի միւդթէտիր:

աս խապըր տէմէթի պիր խապրտը օլտա տէկմէտիկիր.

Ֆէնկ պարպելով մեռուցին տիւֆօթը դեկտեմբերի 28, հետի եղօղ ապստամբներնալ հալածեցին, որ փախան եկան քօռսինիին պալատը ուր կընստէր Ֆրանսզին դեսպանը յօվսէփ պօնապառդէն: Պատաւորները զօրք խրկեցին դեսպանին պալատին առջին կենալու, չըլլայ թէ վնաս հասցընեն ժողովրդեան բազմութը որ հոն կըժողվըվէին. բայց երբոր զինուորները շարվիլ սկսան՝ պալատին մէջի փախած ապըստամբները ներսէն Թիւֆէնկ պարպեցին անոնց վրայ, երկու հազարապետ զարկին որոնցմէ մէկը մեռաւ, զինուորներնալ անոնց վրայ կրակ ըրին. Դեսպանը վախ մէջ իյնալով Թուղթ ուզեց երթալու, քառտինալ տօռիան հռոմայուն դիւանադպիրը Ջանաց սիրտը առնել, հասկըցընելով Թէնչպէս իրենք ձեռք չունէին աս բանիս մէջ. շատ աղաչանք ըրին բայց չիկըցան կեցընել. վաղուան օրը դեկտեմբերի 29 գնաց. հռոմայու կառավարքը փարէզ նստող իրենց դեսպանին որ կըսվէր մասսիմօ մառքէզ տեղնիտեղը գրեցին, որ̃ զի հասկըցընէ Ֆրանսայու գործադիր կառավարութ̃ը. իրենքալ ամմէն դեսպաններուն հասկըցուցին. ուզեցին հռոմայու մէջնալ պատմութ̃ը տալ ամմէնուն հասկըցընել, բայց Թող չիտըրվավ ածծառա ասպետը՝ որուն շատ կըրհաւատար հռոմ. Թէպէտ և իրենն ամմէն ըրածները անյաջող եղերէին. դեսպանը երթալէն ետև ապստամբներուն գըլխաւորները փախչող փախչողի եղան.

Ֆրանսացիները Ճէնովիզի մէջ ազատամտութիւն հանել կուտան, կառավարութիւնին կը փոխեն.

1797.

Ճէնովիզի մէջ նստող Ֆրանսացիները անդադար տուրք կըպահանջէին կառնէին, անկից շատ հեղ կռիւ ու արիւն կըլլար մէջերնին. Ֆրանսացին զօրքը Ճէնովիզցիներէն ուզեցին որ իրենց յանձնեն սավօնան, բայց Ճէնովիզը չիտըրվավ իրեն չէզօքութե՟ դէմ է ըսելով. փետրվարի մէջ Ֆրանսացի դեսպանը փարէզի կառավարներուն դիւացէն խնդրեց Ճէնովիզի Հսրկպետութ՟էն 29 միլիոն գուռունէզեան լիրէ. Ճէնովիզցիք ամմէննալ շատ նեղուե՟ մէջ ընկած ըլլալով ծանր խարճերու համար որ ինչվան անուտենը ըրերէին, մէյմը իրենց զօրքը ոտքի վրայ հանելու համար՝ մէյմընալ Ֆրանսըզին զօրքը պահելու համար որ ետևէ ետև իրենց երկրէն կանցնէին՝ վաճառականութիւննինալ դադրած ըլլալնուն՝ աս պատճառներուս համար՝ Ջանացին ուզած ըստակնին չիտալ. բայց ինչպէս կընային ուզածնին չընել ան տէրուե՟ որ զօրք մտցընելով Ճէնովիզցին չորս դին բռնէր կեցերէր. շատ մտածելէն ետև նեղը իյնալով վերջապէս խօսք տըվին. միայն թէ աղէկ կերպերով սիրտ շահելով աս կըցան ընել որ՝ 29 միլիոնը՝ 4 միլիոնի ինջեցուցին. անորա՚լ երկուքը հաշտութեան ատենը տալու խօսք կապեցին ։

Բայց Փրանսզը իր սովորութեանը կեօրէ ասովալ չիդադրեցաւ ․ Ճենովայի մէջի անզգամները գրգռեց ոտք հանեց , որոնք օրէօր ապստամբութեան բաներ կըհանէին , կառավարութեան դէմ բաներ կընէին ․ Ճենովան քիչ մը ատեն աչք գոցելէն ետև տեսավ որ չըլլար՝ հարկաւորեցաւ ասոնց գըլխաւորները բռնելու , ասկէց վախնալով վիդալիանին ու մոռանտին՝ որ դեղածախ ըլլալով իրեն խանութը ժողովարան էր եղած , խորհուրդ ընելու տեղ թէ ինչպէս փոխեն Ճենովային կառավարութիւնը , աս երկուքը գացին Փրանսզի դեսպանին ընկան զիրենք պաշտպանելու ․ անա՚լ իր դրօշակին տակը առաւ ասոնք ․ ասկէց վիդալիանին ապահովութիւն առնելով կրկնապատկեց տէրութեան դէմ բաներ ընել ․ Ճենովային տէրութիւնը արդարութիւն սեպելով ապստամբեցուցիչ մարդը պատժելու՝ վիդալիանին քաղքէն դուրս քշեց 24 ժամ ատեն տալով իրեն ․ 3 օրալ ատեն՝ ամմէն սահմանէն դուրս ելլալու ․ ասիկայ Փրանսզի դեսպանին դիմեց ․ դեսպաննալ ասոր պաշտպան ըլլալով սպառնալիք գրեց Ճենովացոց ․ անոնքալ բռնադատուելով ետ կանչեցին հրամաննին , միայն դեսպանին ձեռքովը ապրսպրեցին վիդալիանիին որ զինքը զսպէ ։

Բայց աս դիպուածս՝ մէյմընալ վենետիկին դիպուածը՝ որուն կառավարութեան փոխվիլը լսածնին պէս ամմէն անզգամները ոտք հանեց ապստամբութիւն գրգռելու. Ճէնովային տէրութիւնը արթուն կըկենար ասոնք զսպելու, անոր համար մայիսի 21 ասոնցմէ երկուքը բերդը դնել տըվավ, ասոր վր՟ իրենց ընկերները կատղելով յայտնի հանեցին ապստամբութիւնը. 200 հոգիի չափ մօռանտիին քովը գացին, վրանին զէնք առին որ հոն պահված ունէին. անկից գացին Ֆրանսացի դեսպանին պնդելով պօռալով որ ան երկու բռնըվածները խալըսին, երբոր դեսպանէն խօսք առին՝ Թատրոնը (քօմէտիան) գացին, հոն եղողները ամմէնը շփոթցուցին. լմննալէն ետև ան գիշերը տուներնին ժողով ըրին խորհուրդ ընելու. առտու եղածին պէս Ֆրանսացի դեսպանին քով ժողվըվեցան, 800 հոգիի չափ շատցան, լօմպառտեան նշանը (քօքարտան) վրանին դրին, ինչ բանտեր որ կըրցան բանալ՝ կոտրեցին, մէջի բանտարկեալները զինեցին, ասանկ շատնալով հրապարակը գացին, հոն Ճինիվիզի ժողովրդեան անունով Ճէնովան Լիգուր հրատարակեցին, դատաւորները ձգեցին՝ իրենք իրենց մէջէն նոր դատաւորներ ընտրեցին։ Ասոնց կարգաւորօղը մօռանտին ու քունեօն եղան, որոնց հետ խառնըվողներէն եղաւ նաև տօռիա մէյմը, որ յուսահատեալ աղքատ մարդ ըլլալով միայն ապրուստ գըտնալու համար խառնըվերէր, չէ թէ կարգաւորելու խելք ունենալուն համար ինչպէս ոմանք ծուռ գրեցին. գացին գլխաւոր տեղվանքը առին որ է Թէրսանէն կամուրճները նաւահանգիստները եւն. ուր քիչ պահապաններ գտնալով հեշտ ձեռք ձգեցին :

Սա բաները տեսնալով Չինիվիզին ատեանը մարդ խրկեց Փրանսզի դեսպանին որպէսզի անոնք զսպէ. բայց դեսպանը տեղ մը չերեւնալով՝ մէջերնէն երեւելիները կանչեց յորդորելով ժողովուրդը զսպելու. բայց ապստամբած ժողովուրդը խօսքի մը չիպահելով կըսպառնար մինչ Չէնօվային տօժին պալատը գալու, հոն Թօփին բերնովը իրենց միտքը զուրցելու. այնչափ ապահով եղան անոնք իրենց միտքը առաջ տանելու՝ որ մարդ Թռուցին փարէզ աւետիս տալով Թէ Չինիվիզին կառավարութիւնը փոխեցինք : Սա ապստամբած ժողովուրդը սանկ կըմտածէր, բայց բազմութիւն Չինիվիզի ժողովրդեան այնչափ կըսիրէին իրենց առջի կառավարութիւնը սահմանադրութիւնը եւ հաւատքը, որ ոտք ելան պալատը գացին, լալով աղաչելով հրաման ու զէնք խնդրեցին աս ապստամբաց դէմ պաշտպանելու. ատենականները առջի բերանը տարակուսեցան, բայց երբոր բացին զինարանը, ուր շուտ մը 15 հազար հոգի զինվեցան. անոնց հետ միացան պահապան զօրքն ու Թօփճիները. մենծերէն մէկը չխառնըրվեցաւ անոնց բանին մէջ, անոր համար սուտ է ինչ որ զուրցեցին մենծերուն վրայ :

Սանկ զինեալ ժողովուրդը աղէկ կարգով Թօփերով դէպ ՚ի պալատը քալեցին, քանի տեղ որ բռներէին ապստամբները ամմէննալ ձեռավըններնէն առին. Թէրոանէն ու Թզրական կամուրջը առնելու ատենը շատ արիւն եղաւ, շատ ապստամբներ մեռան որոնց մէջն էր նաև տօռիան, մէկալնանք փախան. ժողովուրդը աղաչեցին իրենց տօժին ու ատեննակալներուն նորէն ձեռք առնել իրենց առջի կառավարութիւնը. վաղուան օրը աս ժողովուրդը շատցան՝ 30 հազար զինեալ մարդ եղան, 12 հազար գեղացիներնալ ասոնց յարեցան. հասկընալով որ մօռանտին ու քունէօն Փրանսզի դեսպանին տունն են փախած՝ հոն վազեցին իրենց ձեռքը տալ ուզեցին. բայց դատաւորները զօրք խրկելով դեսպանին տունը ապահովցուցին ժղվդը հանդարտեցուցին. երկու մարդ պօնաբարդէին խրկեցին մէյմընալ փարէզ, եղածները հասկըցնելու համար և իրենց կառավարութիւնը չփոխելու համար. Թուղթ մընալ հանեցին ոպ զի Ջինիվիզին ժողովուրդը Փրանսըզներուն չդպչի. բայց Ջինիվիզցիք իրենց մէջէն քանի մարդու վրայ որ կասկած կաւնէին թէ ապստամբներէն են՝ ամմէննալ կըբռնէին: Մօռանտին փախերեր, ժողովուրդը իր տունը վազեց, հոն գտաւ ապըստամբներուն տէֆթէրը գրուածները թէ ինչ հնարքներ պիտոր բանեցընէին Ջինիվիզին կառավարութիւնը փոխելու. 1000 հոգիէն աւելի գրուած գտան ապստամբներուն անունները որ աս խռովութիւնը կուզէին հանել, այնչափ մընալ իրենց դէմ եղողներուն անունները որոնք պիտոր սպաննէին.

աս թուղթս գտնալուն վրայ ամմէն ժողովուրդը մեծ ու պզտիկ թափօրներ ելլալով շնորհակալութի ըրին յատկապէս Սբ. ածածնայ որ զիրենք պահեց ։ Պ՝էշը ան եղավ որ՝ չէ թէ միայն իրենց մէջի ապըստամբներու դպան՝ այլ նաև Ֆրանսըզներուն որոնք գիտէին որ գլխաւոր պատճառն էին եղած ․ կառավարքը որովհետև չէին կրնար ժղվդին վրայէն զէնքը հանել, սկսան խիստ հրամաններ հանել ժղվրդը զսպելու, բայց ժղվդնալ աս խստութե դժգոհ չըլլալով, ասկից ժղվդին ու կառավարչաց մէջը մէկ պաղութի մը գժտութի մը ընկաւ, որուն գրգռողներալ կային ․ գիտնալով որ երկուքը իրարու հետ լինալու ըլլան՝ իրենց աղէկ ճամփայ կըբացվի կառավարները գետինը ձգելու՝ տակէն անդադար կըփչէին ։

Աս ատեններս պօնաբառդէին թիկնապահը (սիլէհտարը) եկավ Ճէնօվա, որ Ֆըրանսըզի դեսպանին հետ մէկ տեղ մտաւ իրենց պզտիկ ժողովին մէջ, պօնաբառդէին թուղթը տօժին ձեռքը տըվավ, մէջը կըհրամմէր որ Ճէնօվային գերագոյն դատաւորները թող պատժըվին, որովհետև անոնք էին եղած պատճառ ինչ վնաս որ հանդիպեցաւ Ֆրանսըզներուն ․ քանի Ֆրանսըզալ որ բռներէին մայիսի 22, ամմէննալ արձըկվին, Ճինովիզի ժղվդի վրայէն զէնքերը առնըվին ․ կառավարութիւնը յանձնըվի ժղվդեան ձեռքը ռամկապետութի ըլլայ ։ Տօժը պտն տըվավ որ աս առաջարկութիւները պէտք էր իրենց մեծ ժողովքին առջին հանել, Փրանսայի դեսպանը պին տըրվավ, թէ որ մէջի գրուածները չըկատարվին՝ ես ու Թիկնապահը շուտ մը կելլանք կերթանք, Ճենովայի վրայ ծեծ պիտոր բանայ Փրանսան որուն զօրքը մօտիկ է, ինչպէս որ իրաւ մայիսի 12 գօլօնէն 6 հազար նաւեր եկած էին, մէջը Փրանսացի զօրք լեցուն. 21ին ալ սէնիէլէ ու տիւքէն զօրապետները իրենց զօրքով համիրայ եկած էին Ճենովայի վրայ կուգային. գալնինի ուխլիէռա, սավօնա, նաւահանգիստ մավրիցիաւր, Փինալէ, ուրիշ տեղվանքալ կառավարութիւնը փոխեր ազատութեան ծառը տնկերէին: Ասանկ լսելով Ճէնովէզին տէրութիւնը ոչ մեծ ժողովքը ժողվեց և ոչ պզտիկ ժողովքին ամմէն ժողովականքը կանչեց, ինչպէս որ իրենց կանոնն էր մեծ բան մը որոշելու համար. յայտնի տեսաւ որ ուր բըռնութիւնը ուժը աւելի է՝ հոն ամմէն ըդդիմութիւնը պարապ է ու աւելի վնասակար. Ինքիրմէ խօսք տըրվավ պօնաբարդէին ուզածը կատարելու, բանտըրված Փրանսացները արձըկելու, ժղվքին վրայէն պէնքերը հանելու, ժղվքեան մէջէն քանի մը հոգի կառավարութեան մէջ խօթելու, միայն գերագոյն դատաւորները յանձն չառավ բանելու անոնք անմեղ են ըսելով. մեծերէնալ իրեք մարդ խրկեց պօնաբարդէին ասոնք հասկըցընելու բանը շտկելու համար (1).

---

(1) Նէմալըմ եօք, նէյաղըմ եօք, անճաղ համամ ալըր ահըմ վար.

ամմէն բանն ալ հասկըցուց դեսպանին ու Թիկնապահին ։ Բայց աս երկուքը նորէն ժողովը մտան ըսին որ հիմա շուտ մը ընելու է պօնապառդէին չորս ուզածները, չենէ հիմա կելլանք կերթանք ծեծ բանալով Ճէնօվային վրայ ։ Նաւավարք մէկ դիհացէն ատոնց ստիպմունքը՝ մէկալ դիհացէն ժողովրդեան տժգոհութիւնը կըտեսնային, որոնք կըդժվարէին մեծերուն վրայ թէ ինչու մեր ժողովուրդը կառավարութեան մէջ չեն ուզեր խառնել, ասոնք տեսնալով յանձն առին ամմէն բանը ընելու. խօսք տըվին դերագոյն դատաւորները ու ան մեծերը բռնելու՝ որոնք՝ որ պատճառ կըսեպվէին քանի մը Ֆրանսացի բռնըրվելուն ու Թալըրվելուն. մէկալ բաներուն վրայալ մեր մարդիկը կերթան ըսին պօնապառդէին հետ խօրաթելու. ատոր վրայ Ֆրանսացին դեսպանը ելաւ գնաց, ետեւէն Ճինիվիզին մարդիկը գացին. ինչվան որ ասոնք դարձան՝ շատ հեղ խռովութիւն ելաւ Ճէնօվային մէջ, որ կառավարքը խելքով աղէկ կերպով հազիւ զըսպեցին ։

Երբոր աս մարդիկը դարձան՝ մէկ թուղթ մը բերին պօնապառդէէն տօժին տըվին. մէջը կըգըրէր որ Ճէնօվային հանրապետութիւնը ասկէց ետքը Ֆրանսային պաշտպանութեանը տակն է. մէջիններուն կեանքը ապրանքը ապահով են. առժմեայ (էյրէթի) նոր

իւմիտիմ քէմալէնէմ հագդան՝ իսա կիպի շահիմ վար ։

կառավարութի̃ մը սահմանելի, ուր պաւիյնօլէ տօժը գլուխ ըլլայ, եօթը 7 ազնուականք, 15ալ զանազան դասք ինչպէս են փաստաբանք, վաճառականք, բժիշկք, գեղացիք. ուրիշ 11 Թէութի̃ ալ գրած կային թէ եօթը ինչպէս պիտոր ըլլար Ճենովային կառավարութի̃ը. երկու ժողով կըսահմաններ մէկը 300 հոգիի, մէկալը 150 հոգիի. տօժը 12 հոգի իրեն ունենալով ատեանը պիտոր ձեւացըներ, անոր ձեռքը պիտոր ըլլար գործադիր իշխանութի̃ը. մէկալ քաներուն վրայ Մոնթեսքիէօյի ըսված դատաւորները պիտոր խառնըվէին ինչպէս որ էր ֆրանսային սահմանադրութի̃ը: Այս քաներս ընդունեց հաստատեց միայն իրենց պզտիկ ժողովքը, անալ ամմէնը չէին ժողված որչափ որ պէտք էին ժողվըվելու. Ֆրանսըզին զօրքը Ճենովա քաղքին մէջ լեցվեցան պահելու համար:

Յունիսի 14 նոր առժամեայ կառավարութի̃ը մտաւ ըսվելով Լիգուրեան հանրապետութի̃, երդումն հաւատարմութեան առնելով հազարապետներէն, շուտ մը ջարդ ու բուրդ ըրին ան արձաններն որ Ճինիվիզի երեւելի անձինքներու համար տնկըված կային, ցեղերուն նշանները քակեցին վերուցին, ուկի գիրքը ուր մեծերուն անունները գըրված կան՝ երեցին. սալօնային ու Նք ռէմա բերդերնալ քակել հրամմեցին: Այսանկով Ճենովան խաղաղկեցաւ բայց մէկ գեշ կացութե̃ մը մէջ ընկաւ. Ֆրանսզը շատ ըստակ ուզելով իրենցմէ՝ հարկ եղաւ ծանր տուրք

Ձգել ամենուն վրայ, վաճառականութիւնալ բոլորովին ընկած էր, որովհետև պարպարըշին ծովասպատակները կըզարնէին կըթալլէին նաւերնին, որոնց հետ կըմիանային նաև Ֆրանսըզին ծովասպատակները. ամենէն բանէն աւելի Ճինիզլիվցոց դէմ կուգար հաւատքի վրայի ըրած նորութիւնին. մնդ. երբոր նոր կառավարութիւնը ծանուցում ըրավ թէ նոր սահմանադրութիւնը որ շինելու հետ էին՝ սեպտեմբերի 14 ազգին պիտոր առաջարկէին ընդունելու համար, մէջը կըտեսնային որ հաւատքի վրայ ան չիտակութիւնը չիկար ինչ որ կըփնտռէին: Նոր կառավարքը 40 եկեղեցականք խրկեցին ամենէն Ճէնօվային սահմանը որ նոր հրամանը քարոզեն, բայց աս ընելով ալ աւելի հակառակութիւն գրգռեցին, մօտիկ եղած գեղերուն բնակիչքը ինչպէս էն Սառցանա, Բօլչէվէռա, միաբանելով ծեծկըվեցան տեղվանք առին, վախցուցին նոր Լիգուրեան ռամկապետութիւնը. ետքը աստով խաղաղկեցան որ ասոնք խօսք տըվին հաւատքի բանին չիդպչիլ, եղած բանէրուն ներում տալ. գեղացիքալ խօսք տըվին առած տեղվանքնին թողուլ տեղերնին երթալ: Բայց մէջերնէն ոմանք ասոնց խօսք տալուն չիհաւատալով ըսածնին չընդունեցան, կուզէին որ ամենէն բան առջինին պէս ըլլայ. և որովհետև պահանջմունքին կէօրէ ուժ չունէին ոչ զէնք ոչ պաշար, յաղթըվելով ցիրուցան եղան պահվեցան, պատճառ եղան ետքը վրէժնին առնելու, բանները լեցընելու, շատ մարդ Թիւֆենկի բանեցնելով սպաննելու. Մինծերենալ շատ հագի տակից հետ ձեռք առնելն ըռնելով բանեցին, մեծ ահեղ մը բանտի պէս լեցուցին, վրանին շատ քինութիւն ըրին որ յանցանք մը գտնան. ապստամբութեան, մահվճիռնին ան էր որ յանցաւոր գտնալով Թալլէն ընկերնին ատենեն, բայց մէկ յանցանք մը չըգտնալով առջի բաները խառնեցին Թէ ինչու Ֆրանսայի ուզած բաները չիմճարեցին, անով պատճառ եղան Ֆրանսայիներուն ուշ առաջ գալու, անոր համար վրանին մէյմէկ տարբ ձգեցին. ան Մինծերնալ որ առաջուցմէ հասկնալով Ճենտօմայի Թըշուառութը ձգեր դուրս ելերեին՝ եւ կանչեցին. տեսնալով որ չեն եկող՝ մեծամեծնաւոր քշմին վճռեցին, իրենց ունեցածին կէսնալ առին, ան էր իրենց մարդը, անոր համար երբոր ըստրկնին առին՝ քշմելը վերացին. Նաց որ ան նոր կառավարութիւնը շատ աւելի յանցաւոր գտներկցաւ Ֆրանսայի բանակ վճարելու գիտցեն.

Նէմցէյին ու Ֆրանսային հաշտութիւնը Կամբօ Ֆօռմիոյ մէջը.

1797.

Պաշտաւծ նախագահը Լէօպէնի մէջ տառաքրելէն ետեւ Ֆրանսային զօրքը ամենենալ Նեմցէի երկիրեն դուրս ելան, քօռաչօֆէ քն տեղը՝ եկան պատուիրակներըը որոշ հաշտութեան վրայ խօսակցելու, ուր եկաւ նաև պօնապարտադէն [illegible] ատեղէն որ ձեռնիկը Միլանէն. քիչ մնաց որ հաշտութիւնը պարապ պիտոր ըլլար խռովութեան համար որ ան ատենը եղաւ Փարէզ, հինգ կառավարիչները իրարու հետ հակառակ ըլլալուն՝ ու հինգհարիւր օրէնսդիր ժողովոյն հետ կռուելուն համար։ Բայց պօնապարտադէն հոկտեմբերի 17 (ըստ այլոց 7) ընծայուց հաշտութիւն Կամբօ Ֆօռմիօ տեղը, որ եղած կանոն Թէուէյց Փրանսային ու Նեմցեէրին մէջ. ան ատենը վենետիկ խռովութէ չհանելու համար երկուան չհանեցին թէուէթէերը որ 39 են. 14ը գաղտուկ, 25ը յայտնի. Յօդուածները ասոնք են։

Կայսրը Ֆրանսային կուտայ սաարքին նաւահանգիստները, անոր տեղը ինչպէս ուրիշ երկիրներ որ կայսեր ձեռքէն ելած Ֆրանսայը Վենետիկին սահմանը իրեք բաժնելով մէկ մասը կայսեր կուտայ, որք են Իստրիա, Տալմաչիա, Ֆռիուլի, Տօկաստօ Վենետիկ քաղաքովը մէկ տեղ, Վիչէնցա, Պատօվա, Վէռօնային մէկ մասը. սահմանն քաշելով մէկ գիծ մը [illegible] ու Պօ [illegible] վրայէն եւն. Վենետիկցոց օտար երկրները որք են Քօռֆու, Զանթան եւն Ֆրանսային տրուի։ Վենետիկին մնացած երկիրները ինչպէս են Պէռկամօ, Պռէշիա ու Վէռօնային մէկայլ մասը՝ Ցիզալբինեան Հասարակապետութեան տրուի, որ կայսրը ճանչնայ ազատ ու անկախ Հանրապետութի։ Կայսրը մօտէնայի դուքսին կորսնցուցած երկիրներուն տեղը՝ պրիզկօվիան տայ իրեն ։ Իտալիային կայսերական կալուածները թէ Լիկուրիայի մէջ՝ թէ ուրիշ տեղվանք՝ ազատ Ճանչցըվին, առնողին ձեռքը ըլլայ անոնց եկամուտը ։ Մէկ ժողովմը ըլլըվի Ռաշդատ ուր կարգաւորվին ազատ կալուածները, պարտքերը, տէֆթէրները, ամմէն հպատակներուն ազատութիւնը, որով կարօղ ըլլան ծախել իրենց ապրանքը, դուրս ելլալ իրենց հայրենիքէն իրեք տարվան մէջ ։ Անյիշաչարութիւն ըլլըվի ան գործքերուն որ կարծիքի համար եղան ։

Իսկ ծածուկ թէութիւններուն գլխաւորները ասոնք են ։ Մէնօ գետին ձախ դին ըլլայ Ֆրանսային սահմանը. թէ որ կայսերութիւնը աս բանիս հաւնելու չըլլայ՝ կայսրը իրեն ինչ զօրք կրնայ տալու՝ այնչափ զօրքը միայն տայ, ուրիշ բանի չխառնըվի ։ Ֆրանսան վրան կառնէ որ՝ կայսերութեան հետ հաշտութեան ընելու ատենը՝ պավիէռայի ան մասը որ Ին գետէն ան դին է՝ նաև սալցպուրկին եպսկոպոսութիւնալ կայսեր տրվին ։ Կայսերութեան իշխանները որ Ռէնօին ձախ դին եղած իրենց երկիրներէն զրկըված կըմնան՝ անոնց տեղը Ռէնօին աջ դին եղած աշխարհական իշխաններուն գետիններէն բաժին հանեն, մանաւանդ եկեղեցական կայսրընտիրներուն գետիններէն, որք են Մակօնցա, Դրէվէրի, ու Քօլօնիա ։

Աս Քամբօ Ֆօռմիօյին հաշտութիւնը լմնալէն ետև՝ Ֆրանսային դին եղողները կրնայէին որ Իդալիային Միացած տեղէրնալ ապստամբեցընեն. միլանի մէջի եղած ապըստամբներէն 200 հոգի մէկ տեղված յանկարծ ելան եկան բառամային մէկ դրան առջին, հետէրնին առապայի վրայ տնկած ունենալով Ազատութ՟ ծառը, մտվըննին դնելով որ հոնալ կըգտնըվին իրենց դիւացէն մարդիկ, անոնց ձեռքով կրնան մտնալ քաղաքին մեծ հրապարակին մէջ ան ծառը տընկել, բայց խաբվեցան. որովհետև հոն եղօղ Փրանսըզ զօրքնալ միանալով բառամայի զօրացը հետ դուռը գոցեցին թող չտըվին ներս մտնալու. անկից ներսը եղած ապըստամբներնալ ձայն մը չիկրցան հանել.

Բայց բառամացոց մէջ վախը տիրեց. չէյտէին որ բանը ուր պիտոր երթայ. քիչ մը անցաւ չիզալբեանները առանց ծեծ բանալու մէկէն գացին բօ գետին մէջի եղած կղզին առին որ քաղէմօնային դիմացն է, երբոր բառամային ամէն գետինները առին որ բօ գետին ձախ դին կիյնայ. լսելով որ բառամային դուքսը ասոնք անիրաւութ՟ յափշտակերէր. դուքսնալ բողոքեց չիզալբեաններուն կառավարչաց. փարիզալ մատրիտալ մարդ խրկեց, բայց բանը անանկ մնաց։

Չիզալբեան հարկապետութ՟ն որ կըյիշենք, աս ամռվանս մէջ յուլիսի 9 միլանին մէջ սահմաներէր պօնաբառդէն, որուն հետ միացուց պօլօնիան, Փէռռառան ու ռօմանեան. երբոր հոկտեմբերի 26 անոր հետ միացուց նաև վալդէլլինան, քեավէննան ու պօլէօն, ամենքը մէկ տեղ առ Նոր Հասարակապետութիւնը 20 գաւառ բաժնեց Նոյեմբերի 17. երկու օրէն ետեւաւ Միլանէն ելաւ Փարիզ գնաց. իսկ Նոյեմբերի 22, օրինադիր ժողով սահմանուեցաւ Միլանին մէջ Չիզալբեան Հասարակապետութեան համար: Հետեւեալ տարին՝ 1798 սեպտ. 1. Ֆրանսացիք նոր սահմանադրութիւն տուին այս Նոր Հասարակապետութեան համար.

[illegible] նոր [illegible] ըրած [illegible]ութիւնները. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]ութիւնը, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

1796–1797.

Կատարինէին մեռածին պէս Պօղոս իր տեղին նստաւ. տեղը Մոսկովի վրայ թագը, ետքը 1797 մայիսի 7 Մօսկվիա քաղաքը թագդրաւ սովորական կերպով. մօրը դրած պաշտօնատարները չփոխեց. այլ ուրիշ վարձատրեց մեծցուց անոնք որ աղէկ ծառայութիւն ըրած էին թէ իր մօրը եւ թէ իր հօրը. արքունեաց խարճը չափաւորեց. ան խարճին [illegible] որ եղան 5 միլիոն ռուբլի՝ զինուորներուն հազարապետներուն վճարքը աւելցուց. իր մօրը վերջին հրամանը խափանեց, որով կը հրամայէր ամէն 100 հոգիէն մէկ հոգի մը առնել նոր զինուոր ըլլալու համար. հող. [illegible] շատցընել աճեցընել Բէդրօպուրկի մէջ ուսելու բաները. ատանկ ընելով ժողովուրդին սիրտը վաստըկեցաւ ։ Ա՛ն լեհերը որ իրենց ազատութը պաշտպանելու համար 1794 հեռու տեղեր քշերեր կատարինէն 14 հազար հոգիէն աւելի՝ ամենքնալ ազատեց իրենց ապրանքը դարձընելու տըրվավ. շատերունալ կըմէ քանի տըրվավ, աւելի քօշչիւշկին ազատելով պարգեւներ տըրվավ, երկիրմէնալ 1500 գեղացիի. Թէպէտ ինքը անոր դէմ ապերախտութ ըրավ ։ Ուրիշ տէրութեց հետալ ինչ դաշնագրութ որ ըրերեր կատարինէն՝ ամենքնալ հաստատեց, միայն զօրք ու նաւ տալը նեմցերին ու ինկիլիզին կախ Թողուց. որովհետեւ պէտքին քանը փոխված կերեւնար. պրուշը ու նեմցէն սպանիան հաշտութ ըրերեին, կայսերութ հետնալ հաշտութ ընելու առջեւակի մէջ կըլխաւէին ։ Օրէնք ըրավ որ ասկէց ետքը կնիկ մարդ չիԹագաւորէ, ամմէն մեծերուն երդմունք ընելալ տըրվավ. ասիկայ եղավ հաստատութ ան օրէնքին որ արդէն մեծն պետրոս ըրերեր ։ Մալթային կարգը շատ գետիններ ունէր լեհի ու լիթուանիայի մէջ. որոնք մոսկովին ձեռքը անցնելով կառավարելն իրեն էր առեր. հիմա պօղոս մալթայից ձեռքը անցուց, նաեւ քառակեները դարձուց արշավի որ առերեին, Թէպէտեւ 3 միլիոն ռուպլի կըհաներ. մալթային կարգին դեսպանը պետերսպուրկի մէջ Թող տըրվավ նստելու. շատ մեծ ընդունելութ ըրավ նաեւ լիտտա եպիսկոպոսին՝ որ պիոս Է. իբրեւ սըտացեալ կարգի նուիրակ խրկեր էր շնորհաւորելու իրեն Թագաւորելը. [illegible] չեղած հռոմ երթալու ատենը շատ սէր կապերէր սրբազանին հետ։ Մէկ մեծ պալատուն̃ մը կար մոսկովի զօրաց մէջ որ հազարապետները իրենց զինուորները ծառայի տեղ կըբանեցընէին, մեծերը 45 զինուոր, գնդապետները 20. իսկ զօրապետները քանի որ ուզէին. Թգ̃րը այն զինուորներուն թօշակը կուտար, իսկ զինուորները ուրիշներուն կըծառայէին, պօղոս աս բանս վերցուց, որ հազարապետներուն դէմ բան եղաւ. աղէկ կառավարելու համար ամբողջ մոսկովիստան 41 կառավարուն̃ բաժնեց. նեմցեին ու պրուշին հետ բարեկամութին̃ պահեց. փախած Ֆրանսզներուն շատ օգնութ̃ի ըրաւ մինչ̃ բօլլինաք ցեղին, որուն 1000 գեղացի տըվաւ. բռօվանսի դուքսին (որ Ֆրանսզի Թգ̃րին եղբայրն էր, ու թագաւորի անուն էր առած ժ̃ը. լուիզ ըսվելով), 2 միլիոն ռուպլի տըվաւ. հրաւիրեց որ գայ միդդաւ քնքը նստի քուռլանտիայի դուքսին դարպասը, ինչպէս որ անալ 1798 մարտի մէջ գնաց հոն. քօնտէ իշխանին զօրքը 8000 հոգիի չափ ինքը պահել սկսաւ ան թէուք որ՝ ուր ուզենէ խրկէ. սղանիսլավոս լէհին Թգ̃րը որ կռօտնօ կըկենար՝ պետրօպուրկ կանչեց աղէկ ապրուստ տալով, բայց անիկայ պետրօպուրկ հասածին պէս մեռաւ։

Երբոր 1796 Ֆրանսան քիչ մը խաղաղվելու երես ցըցուց՝ ինկիլիզին մարդը պաղիլէա քաղաքը եկաւ հաշտուն̃ խօրաթելու պառթլէմիին հետ որ Ֆրանսզին մարդն էր · բայց Փրանսըզին ուզածը անանկ անձոռնի բաներ էին՝ որ բան մը չեղաւ · Ինկիլիզը ուրիշ Թ̃րներուն հասկըցուց տալելով անոնց պահանջմունքները ։ Բայց Ինկիլիզին մէջնալ ապստամբութ̃ե շոշորդներ կերևային · աս տարվանս մէջ երբոր Թագաւորին ընտանիքը առապայով կըդառնային՝ քար նետելով առապային մէկ ձամը կոտրեցին որ Թագուհիին վրայ ընկաւ · ասոր վրայ գիր հանեցին , ով որ ցըցընէ ընողները՝ 1000 կինեէ խոստացան վարձք տալու · չորս հոգի գտան որ խօսք դրերէին Թ̃րը սպաննելու՝ ասոնք դատապարտեցին , խենթ կնիկմընալ գտան որ Թագուհիին խուցը մտերէր սպաննելու մտքով ։ Աս բաներով չիկըցան զսպել լօնտուայի մէջ եղած ժողովը (քլիւպը) որուն գլուխը Փօքսն էր , այլ յայտնի Թուղթ կըհանէին յորդորելով ժողովուրդը իրենց հետ մէկ ըլլալու , երկու Պիլլ ետ կանչել տալ , ըսել է բառլամէնդին ըրած օրէնքը որ ապըստամբութ̃ի հանօղ ժողովներուն դէմ ըրերէր · Թ̃րազունքնալ պատժել Թէ ինչու դէմ կըկենային Ինկիլիզին ազատութ̃ե ու իրաւանց ։ Թ̃րը տեսնալով որ կառավարչաց դէմ եղօղները չեն ուզեր բիդը ; կառավարութ̃ե մէջնալ փոփոխութ̃ի մը կուզեն , ժ̃վուրդը խաղաղելու համար բառլամէնդին մարդիկը հանեց , յուլ · 12 նոր բառլամէնդ ժողվեց · շատ վիճմունքով բիդը ընտրըվեցաւ եղաւ անդամ քամպըրիճի համալսարանին · Փօքսը կառանեա խափուտամնայով եղան վերադարձիւնքը։ Բայց Թագաւորը ուրիշ դիհայէն զինքը նոր վտանգի ժողովուրդն ալ վախի մէջ ձգեց. օր մը Վէյմութ երթալով իրեն երկու որդւով մէկ պզտիկ նաւ մը մտաւ զբօսանքի համար. չուզեց իրեն ընկեր առնել իրեք Փախսթեան որ հոն էին. հիւսիսային հով մը շուտ մը Փրանսայի դին ձգեց նաւը, ուր ամմէն պիտոյքներին պակսած ըլլալով ուշացան դառնալու, իրեք Փախսթեան տեսնալով որ կուշանայ Թ͞գը՝ փնտռելու ելան, բայց չիգտնալով ետ դարձան. գիշերը վրայ գալով երբոր Թ͞գին նաւը չերեւցաւ՝ ամմէն ժ͞ղվդեան վրայ վախ ընկաւ, անանկ սեպելով որ Ֆրանսացիներուն ձեռքը ընկաւ, հաղիւ առտուան դէմ դառնալով վախը փարատեցաւ։

Անկլիացին ծեծը եւրոպայի ցամաքին մէջ ձախորդ կերթար, բայց ծովու դիհայէն շատ յաջող, որովհետեւ իրեն առաւ Ափրիկէին անուանի քիթը որ կըսուի Հրուանդան բարեյուսոյ, դրինքմալա, Ս͞բ Լուչիա, Ս͞բ Վինչենցիոս, կուատալուպա, մօլուքեան կղզիները, սէյլանին մէջ առաւ տէմէրարին, էսսէքէպօն ե͞ւն. այս յաջողութիւնները քիչ մը գոցեց որդվին հակառակորդաց բերանը, բայց Պիթին դէմ հակառակութիւնը չվերջացաւ. իր արապային վրայ քարեր նետեցին, եկիօղլին գլուխը խոցեցին որ իր հետն էր արապային մէջ. քարկոծողներէն վեց հոգի բռնեցին, բայց Ինկիլզերու ասանկ յանցաւորներուն անանկ թէթեւ պատիժ կռուած որ մարդ չի վախցըներ ։ Իր երկին առաջարկելովը քաղաքականքը հաւնեցաւ 18 միլիոն փոխ ըստակ առնել ծեծին խարջելու համար , ըստակ բերողները անչափ շատցան՝ որ չորս օրվան մէջ լմնցաւ ուզածը , ետեւէ եկողները ետ ճամբեցին ։

Երբոր Ֆրանսայի մէջ հաշտութ՟ վրայ կը խօրամթէին մալմսպըրուրի լօրտին հետ , մէկալ դիհացէն գաղտուկ մեծ պատրաստութ՟ կը տեսնային Ֆրանսըզները նաւերով Ինկիլիզին մէջ վազել ։ 21 խոշոր նաւ , 13 Ֆռխաթա , շատ նաւակ ալ բեռ տանող 20 հազար մարդով պըրեստէն ելան , Իռլանտային վրայ երթալու ։ Մէջերնիներուն հետ խօսքը մէկ ըլլալով հոն ափտոր մանտային առնէին , ետքը պիտոր խրկէին քաղմութ՟ անօթի Ֆրանսըզներուն որ թալլէին կողոպտէին ։ Բայց չհնայելով ժամկի ընտրութ՟ ընելու՝ տարերքը փոթորիկները իրենց թշնամի ունեցան ։ դուրս ելածնուն պէս 2 նաւ զարնըվեցան , հարկ եղաւ ետ դառնալ նորոգելու համար ։ 1 նաւ մընալ ծովեզերքը զարկուե ։ Մէկալ նաւերը Իռլանտայի մօտիկ հասնելով երբոր փորձեցին ցամաքը մարդ հանելու՝ սաստիկ փոթորիկ մը անանկ ցրուա ըրաւ որ՝ դարձան եկան Ֆրանսային նաւահանգիստները ։ 3 խոշոր նաւ , 2 Ֆռխաթա , 1 քոռվէթ ծովը կորսուեցան ։ 1 Ֆռխաթա , 3 բեռան նաւեր Ինկիլիզի ձեռքը ինկան ։

Ինկիլիզը շատ օգնութ՟ կուտար Նեմցէին քսակով ։ 1797 իրենց քաղաքականքին մէջ ասոր վրայ շատ վիճմունք ըլլալէն ետեւ՝ արքունեաց ու կառավարչաց խօսքը քաղեց ետեւէ ետեւ օգնութի̃ տալու նեմցեւին, բիղնալ պաշտպաններ ունեցան ։ Դրանք որ Ֆրանսացիները նորէն փորձեցին Իտալանտա վազել, տեսնալով որ ըստակնին քիչցած էր՝ աղէկ հազարապետնին պակսած՝ 1200 չարագործ մարդիկ պրեսդ երկաթը զարկած ունէին, ասոնց ազատութի̃ տալ խոստացան թէ որ յանձն առնէին Իտալանտա վազելու, անանկով քիչ մը կրթութի̃ սորվեցընելով կալլէս գաւառին ծովեզերքը հանեցին ասոնք. աս չարագործներուն հետ միանալ յանձ չառին մէկալ Ֆրանսազ զինուորները, նաւերը դարձան տունքերք եկան նոր զօրք առնելու ։ Իսկ ելած չարագործ զօրքը առջի բերանը քանի մը գեղացիի տուներ թալլեցին, բայց ետքը ինկիլիզի զօրաց ու գեղացիներուն մէջը մնալով անձնատուր եղան ինկիլիզներուն, որոնք անարժան սեպելով ասանկ գէշ մարդիկ իրենց երկիրը պահել, առին նորէն Ֆրանսային ծովեզերքը ձգեցին ։

Ապստամբութի̃ ուզող ինկիլիզները աս դիպուածս իրենց առիթ առնելով բանը մեծցուցին, հոն ելլողներուն համրանքը շատցուցին. անկից պարտատէրները որ Թագաւորուէ̃ փոխ ըստակ տրված ունէին՝ մէկէն թափեցան իրենց տրված ըստակը կըպահանջէին. և որովհետև ըստակ պատրաստ չըկար վճարելու՝ հակառակորդները առիթ առին շփոթութի̃ հանելու. աւեըլ երբոր աս տարի նեղցէն ու Փրանսզը հաշտութիւն ընելով՝ Ինկիլիզը մինակ մնաց Փրանսային Փիլէմէնկին ու սպանիային դէմ ծեծկըրվելու : Բայց Ինկիլիզին ձըրվիզ խափուտանա պէյը՝ վրայ ելլալով քօռտօվայի նաւերուն որ կրկնապատիկ աւելի էին, Փրանսզին ու սպանիային շատ նաւերը առնելով նաև մը երրորդութեան կղզին, հակառակորդներուն բերանը գոցվեցաւ. տէրութիւնն ալ ձըրվիզը պատուելով Սէն վինցէնցիոսի լօռտ ըրաւ, կռուելու տեղին անուանէն կոչելով, քօմօտօռ նէլսօնն ալ որ անոր տակն էր՝ ռիալը պէյ ըրաւ :

Ասանկալ յաղթող յաղթութիւն ընելով՝ տէրութիւնը չիհանգչեցաւ իր հակառակորդներէն, որոնք շատվոր ըլլալով ամմէն հնարք կըքանեցընէին ժողովուրդը ոտք հանելու, Փըրանսզին ժաքօպէններնալ միշտ կըփչէին կըգրգռէին ասոնք, վերջապէս նաւավարները գրգռեցին. ապրիլի մէջ երբոր պըռիտքօռդ խափուտանան բօռդսմութէն դուրս պիտոր ելլար Փրանսզի նաւերուն դէմ դնելու որ պրեստ էին՝ իրեն նաւավարները գլուխ քաշեցին. ան արտունութիւնը կըպահանջէին որ է. կարոլոս տըրված էր նաւավարներուն : Կառավարքը երբոր կըմտմտային աս բանիս հաւանութիւն տալու՝ անոնք ուզեցին թօշակնին ալ եվելցընելու, երբոր ասոր բացասութիւն տըվին՝ ապստամբ նաւավարները միաբանված շալուբաներով մեծին նաւը սկսան երթալ որ հօն ժողովատեղի ընեն իրենց. մէնծը կըրակ ընել ռեպտաւ. առանց վրայ՝ բայց իր նաւավարներէն շատը ապստամբներուն դէմ ըլլալով՝ անոնք և ուրիշ նաւերնալ իրենց օգնելով առին ան նաւը. մէկալ. ամմէն նաւերնալ ապստամբութեան դրօշակը բանալով՝ Տը Հեղլընէ կղզին գացին։ Ան ատենը բերդը բառլամէնդէն հրամանն առաւ նաւավարներուն վճարքը շատցընելու, հոն իրենց Հաւվ խառփուստամանն խաղաղցընելու՝ որ ամմէնէն աւելի սիրելի էր նաւավարներուն. առկայ հոն երթալով իր ճարտարասանութիւնը ու վճարքներն աւելցընելովը ամմէնն ալ հնազանդեցուց բայց 'ի մէկ նաւէն, անալ ծեծկռվելով հնազանդեցուց, մէջերնէն 15 հոգի քշեց. բայց ապստամբութեան ոգին մէջերնէն վերջացընելու շատ ատեն աշխատեցաւ խոհեմութեամբ, շատ հազիւ գլխատելով։

Ասոնց նման ապստամբութիւն հանեցին նաև Բլիմութ, Շէռնէս, ու Եարմիթի. 11 խոշոր նաւ, և Փոխանակ գացին Թամիզ գետին բերանը պաշարեցին, չէզոք տէրութէն նաւերնալ սկսան առնել, ցամաքը կեցած նաւավարներնալ ապստամբեցընել. քանի մը ամիսներ գացին անոնք շտկելու՝ չեղաւ. կուզէին որ իրենց անձանի պահանջմունքները կատարէր տէրութիւնը. անոնք ապաւինած էին աւելի Փողոցին վրայ ու բառլամէնդի վարի ժողովդեան վր, որոնց մէջ շատ կային հակառակօղ կառավարչաց դէմ. բայց էրդը առաք կոտրեց, բռնութիւն ուզեց անոնք հնազանդեցընել որ կը եղեւ նաև նոր ապստամբութիւն չըլլայ։

Ցամաքի զօրաց մէջն ալ սաստիկ ապստամբութիւններ եղան՝ որ բաւականին նորոգութ՟ մը տալ կըպարհանջէին, Փրանսացին հետ հաշտութիւն ընել. ասոնցմէ աւելի լըրբերը Թ՟գւրին տաճկին եղան. Փօքսը ուզեց Թագաւորին հետ խօրաթել որ բիթը դուրս հանէ, բայց բիթը չփոխուեցաւ; Թ՟գւրը չընդունեցաւ Փօքսը, բաւականին ժողովներնալ արքունեաց դէմ եղան. Փօքսը իր ընկերներով որոշեցին բաւականին ժողովքին մէջը չգտնըվիլ մինչվան որ կառավարը չփոխէին ։ Ա՟գւրը Թուղթ մը հանեց բաւականին հաստատութ՟՝ ապստամբները հնազանդեցընելու, բայց աս Թուղթս ալ աւելի շատցուց ապստամբութիւնը որուն գլուխ էր եղած ռիչաւառ բառքեռ մէկ ցած նաւավար մը ։ Անամիճ մնանօղ պէյլիկ նաւերը բռնադատելով իրենց հետ միաբանել տըվին, անանկով 26 պէյլիկ նաւ ըլլալով երկու կարգ շարժեցան; մավըլներին դնելով ամենունալ դէմ դնել. բայց որովհետեւ արքունիքը կառավարքը միաբան էին բաւականին հետ՝ իրենք մի եղան. բիթնալ իր Թշնամիներուն յաղթեց. ասանկով ցամաքի զօրքը իրենց դէմ վառօդքելով մարտկոցներ շինեցին ծովեզերքը որ կընային Թօփով երել ան նաւերը. խօսք տըվին ներել ամենուն բաց 'ի գլխաւորներէն ։ Ասանկով ցամաքի հետ հաղորդակցութիւնը կտրելով անոնք բացը մնացին. խորհուրդ ըրին իրենց նաւերը Փրանսա տանիլ իրենց Թշնամիներուն ձեռքը տալ, բայց մէջերնէն շատ հայրենասէրներ դառնըվելով աս բանս չընդունեցան, մէկիկ մէկիկ քանդվիլ սկսան, անանկ որ յունիսի 14 միայն 3 նաւ մնացին ապըստամբ ուր էին գլխաւորները. ասոնք վախնալով չըլլայ թէ իրենց ընկերները զիրենք մատնեն, շատը գիշերանց շալուպայի մէջ մտնալով քալախս ելան. մէջի նաւավարները մնացած գլխաւորները բռնելով ինկիլիզի խափուտանային ձեռքը տըվին, որոնց մէկնալ բառքեան էր. ասիկայ ուրիշներուն հետ մէկ տեղ նաւերէն կախեցին. 150 հոգիալ պատժեցին: Ասանկով բիդլին ու կառավարչաց հաստատուն կենալը յաղթեց, ապստամբները ոչնչացուց: Ինչպէս որ ինկիլդեռա ասանկալ իռլանտայի մէջ նոյն ատենը ապստամբութիւններ կելլային. հոնալ քլիւպներ կային որ Ֆըրանսզներուն հետ կըթղթակցէին. կըպատրաստըվէին Ֆրանսզները իրենց երկիրը հանել տալ. բայց իրենց մէկ քլիւպը կոխելով 60 հոգի բռնեցին իրենց թղթերովը. ասոնց չար միաբանութիւնը բոլոր կըղզին էր տարածված ինչվան տուպլին մայր. քղ̃քը. իռլանտային բառլամենդին մէջնալ տարաձայնութիւն էր մտած, բայց հոն եղած փոխարքային աղէկ զսպեց. մէջերնէն շատը վախերնէն իրենց գլխաւորները մատնեցին, թղթերնին տըվին, զինարաննին ցըցուցին ինչվան յունիսին եօթը ամմէն խռովութիւն շտկըվեցաւ: Աս խռովութիւնը դադրեցընելէն ետև հէշտ եղավ ինկիլիզին դուրսի Թշնամիները հոգալ․ որովհետեւ Ֆրանսզնալ ան ատենները հաշտութ խօրաթան կտրելով ըլլա տեղը, մալապուալ լօանին ապսպրեր էր 24 ժամու մէջ ելլալ երթալ։

Աշունք վրայ գալով փոթորիկները վնասեցին Ինկիլիզին նաւերը որ պաշարած կեցեր էին Ֆրանսզին ու Ֆիլէմէնկին նաւահանգիստները, անկեց հարկ կըլլար իրենց երկիրը դառնալ նորոգելու համար։ Տունքան Ինկիլիզ խափուտանան իմանալով որ Ֆիլէմէնկի նաւատորմիղ մը Տէքսէլի մէջ կեցեր է, դուրս պիտոր ելլայ Ֆրանսզի նաւերուն հետ միանալու համար որ Պրեստ կեցած էին՝ շուտ մը իր նաւերովը ելաւ. Հոկտեմբերի 11 սաստիկ կռիւ մը ըրաւ, ուր Ֆիլէմէնկները բոլորովին կոտըրվեցան, կորսնցուցին իրենց խափուտանային նաւը, ուրիշ 4 խոշոր նաւ․ ու 3 Ֆրկաթա․ 12 նաւերնինալ դըրօշակ բացին անձնատուր ըլլալու, բայց փոթորիկը սաստկանալով Ինկիլիզի նաւերնալ շատ վնաս քաշեցին չկրցան անոնք առնել։

Ֆրանսայէն կառավարչաց մէջ եղած խռովութիւնք․

1797։

Ֆրանսզները պօնաբառդէն դուրս իտալիա խրկելով նորանոր յաղթութիւն կըփառաւորվէին, նոր նոր հարստութ ձեռք կըձգէին, բայց ներսը Ֆրանսայի մէջ հանդըրատատուն մը չանձնեցին, օրեւոր կեղվեղնտար խռովութը և ատելութը նոր գործադիր կառավարութեն դէմ. պատճառն որ՝ շատ ժողովականներ ազգային ժողովարանէն դուրս հանելով՝ վախցան որ ասոնք անգործ կենալով նոր խռովութեն մը կըհանեն, պատճառ երեւցաւ իրենց պաշտօններու վրայ հանել անոնք՝ որ ան դրամագլուխներով անկեց եկած շահերով գոհ ըլլան խաղաղ նստին, բայց անոնք ան պաշտօններով աւելի զօրանալով ամենքը մէկէն միացան նոր խռովութե մը հանելու Ֆրանսայի տէր ըլլալու։ Ամէնքն բան պատրաստեցին, որ դրին մայիսին 12 'ի զօրծ դնելու, բայց մէկ հոգի մը որ զինքը հետերնին միաբանված ձեւացուցեր էր մատնեց զիրենք. ասոնց գլխաւոր զըրգռօղը բռնեցին Պապէօֆ անունով բանտեցին, բայց մէկալ համախոհները զործակիցներըը քանի՛ ընննաւն որ ըրին չկրցան իմանալ, անոր համար անպատիժ մնացին։ Աս խռովարարաց [illegible] ժողովրդականները ամենքն աչքեն ձգած ըլլալով, իրենց ուժեննալ ընկած, Ֆրանսան երկու բաժնըված մնաց. մէկ դին հասարակապետութի ուզօղ, մէկալ դին թագը ուզօղ. ասոնք տեսնալով որ քանի՛ հեղ կառավարութիւնը փոխեցին՝ բաները դէպ 'ի գէշը գացին, ալ աւելի ան կարծիքին վրայ հաստատվեցան. յայտնի կըրւէին որ անիրաւութի եր փախչող Ֆրանսացիներուն ապրանքը թօղլել, նմանպէս ազգին ապրանքը ծախու առնել։ Աս կարծիքը աւելի երեւան ելաւ երբոր առրին լմննալէն ետև պէտք եղաւ ժողովին երրորդ մասը փոխել, ըստ որում Հինկերուն տեղը անանկ նոր մարդեր ընտրուեցան՝ որ յայտնի չէին ուզեր հիմակուան կառավարութիւնը։ Թող տուր դուրսի ժողովրդեան կարծեաց տարբերութիւնը՝ նաև ժողովին մէջը եղողներնալ զատ զատ կարծիք ունէին, այսինքն Հինկ գործադիր կառավարքն ու 500 հոգիին ժողովը, ասոնքալ իրենց մէջը տարբերված էին. Համեստ ժաքօպէնները ու ժիրօնտէնները չէին անցներ ան կարծիքէն որ մտքերնին դրերէին, ընդհանուր ռամկապետութիւն մը հաստատել բոլոր աշխարհիս մէջ մինչվան Հինտիստան ու Չինումաչին. աս կարծիքը ինքիրմէ կըբերէր պատերազմ մը անվերջանալի, պատերազմ մը ամմէն ազգին հետ զատ զատ. աս եղջերուագաղ չինծու կարծիքն էր որ իրեն հակառակող կունենար չէթէ միայն Փրանսըզ ժողովրդեան մէջ հապա նաև 500 ժողովականաց մէջ նաև Հինկ կառավարչաց մէջ՝ որոնցմէ երկուքը դէմ էին աս խենթ կարծիքին; մէկը քառնօթն էր մէկալը պառթըլէմին՝ որ լըթուռնէօռը ելած ըլլալով ասիկայ անոր տեղը նստած էր, խոհեմ մարդ, ամմէնուն առջին հարկինք ունեցող մարդ, աղէկ պաշտպանելուն համար հաշտութիւնը երկու մեծ տէրութեանց հետ։ Աս իմանալով դուրսի տէրութիւնները՝ ան Փրանսըզներուն դէմ թափեցին իրենց ուժն ու հնարքները որոնք որ թագաւորնին կուզէին. Թէ որ ան Հինկ կառավարներէն մէկ հոգիմընալ աս դիրս վառ որկէրին՝ ուզածնին առաջ կըտանէին, բայց մնացած իրեք կառավարքը մէկալ կարծիքին դին ըլլալով վերոյիշեալ երկուքին դէմ՝ ան մտքին ետեւէ ընկան ։

Պօնաբառդէին ըրած յաղթութիւններնալ որ կըլնէր Իդալիայի մէջ ալ աւելի կըվառէր զիրենք. վս զի Իդալիային Հիւսիսային դին ամմէննալ Փրանսզներուն ձեռքն էր ինկած, մնացածնալ բաց էր իրենց առջին, Նեմցէն խիստ տկարացած էր երկան ծեծէն, մինչ երբոր իրեն դաշնակիցները մէկիկ մէկիկ քակվելով զինքը մինակ թողուցերէին. Գերմանիայի գլխաւոր իշխաններըը նաև Սպանիան դադրած էին ծեծկըվելէն. ասանկալ Պռուշը որուն խազնան 300 միլիոնի հասնիլ կըկարծէին. ասս ամմէն տեղերուն մարդերովը ըստըրկովը մնացած Եւրոպանալ բոլոր աշխարհալ վեց տարի չիքշէր մեր տակը կառնենք կըսէին կըպնդէին իրարու սիրտ կուտային ։ Անոր համար մտածեցին վերոյիշեալ Քառնօթն ու Պարթլէմին կառավարութէ դուրս հանել, ժողովլին երրորդ մասը փոխել, իրենց մտքով եղածները տեղերնին դնել, մինչ երբոր իմացան որ քանի մը հոգի դրերէին որպս զի իրենց դէմ հանեն Փարէզին զօրքը, ան ատենը որոշեցին յայտնի բռնութ բանեցընել ։

Ասանկով յայտնի եղաւ որ Պառթլէմին ու Քառնօթը՝ նաև 500 ժողովքին մեծ մասը խաղաղութ կուզէին, իսկ մէկալ իրեք կառավարքը պտզմ կուզէին, ամմէն տերութ̃ իրենց տակը առնել՝ ուզածնին պէս խաղալ. գործադիր կառավարութ̃ը որուն ձեռքն էր զօրքը՝ վրայ ելաւ յաղթեց օրինադիր ժողովքին ամբաստանելով թէ թագաւորական են, ազատութ̃ը կործանել կընային. ասոր համար ան քլիւպները որ օրինադիր ժողովը արգելեր էր՝ նորէն բացին հրաման տրվին ժողվըվելու, որովհետեւ աս քլիւպները ազատութ̃ համար պատրաստ էին ամմէնն ալ ջարդել տալու. Երեք կառավարքը զօրքը բերին կարգաւորեցին փարէզին բոլորտիքը. սեպտեմբերի 4. կէս գիշերը 4 ժամ անցած թօփ պարպելով 10 հազար զինուոր յանկարծ վրայ հասնելով ժողովին տեղը փաթթեցին, պառթլէմին ու 60. 70 հոգի ժողովականներէն բռնեցին, քառնօթն ու շատ հոգի ժողովականներէն փախչելով պրծան. աս ժողովականներուն ու երկու կառավարներուն տեղը անանկ մարդիկ խօթեցին որ իրենց մտքովն էին. անոր համար բաները փոխվեցան: Վաղուան օրը անանկ ձայն հանեցին որ մէկ չար միաբանութ̃ մը կայ եղեր, ինչպէս որ սովոր էին ըսելու ամմէն անգամուն երբոր կուզէին խռովութ̃ մը հանել ուզածնին ջարդել. ժողովականք որոշեցին իրենց ժողովը ընել բուն ժողովարանին մէջ մտնալով. կըյուսային որ քաղքըցիք զիրենք կըպաշտպանեն կառավարչաց դէմ, որ իրեք հոգի միայն մնալով ասանկ յայտնի բռնութ̃ կընէին, բայց մէկը չիշարժեցաւ անոնք պաշտպանելու, այլմինչ թող չխօրհելով հազարապետը ատենց ներս ժողովարանը մտնալու. ետքնալ ժողովքին գլխաւորին տունը պաշարեցին, հոն ալ որ գտան ժողովականացմէ ամէննալ տաճարի մէջ բանտը դրին. քլիւպները կուզէին որ ասոնք շուտ մը թիւֆէնկի բռնելով՝ սպաննեն, բայց ուրիշները կայեննա քշել վճռեցին թէ ասոնք և թէ պարթելեմին՝ որ մէկ դիրացէն աւելի մեծ պատիժ էր. ասոնցմէնալ շատ. զօրապետներ պաշտօնատէրներ պուրպօնեան ցեղին մարդիկներ քշել վճռեցին, նաև ան օրագիրները որք չէին ջատագոված կառավարչաց ըրած բռնութիւնը. ասոնք ամէնը երկըրթէ փարմախլըխով կապված առապաներ դնելով անօթի ծարաւ անանկ նաւահանգիստները հասցուցին; անկից կայեննա քշեցին մէկ գէշ տեղ մը. պէքսիմէտ, աղած միս, գէշ ջուր տալով իրենց իբրև մեծ չարագործներու, ուր նեղուէն ու վնասակար օդէն մէկ մասը մեռան, մնացածնալ զանազան ճամբով փախան եկան եւրոպա: Ասկէց ետքը երկու ուրիշ հոգի իրենց համախոհ մարդիկ՝ իրենց մէջէն առին նոր կառավար դրին. անանկով բաները փոխուեցան, ու հինկ գործադիր կառավարները եղան լման բռնաւոր Ֆրանսային վրայ:

Հաշտուէն նախադուռը ըլլալէն ետև լէօպէնի մէջ՝ ինկիլիզի հետալ հաշտուէ ընել կըխօրհէին, ասոր համար լօռտ մալմզպուրին լիլլա եկած էր ինչպէս որ վերը յիշեցինք, բայց սէպտեմբերին կէս ետեւ շատ մը նոր զօրք ժողվըվեցան Փրանսսա, կապեցին հաշտութեան խօսքը Ինկիլիզի հետ, առանկայն ալ կը կարծէին Նեմցէին հետ՝ մէյ մ'ալ լսեցին որ Նեմցէին հետ հաշտութիւն ըրեր է Պօնապարդէն Քամբօ Ֆօրմիօ տեղը. աս լուրը (խապարը) իրենց մտքին դէմ քանի եղաւ սիրտերնին կոտրեցաւ. բայց եղած հաշտութիւնը շատ մը քաշել չէր ըլլար; պէտք եղաւ իրենց հնարքներ բանեցընել; քիչ մը ատեն կախ թողուցին ծեծկըռվելու միտքը. և որովհետեւ հաշտութիւնը հաստատելու համար հարկ էր եղած Ռաշդատ ժողով ընելու, որոշեցին կառավարքը հոն անանկ մարդիկ խըրկել որ խաղաղութեան ընելու թող պիտոր չիտային։ Սկսան Պօնապարդէին վրայ ոխալու; անոր անանկ մեծնալը ու ըրած հաշտութիւնը՝ իրենց ըղձերնին իրենց մեծնալուն խիստ դէմ քանի կուգար, որոշեցին անիկայ հեռացընել Մըսըրայ վրայ խըրկելով. թէ որ հոն մեռնելու ըլլար՝ իրենց մտքին կը հասնէին անոր վտանգէն խալըսելով, իսկ թէ որ բաղդը բանելով յաղթող երթար Ափրիկէ, մէկալ դիհացէն իրենց յարմար կըլլար որ դուռը կը բացվէր ամենէն Ասիայի ամենէն առևտրին վրայ տիրելու ինչպէս որ կուզէին։ Աս մտքով Պօնապարդէն կանչեցին մէջտեղ խըրկեցին; Ռաշդատ եղած խաղաղութեան մէջ որոմ ձգեցին. ընդհանուր [illegible] բացին թշնամեաց նաև բարեկամաց երկիրները վտանգելով. ամէն ջանքերնին եղաւ ուղղափառ հաւատքը ջնջել. իրենց գլուխը որբազման պատը վերցընել, քառտինալներ-նալ հաստըցընել որ չիկրնան նոր գլուխ ընտրելու, դաշնադրութեանց դէմ ըմբռնեցուցին կոխեցին աւըրշտըկեցին, սառտկեննային Թշըրը քշեցին, Նաբօլիի Թշըրը սիջիլիա փախուցին նա, որոնք մէկիկ մէկիկ համառօտիւ պատմենք։

Տամբիկը Եուղլան օղլան հըլոպը, Փրանսաչին հըղոպէն, եղիր մէծ վաչխտունան մը եւըլյս։

1797։

Սուլթան սէլիմին մեծ հոգ եղաւ Փրանսային խռովութիւնը․ երկու Թուրի մէջ մնաց․ Ֆրանսան կուզէր որ զին քաշել տաճիկը իբրև իրեն հին բարեկամ, մոսկովին ու նեմցէին վրայ հանել, որոնք լեհը քիչմը առաջ բոլորովին յափշտակերեին, օրմընալ քեզ ասանկ պիտոր վերցընեն կըսէր։ Ասոր դէմ նեմցէն ու պրուշը որոնք 1793 ծեծի մէջ մնաած էին՝ կըյորդորէին տաճիկը իրենց հետ մէկ ըլլալ Փրանսային վրայ ելլալ, մինչ երբոր նեմցէները բռնեցին սէմէնվիլ Փրանսզ դեսպանը Ճամփան գանինի․ իրեն Թղթերը բացին ցըցուցին դըրանը՝ Թէ ինչ պատուէրք ունի եղէր փարեզէն ապստամբեցընել տաճկին երկիրը, Փրանսզին տակը ձգել։ Ասոնք լսելով տաճկին դուռը չէր գիտէր որին մօտիկ դնէ․ միտքը դրաւ կատարեալ չէզոքութին պահել․ պատրաստութին տեսնալու հետ եղաւ, կըրթուն սորվեցընելու իր զօրաց. բայց որովհետեւ վարպետները Փրանսզ էին՝ անոնց ձեռքով Փրանսզին դեսպանները կընայէին իրենց աղանդը տաճկըներուն մէջ սերմանել, մենծերուն սիրտը իրենց դին քաշել: Ըն ատեննալ երկու պատասմըներէն նեղութին ունեցաւ տաճիկը. մէյմը՝ իւսքիւտարի փաշայէն՝ որուն վրայ քանի հեղ որ զօրք խրկեց՝ յաղթըվեցան հալածվեցան. մէյմընալ բավզան օղլուէն որ վիտինի փաշան էր. ասիկայ հռումէ դարձած ճարպիկ հնարագէտ մարդ մը ըլլալով իրեն քովը ժողվերեր բազմութին լեհի զինուորներու և հազարապետներու, որ լեհաստանը բաժնըվելէն ետև հոն փախեր եկերէին. իրեն քովն էին նաև շատ Փրանսզ հազարապետներ, միտքը դըրավ ապստամբիլ, Փրանսըզներուն պէս ազատութին մտցընել. բայց առջի բերանը իր միտքը գոցելով անանկ հաճոյացաւ տաճկի դրանը՝ որ իրեն զօրք, զէնք, ու թօփ խրկեց ուժովցուց. միշտ հնազանդութին ցըցընելով Թուրքին, հասկըցընելով որ տաճկին թշնամեաց դէմ կուզէ ծեծկըվիլ. ինքը գաղտուկ ապստամբ ըլլալով իրեն խօսելովը դըրդելովը շատ ժողովուրդ ապստամբեցուց, շատ փաշայներալ գաղտուկ իր դին քաշեց. ինչվան կըսեն որ ան ատենվան ըէիս էֆէնտինալ Փըրանսզի դին ըլլալով ասոր կողմը կըտաշէր, ուրիշ փաշայները քանի հեղ որ դըրանը հրամմելովը վըրան կերթային ծեծկըվելու՝ կըյաղթըվէին ետ կըփախչէին:

Մօրէկայ 1797 յայտնի բանացաւ իր ազատամտութիւնը. այն ատենը Փրանսացիք անանկ հետակերցուց ատաճկլին որ՝ բանվցած օղլըւն նեմցերին ու մնակուներն մնացողն էր, անմնացմէն ըտանի կասանեկը ապատասանմէներուն համար. ատաճինը չէր գիտակը ծոցին լաւ; ծոցին հաւատայ, մեծոք որ Փրանսայսին ծեծին պատոնուինները որ մեկ դիրեն մեկալ դիրեն իրեն կըպատասմեկին՝ խրատուս բոլորովին նեբքնանկինէին, ամոր համար իրքը սկսաւ գինուորն խըրկել նեմզեկին, պրուշին, ու [illegible], ան դը անանց ձեւաքով սանյդը խեկնսայ ան ատենվայն խառուելուն բանին՝ որ ամենայն եւրոպան կերեկը կըլլաւկեր. Ինչպէս որ ըսինք բավկցան օղլըւն յայտնի ծեծկըրվելով ատաճկին զօրացը հետ ափոխան առաւել, դէպ էտաըէնէ սկսաւ առաջ գալ. այն ատենը ատաճկին դուռը զօրք հանեց. Հետեւելին փաշան վրանին սէրասքէր ընելով անոր դէմ խրըկեց. ասիկայ երբոր եսրէնէն եկաւ, կանչեց փաշաները, բանը մեր չըհանելով անանկ ցըցուց որ՝ աղջիկ եղած ձախողութիւնը պատերազմին՝ բաղդըներ էր. բայց հիմա թէ որ ձախողութ բանը մէկ ըլլայ ըսաւ, կըհամնամ որ ձեր խաղողաքում եղած կըլլայ, սասանելի կըրպատուժեմ. փաշաները ասանկ վախցընելով կըցաւ բանվցած օղլըւն անոր, աւփիան ատնելով նորէն զինքը իր տեղը վետինը խօթեց:

Ինչպէս այն ատենն ատաճիկը չըմտնելով Փըրանսային ծուլ միտքը իր վրայ՝ Փրանսացիք նաւեր զինուորներ կէնուներ իր նաւահանդիտաններուն մէջ. իր աչքը բացվեցաւ մէկմէն երբոր տեսաւ որ Ֆրանսացը վերցուց Վենետիկին աւերումը, Թէպէտ և խիստ բարեկամաբար կերթար հետը, մէյմէնալ աւելի բացվեցաւ երբոր Բավզան օղլուին եղբայրը՝ Հիւսէյին փաշան բռնելով Ըստամպօլ բերաւ. ասիկայ խնդրելով որ զինքը անպատիժ Թողուն չխնայեցինեն՝ Բավզան օղլուին ամէնէն գաղտնիքը (սրտը) հասկըցուց Թէ ինչպէս կապվէրեր Ֆրանսացին հետ. ուրիշ բաներէն զատ ըսաւ որ՝ ան նաւերուն զօրաւոր մեծ պատրաստութիւնը որ Ֆրանսացիները կընէին Թուլօնին մէջ՝ Բավզան օղլուին օգնութիւն հասնելու համար էր. Ան ատենը քանի Ֆրանսըզ Թօրճմաններ ու արհեստաւորներ կային՝ սուլթան Սէլիմը դուրս հանեց. ան իշխանաւորները որոնց վրայ որ կասկած ունէր Ֆրանսացին դին եղած՝ մանսուպնին փոխեց. Հիւսէյին փաշան ալ ան մարդուն բերնէն լսելով որ քիւրա ալօ փաշան գաղտուկ Բավզան օղլուին դին էր, երբոր օրտուն դուրսն էր՝ ինքիր ձեռքովը սպաննեց։ Աս ալօ փաշան խիստ զօրաւոր ահաւոր մարդ մըն էր. որ իրեն քիւրա զօրքերով Ստամպօլ կանչեցին, Բավզան օղլուին վրան խրկեցին. Հիմա երբոր հասկըցաւ Հիւսէյին փաշան որ տակէն ձեռք ունի Բավզան օղլուին ապստամբութեան մէջ, մտածեց ինչ ընէ որ սպաննէ, առաջ իր Խիւսրէվ անուն քեախեային աքսորեց, բայց անիկայ իր ահռելի տեսիլքէն վախնալով չհամարձակեցաւ. ետքը Հիւսէյին փաշան իր չատըրը կանչեց, չիֆտ մը վարպետաշէն բիշթով իրեն ցըցուց, ձեռքը տըվավ որ նայի. ետքը ձեռքէն առնելով իր առջևը փէնճիրէէն դուրս պարպեց. վաղուան օրնալ ասանկ կանչելով զինքը՝ նորէն առջևը պարպեց. երրորդ օրնալ երբոր ասանկ կանչելով բիշթոնները ձեռքը տըրվավ, ձեռքէն առնելնինի ալօ փաշային վրայ սխմեց, որ թէպէտ խոցվեցաւ՝ բայց լեռան պէս մարդը ոտք ելավ թուրը քաշեց զարնելու. ան ատենը քովինները վրայ հասնելով գլուխը կտրեցին, իր զօրաց առջին ձգեցին. որովհետև ամէն հեղուն բազմութ զօրաց կուգար հիւսէյին փաշային քովը. ան ատենը հիւսէյին փաշան թոյլ տըրվավ իրեն զօրաց ով որ ուզէ իր երկիրը երթայ, ով որ ուզէ իրեն զօրացը մէջ գրվի. անանկով խաղաղութ լմնցուց: Ասանկ հասկընալով տաճիկը Ֆրանսզին խարդախութիը զատվեցաւ Ֆրանսզէն. աս բանիս մէջ ինկիլիզը շատ ձեռք ունեցաւ ինչվան որ զատեց տաճիկը. իրեն օգնութիւն տալ խոստացաւ. առաջարկեց դաշնադրութին ընել իրեն ու մոսկովին հետ Ֆրանսզին դէմ. բայց կամ որ տաճկին մէնծերուն մէջ շատ կային Ֆրանսզին դին, և կամ որ կըվախնային մոսկովին հետ մէկ ըլլալ ծեծի մէջ մտնալ՝ յանձ չառաւ տաճիկը իր չէզոքութն մէջ մնաց. մինդ որ ինչվան ան ատեննալ Ֆրանսային կառավարքը կատարեալ բարեկամութի հաւատարմութն կըխոստանային տաճկին:

Աս ձմռուվանս մէջ մեծ վայնասուն մը հանդիպեցաւ իզմիր . երբոր գիշեր ատեն քօմէտիա կըլլար՝ մէկ քէֆալօնիացի մը ներս ուզեց մտնալ, որուն թող չիտըվին պահապան կեցօղ ենիչէրիները . աս մարդնալ կատղելով զարկաւ մեռցուց ենիչէրիին մէկը անանկ փախաւ . ենիչէրիները ժողվեցան քօնսօլներէն ուզեցին աս մարդը , երբոր չիգտան՝ ամբողջ Փռէնկ մահալլէսին կրակը տըվին . կրակը շատնալով ինչվան 7000 տուն ու խանութ երեց . ենիչէրիներնալ ամմէն ապրանքնին թալլեցին : Ամմէն քօնսօլներ աղաղակ վերուցին ստանպօլ գրեցին ապրանքնին պահանջելով . դուռը զօրք խրկեց իզմիր , ենիչէրիները զսպեց . Փռէնկներն որ նաւերը փախերէին՝ դարձան եկան , քանի մը բան իրենց ապրանքներէն հազիւ կրցան ձեռք ձգել :

Սենետիկ նեմչէին ձեռքը կանցնի .

1797-1798 :

Սենետիկին տէրութիւնը կորսըվելէն ետև Ֆրանսզի դին եղօղները մէյմէկ պաշտօնի վրայ ելան . կուրախանային իրենց անկախ տէրութէն ըլլալնուն վրայ , միայն կըջանային միանալ դաշնակցին մէկալ իտալիայի հասարակապետութեան հետ՝ որ կըսվէր Չիզալպին Ռէպուպլիքան , որուն համար շատ հեղ խօրաթեցին աս ամմէն հօրկպետութիւնը մէկ ընել՝ բայց չեղաւ : Որոնց վրայ որ կաւ կան կերթային թէ հին վենետիկի տէրութիւնը կուզեն՝ ամէն նախատինք ու վնաս կըջանային անոնց հասցընել. երբ բանտը կըդնէին, երբ կըքշէին. իրենց միտքն էր աս առթով մէկը մէկալը թալլել. մանաւանդ ազնուականքը [illegible] որոնք որ շատ եկամուտ ունէին. անանկ որոշեցին մէջերնին որ՝ 500 տուգաթէն աւելի եկամուտ մէկը չունենայ տարին. աս վճռելով իրենց աղէկ ճամբայ մը կըբացվէր հարուստները կողոպտելու. Ասանկ խելքընին մովլենին ըստակ քաշելու ըլլալով չէնքեր հանել սկսան. Ճամբայներուն խալտըրըմները կամուրջները կըքակէին նորէն կըշինէին, ինչ որ անով հասարակաց օգուտուկէն ըստակ դուրս ելլայ իրենք ուտեն. Թէպէտ և կըտեսնայինք որ խախտում չէին, հին ամուր չէնքեր էին քարաշէն, փլցընելու ատենը կրակ կըցաթկեցընէին. Թերսանէին մէջի մնացած բաներնալ սկսան ծախել. մէկ նաւ մը կար Պուչենթօրօ ըսված, ուր միայն համբարձման օրը ամէն մեծծեր դեսպաններ մտնալով ծով. նիկողոսին նեղուցը (պօղազը) կերթային. աս ամբողջ նաւը. դուրսէն ներսէն հին վարպետներու ձեռքով փորված պատմութիններ էին, ամէնն ալ թանձր ոսկեզօծած, որուն 80 հազար եալտըզ էր գացած կըսէին անոր ոսկեզօծելու համար. անանկ մէկ նորատեսիլ բաներ որ նաւ ըլլալը չէր երևնար, այլ բոլորովին փորված զարդեր արձաններ. աս նաւուն կատր կատր ըրին հրէայի մը ծախեցին, որ ՚նա գերոց կղզիին մէջ ան կտորները երեւելով ուղիղ մէջէն հանեց.

Բայց մէկ ճամփայ մը ազնուականները թողլլելու՝ մտածելով սա հնարքեցին որ հոկտ. 12 յանկարծ 58 հոգի իրենց ընկերը բանտարկեցին, որոնց 28 սեպուհ (բիձաւ) էին. 8 դատաւորք (մունէքչիբաշիլերը), 8 ծովապետք. 14 հոգի արհեստաւորք. Ձայն հանելով որ ասոնք դաւաղտուկ միաբանած են, Փրանսայի դէմ են նենգելի դին. բայց գիտնալով որ ինչպէս Փրանսաց զօրապետը ձեռք չառնեն՝ բան մը չեն կրնան ընել, պաշարել՝ հացեն եւ գացին անոր հանկըցընելու, որ ասոնք որ հեշտ է մեծ դուռ գլուխը դարձընել, բանը մեծցընելով փոթորկացընելով ասոր պատմեցին, ցըցուցին ինչ վտանգ կըլլար ասկէց չէ թէ միայն վենետիկեցւոց այլ նաեւ հոն եղող Փրանսացի զօրաց: Զօրապետը որ պալլանտ կըլլայ կ՚ըր՝ մէկէն ասոնց խօսքին հաւատալով վախի մէջ ընկաւ, իբր թէ քիւթը պաշարուած ըլլար թշնամիէն հրատարակելով իրենց զօրքը առջ հանեց. հրամմոն տըլվալ կառավարութիւնները բանտը դնել. 8 հոգիաւ մունէքչիբաշիլիքներէն իրենց քովը պատանդ (րաէհին) առաւ. դատաստաննին տեսնալը իրեն ու Փրանսայինքըրուն պահեց: Ահա սա օրս եղաւ մեծի ահռելի օրերէն մէկը. ամէնքն ալ սաստանուած մնացին չիգիտնալով ասոնց բերանը որ բանը ինչ է, ուր պիտոր վերջանայ. ասոնք կուզէին որ դատաստանը տեսնող իրենք ըլլան, ազ զի ուզածնին կեօրէ զրպարտելով պարտաւոր համարելով ան քանտարկեալները՝ պատժէին բոտըկնին առնեն, բայց պէտք եղաւ Փըրանսըզ զօրապետին կամքը կատարել. ամմէնքնալ ժողվեցին մէջ դէորգեայ կղզին բանտը դրին խիստ չարչըրկելով նախատինքներ տալով. հետեւեալ օրը Ձիւլլիանի անունով մէյմը դատաստանի մէջ բողոքում ըրաւ սեպուհներուն դէմ, աւելի ան վըճռոյն դէմ որ անյիշաչարութը ընել կապըլպըրէր, անկէց առջեւը կըլլար իրենց մտաքը առաջ տանելու որ էր մեծերը թալլել. բայց գտնըվեցան աղէկ մարդիկալ որ պալլանտին աչքը բացին, հասկըցուցին ապստամբութեան սուտ ըլլալը: Պալլանտ պանաբաւդէին մարդ խըրկեց հասկըցուց, իրենց անմեղութիւը երեւան հանելով հրաման տըրվաւ իրենց ուր որ ուզեն երթան. խօսք տըրվաւ թշնամեաց ձեռքէն զիրենք պաշտպանելու. բայց ան իրիկունը պալլանտ կանչըրվեցաւ, իրեն տեղը սեպուհուհին եկաւ զօրապետ եղաւ:

Կամբօ Փօռմիտօին հաշտութի խօրաթելու առեն գաղտուկ ձայներ կըլլային վենետիկցոց մէջ, թէ մենք մէկզաթը կըպըրտըտինք, պօնաբառդէն նեմցէին պիտոր ծախէ մեզ. աս ձայնս աւելի դուրս ելաւ հաշտութիը լմնալէն ետեւ. ասոր վրայ շատ շփոթեցան մունիճիբալիդային մարդիկը որ իրենց ռամկապետութիը կուզէին պահել, Փրանսըզին տակը մնալով ուզածնին ընել, ասկից անկից ըստակ քաշել. կապուածներին եկելցաւ երբոր տեսան որ հաշտուն թերութիւները երեւան չէին հաներ. մտածեցին աս հնարքը գտան. ժղվդը որովհետեւ ազատ է ըսին, կանչենք կարծիքնին հարցընենք, արդեօք ասանկ Ֆրանսային տակը մը կուզեն մնալ, թէ նեմցեին տակը անցնիլ. կարծէին որ ժողովուրդին ուզածը պիտոր ըլլայ, որովհետեւ Ֆրանսացիները ասոր համար տաք ելեր էին, ու կըքարոզէին դրսեն որ ժղվդը ըլլայ տիրօղ: Ֆրանսային զօրապետը որ ամենէն բանը դուրսէն գիտէր՝ հրաման տըված ժողվելու, մօքէն վրանին կըծիծաղէր: Հոկտեմբերի 28 օ Կիւրակէն եւ ամենէն ժղվդապետական եկեղեցիները որ 72 էին՝ սկսան երկան բարակ զանկակ զարնելով ամենքնիալ կանչել եկեղեցիներուն մէջ. մէկ վախնալու օրմընալ աս օրս եղաւ. ամենէն ժողովուրդ բանը չիգիտնալով տաք ելան նորէն շփոթութեն մէջ ընկան, ինչ պիտոր ըլլայ ասչափ. ժողովքները, արդեօք ինչ պիտոր ըլլայ վերջերնիս իրարու կըհարցընէին: Երբոր ան եկեղեցիներուն մէջ ժողվըվեցան՝ մէջերնէն մէկը առաջ կելլար կըխօսէր թէ որչափ աղէկ կըլլար իրենց ասանկ Ֆրանսային տակը մնալ. եոքը՛ աս առաջարկութիւնը ըսին: Ժողովուրդ, արդեօք հաւնէ՞ք որ ձեր հայրենիքը ազատ մնայ ռամկապետական կառավարութիւն մը ունենալով, թէ ոչ: Ասոր վրա ամենէն մէկդ թեւցըընէ ըսին իրենց կարծիքը հաւանութիւն՝ վիճակ ձգելով. բայց մէյմընալ տեսան որ

60 հազար հոգի էին որ սպառար վիճակ ձգելին , միայն 23572 հոգի վիճակ ձգեցին . Ըստինաւ որ ամէնէն վիճակ ձգողներուն բացասական կարծիքը շատ էին , բայց ունիթէրիալիստային մասերը խառնակուեն ընտրով տարօրինական կարծիքը շատագոյն ցրուացին . բանին սա է որ՝ ապահովեալ ընելով ամէնքը մէկ տեղ 1872 համաձայնութեամբ միայն աւելի եղաւ ատեանականութիւնը . անոր վրայ ունիթէրիալիստական դաշնակցած ձեւը . ազատական կարծիքը երեւնայ անտառ որ իրենց դրամ պահպանման զօրքերը բացատրական կարծիքը ուղղին , որոնք քաղաքին պահպանուե հետ բռնելով , չհեղինակեցան եկեղեցիները երթալ՝ իրենց կեցած տեղերնին խորհեցին իրենց կարծիքը :

Ունիթէրիալիստական շուտ մը երկու պատուիրակ պատրաստեց սահմանադրութեան խորհելու որ մերժած էր զրկուած . չորրորդ ուրիշ փորձեց խորհելու համար , ուր դի տեղեկ մը համակրութեան թէ ինչպէս վճռեւորեր ժողովրդեան շատր առանց մինչ կուզեն այսինքն անկախ անկրուն Ֆրանսայի մասը : Պօսուբաւագէն որ բանը աւելի գիտէր , ինչն էր որ վճռերուիկը ներմղեցին, ծախսերը , անոր ատորին նահանգները առնելով , առանց վէճիճաղելով թող չկարենալ չորս հոգիին փորձել երթալու . իրենցմով որ շատ վեր վեր կեկնայինն՝ բացառ բանը համակրաւց թէ վճռերուիկը կայսեր ձեռքը պիտոր անցնի , սա բանին փոխելը իրենն ձեռքը չէր : Նալածնին այս պատուիրակները գող եղան ուղղեցան, կըվախնային Վենետիկ դառնալու. Մունիցիպալիտան գիտնալով որ ամենուն ատելի էր եղած՝ սկսաւ իրենց հրամանները վերցընել, մինչ անոնք որ հաւատքի ու եկեղեցւոյ կըդպչէին. Թող տըւաւ ով, որ ուզէ եկեղեցական Թող ըլլայ որ առաջ արգելեր էր. ան ուսումնարանները որ Հայրենասէր կըսուէին՝ ուր Փրանսացին նոր սկզբունքները կըտարածեցընէին՝ Վենետիկ և ուրիշ քաղաքներ՝ ամենքն ալ գոցեցին. Հասարակաց պահպանութեան ժողովը՝ Քուարանդի արդարութեան ատեանը վերուցին, որոնք ամենքն ալ Ժաքօպէններուն գիւտերն էին: Մունիցիպալիտային մեծ մասը ընտրեց մէկդի քաշուիլ, չերևնալ ժողովրդական մէջ, ջանալով ինքզինքնին դուրս ելլան, քանի մը հոգի մնացին միայն բարեկարգութեան նայող անուանով. ոմանք ալ կատղելէն աս դին անդին Վենետիկի սահմանին մէջ ապստամբութիւն հանել կըջանային ու ծեծկըռտիլ Նեմցերուն դէմ. անչափ ըրին որ Փրանսացիները ասոնք սկսան բռնել բանտը դնել: Ասանկով Մունիցիպալիտա ըստ ծնունդին 8 ամիս միայն տէրութիւն մը վայելելէն ետև, Փրանսացին տակը սկսաւ. Փրանսացին տակը կործանեցաւ. Վենետիկ Նեմցէն մտաւ 1798 յունվարի 18:

Ֆրանսացիները Հռոմ կը մտնան, կառավարութիւնը կը փոխեն, անկէ ետև [illegible] սրբազանը Տոսկանայ կը հանեն ղրկելու։

1798.

Հռոմայու դաշնաւորները Ֆրանսացիներուն սիրտը առնելու համար տիւֆօթ զօրապետին սպանումով թաղում ընել տըվին. ժողովուրդն ալ զսպել նայեցան որպէս զի ալ Ֆրանսացիներուն դէմ բան չընեն. բայց անանկալ ընելով փարէզէն հրաման եկավ պերթիէ Ֆրանսայ զօրապետին՝ զօրքով մտնալ Հռոմայու հողը, հանդիսաւոր հատուցում պահանջել տիւֆօթ զօրապետը մեռցընելնուն համար. ան հերիք չէ՝ փարէզ նստող Հռոմայու դեսպաննալ յունվարի 11 տանը մէջ բանտարկեցին, իրեն ամէն թղթերը առին պահեցին։ Սրբազան պապը անցած տարի դեկտեմբերի 28. խիստ հիվընդնալով՝ ինչ որ անցաւ ան օրը իրմէ պահերէին. ետքը երբոր լսեց՝ հասկըցաւ որ վերջի ջանքը ձեռքը առնելու է, ալ իր յոյսը դրաւ Նաբօլիի տէրուն̃ վրայ. հոն խրկեց իրեն ազգականը քառտինալ պռասքին. հասկըցընելով Թ̃գրին՝ ետքի վտանգը Հռոմայուն, ուսկից ետքը վտանգ պիտոր գար Նաբօլիին վրայ, անանկէնէ թէ որ կուզէր ըսավ իր երկիրը Նաբօլին պաշտպանել՝ հարկ էր առաջ Հռոմ պաշտպանել։

Նաբօլիի Թ՟գրը Թուղթ գրեց խոստանալով պաշտպանել, սկսաւ զօրք պատրաստել. մարդ խրկեց պօնաբառդէին ցրցընելով որչափ հարկաւոր էր Հռոմայու երկիրը պահել. ատենակալ խրկեց Վէննա ու Փարէզ, ոպ՟ զի հասկընայ ինչ մտքի վրայ էին Հռոմայու համար. որուն միւս տալը դէմ կուգար հաշտութեանց որ եղան Քամբօ Ֆօռմիօ ու Թօլէնթինօ տեղերը. բայց Ֆրանսային գործադիր կառավարութիւնը միշտ աս կըպնդէր որ ամենեւին միտք չունէր Հռոմայու կառավարութիւնը փոխելու, այլ Ֆրանսըզ զօրքը հոն կըխրկէր միայն հանդիսաւոր հատուցում ընել տալու Տիւֆօյին մահուան համար։ Սա խօսքերուն հաւատալով կամ Նաբօլիի մէջ եղած ապստամբաներէն վախնալով Նաբօլիի Թ՟գրը տեղէն չիշարժեցաւ, Հռոմ ինքիրմէն երեսի վրայ մնաց. միայն յոյսը Ա՟յ վրայ դնելով միաբան ամմէն ժ՟ղվքով աղօթքի հետ եղաւ։ Պէռթիէ զօրապետը սկսաւ Հռոմայու վր՟ գալ, յունուարի 29 Անքօնայէն յայտարարար Թուղթ հանելով, շատ վար կըղարնէ մէջը Հռոմայու կառավարութիւնը իբրեւ խարդախ իբրեւ դաւաճան. կըծանուցանէ որ իր երթալուն պատճառն է միայն պատժելու համար Տիւֆօթը մեռցընօղները, անմեղ կոչելով Հռոմայու ժողովուրդը. ուրիշ մէկ Թուղթմըն ալ իր զօրացը գրելով արդար վրէժխնդրութիւն կըկոչէ իր ըրածը. կ՚ապսպրէ հաւատքի ժամերուն ապրանքներուն չըդպչիլ. Սաստիկով եկաւ Հռոմ, Ճամբան մէկ դէմ կեցող մը չիգտաւ. որովհետեւ աւանէկ ապաւիներէր սրբազանը, երբոր Հռոմ քաղաքին մօտիկցաւ՝ իրեք քարտինալ խըրկեց աղաչելով որ զօրքով չիմտնայ, նոյն աղաչանքը ըրաւ նաեւ Նաբօլիին դեսպանը, բայց մէկին մը խօսք չանցաւ. ածծառա սպանեան ալ երթալով կըզգրեր յոյս կու տար Հռոմայեցւոց որ՝ Ֆրանսզը ամենեւին չիդպչի պիտոր ոչ Հռոմայեցւոց երկրին եւ ոչ կառավարութեան։ Աս մարդը միշտ Ֆրանսըզներուն դէմ բանող ըլլալով միշտ ալ հաւատարիմ բարեկամ ճանչցըւեցաւ Հռոմայ կառավարութեան առջին։

Փետրուարի 10 Ֆրանսացի զօրքը Հռոմայու բոլորտիքը երեւցան, Մառիօ լեռը առին. վաղուան օրը Պէռթիէ զօրապետը ուղեց որ իրեն յանձնեն Ս. Հրեշտակին բերդը. շուտ մը յանձնեցին աղաչելով որ դիւանին (տէֆթէրխանէին) չիդպչի. ան ատենը Հռոմ մտան Ֆրանսզին զօրքը, պէտք ըլլալու տեղվանքը ձեռք առին, սկսան թալլել ամրել ամբըշտըկել, մինչվան իրենց հազարապետներնալ անոնց ըրածներէն տակալով Ռօտօնտա ըսված տաճարը ժողվըվեցան, ամմէնուն ծանուցում ըրին որ իրենք ձեռք չունենին ան բաներուն մէջ։ Պէռթիէն մէկ դաշնադրութիւն մը ըրաւ իբր 20 Թէուէ վրայօք, մէջը նշանելով որչափ զօրք պիտոր ունենար Հռոմ իրենց պահպանութեան համար, պարտաւորելով իրենց ձեռքը յանձնել ան անձինքներն որ կուզէր; եւ ուրիշ Թէքլիֆնէր ամմէնայն խեղճութիւն բերող.

ամէնքնուն ալ հաւանութիւն տըլլալ տըրտաղանը . Ֆրանսացին գիտցէն ալ ապահովցուին կը խոստանար պէտութիէն, իբր թէ կառավարուն ախտոր չիգդազէր : Բայց փետրվարի
15 Ֆրանսացին գրօշակը ազատութեան ծառը տնկեցին քամբիտօլիօյի մէջ, առաջարկելով ժողովրդեան գիտցէն թէ Հռովմայ ժողովուրդը ազատ եղաւ, ձեռք ձգեց իր առջի իրաւունքը, հռովմէական հանրապետութիւն եղաւ, թէպէտեւ Հռովմայ ժողովրդեան շատը ասանկ բան միտքէն չէր անցուցած . պէտութիէ զօրապետանալ ասոր վրայ յորդորակ խօսեցաւ ժողովրդեան . փետրվարի
18 Հռովմայ ամէն ժամերուն մէջը շնորհակալութեան երգ երգեցին նորէն հաստատուելու համար հանրապետութեան : Մէկ քննօղ դրին գործադիր կառավար ըլլալու :

Լեւօնցիկը ու դէմվերի դրանէն ան դին կեցողները առնելով Ֆրանսացիներուն ըրած ըրկողութիը, ատ դին ան դին կեցող Ֆրանսացիներուն վրայ վազել ուզեն սկսան յուսալով որ Հռովմայեցի զօրքեն ալ իրենց հետ մէկ պիտոր ըլլան . բայց ան զօրաց ամենանկ գլուխները դրկեցին որ ամէնքն ալ Ֆրանսացին դին էին . ասանք գիշերանց իրարու վըր կըրակ ըրին Հռովմայ Համբարձներու մէջ, Լեւօնցիկը փախան, հետեւեալ օրը խաղաղկեցաւ, բայց որոնց վրայ որ կասկած ունեցին Ֆրանսացի դէմ եղող, 10, 20 մէկ տեղ բերելով թիւֆէնկի բռնելով մեռուցին, ասանկ շատ օր քշեց : Սա միջոցին մէջ Ֆրանսացիները տէր ըլլալով թանգարաններն (պանդոկն), գիշեր ցորեկ աշխատցընելով նոր նոր թղթէ դրամ հանել տուին. գինը վրան պահեցին ինչպէս որ ան թղթէրով մնացած հարուստներէն խանութպաններէն վաճառականներէն քանի եկող ապրանքները առին, ինչպէս են արծաթ ազօֆա չուխա եւն. ամենուն ալ թղթէ դրամ վճարեցին, առնելէն ետքը թղթէ դրամին գինը ոչինչացուցին. անանկով ան ծախողները ետքը աղքատութեան հասան մուրացկան եղան : Գիտենք որ իրենք Փրանսացիները երբոր տուրք պահանջելու ըլլային՝ միայն ստանձնակայի տիրէկիկի ախալին կառնէին, ու տուրքերնուն ամէնէն տան վրայ ձգեցին, որին 30 հազար ախալի, որին ինչվան 60 հազար, եւ որովհետեւ մարդու քով զուտ դրամ չէր մնացած, միայն քանի մը սարրաֆի՝ քանի մը հրեայի քով էր մնացեր, ատոնցմէ հարկ կըլլար առնելու. բայց դրամ փոխելու առտենը մէկ արծաթ ախալլին տեղը չորս թղթէ ախալի պէտք էր վճարել. եւ որովհետեւ ան տուրքը չվճարողներուն մեծ պատիժ կար քանոն „ ծեծ եւն, լալով ողբալով ինչ ունէին չունէին ոչինչ գինով կըծախէին արծաթ ախալի գտնալու՝ Փրանսացներուն վճարելու համար. ան վճարածնին պէս՝ ուրիշ տուրք մը նորէն կըձգէին 20. 30 հազար ախալլի. աս բանս 40 օրի չափ քշեց : Ամէնէն հասարակաց տեղվանքնուն թալլեցին՝ ծախեցին, ան քանին որ չէր ծախվեր՝ Հրեաներուն բռնութ կըծախէին, ինչվան շէնքերուն երկաթները պղինձները դուրշիններըը քակեցին ծախեցին. քահանայներուն գեղերը մանդ. ան անուանի գեղը Ալպանի քառտինալին (որուն վրայ առջեւի հատորին մէջ), բոլորովին քակեցին ինչպէս ծառերը հանեցին. Փարեզէն ամսուն 22 իրեք յատուկ գործակալներ եկան, որոնց ապսպրուած էր ինչ աղեկ վարպետ արձան պատկեր ձեռագիր գրքեր հին ըստակներ հին քարէ մատանիներ (քամէօ ըսուած) հին ամաններ, ուրիշ զանազան անգիւտ բաներ ինչ որ կան՝ ամենքնալ հանեն Փարեզ տանին. Թող սուրբ ժամերուն բաները որ ամենքնալ տարին, սրբազան զգեստները երեսին վրայի ոսկին արծաթը առնելու համար, նաև ան ժամերունը տարին որ բարեկամ կամ չէզոք ազգերուն էին. իսկ առանձին ժողովուրդը թալլելու համար՝ հազար կերպ հնարքներ կըբանեցընէին. Թէ որ պատկերհանի մը վրայ լսէին թէ վարպետ պատկերներ ունի, ծանր տուրք մը կըձգէին իրեն անկարելի ըլլալով վճարելու, ըստակին տեղը իրեն պատկերները ձեռքէն կառնէին. Քահանայներուն աւելի չարիք ըրին, կրօնաւորները շատ վանքերէ դուրս հանեցին, ապրուստէն անանկ զրկեցին որ բան մը չունէին ուտելու, բայց տուրքի դիմացէն կըպարտաւորէին վճարելու:

Սրբազան պապին առաջարկեցին իր գըլխաւորութենէն հրաժարիլ հռոմայէն դուրս ելլալ. աս բանս առաջարկելու հոգալու յանձնեցին ըզվիցցկացի հալլէրին որ կալ-

վճռական էր, Փրանսայի նշանը (քաղաքական) աշխարհին սրբազանութեան որ գլուխը դնէ, խոստանալով իրեն մեծ թոշակ մը կապելու տարեկան այս բանին համար. սրբազան պապը իրեն վեհանձնութեամբ ըսեց ։ « Ես
» ծերս 80 տարեկան պատուաւորութիւն չու-
» նիմ թոշակի. անձս գլուխ ընտրուած ըլ-
» լալով չեմ կրնար իմ պարտաւորութենէս հրա-
» ժարիլ. Հաւատքը պաշտպանելու համար
» պատրաստ եմ մեռնիլ »(1) ։ Նամակը վաղե-քանը մնալով իր գանձը ուղեցին իրմէ. սրբազանը պահեց, ինչ գանձ կը պահանջէր ինծմէ ամէնն բանը տալէն ետեւ գողցին հաշտութիւնը ընելու համար. անանկ իր աշխարհին առջին ստացածները մասունքները կտորեցին, ինչ որ ձեռքերնին ընկաւ ամէնն բանը թալլեցին տարին, բռնակ կտուեղենները իր անուանի գրքատունը, ինչպէս իր մատը դըրած մատանին ։ Հալլէրը դուրս ելլալու ատենը բռնալ մէկ եպիսկոպոսի մը որ սրբազանը պատրաստ կենայ վաղը Ճամբայ պիտոր ելլայ. երբոր եպիսը յանձն չառաւ աս բօթը զուրցելու՝ ինքը Հալլէրը ներս մըտնալով խիստ կերպով մը զուրցեց ։ Սրբազանը ըսեց որ իր տարիքը առած ըլլալով ցաւագարութեան վրան ունենալով խիստ դժար էր իրեն Ճամփորդութիւն ընել, մինչթէ իր պաշտօնը կը պահանջէր հոն կե-

---

(1) Ջայիֆը աչքը եարլէկ պալմաքը թէնակ գուարէթիմ.
պարը մինէթ չէքմէքեն կէր պերաքիլախ գայծէթիմ.

նալ հոն մեռնիլ ։ Հալլէրը պոռաց , մեռնիլը ամենէն տեղ պիտոր մեռնիս , թէ որ չես երթաս կամքովդ՝ կերթաս բռնութե̃ ։ Ասանկով փետրուարի 24 (ը̅ ոմանց 20) հազիւ թողլով իրեն արամանարագ մը աներեւալու՝ քաշկռտելով մը իր դարպասէն վար իջեցուցին առատապան խօթելու որ վարը կեցեր էր ։ Երբոր չէր կրնար ոտվընները համարձակ շարժել ցաւ ունենալուն համար՝ Հալլեր կանչելով մը կարասորցըներ իբրև մէկ ծառայի մը ։ Հռոմայու ամենէն ժղ̃վդը հոն ։ ժողվըված արցունք թափելով իրեն օրհնութիւնը կըխնդրէին որ վերջինը պիտոր ըլլար ։ ասանկ ճամփայ ելլալով փետրուարի 25 (ը̅ ոմանց 27), իրիկվան հասաւ սենաանը օգոստինոսի վանքը մտաւ ։ Ամենէն քառտինալներուն առաջարկեցին հրաժարելու , որպէսզի պապ ընտրողները չիմանալով՝ վերջանայ աթոռոյն յաջորդութիւնը ։ Երբոր չըրին՝ քառտինալներուն ամենէն եպսներուն քանորղըներէն եկամուտներն առնելէն ետև զինուորներով բերին չիդղա վէքքիա , հոն փթթած նաւերու մէջ դնելով փոթորիկներու ատեն ալրկուանա քշեցին ։ Հռոմ չիթողուցին նստելու և ոչ որբաղանին աթոռակալը քառտինալ սոմմալիան ։ Թէպէտ միշտ կըջանար ժղ̃վդը հանդարտեցընել որ անհնարին նեղեալ էր բռնութէ̃ անօրէնութէ̃ , եռքնալ սովէ (խըլթըլըխէ) ։ Այս անօրէնութիւնս ընելով կըհռչակէին որ Հռոմայ ժողովուրդը իրեն հին իրաւունքը ձեռք ձգեց , անկախութի̃ ու ազատութի̃ վաստըկեցաւ ։

Սրբազան պապը 3 ամիս կեցաւ Սիենա . ու դօսկանայի ժողովքը իրենց սէրը ցուցուցին սրբազանին վրայ ; [illegible] կըդժվարէին Ֆըրանսըզներուն ըրած անգթութեանը վրայ . շատ երեւելի . մարդիկ տեսութեան եկան , որոնցմէ մէկն ալ եղաւ դօսքանա եղած ինկիլիզին դեսպանը , նաեւ մէկ ինկիլիզ տիկին մը՝ որ իր եկամտութիւն երրորդ մասը իրեն ուզեց տալ բայց սրբազանը չառաւ : Մայիսի 15 կէս օրէն ետեւ շարժ եղաւ Սիենա որ գիշերն ալ կրկնեց վնաս տալով . Հարկ եղաւ սրբազանին տեղէ տեղ փոխվիլ . ետքը դօսքանայի դուքսին աղաչելովը յունիսի 2 Ֆիօռէնցայ չէրթուզներուն վանքը փոխադրեցին ; ուր շատ հեղ դուքսը կըտեսնըւէր իրեն հետ . հոն նստելով սրբազան պապը եկեղեցւոյ բաներուն կըհոգար . իր մեռնելէն ետեւ չըլլայ որ շփոթութիւն մը ելլայ՝ վճիռներ ըրաւ թէ ինչպէս պիտոր ընտրեն յետագայ պապը (1). Թղթեր գըրեց թէ ինչ խօսքերով կրնային երդում ընել, որ Ֆրանսացիները կըպահանջէին իտալիային տեղվանքներէն ու որ կըմտնային : Ֆրանսացիները . դօսքանայի դուքսին առաջարկեցին որ իր երկրէն դուրս հանէ սըրբազանը , երբոր անիկայ չըհանեց՝ մտածեցին սարտէնեա կղզին տանիլ . որովհետեւ կըտեսնէին որ ան օրերը նոր ծեծ պիտոր բացվէր նեմցէրն հետ, կըվախնային չըլլայ թէ ձեռքէ փախցընեն. բայց տեսնալով որ ինկիլիզլին նաւերը ան ատենը Ճերմակ ծովին մէջը յաղթութեամբ կըպտըտէին, վախցան չըլլայ թէ ձեռւըներնէն առնեն տանին. իր անձին սպասն վիշտ տալ, իր քովէն զատեցին իրեն եղբօրորդին լուիճի օնէսդի պրասքին, որ իր մէկ հատիկ մխիթարութիւն էր ան դէշ ատեններն մէջ. աս բանս անանկ վիշտ բերաւ սրբազանին որ հիւանդացաւ, քանի մը օր իր [illegible] ետև իրեն մխիթարութիւն ունեցաւ սառտէնեայի թագաւորին հետ տեսնըվիլ. որ սառտէնեա կղզին երթալու ըլլալով թագուհիին հետ մէկ տեղ եկավ սրբազանին հետ տեսնըվելու. իր հետը ուզեց սառտէնեա տանիլ, բայց սրբազանը իր ծերութիւնը ու ցաւագարութեանը համար յանձ չառաւ ան ճամփան ընելու։

---

(1) [illegible] կէթ էմրի , [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] . ու [illegible] դըլըըդ էյ տիլ , [illegible] մաքառնին :

Ֆրանսըզը ծեծ կերաւ սառտինեայի վրայ, թագաւորը սառտինեայի կղզին կերթայ.

1798.

Շատ գէշ դաւաճանութիւն կըմտածէին հանելու սառտէնեայի մէջ։ Պռօմպեդդա անունով մէկ մը որ Ֆրանսըզներուն գործակալն էր կըսէր՝ քանի մը մարդ պատրաստեր էր թագաւորը մեռցընելու. օրը եկաւ ատենք մտան թագաւորական մատրանը մէջ ուր թագաւորը պատարագ կըտեսնար, բայց իրենց գլխաւորներէն մէկը հին կզզանըլվելով ու փութեցան գործքով ընելու. բանը երեւան ելավ՝ բանդրվեցան ու Թուրքը գանգատ գրեց փարեզ ու բանիս վրայ, այնու եկավ որ անմարդը մեր գործակալը չէ, մենք չենք ագնելեր. պատժելէն՝ ասանկները ըմբռնատխա խրկէ. բայց հին խրկածնին պէս՝ Փրանսզները ասանց պատժելուն տեղը պաշտպան կեցան. անկէց ամէն տեղ քանի գաւաձանի ու մատնիչ կայլին՝ ամէնն ալ պէրատ կառնէին, ասանկ պաշտպան ունենալուն համար. զինւորները պատուէնեայի Թագաւորը կըձգէին՝ միւսան կըփախչէին ուր եր Փրանսզներուն գրած հովանաւորութիւնը. ժողովուրդը չէր ուզեր ասվորական տուրքը տալ Թուրքին՝ ինչվան երբեմն Թըրով դէմ կըզնէին պաշտպանջօղներուն. հեգմընալ Թագաւորը վէնետիա ղաքաքաւին առջեւէն անցնելնինի ուզեցին բռնելու, բայց իրենք բանդրվելով պատժըրվեցան։

Թագաւորնին ասանկ տեսէք քայքայուն մեծ պատճառը՝ ծանր տուրք պահանջելն էր ժողովրդէնէ. ան տուրքնալ պահանջելուն պատճառը Փրանսզներն էին, որ միշտ ըսպառնալով կըպահանջէին Թուրքէն իրենց համար կերակուր ապրուստ ձեպխանէ եւ. Թուրքը ինչվան իրեն խարձերը կտրեց չափ տըրավ, բայց չիկրցաւ ասանց ուզածին հասցընելու. այնոր եւաքը Փրանսզներուն հետ դաշնագրութին ըրաւ մարտավար և մարտապահ, որ առջի բերանը շահաւոր կերեւնար իրեն համար, բայց ետքը հասկըցվեցաւ որ իրենց կործանումն էր ։ Ժամին որ ռաշդատին մէջ հաշտութեան վրայ կը խօսէին՝ սարտենեայի Թագաւորին հետ բարեկամութիւն կեղծաւորէին Փռանսացիները, իրենց պաշտպան կը ցուցընէին զիրենք . բայց սա 1798 տարւոյն մէջ ինչպէս որ ամբողջ Իտալիան ապստամբեցընելու հետ եղին իրենց Թագաւորներէն՝ ասանկ ալ սարտենեայի մէջ կ'ընէին . Ապրիլի 19 սարտենեայի Թագաւորը անուշութեամբ վարվելով Թուղթ մը հանեց ամբիշաշար ըլլալու համար ապստամբներուն վրայ ; բայց մայիսի 22 քօռօզիոյի մէջ բիեմօնդցիք ապստամբութիւն հանեցին, որոնց բիեմօնդը կոխեցին Թալլելով աւերշարկելով , սեռռափալլէին քովը զարկին սարտենեայի Թագաւորին զօրքը . անոր համար քաղաքը տեղը ամսոյն 26 շատ բիեմօնդցի ապստամբներ պատժեցին, յունիսին հալ բիեմօնդին զօրքը քօռօզիոյի ապստամբները զարկին ։ Իս տեղը Թէպէտ բիեմօնդին էր՝ բայց Ճէնօվային մէջ կընէր . ան պատճառով նոր լիկուրեան կամ Ճէնովվեզին հարկապետութիւնը՝ բիեմօնդցոց հետ վազերը բռնաւորին անիրաւութիւն սեպելով իրենց՝ ծեծ բացաւ յունիսի 6 սարտենեայի Թագաւորին դէմ . անանկ հետ մէկ ըլլալով չիզալբեան հարկապետութիւնալ ծեծ բացաւ . սա բանիս մէջ Փռանսացին կառավարութիւնը ամէնուին չիխառնըվելու երես ցըցուց , բայց երբոր տեսաւ որ սարտենեայի Թագաւորը զարկաւ լիկուրեան զօրքն ու իրենց ապստամբները , գլխաւորները պատժեց , ան ատենը ինք մտաւ բացաւ . առաջարկեց Թագաւորին որ ուսկից քիչ մը ետև միտքը դրեր էր նորէն իր ձեռքը ձգել, միայն չհաւնելով Նաբօլէոնի առջի զօրքով ուժովնալուն վրայ՝ պատուիրեց հոն եղած իր դեսպանին՝ որ բռնադատէ Նաբօլէոնին թիւը իր զօրքը քիչցընելու. Թէ որ չըլլայ՝ կաշառքով Ֆրանսացին դէմ դարձընէ զօրքնալ հազարապետներնալ. դեսպանը որ կաշառ կըսիրէր երկու բաննալ ըրաւ, բայց անանկ անխոհեմութ̃ ըրաւ որ երևան հանեց, անոր համար Նաբօլիի Թագաւորնալ գանկատ ըրեց Ֆրանսայի գործադիր կառավարութենը. Ֆրանսան ան դեսպանը ետ կանչեց, անոր տեղը ուրիշ մը խրկեց աւելի վարպետ ։ Նաբօլիին հասկընալով՝ բանին էութիւնը օրէօր զօրքը կըշատցընէր. Թղթեր կըհանէր ծանուցանելով որ ան զինուորելը իմ երկիրս պաշտպանելու համար է. դաշնակից կըլլար Մոսկովին ու Ինկիլիզին հետ, իր մէջի եղած ապստամբութիւնը կըզգայէր որ առջին անգամին կըհանէին. ետքնալ խնդրեց Ֆրանսայէն որ իր զօրքը դուրս հանէ Հռոմայու հողէն, որոնք հոն մտերէին Դօլէնդինօ եղած հաշտութենը դէմ. Մալթանալ ետ դարձընէ որուն վրայ գերագոյն տէրութիւն մը ունէր Նաբօլիին Թագաւորը. բայց Ֆրանսան և ոչ արժանի սեպեց նայելու ան խնդիրքներուն. Նաբօլիի Թագաւորնալ նոր եկօղ Ֆրանսային դեսպանը յայտնի կերպով մը չընդունեցաւ ։

Սա ատեններս սահմանակից տեղվանք Ֆրանսայի զօրք կըժողվըվէին, դիտակներու

(կաղզըղանէրու) մէջնալ յայտնի կըզըրեյին որ Նաբօլէի Թ̃գրը մօտիկներս վար պիտոր ձգեն ․ Փրանսզի գեսպաննալ իժիր կըբռնադատէր Նաբօլէի Թ̃գրը Թող տալ արձըկել անոնք որ ապստամբութիւն հանելու պատճառով բանտը խօթերեր ․ նոյնալ Փրանսզները յայտնի բացասուն̃ ուվին հռոմայու հողն ու մալթան ետ դարձընելու , Նաբօլէին քօռաբէռնալ բանեցին Թ̃գրական Թղթերով ։ Ես գործքերըս յայտնի Թշնամուն̃ սեպելով Նաբօլէի Թագաւորը՝ միտքը դրաւ ինքը առջինը ըլլալ ծեծ բանալու ․ բայց երկու բան անպտուղ ընել տըվաւ , մէյմը որ՝ Նաբօլէի զօրքէն ու հազարապետներէն շատոնք ավըրված էին Փրանսզին գին տաշօղ եղերեին , անոր համար պտ̃ղմի մէջ շատ խարդախուն̃ կըլլար ու մատնուն̃ ․ եկ̃դ որ՝ Նաբօլէին ծեծը իր դաշնակիցներուն հետ մէկ տեղ չէր կարգաւորված ։

Երբոր տեսաւ ինչ որ ըրին Փրանսզները բիեմօնդի մէջ 1798 , հասկըցաւ որ իրենալ անանկ պիտոր ընեին , որոշեց ոտք ելլալ ․ Նոյեմբերի 14 յայտարար Թուղթ մը հանեց ծանուցանելով իրեն ջանքը որ ըրավ խաղաղուն̃ պահելու , հեռու կենալու կոտորածէ , անհաւատուն̃է , անկարգուն̃է , բայց հռոմայուն օրինակը զինքը յորդորեց զէնք առնել ուղղափառ հաւատքը պաշտպանելու , երկիրը իրեն տիրոջը դարձընելու , առջի կարգը խօթելու ․ աս Թղթով շտկե շիտակ ծեծ բացօղ եղավ հռոմայու հսրկպետունը դէմ ամենևին չյիշատակելով Ֆրանսոզները . բայց Ֆրանսոզները ծանուցում հանեցին որ Հռոմայու հասարակապետունը իրենց պաշտպանունը տակն էր , ամէն ուժով տէր կենային պիտոր անոր . անանկով դեկտեմբերի 6 ծեծ բացին Նաբոլիի ու Սառտէնեայի դէմ : Նաբոլին իր զօրքը որ 60 հազարի չափ կային իրեք թև բաժնեց , առջինը որուն զօրապետ էղավ քօլլի՝ նոյեմբերի 24 Հռոմայու հողը մտաւ ինչվան քասինօ լեռը առաջ գընաց , դէռնիին մօտիկ Ֆրանսոզներուն հետ զարնըվեցաւ , որոնք քիչվոր ըլլալով ումպախա քաշվեցան : Երկդ թևը որուն զօրապետն էր մաք (որ հոկտեմբ. 7 ամէն Նաբոլիի զօրաց վրայ զօրագլուխ էր եղած) մառաքային դրին առաջ գնաց նոյեմբերի 29 Ֆէռմօ եկավ : Երրդ թևը երկու բաժնըվելով մէկ մասը ամսոյն 28 ալիկուռնա գնաց նաւերով որոնց ընկերացան ինկիլիզին խոշոր նաւերը , և որովհետև սպառնացան քղքը թօփոտելու թէ որ թող չիտան հոն զօրք հանելու , ալիկուռնացիք աս պայմանով ընունեցան որ՝ ամենևին չիդպչին չէզոքութեն դօսքանայի տէրութեն՝ որուն տակն էր քղքը, մէկալ մասն ալ անոր ետևէն կերթար :

Առջի բերանը ամէն բան յաջող գնաց Նաբոլիի դխացէն , Հռոմայու քօնսոլը վախնալով Հռոմայէն ելավ բերուճիա քաղաքը քաշվեցաւ . Նառնի տեղը նորէն ծեծ եղավ Ֆրանսոզներուն հետ , Նաբօլցիք իրենց գըլուխ ունենալով մաք զօրապետը նոյեմբերի 23 Հռոմայու մօտիկ զարկին Հռոմայու զօրքը, Դէվէռէ գետը անցնելով 28ին Հռոմ մտան, Սբ հրեշտակին բերդնալ առին. Նապօլիի Թ՟գրնալ որ Փռասքադի տեղը կեցած էր՝ վաղուան օրը Հռոմ մտաւ. ժողովուրդը շուտ մը վազեց վար առաւ ազատութ՟ն ծառը անչափ կատաղութ՟բ որ՝ ան ծառը տնկողներուն շատը պիտոր ջարդէին թէ որ Նապօլիին զօրքն ու Հռոմայու իշխանքը չիզսպէին. վիդէռպիէցիք առանց սպասելու օգնութ՟ն իրենք իրենցմէ ոտք ելան ջարդելով. և Թէ՟պտ Մաքտօնալտ Ֆրանսզ զօրապետը դեկտեմբերի 4 չիվիդա քասդելլանա տեղը զարկաւ Նապօլիի զօրքը, Ցալքալվի տեղը, բայց Նապօլցիք ինչվան ամսոյն 10 առաջ գացին Ումպռիայի ու Մառքայի մէջ, Ֆօլինեօն առնելով, Մաչէռադային մօտիկնալով:

Բայց բանը շուտով փոխվեցաւ, մէյմը որ՝ Նապօլիին նոր ժողված զօրքը չէր կրնար Ֆրանսզին հինցած զօրաց վարպետութ՟իը ունենալ. մէյմընալ որ՝ Նապօլիին զօրաց մէջ շատ կըգտնըվէին Ֆրանսզի դին եղողներ՝ որ կուզէին Նապօլիին մէջէն Թ՟գրութ՟իը վերցընել, անոր տեղը հսրկպետութ՟ խօթել. անոնք շատ խարդախութ՟ կընէին կռուելու ատենը երբեմն յայտնի երբեմն գաղտուկ: Շատ հեղ մէկ տեղ ծեծկըվեցան, ծեծի ատեն Նապօլիի զօրաց մէջ յատուկ մարդիկ կային վախ շփոթութ՟ ձգող. ինչպէս որ տեղմը Նապօլցիք վրայ ելած էին՝ Ֆրանսզները յաղթըված, որ փախչիլ սկըման Թօփերնին ձգելով, բայց Նաբօլիի գաւառաց մէջ անգլիացիները սկսան աղաղակ շշնկոց վերցընելու, Ֆրանսացիները կոտորեցին մէկ որ կրնայ Թող փախչի ըսելով. աս ձայնիս վրայ մէջերնին շփոթութիւն ընկնելով մէկ գիւղէն Ֆրանսացիները կըփախչէին, մէկալ գիւղէն Նաբօլցիք, Թօփերը անանկ անտէր հոն Թողուցին. աս խարդախութիւներէն Նաբօլիին զօրքը ետեւ ետեւ կըքիչնային, որը մեռնելով, որը Թշնամիի քով փախչելով: Ասոնք տեսնալով Նաբօլիին Թ̃րը՝ առջի բերանը միտքը դրաւ իր մայր ք̃ղքը դառնալու, հոն նոր զօրք ժողվելու. բայց լսելով որ կաէդան ու բէսքարան առանց ծեծկըվելու իրենց ուզելովը անձնատուր եղերէին Ֆրանսացիներուն, ան ատենը վախնալով իր ժողովուրդէն որոշեց սիջիլիա անցնիլ ինչպէս որ իր քովիններնալ խորհուրդ տըվին (1). Անանկով դեկտեմբերի 31 (ը̃ ամսոյ 22) իր ամէն ընտանիքը մտաւ ինկլիզին արքունի նաւերը գաղտուկ գիշերանց, վախնալով չըլլայ Թէ մէկալ մնացած բարի ժողովուրդը որ խիստ կըսիրեր Թ̃րը՝ Թող չիտայ. ինչպէս որ իրաւ իմացածին պէս ժ̃ղվրդին դիւացեն մարդիկ եկան Թ̃րին աղաչելու ետ դառնալ, պատրաստ ըլլալով զիրենք արիւննին Թափել զինքը պաշտպանելու համար, բայց Թ̃րին քով չիկրցան երեւնալ:

---

(1) Ըքսեմալի տաս՝ էյեր եօփմէք իսթէրսէն՝ փաքի ախլաօրի:
եօլունտա իրԹիքեապ էյլէ ասըլմայի դասըլմայի:

Սպանիային ծեծուիլը Անկլիզին հետ, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] նաւածները.

1797-1798:

Սպանիան Փրանսայէն դրդելովը արգելեց իր ժողովրդեան Անկլիզին հետ առեւտուր ընելու, աս բանս խիստ խոցեց Անկլիզին սիրտը, խիստ այլայլեցան նաեւ ան Սպանիացիք որ Քաթալանիա գաւառը կը բնակէին, որոնք ամէնքը Սպանիացոցմէ աւելի կըշահէին աս առեւտուրով. ասոր վրայ Անկլիզը նաւեր խրկեց Ամերիկա ուր շատ վնաս տըւին Սպանիացոց. Անդիլեան կղզիներուն մէջ եղած Սպանիայի 12 խոշոր նաւերէն 3 մինակ մնաց. Եւրոպայի մէջն ալ շատ վնաս կուտային Սպանիային նաւերը առնելով: Քօռտովան Սպանիային կափուտանա պէյը փետրուարի 2 ելաւ Քարթաճէնէն 24 խոշոր նաւերով 12 Փրակաթայով, թող ասոր ուրիշ պզտիկները, 6 Անկլիզի նաւ առաւ վաճառականի Քատիզէն խրկեց, բայց երկու օր մէկ թանձր մշուշ մը քշելով Քօռտովան շարունակ թօփ կընետէր որ զի իր նաւերը իրարու չիզարնեն, բայց անկէց քիչ մը հեռու կեցած ըլլալով Ճըրվիզ Անկլիզին կափուտանա պէյը 15 խոշոր նաւերով թօփերուն ձայնէն բանը հասկըցաւ, ամէնքին կարգաւ կեցընել տըւաւ նաւերը. երբոր մշուշը փարատեցաւ՝ Քօռտօվան տեսաւ ինկլիզին նաւերը կարգով կեցած ինչպէս որ պէտք է, իսկ իր նաւերը ցըրված, շուտ մը հրամմեց կարգով կենալ. բայց ինչվան որ սպանիացիք կարգաւորվէին՝ ինկլիզին նաւերը մէջերնին մըտան, 6 նաւ դուրս հանեցին. 5 ժամ կռուելէն ետև սպանիացիք 4 խոշոր նաւ կորսընցուցին:

Ասոր վրայ սպանիացիք քօռ տօվան փոխեցին, մասսառէտօն տեղը դրին. ասիկայ հնազանդութ մնաց հազարապետներուն մէջ որ վերցըվերեր, խոշոր նաւերնալ շատցուց 26 ըրավ թօղ տուր Փախաթաները. բայց ինկլիզները աւելի շատցընելով քատիչէն աղէկ մը պաշարեցին. չէզաք նաւերունալ ապսպրեցին չիմօտիկնալ առանց իրենց հրամանին. Ճըռվիզնալ 32 նաւերով կըպտըտէր ան ջուրերը, սպանիային շատ վաճառական նաւերը հարուստ ապրանքով իրեն կառնէր. ասոր վրայ խիստ նեղանալով քատիչէին վաճառականները ստիպեցին մասսառէտօն դուրս ելլալ ինկլիզներուն հետ զարնըվիլ. ասիկայ դուրս ելլալով ասչափս ըրավ որ հեռըցուց ինկլիզին 5 նաւերը որ մօտիկ կղզի մը կեցած էին, անկից ետև սպանիային շատ վաճառականի նաւեր կրցան քատիչէ մտնալ:

Յունիսի մէջ 1797 Փիլէմէնկին նոր հասարակապետութը հետ մէկ դաշնադրութ մը ըրավ սպանիան մարտավար ու մարտապահ, որ իբր լըռումն եղավ Փրանսային հաշտութը. միայն թէ ըստըկի դիբացէն խիստ նեղելով 1798 նոր թղթէ ըստակ հանեց սպանիան . բայց աս ըստակը այնչափ համարումը կորսնցուցած էր, որ 100ին 60 պակասով կըփոխէին . ուզեցին փոխ ըստակ առնել Ֆիլէմէնկէն, բայց Ֆիլէմէնկը առջինը չէր, ինքը կընայէր ուրիշէն փոխ ըստակ առնել ։ Աս ըստըկին պակասութիւնը կուգար սպանիային մէյմը՝ իրեն ծանր խարջերու համար նաւերուն ու զօրաց վրայ Ինկիլիզին ու փորթուկալին դէմ . մէյմընալ որ՝ իր խազնան չէր կընար գալ ամերիկայէն ինչպէս առաջ, բայց գլխաւոր պատճառը ան էր որ հաշտուէն ետև ծանր տուրք կուտար Ֆրանսային ։

Ինկիլիզը պաշարերէր ամէն սպանիային նաւահանգիստները, եկող նաւերը ինքը կառնէր . աս հերիք չէ՝ քատիզէ քղքնալ սկսաւ թօփոտել . մէջինները բռնադատեցին իրենց խափուտանա պէյը մասսառէտօն դուրս ելլալ ծեծկըվիլ որ 30 խոշոր նաւ ունէր . 15 ֆռխաթա . անիկայ փետըվարի 7 դուրս ելավ, բայց հասկընալով որ ինկիլիզի նաւերէն պիտոր պաշարվէր՝ ետ դարձաւ, պատճառն որ ինկիլիզին նաւերը աւելի շատ էին, ու խիստ կընայէին որ սպանիային ուրիշ նաւերը նաեւ Ֆրանսըզին նաւերը չիգան չիմիանան մասսառէտօին նաւերուն հետ ։ Ասկեց ետքը ամերիկա գացին ինկիլիզները, հոն եղած սպանիային տեղվանքը առնելու ինչպէս են հավանա, քուպա, հարուստ նաւահանգիստները, բայց սպանիացիք ամէն տեղ աղէկ դէմ կեցած վռնտեցին Անգլիացիները, կուադիմալայ գաւառին մէկ մասն ալ որ Անգլիացիները առեր էին՝ ետ առին. Նելսոնը որ Քանարեան կղզիներուն վրայ գացեր էր՝ ետ հրեցին. հոն մէկ թեւը կորսնցուց ծեծկըռվելու ատենը ։ Միայն շարժէն շատ ցաւ քաշեցին Ամերիկային տեղվանքը, ուր լեռներ փլչելով գետինները պատռելով գեղեր քաղքըներ իրենց մէջի մարդերովը թաղեցին անհետ ըրին. տեղ տեղ ջուրեր ելան լիճ եղան, ճամփաները անտառները գոցեցին. քանի բարբարոս ժղվդներն ալ մնացած ժղվդեան վրայ յարձըկելով կըթալլէին կավրըշտըկէին. քվիտօ կառավարը շատ հոգ տարաւ ու ապստամբ բարբարոսները հալածելու, խեղճ մնացած ժողովրդեանն ալ ապրուստ հասցընելու. երկու ամսէն ետեւ երբոր հանդարտութիւն եղաւ մէկ զարհուրելի փոթորիկ մը քաղաքը բռնած ծովեզերքին վրայի տուները ծառերը վարուցանքը ամէնը աւրեց աւըրշտըկեց ։

Գանք Փորթուկալին վրայ, երբոր Ֆրանսան 1793 ծեծ բացաւ սպանիային ու Ինկիլիզին դէմ, փորթուկալեան ալ անոնց մէջը ըլլալով գունդ մը զօրաց խրկեց որ ըսպանիացոց հետ մէկ տեղ ծեծկըռվեցան. երբոր 1795 սպանիան հաշտութիւն ըրավ Ֆըրանսային հետ՝ փորթուկալեան ըրավ ըսպանիային միջնորդութիւն. իսկ երբոր սպանիան Ֆրանսային հետ միանալով ծեծ բացաւ Ինկիլիզին վրայ՝ փորթուկալը չէզոք մնաց ․ բայց Ֆրանսային աչքը միշտ փորթուկալին վրայ ըլլալով անոր գանձը թալլելու համար վերջապէս 1797 ծեծ բացաւ ․ սպանիանալ բռնադատեց փորթուկալին վրայ ելլալու ․ ան ատենը փորթուկալը զօրք խրկեց սահմանագլուխ տեղվանքը ․ 10 հազար ինկլիզի զօրք բերել տըվաւ իրեն ըստըկովը ․ 13 խոշոր նաւէրալ ինկլիզէուռայէն եկան իրենց նաւէրուն հետ մէկ տեղ մեծ նաւատորմիղ եղան ․ պրազիլու իշխաննալ զօրագլուխ եղաւ բանակին մէջ , բայց մէկ ծեծկըռվիլ մը չեղաւ , այլ հաշտուն ընելու ետեւէ ընկան ․ առանեօն փարէզ խրկեցին աս բանիս երեսփոխան ․ Ֆրրանսային կառավարքը ասոր առջին թուղթ մը դրին իրենց ուզած հաշտուն թէուննէրը կամ շուտ մը ստորագրել , և կամ իրեք օրէն դուրս ելլալ փարէզէն՝ ետքը բոլոր Ֆրանսայէն ․ իրենց ուզած գլխաւոր թէուննէրն էին մէյմը 30 միլիոն զուտ ըստակ վճարել ․ եկդ՝ պրազիլուն մէկ մասը սպանիային տալ ․ երրդ՝ ինկլիզին նաւերը չընդունել իրենց նաւահանգիստներուն մէջ ․ թող տուր ուրիշ թէուննէրը ամէննալ ծանր բանէր ․ առանեօն ասոնց ձեռք չիդնելով ելավ փնաց ամնդրատամ ։

Ետքը երբոր Ֆրանսօզը լէօպէն տեղը հաշտուն նախադուռը ըրավ նեմցէին հետ՝ առանեօն փարէզ կանչեց ․ հետը խօրաթելով օգոստոսի 10 հաշտուն ըրավ 17 թէութեանց վրայ ․ որուն հետեւեալ օրը ձեռք դրին Ֆրանսային գործադիր կառավարները · բայց ետքը մեծ խռովութ՟ ելլալով մէջերնին · նոր նստող կառավարքը ոչինչ հանեցին ան հաշտութ՟ը · առանձինն ալ բռնեցին բանտը դրին · աս բանիս ամմէն դեսպանները դէմ ելան , բայց չկրցան խալըսցընել · որովհետեւ ան ատենվան Ֆրանսային կառավարքը ոչինչ օրէնք կըճանչնային բայց միայն իրենց ուզածը · նոր զօրքալ խրկեցին սպանիային սահմանը , որ զի սպանիայէն անցնելով երթան զարնեն փորթուկալը · սպանիան վախնալով իր երկրէն անցընել Ֆրանսզները՝ մէջ մտաւ աշխատեցաւ հաշտութ՟ ընելու · իրեն ածծառա մարդը խրկեց որ կըցաւ առանեօն բանտէն ազատել , անոր տեղը նոր երեսփոխան դնել նօռունհան · բայց Ֆրանսային կառավարքը առջինէն աւելի ծանր բաներ պահանջելով՝ նոր երեսփոխանը հրաժարեցաւ անոր ձեռք դնելու , եւ եկաւ : Ասանկով նորէն երրորդ անգամ ալ ըրվեցաւ հաշտութեան խօսքը · փորթուկալնալ 40 հազար զօրք պատրաստեց դէմ կենալու ինկիլիզին օգնելովը · ծովու վրայալ իրեն նաւերէն զատ ինկիլիզին նաւերնալ օգնութ՟ եկած էին Ճըռվիզ խափուտանայ պէյին տակը : Սպանիան իր վախուն համար չըլլայ որ Ֆրանսզը իր երկիրը մտնայ անցնելու պատճառով՝ ինքը ծեծ բացաւ 1799 փորթուկալին դէմ քիչ մը առաջ գնաց , որուն զօրաց վրայ Խաղաղութ՟ իշխանը կիշխեր :

Շատոնցմէննէ էր որ փորթուկալցիք բէյրուս անունով Ճնպ̃հորդ մը խրկերէին երկու նաւով նոր տեղվանք գտնալու, բայց չէին իմացած որ ինչ եղաւ. Հիմա 1798 իմացան որ Հարաւային ովկիանոսի մէջ անապատ կղզիի մը մօտիկ իր նաւը բեկերէ. ինքնալ քանի մը նաւավարով երթերէ. մնացած նաւավարները ան կղզին ելերեն. բայց մէկալ նաւուն վրայ մէկ ծանօթութ̃ի մը չելլալ ինչվան հիմա: Աս փորթուկալցիք ուրիշ կղզիի մը մէջ գտան Ֆըրանսացի ժ̃ղվդ., որոնք Ֆրանսայի խռովութ̃ե ատենը նաւով մը մեծ ծովը ելլալով մէկ ալեկոծութ̃ե մը հոն ընկերեն եղեր. նաւերնին կոտրըվերէ՝ բայց մէջինները կրցերեն ան կղզին ելլալ իրենց քիչ մը խալըցուցած բաներով. Հիմա ասկից հասկըցիր պատճառը, ինչ պատահմունքներով աս մեր երկրէն հեռու կղզիները մարդ գացած կըլլայ եղեր ատեն ատեն:

Պրուշին թ̃րը Ֆետերիքոս կուլիէլմոս̃ը. 1797ին սկիզբը Ջրգողութ̃ե (սըսխայի) ցաւով սկսաւ նեղիլ. բիւմօնդ գնաց առողջարար ջուրերը խմելու համար. բայց օգոստոսի մէջ աւելի ծանրընալով իր տղան առաւ իրեն ընկեր կառավարութ̃ե մէջ. մեռնելէն առաջ լսեց Քամբօ Ֆօռմիօին հաշտութ̃ը. Ռաշտատին ժողովքինալ պատուիրակ խրկելով նոյեմբ. 16 մեռաւ (1): Իրեն ըրածներուն մէջ աս եղաւ որ պրու-

---

(1) Այէմ քիրասըղ սանըր Ճիհանընը,
— ան նաւտէն վէրիր միլքի Ճանընը:

Փրանսացը Ինկիլիզին վաճառականութիւնը նեղելոյ փոյթել. Պէյերուն ապստամբութիւն հանել խորհրդոյ. ըմբոստ նըզգամաց Ինկիլիզներուն հետ. Ինկիլէզը Տուփուին հետ Քէլքէթէի վրայ ծեծ կռուոյ.

1798-1799.

Այս տարվանս մէջ Փրանսացը շատ տեղվանք առած ըլլալով կայսերութեան հետնան հաշտութեան վրայ խօրաթայի նստելով մեծ պատրաստութիւն կը տեսնար Ինկիլիզին դէմ. հետերնին նաւով կռուելու յուսահատելով՝ նոր կերպ մը մտածեց կռուելու. այսինքն է Ինկիլիզին ամէնէն վաճառականութիւնը խափանել, անոր համար իր նաւահանգիստներուն մէջ Ինկիլիզի ապրանք չիմտցընելէն զատ՝ ուրիշ տէրութիւներուն ալ որ կամ բարեկամ էին և կամ չէզոք՝ արգելեց որ Ինկիլիզի նաւ կամ ապրանք չիմտցընեն. գիրալ հանեց որ չէզոք տէրութիւներու ինչ նաւ որ Ինկիլդէրա կերթայ՝ ինչ ապրանք որ հոն տանելու ըլլայ՝ ամէնքը կառնեմ: Աս բանս լսելով Ինկիլիզը ինքն ալ անանկ ընել սկսաւ, որ ամէն տէրութեանցալ ծանր վնաս բերաւ. միայն պրուշը աղէկ պաշտպանեց Համպուրկը ու Հաննօվէրին կայսրընտրութիւնը, ասիկայ որովհետև Ինկիլիզին է՝ անով Ինկիլիզին առուտուրը չխափանվեցաւ. Փրանսացը միայն բան խառնելով մէջերնին ապստամբութիւն ձգելով կրցաւ վնաս տալ Ինկիլիզին. բարէյուսոյ հրուանդանը (քիթը) եղած Ինկիլիզի նաւատորմղին մէջ յանկարծ սաստիկ ապստամբութիւն ելավ. Երբոր Տունաաս խափուտանա պէյը ցամաքն էր ելած. բայց ատիկայ արի ըլլալով շուտ մը մարտկոցներ (թապեաներ) շինել տըվավ ցամաքը, թօփերուն գընտակները կրակով տաքցուց, հրամմեց 2 ժամու մէջ ապստամբներուն գլխաւորները իրեն ձեռքը տալ, չէնէ ամմէննալ կերեմ ըսավ. ատկէց վախնալով գլխաւորները իրեն ձեռքը տըվին որ պատժեց. միայն 2 Ֆուխաթա չիհնազանդեցան, ատոնք իրենց նաւապետներն ու հազարապետները սպաննեցին, նաւերը տարին Ֆրանսզներուն ձեռքը տըվին ։

Իռլանտայի մէջնալ նորէն ելավ ապստամբութի առջինէն աւելի սաստիկ, անկից անցաւ Ինկիլդէռաա ու Սքօցիա. ատոնց գլուխը եղավ Ֆից Ճէռալտ լօրտը որ հարուստ ու անուանի մարդ էր. ատոնց զէնքերնին Ճէպխանէնին Ֆրանսայէն կուգար. հարկ եղավ հետերնին ծեծկըվիլ նոր զօրք բերել տալով Ինկիլդէռաայէն. շատ արիւն ըլլալէն ետև բռնեցին Ֆից Ճէռալտը, ուդուռը, ուրիշ գլխաւորները. ատոնց բերնէն իմացվեցաւ ինչպէս կըթղթակցին եղեր Ֆրանսզներուն հետ որ կառավարութիւնը կործանեն, երկիրը իրենց ձեռքը յանձնեն, սաստիկ ուրիշ հոգիներալ բռնեցին մանչէստր, լօնտռա, և ուրիշ տեղեր. ամմէննալ պատժելով խաղաղցուցին ։ Այս դաւաճանութիւնները տեսնալով Ինկիլիզին ժողովուրդը՝ մօտալուտին պղտորելուն տեղը վառվեցան հայրենասիրութեան նախանձով. Ճշգահալուն տեղը նոր ծանր տուրքերուն համար՝ կամաւոր տուրք տըւին տէրութեան, որ քիչ մը ատենի մէջ հասաւ միլլիոն ու կէս կինեէ ոսկի եղաւ. Բիթնալ որ առաջ կանարգեցին՝ հիմա այնչափ սէր ձգեցին վրան՝ որ Նոյեմբերի մէջ երբոր Թգ՟րին հետ մէկ տեղ ՙՍբ. Պօղոսի ժամը կերթար՝ ձիերը արապայէն հանեցին, իրենք արապան քաշեցին։ ՙՆաւերով ալ ջանացին Ֆրանսացիները Իռլանտա ելլալ. Հումպէռ զօրապետը 2000 մարդով ելաւ, բայց Ինկիլիզներուն մէջը ինկալով գերի ընկաւ ամմէն զօրքով, նաւերն ալ մըր բռնեցին, մըր ընկղմեցին։ Սեպտեմբերի մէջն ալ վերջի փորձը ըրին Ֆրանսացիները Իռլանտա ելլալու, բայց Վառէն Ինկիլիզ խափուտանան անոնց նաւերը ցամաքը ելլալէն առաջ մըր զարկաւ, մըր փախուց։

Ինկիլիզին վէզիրը Բիդ 1799 նոր եղանակ մը ցըցուց եկամուտ հանելու. զանազան տուրք ձգելուն տեղը՝ ամմէն գետին ունեցողները ինչ եկամուտ որ կըքաշեն՝ անոր տասանորդը տէրութեան տալ սահմանեց. աս եկամուտս որոշ ու ապահով եղաւ. Թէպէտ տիրվըտոց շատը աղաղակ վերուցին, անոնք կուզէին որ ամմէն ծանրութիը հասարակ ժողովուրդը քաշէ, իսկ իրենք ամմէն շահերնին իրենց քաշեն, մարդ մը չիդպչի։ Ուրիշ օգտակար բան մըն ալ Ինկիլիզի տէրութեան եղաւ Իռլանտային միանալը Ինկիլթեռռայի հետ սքօցիայի պէս. սա բանս շատ դժարութի քաշեց ինկիլթեռռայի նաև իռլանտայի մէջ, բայց բիդլին ճարպիկութիը ամմէն բան շտկեց մինչ խոստանալով իռլանտացի ուղղափառներուն հաւասար արտօնութին տալու ինչ որ ունէին ինկիլիզի ժողովուրդը։

Ինկիլիզը սա տարի նորէն դաշնակից ունենալով իրեն կայսրը, կայսերութիը ու մոսկովը. միտքը դրաւ մոսկովին հետ մէկ տեղ Ֆիլէմէնկը առնել Ֆրանսըզին ձեռքէն խալըսցընել. շատ ատեն սպասեց մոսկովի նաւատորմղին. բայց մոսկովը հովերուն ձախորդութ̄ և ուրիշ պատճառներով շատ ուշանալուն՝ ինկիլիզը մինակ գնաց տարւոյն յարմար ատենը չիկորսնցընելուն համար. ապռքռօմպ զօրապետը 14 հազար մարդ առնելով նաւերու մէջ՝ օգոստոսի 27 դէքսէլ ելաւ, վաղուան օրը հելտեռբերդը առաւ որ Ֆիլէմէնկները թողուցած էին. շդատ հալդեռին գրօշակը տընկեց. նիւ եօռքին զինարանը առաւ, ուր գտաւ 26 հազար թիւֆէնկ, 25 թօփ. 500 վառիլ պարութ. աս բերդին պաշտպանելովը մնացած զօրքնալ ցամաքը ելան շատ կռուելով. ծովուն գլխացէնալ Ֆիլէմէնկին 2 խոշոր նաւը, 9 ֆռխաթա, 4 ընկերունաւ, առանց չիդանալով փախչելու ինկիլիզին ձեռքը ընկան. մնացած Ֆիլէմէնկին նաւատորմիղը Ֆռիզիայի ծովեզերքը քաշվելով շարված կեցան ծեծկռվելու. անոնց քով մօտիկնալով ինկիլիզին նաւատորմիղը ծեծկըլվելէն առաջ շուտ մը առաջարկեց անձնատուր ըլլալ. գիտնալով որ մէջի նաւավարները իրենց շդատ հալըդեուին խիստ յարեալ էին. Ֆիլէմէնկին նաւավարները տեսածնուն պէս հելտեու բերդին վրայ իրենց շդատ հալըդեուին դրօշակը, իսկոյն միաբան իրենց խափուտունա պէյը ստիպեցին որ նաւերնուն ինկիլիզին ձեռքը տայ, որոնք 8 խոշոր նաւէին, 3 ֆուխաթա. աս եղավ Ֆիլէմէնկին ետքի ուժը կորսնցընելը.

Գանք մոսկովին նաւերուն վրայ, ասոնք անդադար ալեկոծութ կրեցին ներհակ հովերով. ինկիլըզեուայէն նաւէր խրկերէին որ հասկըցընեն ինկիլըզեուայ գալուն տեղը շիտակ Ֆիլէմէնկ երթան. բայց աս նաւերը չիկրցան պատահիլ Ճամփան. անոր համար մոսկովին նաւերը շիտակ ինկիլըզեուա եկան, հոնալ ներհակ քամիներէն բռնըվեցան: Աս ուշանալնին ատեն տըրվավ Ֆրանսզի պռուն զօրապետին շատկէկ զօրք ժողվել. սեպտեմբերի 10 Ֆիլէմէնկներուն հետ մէկ տեղ ինկիլիզին վրայ վազել որ սլաքէրտիք տեղը պատնէշ (մէթերիզ) շինելով կեցեր կըսպասէր մոսկովին գալուն. կռուելուն ատենը Ֆրանսզին 2200 զօրքը մըր մեռնելով մըր խոցվելով, 400 հոգիալ գերի իյնալով ետ քաշվեցան, մոսկովները ետքը եկան, որոնց ամմէնուն զօրագլուխ էր եղած եօռք ինկիլիզ դուքսը. հետի եղած ամմէն զօրքը 24 հազար հոգի էին նաւերնին 150: Սեպտեմբերի 19 Ֆրանոլզին վրայ վազեցին չխնայելով մոսկովին զօրաց յոքնութիւնը որ նոր եկերէին. շատ տեղերէն Փրանսզները հալածեցին, պէրձէն քաղաքը առին շատ հոգի գերի ըրին, բայց մոսկովները ան աշխարհին աղէկ տեղեակ ըլլալով խիստ արտօրնօք Թշնամւոյն ետևէ իյնալով ջուրերուն ու անտառներուն մէջ ընկան. Ճամփան ալ կորսնցընելով անոնց մէկ մասը զատված մնացին. Փրանսզները վրայ հասնելով խիստ կռուելէն եւ գերի ըրին. անոր համար մնացած ինկիլիզները ու մոսկովները իրենց առջի տեղը քաշվեցան. ինկիլիզներէն 233 մարդ մեռան. 588 խոցվեցան. 597 գերի ընկան, մոսկովներուն ամմէն կորսըվածը 3000 հոգի եղան. իսկ Թշնամիները 3000 հոգի եղան մեռած ու խոցված, 3000 հոգիալ գերի ընկած, որոնց մեծ մասը Փիլէմէնկ էին։ Հոկտեմբերի 2 նոր օգնութիւն գալով ինկիլիզներուն հալածեցին Փրանսզները իրենց տեղերէն. 17 Թօփ առին. պռուն զօրապետնին պէվէռվիք քաշվեցաւ, ուր ամմէն տեղէն իրեն օգնութիւն կուգային. ան ատենը ինկիլիզները գրեթէ բոլոր հիւսիսային Փիլէմէնկը առին, բայց մէկ տեղմընալ ապրուստի ամբար չիգտան, պատճառն որ Փրանսզները ամմէննալ ավըերէին ինչպէս նաև ջաղացքները. անձրևային ատեննալ Ճամփայները կավըրեր, արտերը դաշտերը կըկոխեր։ Նս ընդդիմութիւնները տեսնալով եօռք դուքսը միտքը դրաւ Թշնամիները զարնել. Թէպէտ և կեցած տեղը խիստ զօբաւոր էր. երկու դիացէն 8 ժամ սաստիկ կռուելէն ետեւ այնոր ետքը ինկիլիզն ու Մոնկովը տկարանալով հալածվեցան. ասիկայ եղաւ ետքի կռիւը։ Ան ատենը եօռք դուքսը Ֆիր տեղին կռանակը կեցած ըլլալով թէ որ ջուրերը թող տար՝ Ֆրանսզը չէր կրնար մօտիկնալ. բայց Ֆիլէմէնկին վրայի կռիւը խիստ ուշ սկսան, որ ատեն որ գետնին բերքը կաթէն պանիրէն զատ ուրիշ բան մը չէր մնացած, ալէկոծութիներնալ թող չէին իտար ինկիլիզի նաւերուն ապրուստ բերել զօրաց. անձրեւոտ եղանակնալ թող չէր իտար ծեծկըրվելու, անոր համար միտքը դրաւ Ֆիլէմէնկը ձգելու։ Ալլալու ատենը որչափ նաւ չինելու պահված բան կային իր առած տեղերուն մէջ՝ երկաթ հալաթ քերեստէ, ամմէննալ հետը առաւ տանելու. պռուն Ֆրանսզը ատոր ետեւէն ինկաւ հալածելու՝ երբոր միտքը հասկըցաւ ու ինքիրմէ պիտոր դուրս ելլայ, ուզեց որ Ֆիլէմէնկին նաւատորմիղը ու 13 հազար գերինները ետ դարձընէ, որուն եօռք դուքսը բաջասակյան այնն տալով ետքը մէջէրնին զինադուլ մը ըրին 13 թէուէ. ինկիլիզները պարտաւորեցան Ֆիլէմէնկէն դուրս ելլալ, 8000 գերի ետ տալ։ Ասանկով լմնցաւ Ֆիլէմէնկին վրայի կռիւը, մտուրքնին գրածը Ֆիլէմէնկը առնելու պարապ ելաւ. միայն ինկիլիզը շահաւոր ելաւ Ֆիլէմէնկին նաւերը իրեն առնելով։

Ֆրանսային ըրածը Զվիցցեռիին ու Իտալիացիներու վրայ.

1793-1798.

Ազգային Միաբանութիւնը 1793 Նոյեմբերի 17 յայտարար թուղթ մը հանած էր իրեն դաշնակիցները ապահովցընելու, աւելի ու Ամերիկայի մէջ Նահանգները, ու Զվիցցեռիին գաւառները՝ բայց ետքը խօսքին մէջ չկրնալովը Զվիցցեռիին վրայ ալ ելլալովը՝ յայտնի ըրաւ ամենէն աշխըրհքի՝ որ իր մէկհատիկ միտքը աս տէրութեն ան տէրութեն վրայ ելլալու՝ միայն թալլելն է եղեր. մէկզի ինչ պատճառներ որ կըբերէր ուրիշ տէրութեանց վրայ՝ ան պատճառները ատեղ չունէին Զվիցցեռիին վրայ. որովհետև Զվիցցեռին արդէն ռամկապետութիւն էր և ոչ միապետութիւն կամ ազնուապետութիւն որոնց սուտմըրընէ բռնաւորութիւն կըկոչէին. չէզոք էր մնացած, Ֆրանսան ծեծով տանել բաժնել չէր մտածեր ինչպէս որ ուրիշ Թագաւորներուն վրայ կըզուրցէին, և ոչ իրենց քով փախչող Ֆրանսացիները զինել պաշտպանել կըմտածէր. Բայց գէշը ան եղաւ որ Զվիցցերցոց մէջն ալ մտեր էր Ֆրանսային նոր աղանդը, մէջերնին կատարեալ միութիւն չկար. իր մէջէն ինչպէս նաև Ջինեվռային ու Լօզաննային մէջէն միշտ գրքեր կելլային ան աղանդը քարոզող, որով շատին սիրտը միտքը պղտորերէին. մէջերնին աղէկներն ալ, որ կային՝ մտվընին դըրերէին որ խոնարհութիւն ընելով բարեկամութիւն պահելով կրնան խաղաղութիւն մնալ Ֆրանսային հետ, չէին հասկընար Ֆրանսացին միտքը, թէպէտ և աչքը բացող կըտեսնային ըրածները։

Առաջ վանտ երկրին մէջը ապստամբութիւն ելաւ որ 200 տարուընէ վեր Պեռնա գաւառին տակն էր. թէ ինչու իրենց արտօնութիւնները չէին պահվեր, թէպէտ և չիկար անանկ արտօնութիւն. բայց վանտին ժողովըրդեան բաղձանքը չիմիացաւ աս ապըստամբներուն հետ. շուտ մը իր հաստատարմութեան նշանը ցըցուց Պեռնային կառավարութեանը (որ գլուխն է ամենէն ըզվիցցերոց). երդում ըրաւ պատրաստըլլալու պաշտպանելու։ Զվիցցերիին կառավարները ատենք զօրացընելուն տեղը՝ աղէկ սեպեցին կռիւ մը չըբացված մէջերնին խօսելով բանը մը պառկեցընել. ահա աս եղաւ ըսկիզբը իրենց կործանման։ Աս խեղճ սիրտը տեսնալով Ֆրանսային գործադիր կառավարութիւնը՝ ուրիշ բաներէն զատ պահանջեց Զվիցցերիներէն ա. որ ինկիլիզին դեսպանը իրենց երկրէն դուրս հանեն։ բ. Զըվիցցերիի հազարապետներուն վրայէն առպետութեան նշանները վերցընեն։ գ. քանի մը փախած Ֆրանսացիներ որ հոն խաղաղութեամբ նստէրէին դուրս հանեն։ Զվիցցերիի կառավարութիւնը վախնալէն աս ամենէն բանին հաւանութիւն տըվաւ. լուռ կեցաւ երբոր իրեն մէկ երկիրը չիզալըֆնայի հոնկապետու թէ տակը անցուց Ֆրանսզը · կարծեց պէռնան որ վանտին մէջի եղած քանի մը ապստամբները հէշտ (խօլայ) կրնայ զարկել , բայց տեսաւ որ Ֆրանսան զօրք խրկեց ան ապստամբները պաշտպանելու ։ Ան ատենը հասկըցաւ որ ծեծկըվելը ալ աղէկ կըլլայ եղեր · զօրք հանեց վրանին զօրագլուխ դըրավ եռլախը որ քաջ մարդ էր , կրնար պաշտպանել · բայց նոյն պէռնայի ատենակալաց մէջ Ֆրանսզին կարծիքով շատ մարդիկ կային · անոնց բանտարկուիլը հազար ու մէկ ալորակներ նենգուիններ բանեցուցին · մինչ վախցընելու ձաներ ձգեցին թէ չըլլար Ֆրանսզներուն դէմ կենալ , ալ աւելի դէշ կըլլայ · աս վախերը ամմէն բան պարապ հանել տըվին ։ Կառավարօղները առաջ կըհրամմէին դէմ կենալ պաշտպանել , քիչ մը կանցնէր վախերնէն կարգելէին · ականջ կըդնէին սուտ հաշտուիններ զինադուլներ ընելու , լման երբոր կիմանային խաբվիլնին՝ ան ատենը ոտք կելլային պաշտպանելու՝ որ ալ բանը բանէն անցած էր օգուտ մը չունէր · զինուորներնալ յոքնած լքկած էին ասանկ փոփոխ հրամաններ լսելու , մէկ մասը կըթողուին կըփախչէին , մէկ մասնալ խաբվելով սուտ ձաներէն թէ հազարապետնին զիրենք պիտոր ջարդեն՝ իրենք իրենց հազարապետները ջարդեցին ։

Ֆրանսզները զինադուլը չլըմնցած յանկարծ վազեցին մնացած զօրաց վրայ · զանազան տեղվանք առին ինչվան պէռնան ·

նոր սահմանադրութիւնը ընդունել հրամայեցին . ան ատենը Զվիցցեռացիք որք ելան զիրենք պաշտպանելու , շատ քաջութի ըրին . բայց իրենց ծնօղքնին զաւկըննին ոտքի տակ գացին կոտրըվեցան , կնիկնին յափշտակվեցան , գեղըրանքնին երվեցան , ամէն բաներէ թալլըվեցան . զինարաննին թօփերնին համբարնին հասարակաց ստակնին ամէննեալ Ֆրանսզին ձեռքը անցան . Զվիցցերին դարձաւ մէկ անապատ մը եղավ . ով որ հայրենեաց մատնիչ չէր ըլլար՝ ան մարդը յանցաւոր կըսեպվէր . ամէննեալ սկսան ազատութի ուզել , բայց ամէն մէկը իրեն կամքին կեօրէ ազատութի ։

Ետէ Ինկլիզէս եղան աս փոփոխութիւներս հայիշենք ժամանակագրութ . 1798 յունվարի 5 լօզաննայի մէջ խռովութի եղավ պէռնայի կառավարութե տակէն ելլալու համար . 6ին Զվիցցեռուի գեղացիք մէկ հօգի մը սպաննեցին , աս եղավ նշան ծեծի . մարտի 5 Ֆրանսզները շատ կռուելով մըտան պէռնա . 16ին պռուն զօրապետը Զվիցցեռուին իրեք հօրէնպէտութի բաժնեց . 22ին Թուղթ հանեց ասոր վրայ . ապրիլի 11 Հելվէտեան հօրէնպէտութի սահմանեց նման Ֆրանսայի . մայիսի 1 Զվիցցեռուին պզտիկ գաւառները Ֆրանսզ զօրապետին մարդ խրկեցին զինադուլ ուզելու . 2ին Զվիցցեռուինները կռիւ ըրին Ֆրանսզին հետ . օգոստոսի 19 դաշնադրութի եղավ հելվեդեան հօրէնպէտութէ ու Ֆրանսայի մէջ . 24ին հելվեդեան երկու ժողովը հաստատեցին նոյն դաշնադրութիւնը. Ունտերուալտ գաւառը ապստամբեցաւ որ սեպտեմբ. 9 ջարդեցին. նոյեմբ. 30 Ֆրանսան ու Հելվետիան հասարակապետութիւնը միջերնին դաշն դրին ուրիշ բանի համար. դեկտեմբերի 14 Մասէնան գլուխ եղաւ Հելվետիան զօրաց վրայ.

Մալթային դիպուածները, Ֆրանսային ձեռքը անցնիլը.

1790–1798.

Երբոր 1790 ուրիշ տէրութիւններ Փրանսըզին դէմ ելլալ սկսան՝ Մալթան ալ դէմ ելած էր. Փրանսզին նաւերը իր նաւահանգստին մէջը չէր առներ, Փրանսզի նոր հասարակապետութեան դեսպանն ալ չէր ընդունած. ան ատենը Մալթայի մեծաւորն էր Մանուէլ Ռոհան որ 1797 յուլիսի 13 մեռաւ. անոր տեղը նստաւ Հոմբէշ. ատոր օրը 1798 մայիսի 19 Թօլօնէն 13 խոշոր նաւեր ելան Փրանսզի. 400 նաւալ զօրք ու պաշար բերող, որոնք Ճերմակ ծովէն աւելի Ճէնօվայէն բանութիւն ժողվեր առեր էին. մէջը 30 հազար զօրք կար ցամաքը թափելու. ատոնց վրայ զօրագլուխ պօնաբառդէն էր: Աս լսածնին պէս ամմէն տեղ վախի մէջ ընկան բայց աւելի սիճիլեացիք, որոնք երբոր տեսան որ քանի մը ատ նաւերէն իրենց ծովեզերքը եկան, զէնք առին դէմ դնելու, բայց ետքը հասկընալով որ ջուր ու կերակուր առնելու համար եկած էին բարեկամանուն ըրին `հետաքրնտին ։ Նաւերը անկէց անցան, յունիսի 10 եկան Մալթա. հոն հասածնին պէս պօնաբարդէն մարդ խրկեց իրենց մեծաւորին՝ պահանջելով որ թող տայ իրեն ամէն նաւերով Մալթա մտնալու. բայց հօմբէշ մեծաւորը թող չտուաւ, այլ հրամմեց ամէնուն պատրաստ կենալ կռուելու թէ որ ֆրանսզը բռնութեամբ ուզենայ մտնալ. բայց պօնաբարդէին սիրտը ապահով էր, որովհետև անոնք որ պիտոր մեծաւորին հրամանը կատարէին՝ ամէնքնալ վաստրկված էին, Մալթան պիտոր մատնէին ։ Անոնք սկսան շփոթութիւն ձգել, սուտ ձայներ հանել, բաները ուր որ պիտոր տանէին՝ կը խափանէին. ելան քանի մը հաւատարիմ ասպետներ քաջութեամբ պաշտպանելու՝ բայց ասոնց վրայալ սուտ ձայներ հանել սկսան պարզամիտ ժողովրդեան մէջ, թէ ասոնք գաղտուկ խօսք դրած են ֆրանսզներուն հետ, անոնց ձեռքը պիտոր տան Մալթան, անհաւատուն պիտոր խօթեն, ձեզալ գերի պիտոր ընեն ։ Այս խօսքերէն անանկ խառվեցան խեղճ Մալթացիք՝ որ չորս հոգի անազէկ ասպետներէն սպաննեցին. 11 հոգիալ խոցեցին. վերջապէս անանկ բաներ ըրին որ՝ յունիսի 12 Մալթա կղզին առանց թօփ մը նետելու ֆրանսզներուն ձեռքը տրվին. ուր մտածնին պէս ասպետները քշեցին 3 օր միջոց տալով, Մալթայի կարգին գանձը առին, որ 10 միլիոն լիրէէն աւելի էր, իրենց մեծաշէն հիւանդանոցին ամէնէն արծաթեղէնը առին . անչափ ալ ձէպխանէ թօփ եւն . երկու խոշոր նաւ ուրիշ ալ պզտիկներ . շատ ալ մալթացի նաւավարներ բռնութ առին գնացին մորայ վր̄ ։ Մալթացի ասպետները իրենց մէկ զօրաւոր պաշտպան մը գտնալու համար՝ հոկտեմբերի 17 մոսկովին Թգ̄րը իրենց կարգին վր̄ մեծաւոր ընտրեցին ։

Ռաստատին ժողովը , հաշտութե պարապ ելլելը , Թագաւորներուն նորէն միաբանիլը Ֆրանսային դէմ .

1797-1799 ։

Նեմցէին հետ հաշտութիւնը ըլլալէն ետեւ Քամբօ Ֆօռմիօ տեղը՝ կայսերուն հետ ալ հաշտութ ընելու կըխօրաթէին ռաշդատ քղ̄քը , ուր 1797 դեկտեմբերի 11 առջի ժողովը եղաւ . բայց Ֆրանսայի պատուիրակներուն խօսքերէն կիմանային կայսերականք որ Ֆրանսային գործադիր կառավարութիւը չէր ուզէր հաշտութ , այլ ամէն եւրոպա իր տակը առնել կուզէր . Ինչ թէութիւն որ յանձ կառնէին կայսերականք Ինչվան ռէնօ գետէն ան դին Ֆրանսային ձեռքը տալ , ուր միլիոն ու կէս ժղ̄վդ կար , Ֆրանսայի պատուիրակները ան ատենը ալ աւելի ծանր թէութ կառաջարկէին կըպահանջէին ։ Հոս ասանկ խօսքերնին ըսելով՝ ուրիշ տեղվանք ըրածնին տեսնալով՝ որ ըզվիցցեալի , հռոմ , սպառտէննեա ըրին , ղարկեցին Թալլէյցին, նոյն հաշտութեան խօսելու ատեննալ կայսերականաց մէկ բերդը բռնադատելով առին. վեննայի մէջնալ ֆրանսզին դեսպանը պէռնատօդ 1798 ապրիլի 13 ֆրանսզին նոր դրօշակը իրեք գունով անկեց իր տանը վրը, անկից ժողովուրդը կատղելով վրան յարձըկեցաւ, պէռնատօդ ձգեց վեննայէն դուրս փախաւ, որուն համար մայիսի 30 ֆրանսզն ու նեմցէն սէլց տեղը նստան խօրաթելու ։ Աս ամմէն ըրածնին տեսնալով հասկըցան թագաւորները որ հաշտութիւն չիկրնար ըլլալ, նորէն պէտք էր ծեծկըվիլ. նեմցէն սկսաւ պատրաստըվելու հետ ըլլալ. նեմցէկին. հետ մէկ եղան նաև մոսկովն ու տաճիկը, որ յայտնի տեսաւ ֆրանսզին գէշ միտքը իր վրայ, երբոր առանց պատճառի ծանուցում ընելու մըսրը գնաց զարնելու. նոր հասկըցաւ ան ատենը անոր ծածուկ թշնամի ըլլալը՝ իսկ ինկիլիզին բաները ամմէնէն աւելի վտանգի մէջ ըլլալով ետեւէ կիյնար ամմէն թագաւորները միաբանել՝ մէկէն ֆրանսզին դէմ ելլալ ։ Ասոնք և ուրիշ թագաւորներ գաղտուկ մարդ կըխրկէին ֆրանսա, խորհուրդ կընէին երկու հոգիի հետ՝ որ հինկ կառավարողներէն էին, աւելի Պառթլէմիին հետ, որուն բնականը աղէկ ըլլալով չէր հաւնէր սրտէն ֆրանսզներուն ըրածին՝ որ ամմէն օրէնքի դէմ էր. անոր ձեռքով աղէկ իմացան ինչ գէշ միտք ունին եղեր մէկալ կառավարքը ամմէն տէրուեց վրայ ։ Ասանկ աղէկ տեղեակ ըլլալով միաբանեցան Նեմցէն մօսկովը ինկլիզը Նաբալին ու տաճիկը, մէջերնին նոր կապ մը ըրին նոր դաշնադրութեամբ մէկ տեղ զիրենք պաշտպանելու. աս միաբանութեան մէջ մօսկովը իբր գլխաւոր մասը մտաւ :

Շատ չանցաւ Ֆրանսզներուն գործքը յայտնի ցըցուց ինչ մտքի վրայ ըլլալնին. վն զի պէռնատօդ զօրապետը մէկէն Ռէնօն անցաւ, Ֆիլիպպսպուրկ բերդը բռնադատեց անձնատուր ըլլալ. սպառնալով նախատինք տալով Նեմցէին որուն հետ հաշտութիւն էր ըրած. երբոր չյաջողեցաւ՝ սկսաւ սվէվիա առաջ գալ. Մանհէյմը ըստիպեց անձնատուր ըլլալ՝ որ Նեմցէներէն քակուած բերդ մը ըլլալով՝ շուտ մը դռները բացաւ : Մասէնա զօրապետը 1799 մարտի 6 կռիզիօնները բռնադատեց 2 ժամու մէջ պարպել իրենց տեղը. որոնք առաջուց կայսերմէ օգնութիւն խնդրելով, անոր զօրքով զիրենք ապահով սեպէրէին. զարկաւ գերի բռնեց իրենց ավֆէնպեռկ զօրապետը 3000 մարդով 11 թօփով. Նոյն ատենը դիռօլը վազեց. 3000 Նեմցէ կորսնցուց որ իբր ապահով կեցէրէին : Մէկալ դիհացէնալ ժուռտան մարտի սկիզբները ռէնօ գետը անցնելով՝ իբր թէ ծեծ բացուած ըլլար՝ անանկ Նեմցէին կեցած զօրքը զարնելով օստրաք ջուրին քովերը Նեմցէի բուն բանակին մօտիկցաւ : Երբոր ասանկ Ֆրանսզին զօրքը աս դին ան դին կըվազէին տեղեր կառնէին, Ֆրանսային գործադիր կառավարութիւնը թղթեր կըհանէր կըծանուցանէր՝ որ իր միտքը շիտակ հաշտութիւն ընել էր . իսկ իր զօրաց թշնամութիւն որ կընէին՝ ուրիշ բան չէր որ բարեկամներուն երկրին մէջ իրենց ապահով տեղ մը գտնալ նստելու համար ։ Բայց ամէնքնալ սկսան հասկընալ որ՝ իր շիտակ միտքն էր ամէն տէրութի ապահով թմրած կեցընել , որպէս զի անոնց անպատրաստ կեցած ատենին՝ ինքը յանկարծ կոխէ ամմէնքնալ իր տակը առնէ ։

Աս միտքը աղէկ հասկընալով կարոլոս իշխանը՝ ալ միտքը դրաւ 1799 մարտի 21 Ֆրանսզին վրայ վազել , որուն զօրքը 80 հազարի մը չափ կային . մոսկովեան 60 հազարի չափ ճամբայ հաներէր , բայց անոնք մայիսի մէջ կրնային հոն հասնիլ . Ֆրանսզին ամմէն զօրքը 1798ին ոտքերը 437 հազար ոտքի վրայ էին . 200 հազարալ նոր զօրք հանել հրամմէրէր . Կարոլոսը օտրաքին քով յարձըկածին պէս՝ Ֆրանսզները իրենց բռնած տեղերէն ելան , 5000 մարդ կորսնցընելով գիշերանց ստօքաշ քաշուեցան . նեմցէն 2160 մարդ կորսնցուց . ան տեղը աւելի սաստիկ կռիւ եղաւ երկուդիացէն ամսոյն 25 . 26 . վերջապէս կարոլոս նեղը ձգելով ժուռտանը՝ ռէնօ գետէն ան դին անցուց . թող չիտրվալ անոր իտալիա եղած Ֆրանսզի բանակին հետ միանալ ինչպէս որ կըջանար . Ֆրանսզի բանակին մէկ թևնալ շեաֆուզա քաշուեցաւ ըզվիցցերիի մէջ . մէկալ թևնալ ռէնօն անցաւ պազիլէա . գնաց մասէնային հետ միանալու ։ Անգլեցիները 3000 մարդու չափ կորսնցուցին խոցված ու մեռուած, որոնց մէջն էր Փուռստեմպերկին իշխանը ․ Փրանսըզները 5000 մարդ կորսնցուցին ․ 2000ալ գերի ընկան ․ Փիլիպպուռկին պաշարումը վերցուցին ժուռտան հիվընտանալով իր տեղը մասէնան եկավ, դունային բանակին մէջ գլուխ եղավ ։

Աս կռիւները տեսնելով ռաշտատ եղած հաշտութեն ժողովը սկսեր էր քակվիլ, ուսկից առջեն գնացերէին նեմցէի ու գերմանիայի շատ իշխաններուն պատուիրակները, բայց հոն էին պրուշին բալադինօյին ու Փրանսըզին պատուիրակները՝ որոնք չէին ուզեր անկէց երթալ ․ ապրիլի 18 իրիկուն հրաման եկավ կայսերականներէն 24 ժամու մէջ երթալու ․ ասոնք առանց թուղթ ուզելու գիշեր ատեն ճամփայ ելան ․ ռաշտատեն քիչ մը հեռուցած ատեննին աւազակներ վըրանին հասան Փրանսըզներէն անուննին հարցուցին ․ ստուգելէն ետև երկու Փրանսըզ պատուիրակները սպաննեցին ․ երրորդը չարաչար խոցելով առապայէն դուրս նետեցին մեռած կարծելով ․ ինչ թղթեր որ կար քովերնին ամէնն ալ առին գացին ․ չիդըպչելով ուրիշներուն որ անոնց հետ էին՝ և ոչ առապայի մէջի եղած բաներուն ։ Ռաշդատեն շուտ մը մարդ խրկեցին անոնց ետևէն ․ երկուքին մեռելը գտան բոլորովին հանվեցուցած ․ իսկ երրորդը անանկ խոցված անտառի մը մէջ քաշվեցաւ ։ կամաց կամաց քալելով դարձաւ եկաւ ռաշտատ ։ Աս քէպրուածն ամենքնուն վրայ ահ մը ձգեց . կաթողլա չուառ մը մարդիկ խոցեց ուղղակէնները գտնալու . մասնաւորապէս ըրեց թէ ինչչափ կենակերպ կը հնչհնչեր այս բանիս վրայ . կայսերական ռուսիայօնայի ժողովէն հրամնեց բանի մը մարդ գնել այս բանս ընելու . Փրանսայի գործադիր կառավարութեան գրեց որ մարդ մըն ալ ինքը խրկէ քննութեան համար . անիկայ մարդ մը չխրկեց . [illegible] թէ ձայն հանեց որ կայսրը ու իրեն զօրապետները ընել տալին այս բանս։ Այսպէս ձայն հանելով կուզէին ազգը զրգռել նորէն ծեծկռտելու . բայց ամենքնուն կը հասկըցուէին որ ինքը գործադիր կառավարութիւնն էր՝ որ հաշտութիւն չուզելով այս բանս ընել տըւաւ , Թիւթերեան ամենեւ արդեամբ , որպէս զի հաշտութեան խօսքովը ինչ որ խօսեցան ծածկըլի , հաշտութիւնը բոլորովին մերժացընէ , ծեծ բացուի ։ Այսպիսով 1799 տարւոյն 23 Ռաշդատին ժողովը քակուեցաւ ։

Նաբօլէօն Եգիպտ սէնիկա նէժաւոյն . Փրանսացիները Նաբօլէօնի կը ձգեն . պատերազմ աբուքիրին Նաբօլէօնին կ'անցնի . Եգիպտը նորէն հոն կու գայ .

1799 ։

Ինչպէս որ առաջինները գրեցինք , Նաբօլէօն Եգիպտը առնելը գնելով Սիւրիա անցնիլ՝ աս տարւոյ յունուարի 2 Ճամբայ ելաւ . ինչ որ պատահեցաւ ասոնց բաները կարգին պատմութեանց մէջ ․ Եւրոպականան հանդիսարանին մէջ . Նաեւ Թանգարաններին (պատերազմին) մէջ ամ-

[illegible] հետը առնելով. [illegible] ինչ որ ունեցին հին եղած [illegible] ու [illegible] կանները իրենց հետ առնելով քալեցան եկաւ. իրենց հետ առաւ նաև Նաւարօյին նաւերը, իսկ ան նաւերն որ չկրցաւ՝ այրել քանդել տուաւ. իրենց հետ քալեցան եկան նաև [illegible] զօրագլուխը, [illegible] [illegible] մի ու [illegible] դեսպանները : [illegible] մեծ [illegible] ըրաւ ան [illegible] րուն [illegible] որ [illegible] փախեր եկեր էին Նաւարօյէ. [illegible] շատ [illegible] քաշեց [illegible], որ իրենց մէկ տղան [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] :

[illegible] երթալու ատենը կառավարներ գրաւ որ իր տեղը Նաւարօյին կառավարեն [illegible] [illegible] էր [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Նաւարօյին մէջ եղած [illegible] շատութիւն՝ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ձեռքովը հաշտութիւն [illegible] Փրանսացիներուն հետ. բայց [illegible] զօրապետը [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] որ չկրցան [illegible]. ան ատենը իրենց [illegible] զօրապետը [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] որ [illegible] [illegible] էր [illegible] [illegible]. [illegible] Նաւարօյին վրայ հասնելով [illegible] [illegible] [illegible]. հոն հասաւ [illegible] [illegible] զօրք առնելով իրեն. շատ Նաւարօյիններ կոտորելով [illegible] [illegible] իրենց [illegible] [illegible] որ [illegible] [illegible] էր : Ան որ Նաւարօյէ [illegible] [illegible] էր՝ [illegible] էր [illegible] կի եղած Հաշտարարապետներուն խաղաղութիւնը՝ բոլորովին յաջողահանելով յունուարի 10 ձեռք դրավ մէկ զինադադարը. մը այս [illegible] որ՝ Գաբուա բերդը Փրանսացիներուն ձեռքը տան. 15 օրվան մէջ 10 միլիոն [illegible] լիրէ տան. քանի որ Նաբօլցի զօրք կայ հոն՝ շուտ մը դուրս հանեն. այս զինադադարը թէ որ չընդունին իրենց տէրութիւններն՝ իրեք օր առաջ իրարու իմաց տան, որ սկսին նորէն ծեծկըռտելու. Նաբօլիի Թ՟գրը այս զինադադարին ատենը մտածելու հետ ըլլալով՝ փարիզ մարդ խրկել հաշտութիւն խօսաթելու՝ չուզեց ձեռք դնել այս զինադադարին. փարիզին գործադիր կառավարութիւնն ալ իր Շամփիօն զօրապետին վրայ բարկացաւ թէ ինչու ռամկապետութեն չէր խօսած. Մնաց որ ասանկը հասած ըլլալով քաղքվան. իր ամմէն համբարներով Փրանսացին ձեռքը տրվին. ժողովուրդը լածձարոնին այս կատղեցան պատրաստվեցան բան մը թող չտալ անցընելու. Փրանսացի դէմ եղողներնալ ալ աւելի կը[illegible] ժողովուրդը. կուզէին զինադադարը աւրել, որ զի Փրանսացիները շուտով [illegible] Նաբօլի, կառավարութիւնը փոխեն:

Նաբօլիի մէջ լածծառօնի ըսված մարդիկ կայ՝ իբր այն քաղքին [illegible] ասոնք զօրաւոր ու շատաւոր ըլլալով 40 հազարի չափ ոտք ելան յունվարի 15 բերդերը ձեռնվընին առին. եղած զինադադարը Թագաւորին դէմ մատնութի սեպելով զէնք առին փոխարքային կառավարչաց ու [illegible] թագաւորին դէմ, Մաքը իր զօրքով Նաբօլի ժողովրդին մօտիկցաւ առանց խաղաղցընելու, բայց ժողովուրդը իրեն դէմ ելաւ կռուելու. Մաքն ալ աղէկ սեպեց Ֆրանսըզին զին անձնել իբրև կամաւոր գերի. բայց Ֆրանսըզը իբրև գերի պահել չուզելով զօրքերն ալ որոնք որ իր հետը եկան. Նաբօլիի բանակին մնացած մասը որ ժողովրդեան հետ միացած էին՝ ցրուեցան. միայն մէկ մասը հաւատարիմ մնալով Թ̃գրին՝ Քալապրիա քաշվեցաւ Սալանտրայ դուքսին տակը կենալով. ժողովուրդը Նաբօլի քաղաքը դառնալով զանգակի ձայներով կանչեց գեղացիքը բազմաւէ ժողովեց, քաղաքը լեցվեցաւ մարդով վախով. փոխարքային մէկալ կառավարիչներով փախաւ Սիչիլիա գնաց. Թ̃գրն ալ ասոնց ըրածին չհաւանելով փոխարքային բերդը դընել տըվաւ. Նաբօլի քաղաքը անտէր անտէրունչ մնալով խռովութեամբ լեցվեցաւ. յունվարի 16. 17 եղան կոտորածի օրեր: մինչ որ ժաքօպէն կմ̃ Ֆրանսըզի դին կըճանչնային՝ կըսպաննէին, տուներնին կըթալլէին կերէին կըլափէին. Ճամբու վրայ հրապարակի վրայ ամէն տեղ մեռնողներուն լացն ու վայնասունը կըլսվէր, որոնց մէջ շատ անմեղներալ մեռան:

Այս քաղաքական կռուի մէջ Ֆրանսըզներնալ կըմօտիկնային գալու. առանց դէմ դընելուն համար՝ գլուխ մը ընտրեցին. բայց չիկըրնալով ընտրութիւն ընել կոյր ժողովուրդը անանկ մէկ երիտասարդ մը ընտրեց Մօլիտէռնօի իշխան՝ որ բոլորովին Ֆրանսըզի դին էր . [illegible] [illegible] ժողովուրդը համբառնացընել վախս ձգելով . 3000 պատերազմական զօրք բերդը դնել տուեալ , բայց անոնք դըրավ որոնք որ իրենց կը հնազանդէին . ամէն բան պատրաստեց Ֆրանսացիները Նաբօլի մտցընելու . [illegible] Ֆրանսացին բանակը գլխաւոր հեռակէրպին խօսելու բանակը շըրջել հաշտութիւն ընել . աս պայմանով դարձաւ որ Նաբօլիին բերդերը Ֆրանսացին յանձնեն , զինուոր չերզօնքերը զինքերնին ձգեն . Ասկից կատղած գացին ժողովուրդը միլիտէանիին վրայ բայց [illegible] . Ֆրանսային վրայ գացին , քարկոծ ու [illegible] մէջ 3 օր շարունակ ծեծկըռտեցան . Ֆրանսային Փուա զօրավարը ու շատ հազարապետները սպաննեցին . Շամփիոն ու ուրիշ զօրապետը խոցեցին . բայց նոր օգնութիւն գալով Ֆրանսացիներուն՝ նաև իրենց մէջիններէն ոմանք խարդախութիւն ընելով Նաբօլցիք յաղթըվեցան , շփոթելով խառնափնդոր դէպ ՚ի Նաբօլի քաշվեցան . ներս չմտած Ֆրանսացին իրեք գունով դրօշակները տեսան բերդերուն վրայ տնկած , որ իրենց ընտրած գլուխը միլիտէաններին տնկել տըվեր էր . աս տեսնալով նորէն կատղեցան , գեղացիներէն լածծառօններէն օգնութիւն առնելով [illegible] դըռին ամէն կերպով դէմ դնել . նորէն դուրս ելան Ֆրանսացիներուն հետ ծեծկըռտեցան . կոտորելով կոտորվելով անանկ ետ քաշվեցան Նաբօլի քաղաքը մըտան . պատրաստըվեցան ամէն կերպով պաշտպանել , բայց միլիտէաններն փախտուկ [illegible] [illegible] շատ Ֆրանսայ բերդին մէջը [illegible] [illegible] . [illegible] հետ [illegible] զօրքով մտցընելով երկու կողմէն մէջը ընկան [illegible] [illegible] ժողովուրդը ու լածձաւոններ . [illegible] [illegible] [illegible] իրենց [illegible] [illegible] , Չամփիոնէին [illegible] շարժելով շատ կռուեցան [illegible] [illegible] Ֆրանսացիներուն հետ . բայց յաղթութիւնը վերջապէս Ֆրանսացիներուն քով մնալով յունվարի 23 շաբաթին Ֆրանսայ զօրապետը Նաբոլի քաղաքը մտաւ . բերդին մէջը [illegible] բռնած ([illegible] [illegible] [illegible] չէր եղած) 24 ժամ [illegible] [illegible] . [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] , որ շատ մը [illegible] [illegible] [illegible] . Ֆրանսացին [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] խօսելով , [illegible] [illegible] [illegible] . [illegible] ([illegible]) կառավարութիւն մը դրաւ , փետրուարի 7 հետ [illegible] [illegible] . լածձաւոններուն [illegible] [illegible] [illegible] Ֆրանսացիներուն հետ մէկ տեղ մնաց [illegible] թուին [illegible] [illegible] . նոր [illegible] նոր [illegible] [illegible] . բայց ինչ որ [illegible] հաճոյ չեղաւ ժողովրդեան , իրենց հաճոյ իրենց թուրն էր .

Այսպէս [illegible] զօրապետ եղաւ Նաբոլիին մէջ , 15 հազար հոգի օգնութեան [illegible] Ֆրանսացիներէն [illegible] [illegible] ժողովուրդը Չամփիոնէին [illegible] [illegible] [illegible] , [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 20 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] րով, Թէեւ ազգաբնակութեան տանելիքը եղեւ ըսպառնալով. բայց այս վախերը չկրցան ժողովուրդին միտքը փոխել. շատ զինուորներ որ գերի ինկած էին՝ աւելի ընտրեցին Փրանսա քշուիլ բանտի մէջ փթթիլ, քան Թէ իրենց Թգրին անհաւատարիմ ըլլալ: [illegible] մանկապարտական կռիւք գաւառ զօրաց [illegible] Պուլեա ու Կալաբրիա գաւառներու մէջ որ Թգրին դէմ եղողները զօրեղ. բայց առանք անհամեմ կարբոնութիւ ծեծկըռուեցան հետեւողին՝ որ քանի մը չկրկնալով ընել եւ վարձան. իսկ Հիւսիսային գաւառներուն մէջ քաղաքական կուիւը կերէր կըլլայէր նաքօլլիները իրարու հետ ծեծկըռուելով. սա նաքօլլիք որ ամենապետութեան Յունանեցան մէտրդեանին իրենց գլուխ ունենալով Փրանսացիներէն օգնութիւն կառնէին, աս գինը անգին կերթային ջարդելու մէկալ նաքօլլիները որ չէին Յունանած, ծեր ու տղայ՝ երեկ մարդ կնիկ մարդ՝ կըսպաննէին, տուներնին կերբէին գերղեկնին բերդերնին կըզարկէին. սասանքալ մէկալնուն հետ կռուելով նոյն հատուցումը կըջանային ընելու. անշատ ըրին որ՝ Փրանսացին երկու բանակին հաղորդակցութիւնը կտրեցին որ Նաբօլի ու Հռոմ կընստէին. շատ արիւն եղաւ ինչուն որ Փրանսացիները Նաբէն բացին ան հաղորդակցութիւնը. պոռուսիկ Փրանսաց զօրապետը մարդու 23 անտարիս քիչը տասը մէջը աւազակներէն 6000ի չափ ջարդելով: [illegible] մեծցքս մէջ երկու նոր բանի եղաւ նաբօլիի ատերուն վրայ. մէկը որ՝ պատմէին հետ դաշնադրութիւն ըրաւ. առաջինը իրեն 8000 ամսականաւոր զօրք խրկեց՝ օգնութեան. մէյմընալ ալ եղաւ որ մէկ քարտինալ մը Ռուֆֆօ անունով՝ հաւատքը պաշտպանելու համար զօրագլուխ եղաւ, երկու քաղաքապետներն Թագաւորին հնազանդեցընելու տէր կեցաւ նաև Ճատթենօքեան հառաջնորդութեամբ Ընդէնոս՝ որ միաբանութեան հետ նաև հաւատքը կըվերցընէր. ըսեն մեր ղեկոնդեանց ասենքին նախանձովը վառեցաւ. Նաբօլիի Թագաւորն ալ տեսնալով ասոր սէրը՝ քաջասրտութիւնը իրեն յանձնեց զօրագլխութիւնը: Ռուսիայ ալ անոնց զէնքի ալ անոնց ռոճկի ելաւ եկաւ Ռէջջիօ, որուն օգնելով քաղաքայինք և եկեղեցականք. կըցան խափանել նոր. աղանդին առաջ երթալը՝ որ ազատութեան ծառը ա՛ս գիւղ ա՛ն գիւղ տնկելով անհաւատութեան անօրէնութեան սերմանելու հետ էին. Միացածներուն սիրտը քաջալերեցուց որ հանեց հաւատքը պաշտպանելու նոր քրիստոնէայինն տէրը խաչը եղաւ իրենց զօրաց նշան: բանակին ալ ըսվեցաւ Քրիստոնէական բանակ. ռոճկի համար իրեն առաւ ան կալուածներուն եկամուտները՝ որոնց տիրովընտանիքը նոր հասարակապետութեան երկիրներուն մէջն էին. խոստանալով հատուցանել անոնց՝ որ ակամայ հոն գտնըված էին. առաջ ալ ըսաւ իր եղբօրմէն որ իրաւ ակամայ հոն գտնըված էր: Ռէջջի բերանը 300 հոգի միայն ժողվըվեցան քովը, բայց փետրվարի 24 էն ասիկինները եղան 15 հազար մարդ. անոնցմով գնաց դէպ'ի միջնե.

լէօնէ անցնիլ ուղիղ . Մարսիլեացիք նոր հասարակապետութեան զինուորներէն ըլլալով Թող կառավարէն անցնելու . բայց երբոր Կարտօն որ զօրքով վրանին կուգար՝ մէկդ. խորհեցին Անգղին թողուն խնդրելու . քաղաքական ասու ֆիֆօնալ 10 հազար տուգանք իրենցմէ առաջանք (Ձերիմէ) ամենելով անցաւ գնաց . Մարսիլեացիներէն շատ մարդ իրեն հետ միացան, որոնց օրինակին շատ քաղաքապետութիւնք հետևեցան ։

Երբոր երկու քաղաքապետութեան կարգէ. մէջ ընրամ քաղաքային վրայ քալեց . քօզղօն անդը յարձակմամբ առաւ, ուր 40 ֆրանսայ միայն Մարսիլեացիներուն սիրտ տըվերեկին դէմ կենալ, քաղաքը թալլեցաւ . ան ֆրանսականներուն շատ քաղաքներու ջարդուեցան . Ծովեզերեայ անգղիականը հանրապետութեան քաղաքներէն . Թօլօնա անգը . իրեն հետ միացան քանի մը ինկիլիզի ու մեծագոյն զօրք որ հանրապետութեան իրենն ազատեն ։ Նա իրեն նաւահանգիստը շարունակելով գնաց ալ յառաջանալու քաղաքին վրայ, ուր անմիջապէս հանրապետութեան դէմ ըլլալով շատ դէմ կեցան, բայց քաղաքապետութիւնք պատճառ ծակելով նորա մեծամեծ կառավարութիւն թողլեցին. նաւ որ ըրաւ քաղաքականը չկրցաւ առնել զօրել ։ Նոյնպէս վերջին եղածը լսելով քաղաքային ուրիշ քաղաքները վախնալէն մէկէն հանրապետութեան քաղաքականութիւնն ու Թիֆլիսն . ան առանց քաղաքելով Ծովեզերեայ ամբողջականքը 1000 հոգի օգնութեան եկան առանձին մեծագոյններն ու խիստ քիչերն . Հարկադրութեան դէմ երկրորդը եղաւ.

ներքը գետոյն յափշտակեն ։ զայդ նոցա անհեր-
ալ հալածեալ եղեալ տաճկաց փախան հետ անձ
նաւաստի՛ք եղան ։ Մանեկով քիչ քիչ զօրանա-
լով բառագոյնին կամ Թիւրքին կողմը՝ 30
հազար զօրք եղան ․ թագաւորութեան բանակին
ուրիշ տեղափոխեալ իրենց տունը դարձին ․
Եւ բանակըս անտեսանալով մանկամտութեան Փրանսայ
զօրավարաց վախճանն տեսաւ , մինչդեռ զօրաւ
քաղաքականութեան դէմ եղաւ ․ Իր զօրքը եր-
կու զօրավարներին ձեռքը տըլով որ Նաբօլ-
յի եկին ․ Ծովու վրայ զօրավարաւ քաղաքայ-
չէօլը իշխանին էր եղած , որ մէկ պատարագա-
կով (մահապատմայով) մը անկինելեայ զօրքս
եղբայրով իր Թիւրքին դէմ եղողներուն հետ
էր խառնուեր ․ բայց ան տանեն որ մանկ-
ամանալու Համիթայ պատաստ եղաւ՝ իրենց հրա-
մանն եկաւ շուտ մը օգնութիւն երթալու
Փրանսացին ան բանակին որ Աղէքսանդր էր , ա-
նոր Համայր 4000 մարդ մինչեւ կերցաւ հրա
Թողուլ նաւբօլին բերդերը պատերազմելու ։
Ն՛ո բանակ խիստ վախը ծնեց ապագայում նա-
բօլցոց մէջ՝ որոնք իրենց բանակներեցան ․ մէկ
մասը կառավարութեան դէմ՝ կենալ ուզեցին
քաղաքականին ․ յուսալով որ մանկամտութեան
յաղթութիւն ընելով շուտ մը կրնաս ․ մէ-
կայ մասը վախճանալէն առ զէն ան զէն փա-
խան ․ երկրորդ մասը որ իրենց շահուն համար
ապստամբութեան հետ խառնուելով՝ մէկ
զի քաշուեցան ։ Ն՛ո Չինացիքը շատ անգթութիւն
ըրին ․ փառքերնուդ օգնական անտեսելով նա-
բօլին ․ մէկ մէկ ծառով մը տանեցիքին հրա-
մարդոց պատերազմութիւն անտեսելով , ան մէ

դուրսը շատ ճիգը ըրաւ. սկսաւ իրենց զէնք գործածելէն նաւորդիներ ժողովուրդը վրեժ առնելու :

Ռ. Ռուսաստանայ ռուս Ֆիֆօն ապստամբացան ամենեւովին իր կանոնը ապահովեցուց. 30 հազար մարդով նաւորդինե վրայ քալեց. քանի մը քաղաքները գրաւեց որ Ֆրանսայի սըւով խնամ Թեցած զէնք կրկնակին, ամենենաւ փախան իրենց Թօփերը քանդելով ձգելով. նաւերու մէջն եղած նաւաստիներնաւ իրենց հաղորդակցութեանց զէնք ելլալով ցամաքը փախան. փախչօղներուն մէկ մասը եղաւ վերջնիշեալ քաղաքին : Նորէն զէնք դրաւ քաղաքացիներուն վրայ՝ որ ապստամբներուն երկու զօրագլուխներն մէկն էր. բայց լինելը մեռաւ իսկ քաղաքացիք յունուարի 13 (նոր ամսոյն 21) միւս նաւորդին, որ շատ ուրախութեամբ ընդունեցան ձեռքը. մէջի ժողովուրդները պատժեց տուրք ձգելով, բայց Թիֆլիսի դին եղող ժողովրդեան սիրտը եղած ըլլալով ժողովուրդներուն անդըր Թունէն՝ սկսան անոնց տուները Թալլել. ժողովուրդներէնալ զէնք առին սկսան կռուիլ. անկէց շատ ջարդ եղաւ մէջերնին. քաղաքացիները հազիւ կրցան միաբանիլ զօրքով անոնք խաղաղեցնել, որոնց ինքնիրմէ ամենատուր եղաւ բերդին մէկը, բայց մնացած իրեք բերդերը ծեծկռտելով առաւ, ամմէնուն ալ անյիշաչարութիւն քարոզեց. Ֆրանսացիներուն Թող տալով որ Գերմանիա դառնան, իսկ բուն նաւորդի ապստամբներուն հրամանատարները ազատել իրենց ապրանքը ծախել.

ձեւը որ ուղին հոն երթալ ։

Այս խօսքերը ըսելու ատենը մէյ մ'ալ յանկարծ Նաբօլիին նաւահանգիստը մտաւ ինկլիզին անուանի խափուտանան ողէյը (ամմիրալէն) որ կ'ըսուէր Նէլսօն . ատոր Նաբօլիի Թ՟րին դիտացին եւ կեցան ձեռք դընել ատ դաշնադրութեան, իբրեւ անտեղեակ Թ՟րին պատրուակն, ինչպէս որ պատասխանան ձար Թ՟րին . մէկ բերդին գլխաւորներուն պատերազմի գերի սերպել ըրելով ։ Այս ըսելով մէկալ բերդին գլխաւորը չ'ուզելով բերդը դէմ կեցաւ . որուն մէջը 1000 Ֆըրանսըզ կային ։ Թէև ատոր Նաբօլցի ապըստամբները որ բերդին ներքեւ չերթուց վանքին մէջը ամփոփած կային . հարկ եղաւ ատ բերդը պաշարել անանկ առնել, որուն մէջինները պատերազմի գերի ըրին ։ Յուլիսի 12 երրորդ օր Էլմոս բերդը անձնատուր կըլլար՝ Նաբօլիին Թ՟րը Ինկիլիզի Ֆրախաթայով մը նաւահանգիստը մտաւ . բայց ք՟քը դեռ խաղաղցած չըլլալուն համար ցամաքը չելաւ . ժ՟վդը վաղօղ վաղօղի եղաւ ագերխաղէր (արիւնհաղ) տալու Թագաւորին, ժաքօպէններուն ըրածներուն վրայ բողոք ընելով հատուցանումն խնդրելով . Թ՟րը ատ բանիս համար յատուկ ժողով մը դրաւ քըննելու . որ ամիս մը քննելէն ետեւ աւելի յանցաւորներէը 50 հոգի մահապարտ վըճռեց ։

Անկից ետքը յուլիսի 15 ինկիլիզն ալ նաւովը Նաբօլի ելան . 27ին Նաբօլիի Թ՟րը Նաբօլի քաղաքը մտաւ . միայն երկու բերդը [illegible] առնելու առիթովը Նաբօլիին խափանելու համար, այս բերդերը կռուեցին քաղաքն ու կայենցա, երկուքն ալ պաշարուած էին. քաղաքացին զինուորը անոնց օգնութեան յուսահատած ըլլալով պատերազմական գերի եղաւ իր անոնց զօրքովը որ 3000 էին, ասոր պայմանաւ որ զէնքերնին Ֆրանսա տանին : Այս զինուորաց երթալէն Նաբօլի եկաւ [illegible] բերդին համբերայով խաղաղ ըլլալ, որուն մէջ եղած 500 Ֆրանսացի զօրքը Ֆրանսա խրկեցին. իսկ Հոկտեմբերի 21 շատ երկար մարդ [illegible] մարդ պատժեցին Նաբօլիի մէջ, ուրիշ ապստամբութեան գլխաւորներէն 500 հոգի. մէկ կամ մէկ՝ որ իրաւունքներնին Թագաւորէն առին : Նաբօլիին Թագաւորը անոնց տեղ իր ձեռքը առնելէն ետքը՝ վարձք տուաւ այն որ հաւատարմութեամբ ծառայեցին իրեն, որոնց մէջ գլխաւորը եղած քարտինալ Ռուֆֆօն. ասիկայ անոնց քանի [illegible] իր հայրենիքը ազատելով անոնց իշխանութենէ Հրաժարեցաւ.

Ֆրանսացիները [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] . Ե- [illegible] [illegible] Գերմանացիները [illegible] .

1799-1800 :

Փարիզին դաշնադիրը կառավարութիւնն ու Տոսքանեան 1797 փետրուարի 8 մէջ տեղ [illegible] [illegible] [illegible] . 1798 նոյեմբերի 28 [illegible] ու Նաբօլիին զօրք Հռոմէոյին [illegible] . երբոր Ֆրանսացիք 1799 նորէն իդաշտին վրայ՝ ամենէն առջին առաջ Տօսքանան մտաւ, ուր [illegible] եղաւ կօթիէ զօրավարը 7000 հոգիով, [illegible] որ [illegible] [illegible] կռւոյն [illegible]. մէկ [illegible] [illegible] [illegible]. մէկալը 1799 մարտի 25 Ֆիօռէնցայ մտաւ. որոնց դէմ չկրցաւ ամենեւին զօրանալու մեծ դուքսը Ֆերտինանտոս. որովհետեւ ոչ զօրութիւն ունէր եւ ոչ պատրաստութիւն. մեծաւ բարեկամութիւն ու հաւատարմութիւն ցուցեր էր Ֆրանսայի հետ. բայց հետեւեալ օրը մարտի 26 (Ժէռմինալ 12) կօթիէ զօրավարին [illegible] Ֆրանսայի հանրապետութեան անունով մեծ հրապարակէն հանելով. հրամայելով դուքսին որ իր բանակէն միայն 10 [illegible] բան առնելով 24 ժամու մէջ Տօսքանայէն դուրս ելլայ երթայ ։ [illegible] մարտի 27 իր ամենէն ընտանեօքը դուրս ելաւ Ֆիօռէնցայէն. երբոր Պօլօնիա հասաւ՝ Ֆրանսացի [illegible] իշխանութիւններէն շատ նախատինք լսեց, թէպէտ եւ ինքը սիրելի էր իր ժողովրդեան. 28ին Ֆրանսացիները մտան Ֆիօռէնցա ։

Երբոր Մակտօնալտ Ֆրանսաց զօրավարը Տրէպպիայի վրայ աւերուեցաւ Մօսկովներէն ու Նեմցեէն՝ Տօսքանայի մէջ քաշուեցաւ. ան ատենը իշխանաց շատը Ֆրանսացիներէն զզուած ըլլալով՝ Մայիսի 4 մէկտեղ [illegible] ան գին ապստամբելու հալածել Ֆրանսացիները, որոնց մէջէն երեւելի եղան Արեծծոյի բնակաները. ան ատենը [illegible] Նեմցէ զօրապետներ զօրք խրկեց Տօսքանա. անոր համեր յունիսի 26 Ֆրանսացիները Ֆիօռենցայէն դուրս ելան բոլորը քաշուեցան ։ Յուլիսի 7 Ֆիօռենցա մտաւ մէկ խումբ մը Արէթինեցւոց, որոնց մէջն էր նաև անուանի կնիկ մը Ալէքսանդրա Մարի ըսուած, նոր ամազօնուհի մը եղած իրեն քաղաքին ։

Նոյնպէս Ֆրանսացին ձեռքէն ելլալէն նաև Լիկուռնայի մէջ եղած Ֆրանսացիները սկըսան խօսք դնել Լիկուռնացւոց հետ ․ Ֆրանսացին մեծը յուլիսի 17 Լիկուռնան պարպել սկսաւ ․ երկու նաւու մէջ դնել տալով անուանի պատկերները որ Բիդդիին պալատէն հանեց Գալլերիէն ուրիշ ազնիւ բաներու հետ մէկ տեղ ․ ասոնք դէպ 'ի Ֆրանսա երթալնին՝ երկու ինկլիզի նաւաբաժնեցին սիկիլիա տարին ․ քանի մը հատ Ֆրանսացի նաւ չգիտնալով Լիկուռնային տէրուն փոխուիլը՝ հոն եկան մտան նաւամիջներուն գերի ընկան որ առեւրէին ։

Սանկով՝ ամբողջ Տոսքանան քիչ քիչ ազատեցաւ Ֆրանսացին ձեռքէն ․ իրենց հին օրէնքը կառավարութիւնը ձեռք ձգեց ․ Տոսքանային մեծ դուքսը շատ արտօնութիւններ տըվաւ Արէթինեցւոց իրենց քաղաքացիներուն համար ։ Յուլիսի 19 Նեմցեները Լուքքա մտան, ուր շատ թօփ ու ջէպխանէ գտան, որոնք Ֆրանսացիները ատեն չէին ունեցած հետերնին տանելու առջի գիշերը ։ Բայց 1800 հոկտեմբերի 15 Ֆրանսացիները նորէն առին ամբողջ Տոսքանան, Ֆիօռենցա մըտան ։

Հռոմայեան առնուիլը Ֆրանսացիներուն ձեռքէն. սրբազան պապը Զ. Պիոսը Ֆրանսա տանիլնին.

1799:

Արէթինները երբոր Տօսքանան առին՝ Հռոմայու երկիրն ալ ջանք ըրին առնելու ազատելու՝ օգնութիւն տալով այն Հռոմայեցւոց որ Ֆրանսացին տակէն կուզէին ելլալ. ասոր համար Նեմցէներին Քլենաու զօրապետը իրենց հազարապետներ խրկերէր կարգի դնելու. ասանկով Բէրուճիան պաշարելով օգոստոսի 4 առին. իրեն բերդն ալ 29ին առին: Նեմցէները արդէն Ֆեռառան ու Ռօմանեան առերէին Իմօլայէն ու Ռիմինիէն զատ. իսկ Պօլօնեան ամմէն սրտով իրենց ձեռքը կըպահէին Ֆրանսացիները, որովհետեւ ան էր Տօսքանային ու Լոմպարտիային հաղորդակցութիւնը պահօղ. բայց երբոր Մակտօնալը վերջի անգամուն Տօսքանա քաշվեցաւ՝ 800 զօրք միայն թողուց հոն, քէչ մը ատեն պաշարված մնաց Պօլօնեան ան ժողովրդէն որ ոտք ելերէին Պօլօնեան առնելու. յունիսի 30 Քլէնաւ Նեմցէ զօրապետը եկաւ անձնատուր ըլլալ առաջարկեց Պօլօնեացւոց. մէջի Ֆրանսաց զօրապետը Հիւլայ անունով դէմ կեցաւ, որուն զօրքը հազիւ կօգտէին Պօլօնեային դուռները պահելու. Քլէնաւ ալ սկսաւ խումպարայ ձգել քաղաքին մէջ, դրանը մէկը թափանել.

բայց մէկ Թօփնալ ընաւ չկրցաւ դղրանը երկաթները կոտրել. Թէ որ կոտրեր՝ նեմցէները յարձակմամբ մտած ըլլալով քաղաքը պիտոր Թալլէին . Հիւլայ Փրանսզը խօսք դրաւ ազատութիւն առալ երթալու . Քլէնաւ միտքը դնելով որ աւչափ դէմ կենալը պօլօնեացոց կամքովն էր՝ մտածին այնս ծանր տուրք դրաւ իրենց վրայ : Ետքը ստոյգը հասկընալով կէսը ինջեցուց . իրենցմէ զօրք դրաւ քղքը պահպանելու : Ռօմանեայի մէջիններնալ Փրանսզին դէմ ելլերէին . վենետիկէն նեմցեի զօրք օգնութիւն գալով իրենց՝ ռիմինին առին . յունիսի 7 բեզարօն առին : բայց որովհետեւ անքօնայի մէջ Փրանսզները ուժով էին՝ ասոնք մէջէն դուրս ելլալով նորէն առին քաղքըները կառնէին կըթալլէին, այնչափ որ Փանօն երկու հեղ Թալլեցին . ինչպէս որ 800 զօրք վենետիկէն օգնութիւն գալով նեմցէներուն՝ 430 հոգի բեզարօ հասան . մոսկոփնալ 650 մարդ ունենալով՝ նորանց առին Փանօն , սինիկալեան , լօրեդօն , ռեքանադին , մաչերադան ու դօլենդինօն :

Մէկալ դիհացէնալ նաբօլիի Թւրը : շատ զօրք խրկերեր դէպ 'ի հռոմ որոնց զօրապետն էր ռօտիօն . ասոնք առաջ եկան ինչպէս ալպանօն ու Փռասքադին , շատ հեղ զարնըվեցան Փրանսզին հետ , որոնց զօրապետը կառնիէ ըսած 3000 Փրանսզ զօրք ունենալով իրեն հետ 7000 հռոմայեցոց հնրկպետութեան զօրքը՝ վախէն դէպ 'ի չիվիդա վէքքիա սկսերեր քաշվիլ , որովհետեւ միայն այն դռն. Մնացերէր իրեն փախչելու տեղ ։ Ասիկայ մարդ խրկեց նաբօլցոց հետ հաշտութ̃ի խօսելու՝ բայց անոնց զօրապետը ռօտիժն տեսնալով Ֆրանսզին քաշվիլը. չուզեց հաշտըլվիլ. այն ատենը կառնիէ Ֆրանսզը նորէն մտնալով հռոմ՝ յանկարծ վազեց նաբօլցոց վ̃ր կոտրեց փախուց. Թուղթ հանեց սիրտ տալով հռոմայեցոց որ իրենց հասարակապետութ̃իը յաւիտեան պիտոր քշէ. 2 միլիոն դուռինի լիրէ վրանին տուրք ձգեց ։ Բայց ինչ ընեն որ՝ մէկալ դիրացէն Սուէթինցիք առաջ եկերէին ինչ վան չիվիդա քասդէլլանա. անոնց հետ միացան քանի մը քաղաք վրէժ առնելու համար նորէլուք հռոմայու հսրկպետութ̃էն որ կոտրեր Թալլերեր զիրենք. ատ Սուէթինցիք նեմցէին հետ մէկ եղած տեղ տեղ կոտրըվելով առաջ եկան բօնդէ մօլլէ տեղը. նաբօլցիքալ նորէն մտան հռոմայուն հողը, հռոմայ քաղքին մօտիկցան ։

Այն ատենը կառնիէ Ֆրանսզը սկսաւ ինկիլիզ նաւապետին հետ խօսք դնել՝ որ քանի մը նաւով չիվիդա վէքեան կեցերէր. մէկ դիրացէն ատոր հետ կըխօսալձէր հռոմ ետ տալու, մէկալ դիրացէնալ Թուղթ կըհանէր հռոմայեցինէրը ապահովցընելու և իրենց նորելուք հսրկպետութ̃իը. անչափ. որ խաբված հռովմայեցիք ուրախութ̃ տօն կըկատարէին իրենց ապահով մնալուն վրայ ան ատէն՝ որ ատեն որ իրենք մէզաթը կըպարտէին ։ Ասանկով ինկիլիզները սեպտեմբերի 26 չիվիդա վէքքեան իրենց տակը տանին. իսկ Նաբօլցիք 29ին գիշերանց Հռոմ մտան. միայն օր մը առաջ կառանիէն թուղթ էր հանած, մէջը դնելով ճշմարտութիւնը՝ թէ ինչպէս իրենց հանրապետութիւնը ոչնչացած էր, իրենց մէկհատիկ մխիթարութիւնը միայն աս կը գիտցընէր որ՝ Ֆրանսացները որովհետև ինչվան Ֆրանսա համարձակ պիտոր ելլային երթային, Հռոմայեցոցմէկալ ով որ ուզէր կրնար անոնց հետ մէկ տեղ երթալ. ասանկ գրած ըլլալով հաշտութեան թէուէնց մէջ. Նեմցէին Փուէլլիք զօրապետը թէպէտ չիհաւանեցաւ Ինկիլիզին ասանկ խօսք դնելուն վրայ, բայց իրեն դաշնակիցը ըլլալով լռեց. կեցաւ սիրտը չաւըրելու համար: Ասանկով Ֆրանսացիները Հոկտեմբերի 2 ին Հրեշտակին բերդը պարպեցին, Չիվիդա վէքեա երթալու ճամփայ բռնեցին. Նաբօլցիք Հռոմ մտածնին պէս իրենց թգ̃րին դիւանէն թուղթ հանեցին, որ իրենց միտքը Հռոմայոց երկիրները առնելու՝ իրեն հին տիրոջը ձեռքը դարձնելու համար էր, որ է սրբազան պապը. աս թուղթս հանելով արդար կառավարութիւնով մտուցին, որով Հռոմ հանգչեցաւ:

Անքօնան միայն դէմ կեցած էր, որ օգոստոսի 16 ծովէն պաշարած էին Ինկիլիզին մասկովլին ու Նեմցէին նաւերը. իսկ ցամաքէն ան Անքօնացիք պաշարեր էին որ չէին ուզեր Ֆրանսացը. բայց ասոնք հերիք թօփ չունենալով միայն հեռուէն պաշարեր էին. քանի հեղ որ Ֆրանսացը ներսէն դուրս կըվազէր ատոնց վրայ ատոնք աղէկ կըծեծկըվէին, ինչվան որ հռոմ խալըսելով ֆըռէլիք մառէշալնալ իր զօրքով եկավ անքօնային վրայ. բայց անալ հերիք թօփ չունենալով հեռըվանց նստաւ. անքօնան խիստ նեղուն մէջ ընկաւ. սովը (խըթլըխը) անչափ տիրեց որ կատուի միսը խիստ սուղ կըծախվէր. ցորեննալ չէր աղացվէր աղացք չունենալնուն համար, անդադարալ տուրք կըպահանջվէր : Երբոր թօփերը եկան՝ ան ատեննալ թօփերուն ձայնները եվելցան. անձնատուր ըլլալու վրայ խօսիլնալ մեծ յանցանք կըսեպվէր. ան ատենը անքօնացիք շատ յիշեցին բըռած սխալնին, որ իրենց կամքովը յայտնի ապստամբութիւն մը ուզերէին հանրապետութիւն ընել, ատ նեղութեներուն մէջը ինկան. բանը հոն հասաւ, ալ հասկըցան որ յարձակմամբ պիտոր առնըվէր քաղքը, իրենք իրենցմէ ձեռըվընին տըվին ատ խօսքով որ՝ ֆրանսըզ զօրքը պիտըմի գերի սեպված ֆրանսա երթան; խոստանալով ծեծի մէջ չիմտնալ՝ բայց եթէ երբոր փոխանակվըլին նեմցեկի զօրացը հետ. անքօնացիքալ ազատ ըլլան ֆրանսըզներուն հետ երթալու : Ասանկով Նոյեմբերի 14 անքօնայի մէջի զօրքը դուրս ելան գացին, որ էին ֆրանսըզ՝ հռոմայեցիք՝ ու չիզալբեանք ամէնը 2800 հոգի : անոնց տեղը ներս մըտան նեմցէն մոսկովն ու տաճիկը : Ինչ օրեր տեսանք. ֆրանսըզն որ ամենաքրիստոնեայ մականուն ունէր՝ ասանկ ծեծով ատ ողորմելիութիւնը կըհասցընէ հռոմ որ իր գըլուխն էր ․ իսկ տաճիկը դրսէն խղճալով ապաւինի պաշտպան կըկենայ հաւանելու ․ Մոսկովն որ իր թշնամին էր , իրեն հետ այնչափ մէկ կըլլայ որ թող կուտայ մոսկովի պէյլիկ նաւերուն գալ ստամպօլ , որոնք հոն տաճկին նաւերուն հետ մէկտեղվելով գացին մըսըր ․ վենետիկին օխտը կղզիները շատ ամիս պաշարելէն ետև 1798 Ֆըրանսզին ձեռքէն առին ․ ուր 1799 մարտի 21 մէկ հասրնկպետութի մը սահմանեցին տաճկին ու մոսկովին պաշտպանուն տակը , պարտք դնելով վրան իրեք տարին հեղ մը 75 հազար ղռշ ․ վճարելու տաճկին ․ որոնց վրայ երկընկեկ կրնաս կարդալ աշխարհագրութ մէջ դ̃․ հատոր եւրոպիա ․ թուղթ 291 ․ իրենց ահթինամէնալ կրնաս կարդալ 1801 տարեգրութեան մէջ մասն ա̃ ․ թուղթ 2 ։ Ենէփէտէլէնլի անուանի ալի փաշան եանինայի՝ ինչ երկիր որ ունէր վենետիկցին ան դիերը ցամաքի վր՝ իր ձեռքը ձգեց ան ատենը , որք են փուէվէզա , փառկա , վոնիցցա , ու պուդդուինօ ․ ետքնալ երբոր ինկիլիզին ձեռքը անցան ան օխտը կըղզիները ․ աս տեղերս իր ձեռքը մնալու համար 32 հազար քէսէ վճարեց ինկիլիզին ։

Միւնիւէն Ֆրանսզին գլխաւորը իր առաջարկութիւնները ընելու ատենը՝ քանի մը ծանըր խօսքեր խօսերէր մոսկով ազգին վրայ, որուն վրայ Փաւէլիք նեմցէ զօրապետը անհոգ կենալով ետքը պատճառ եղաւ որ երկու ազգը նեմցէն ու մոսկովը իրարմէ պազեցան . Ինքը Փուէլլիքնալ աչքէ ինկաւ (1) ։ Գանք արքազանին վրայ պատմելու, որ 81 տարւան աւեւոր ըլլալով Ֆիօռէնցա չէրթուզնէրուն վանքին էր նստած երբոր կօթիէ զօրապետը մտաւ Ֆիօռէնցա . Հետեւեալ օրնալ զօրք խրկելով Հռոմմէց փարէզի կառավարչաց դիւացէն բառմա երթալ, թէպէտ ինքը խիստ նեղած էր իր ցաւերէն . Դօսքանայի դուքսը ուրիշ մեծերնալ խիստ աղաչեցին թողուլ, յայտնի ցըցընելով իր հիւանդութիը, ճամբուն դժարութիը, որովհետև ալբեան լեռները ուսկից որ պիտոր անցընէին՝ դեռ ձիւներով գոցված էին ան տարին . բայց աւելի խիստ էր փարէզին կառավարչաց հրամանը, մինչ ան կառավարչին որ կըսվէր Լառւվըլիէ Լէբօ ։ Անոր համար խեղճ ծերունին մարտի 27 ճամփայ ելավ պօլօնեա գնաց, ուր ժողովուրդը թափեցան օրհնութիը առնելու . բառմա հասածին պէս իր ցաւերը բանեցին մանաւանդ միզարգելութիը, որով հոգեվարքի պէս մահիճը ինկաւ 13 օր . և որովհետև բառմայի երկրին մէջ նեմցեի զօրքը կռւըլըտային՝ վախնալէն Ֆրանսզին մարդը եկավ ճամփայ ելլալ հռոմմէց . քովի եղօղնէրը նաև բժիշկնէրը թէպէտ երդմամբ կըվկայէին որ վտանգի մէջ է ճամփան կըմեռնի . բայց անիկայ ինքը չհաւատալով եօրղանը վըբայլէն քաշեց բացաւ որ տեսնայ. ետքը 500 լուիզ ոսկի ուզեց (որ կ'ընէ 1000 եաղտըղ), ոնց զի շուտ մը երթայ փարէզ հասկըցընէ. բայց անոր միտքը ըստակը առնելն էր. 40 օրէն ետև դարձաւ ըսաւ որ չըլլար. կամ ողջ կամ մեռած պէտք է տանիլ: Ռուսմացիք պատրաստըվեցան չիթողուլ, բայց Փըրանսզները շատ սպառնալիքով վախցուցին. ինքը անկա ըլլալով քալելու՝ գրկելով արցունք թափելով առապան դրին. ապրիլի 14 Ճամիթայ հանեցին երբոր բխաչէնցայէն դուրս հասաւ. երկու հեղ նեմցէին զօրքը կընային անիկայ խալըսցընել տանիլ բայց այն կարգաւորելովը չյաջողեցաւ. գիշերները թող չէին տար տուները իջնալ, որ ամմէն տեղ ջերմեռանդները կըհրաւիրէին կանչէին, այլ իրենց ուզած դեշ տեղվանքը կիջեցընէին, քովի խուցնալ զինուորներ կըկեցընէին, որոնց աղաղակը խժլթուքը ան հիւանդ ծերուն շատ նեղութի կուտային. ամմէն բանէն աւելի իրենց խօսիլը վարվիլը իրեն մեծ վիշտ կըբերէր. որովհետև միշտ նախատինքով սաստելով կըխօրաթէին հետը՝ բայց ինքը ամմէն բանը համբերութ կըքաշէր: Պռուսին որ հասաւ գիշերը բերդը դրին, բայց ցորեկը դուրս հանեցին ժողովրդեան ցըցընելու որ փափագով կըսպասէին իրեն օրհնութը առնելու: Նաւէնօպլ հասածին պէս քովինները գերիի պէս բանեցին տարին, որ իրեն մխիթարութի էին. միայն 3. 4 հոգի քովը թողուցին հոգալու. 25 օր հոն կենալէն ետև փարեզէն հրաման եկաւ վալէնցա տանելու. կրէնօպլցիք շատ պատիւ ու սէր ցըցուցին իրեն , մեծ ու պզտիկ շատ մղոն հետը երթալով ընկերացան ճամփան . սպանիային թ͞գւրնալ հրաման առած ըլլալով սրբազանին մարդիկը նորէն իր քովը բերել տըւաւ , որ մեծ մխիթարութի՟ եղաւ իրեն : Երբոր յուլիսի 14 վալէնցա հասաւ՝ փարէզէն հրաման եկաւ գերի հրատարակելով բերդին մէջը դնել , մէկ տեղ մը՝ որ ամենէն բանէն զուրկ էր , բայց հաւատացելոց սէրը մինոդ տեղվին տիկնոջ բարեպաշտութիը ամենէն բանը լեցուց որչափ որ հրաման կուտային դատաւորները , որոնց ապսպրված էր մարդ թող չիտալ քովը առանց ներկայ ըլլալու դատաւորին . բայց ըստըկի ուժով շատ մարդ տեսնըվեցան հետը : Ամիս մը անցաւ հրաման եկաւ վալէնցաէն ելլալ տիժօն գալ , բայց օգոստոսի 13. ժողվըրդեան խնդիրքը կատարելու համար՝ իր վերջի օրհնութիը պատուհանէն տալով 19ին խիստ հիւանդագին ընկաւ . վերջի խորհուրդները առնելով ինչվան ետքը իր խելքը վրան պահելով 29ին գիշերը մեռաւ , 81 տարվան 8 ամսըվան . որ 24 տարի 6 ամիս աթոռն էր նստած . իրեն կարգը փառաւոր կատարեցին վենետիկ հոկտեմբերի 24 :

---

(1) [illegible] [illegible] [illegible] ինչ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] էթմէ ,

կեօնիւլ ախըր չիչէ ախր, ծանա [illegible] քինէա թուքմաղ ։

Կարոլոս սպանիայի թ͞գը առաջինները լսելով սրբազան պապին քաշած նեղութիւնները՝ քանի մը եպ͞ս խրկեր էր իրեն օգնելու հըռոմ . հոն եղած իր դեսպանին ալ որ ածձառա կըսվէր՝ ապսպրեր էր որ ամենէն ջանք ընէ Ֆրանսացիներուն հետ շարկել տայ. փարէզալ աղաչանք խրկեց՝ բայց իր ամմէն ըրածները պարապ գնաց. միայն իր Ճամփորդութեն մէջ կրցաւ իրեն լապրատօր անունով մարդը խրկել երբոր վալէնցայի մէջ բանտարկեալ էր, որ սրբազանին հետ ընկերացաւ մինչեւ իր մահը չթողուց:

Նեմչէները առաջ [illegible] ետքը Ռուսը միանալով իրենց զօրագլուխ՝ Իտալիային շատ տեղերնին ալ ձեռքէն կառնեն. Մասսենա տեղը մեծ յաղթութեան կընեն Ֆրանսացիներուն մէջ:

1799:

Ինչպէս որ գրերենք Ֆրանսացիները մովլընակին դըրերէն ամմէն տէրուեց վրայ վազել ավրել, բայց դուրսէն ամմէնուն՝ չէին ցըցըներ իրենց միտքը միշտ գոցել կընային. գոցելու համարալ աս կըսէին որ՝ ուաշդատին ժողովքին մէջ խօսելու հետ են, մօտիկներըս ընդհանուր խաղաղութին պիտոր ըլլայ. բայց նեմցէին զօրապետները յայտնի համկընալով Ֆրանսացիներուն միտքը պատրաստըվելու հետ էին: Նեմցէին Իտալիայի բանակին վրայ զօրագլուխ էր օւանձ իշխանը. ասիկայ մեռած ըլլալով անոր տեղը հիմակուհիմա քուայն էր եղած զօրագլուխ. իրեն մեծ զօրքը որ բատուա նստած էր ոտք հանեց, դէպ 'ի ատիճէ գետը երթալով երկան բարակ Ջուրին քով շարեց. Նեցնալ պէշքիէրայի տեղը շատ զօրք թողլով ընեակօ եկավ. ուր թէ օր մը ետև հասնելու ըլլար՝ բանը գէշ կըլլար. վուքասսօվիչ դըրուէնդօին սահմանները կըպահէր, քէյմ զօրապետնալ վէռօնա ։ Ֆրանսզները իտալիայի բանակին վրայ զօրագլուխները ետևէ ետև փոխերէին . 1798 պռուննն էր եղած զօրագլուխ . նոյեմբերի 1 պռուննին տեղը ժուպէռը դըրերէին . իսկ աս տարի 1799 փետրվարի 21 շռէռն էր եղած զօրագլուխ ։ Մարտի 12 Ֆրանսան ծեծ բանալով նեմցէին ու դօսքանային վրայ՝ շռէռը միտքը դըրերէր յանկարծ վէռօնան կոխել . անոր համար մարտի 26 գիշերանց քալցուց զօրքը հրաման տալով իրենց 2 ժամ թալլելու քաղաքը . ասանց մէկ մասը գնաց լէննաքօին վրայ , մէկալը պուսոլէնկօ , երրորդը. վէռօնա ։ Առաջ վէռօնային դուրսը կեցող նեմցէններուն վրայ վազեցին գիշերանց . հոն դիռօլցիք քիչվոր զօրք ըլլալով աղէկ դէմ կեցան Ֆրանսզին ամբողջ բանակին . ամէն տըրվին վէռօնացոց զէնք առնելու . ձիաւոր ու ոտանաւոր զօրք մէկէն դուրս թափելով մեծ կռիւ եղավ սըլուչիա տեղը . օրնիբուն հոն կռուելով շատ հեղ Ֆրանսզները անկէց հալածեցին , շատ հեղալ Ֆրանսզները նորէն ան տեղը առին. նեմցէնները հոն շատ մարդ կորսնցուցին . 1000 մեռած . 2700 խոցված . 1000ալ գերի ընկած . իսկ Ֆրանսզները սը. մաքսիմօ տեղը աւելի շատ մարդ կորսնցուցին , բայց 300 միայն գերի թողուցին . օխտը հեղ առին՝ օխտը հեղալ հալածվեցան . 18 ժամ կռուելէն ետև Ֆրանսզները ետ քաշվեցան։ Մարտի 30 առտիձէյին վրայալ մեծ կռիւ եղաւ անկիէնի ու լէնեակօին մջ պետրոա տեղը, քուայ Նեմցէ զօրագլուխը հոնալ ուղէկ դէմ կենալէն ետև երբոր պէվիլալքվայլին զօրքնալ իրեն օգնութի եկավ Ֆրանսզներուն վրայ վազելով հալածեց . որոնք շփոթելով փախչելու ատենը 8 թօփ թողուցին . 3 պզտիկ խումպարայ , 32 առապայ ձէպխանէ . 511 գերի . 2000ալ մը մեռած մը խոցված . անոնց մէջըն էին վկյնօլէ ու տէլմառ զօրապետները . Նեմցէներունը եղան 107 մեռած , 900 հոգիի չափ խոցված . 82 գերի ։ Աւելի շահաւոր եղան Ֆրանսզները պուասօլէնկօ տեղը ուր շատ զօրք ունէին , բայց ետքը անկեցալ քաշվեցան . 2000 Ֆրանսզ սէռւիւէին զօրքը ատիձէ գետը անցնելով մէկալ դիացէն ուզեցին վէռօնան զարնել , բայց բան մը չկրնալով ընել անգործ կեցան ։ Սուքասօվիչ Նեմցէն առջի բերանը կոտրըվեցաւ . 5000 մարդու չափ մը մեռած մը խոցված թողուց , 1000ալ գերի . բայց ետքը ուժովնալով ետ քաշել տըվավ Ֆրանսզները՝ որոնց վնասը աւելի եղավ ։

Պռուայ Նեմցէն լէնեակօ տեղը յաղթութի ընելէն ետև՝ շատ զօրքով վէռօնա մտաւ քէյմ զօրապետին օգնութի . վէռօնացոց մէջ շատ կային որ Ֆրանսզներուն հետ կըթղթակցէին . դըներէին մավընին որ Ֆրանսազը մարտի 26 անտառաբակոյս վէռօնայի մէջ կըմտնայ . անոր համար շատ սէղաններ պատրաստերէին հարկինք ուրախութ̃ ընելու . իրեք գունով դրօշակներ պատրաստած ունէին իրենց պատուհաններուն վրայ բանալու, որպ̃ զի իրենց տուները չիթալլեն մնաող Փրանսզները . Մօներսի թշնամիները զըապելու հոգ տարաւ քռայ . երկու բաժնեց իր զօրքը Փրանսզներուն վրայ վազելու, մէյմընալ տեսաւ որ՝ մարտի 29 վերջօա զօրապետին դիրացէն հաղարապետ մը եկաւ 24 ժամ զինադուլ ընելու համար, որ̃ զի իրենց մեռելները թաղեն . քռայ հ̃աւնեցաւ բայց ատենը լմննալէն 2 ժամ առաջ տեսաւ որ Փրանսզները մէկեն զարկին նեմցէները բօլ կամաւրթին վը . նեմցէները շփոթելով ետ քաշվեցան . Փրանսզները ոչ յակոբ լեռան վրայ երան որ վէրօնան պաշարեն ։ Նեմցէները կատղելով տամնկ խարգախուտ̃ ընելնուն վրայ՝ վազեցին ան ելլօղները 2000 հոգի գերի ըրին . շուէդ տեսնալով որ շատ Փրանսզ ջարդըվեցան՝ ետ քաշվեցաւ . քռայ ետեւէն իյնալով վիլլաֆռանքա տեղը 2 թօփ առաւ, 9 առապայ ձէպխանէ, 800 գերի, Փրանսըզին քաշվելովը նեմցէին բացվեցաւ հաղորդակցութ̃ դիռօլա եղած զօրացը հետ . ժիւլրէն իրենց զօրապետը կրցաւ ինչվան ռիվօլի գալ, բէսքիէռա մնտիկեան ուր Փըրանսզները կեցերէին . մէկալ դիրացէնալ քըլէնավ նեմցէ զօրապետը ինչվան բօլէզինէ եկաւ, ինչվան օտիլիա զօրք կեցուց . Փըրանսզին զօրքը որ բօ գետին վրայ էին՝ վախնալէն Փէռառա մտան . Կառառա-

Լճին վրայ Փրանսըզները նաւեր հանեցին , նեմչէներն ալ հոն նաւեր խորտակեցին, նաւ մը 10 թօփ քաշող ու շալուփաներ . ասոնք կըտոր կտոր վենետիկի թերսանային մէջ պատրաստերէին , ինչվան վիչէնցա ջրով տարին , անկից անդին ցամաքով , լճին քովը վարպետ թերսանէցիք կտորները իրարու քով բերելով կապելով նաւեր շինեցին ջուրը ձգեցին :

Մարտի 30էն ինչվան ապրիլի 5 երկու դիացէնալ պատրաստութի տեսնալու հետ եղան. 5էն երկուքնալ իրարու հետ զարնըվեցան որոշ ծեծ մը ընելու համար . Փրանսըզներուն զօրքը 60 հազար կըլլային . նեմչէներունը 50 հազարի չէր հասնէր : Իրեք բաժնըվելով անանկ կռուի սկսան . առջի բերանը նեմչէները յաղթըվեցան, իրենց մէջքանդի զօրապետը մահացու խոց առաւ, ուրիշ գունդ մը գերի ընկաւ . հոն վազեց քաւյ զօրապետը թշնամիները կտրելով 7 թօփ առաւ, գունդ մը գերի ըրաւ . աս տեսնալով նեմչէին ցրուած զօրքը ոգի առին , կարգի դընելով Փրանսըզին վրայ վազեցին . իրեք դիպցէն զարնելով կատարեալ յաղթութի ըրին 3000 մարդ կորսնցընելով . Փրանսըզները փախան 18 թօփ , 7 դրօշակ , 5000 գերի թողլով . 8000ի չափալ խոցված կամ մեռած : Հետևեալ օրը ձիաւոր նեմչէները Փրանսըզներուն ետևէն իյնալով ուրիշ գերիներ թօփեր առին. Փրանսըզները վեռօնայի սահմանէն ելան մինչիօ գետը անցան , վօլդա գետը ամրցան .

բայց հոնալ վախնալով նստիլ՝ ապրիլի 10 մէկ մասը քէզէ գետը անցան . մէկ մնացեալ օլեօ գետը . Նեմցէները ինչվան վիլլա Փրանքան ու ըաքալա կղզին առին , բէսքիէրան պաշարեցին . մինչիօ գետը անցնելով՝ անոր ու բօ գետին մէջ տեղը նստան . Փրանսզին հաղորդակցութիւնը բէսքիէրային հետ կտրեցին ։

Պէլլէկարտ Նեմցէին զօրապետն ալ ասանկ յաղթութի կընէր դիռօլօյին մէջ Ճամփայ բանալով դէպ'ի պրէշեա , մէկալ դիհացէնալ հաղորդակցութի ընելով քլէնաւ զօրապետին հետ՝ որ բօ գետին երկանքը շարժէր կեցերէր . ժըլվըը , որ բօ գետին ան դի դին կրէմօնակէին՝ շատ ուրախացան երբոր Նեմցէրին գալը տեսան . պատեցօգնութ Նեմցէները մութ լիճ (լակօ օսքուրօ) տեղը առին , ուր գտան 18 հազար թիւֆէնկ . 15 խոշոր թօփ պղնձէ . 200 թօփ երկըթէ . Նաւմընալ լեցուն Ճէպխանէ . Փէռռառան պաշարեցին . մանթուանալ հեռըվանց պաշարեցին ։ Բայց կըսպասէր նոր օգնութ զօրաց ոնց զի աւելի առաջ երթայ . աս զօրքը ապրիլի 15 եկած պարոն մէլասին հետ , որ օւանժը մեռնելէն ետեւ ասիկայ էր ընտրըւած իշխանին վրայ զօրագլուխ , բայց հիվընտնալով քռայ անոր տեղը բռներէր հիմա մէլասը ողջընանալով իշխան եկած , քռայը իր քաջագործութեցը համար Թօփճի պաշի եղած , յատուկ գունդումինալ իրեն ապվեցաւ ։ Մօսկովի դիհացէնալ ապրիլի 15 սուվարով զօրապետը եկած , որ կայսրը էր զօրացը վրայ Փէլտ մառէշալ էր ըրեր ․ 13 հազար մօսկով զօրք ապրիլի 19 Նեմցերի զօրաց հետ միացան ․ Միացած մոսկով զօրքը ուէնօյին դին դադրեցին ․ Մելասն ու Սուվարով զօրքը առաջ տանիլ սկսին ․ Վուքասօվիչը Սալօն առաւ դէպ'ի Պրէշիա գնաց ․ Քռային յանձնեցին Պրէշիան առնելու , որ անձնատուր ըլլալ առաջարկեց , երբոր չուզեցին՝ ապրիլի 20 պաշարեց ․ որովհետեւ Ֆրանսացիները բերդին մէջը փախան՝ պրէշեացիք քաղքին դուները բացին 21ին Քռային զօրքը ներս առին ․ բերդին մէջինները անձնատուր չեղան , բայց տեսնալով պատրաստութիւնները որ կընէին վրան յարձակելու համար՝ խօսք դնելով բերդը տըվին 1000 հոգի պատերազմի գերի իյնալով ։ Մէկալ դիհացէն ալ Քլէնաւ Նեմցէ զօրապետը առաջ կերթար տեղեր առնելով․ Շերէռ Ֆրանսացը տեսնալով վտանգը՝ Ատտա գետին դին քաշեց իր զօրքը ․ ետքն ալ իր ցաւագարութիւնը առիթ բռնելով ելաւ զօրապետութէն ․ անոր տեղը ապրիլի 21 եկաւ Մօռօ անուանի զօրապետը ։ Նեմցեները մոսկովներուն հետ մէկ եղած առին Քռեմօնան Պէռկամօն Քռեմանը ․ ատոնց մէջի ժողովուրդը ամէնն ալ անանկ զզուած էին Ֆրանսացէն՝ որ շատ վրէժխնդրութի պիտոր ընէին թէ որ Սուվարով չարգելէր ։ Պրէշիան առնելէն ետեւ Քռային յանձնեցին Մանթուան ու Բէսքիէռան պաշարել , 11 հազար զօրք տալով իր ձեռքը որ 14ին սկսաւ պաշարել ․ անիկայ իրեն մեծ բանակը վալէճ՛ճիօ տեղը կեցաւ. սուվարովեան նայեցաւ Ատտա գետոյն քովէն հալածել Ֆրանսազները ուր ամրցած կեցած էին. իրեք բաժնելով ամէն զօրքը ապրիլի 27 անցնիլ սկսան Ատտա գետը. անչափ դժար էր կամուրջ ձգել անցնելը որ Ֆրանսազները ամենեւին չէին կարծեր. երբոր մօռօն լսեց սան մէն զօրքով հոն վազեց. մելասն ալ մէկալ գիացէն զարկաւ Ֆրանսազները. 10 ժամ շատ մեծ կռիւ եղաւ, անչափ անուանի որ՝ տեղին անուանով ըսվեցաւ Կասսանոյի կռիւ: Մոռօն քաշվեցաւ գնաց տուալ միլան, ետքը վախեն գնաց դուռին իր ամէն զօրքովը. ետքը անկեցալ եղալ գնաց ճենօվա. սէռուրիէ զօրապետը իր ամէն զօրքով որ 4000ի չափ կելլային՝ գերի ընկաւ վուքասսովիչին ձեռքը. ամէն մեռած ու խոցված Ֆրանսազները եղան 6000 հոգի. գերի ընկածները 7000 հոգի. 116 թօփ. 34 ալ խոշոր թօփ. նեմցեները կորանցուցին 1400 հոգի. մոսկովները 2600:

Ալեմանէն ու մոսկովը մեծ յաղթութիւն կընէին իտալիայի մէջ, Պոնափարթը Շամին քով. Ակքիան ու Նազարէթի կռուեցան.

1799:

Ս՛ոկիզ ետքը միլանոյ մէջը վախը տիրեց. ապրիլի 28 սուվարովեան զօրքէն քանի մը դաշախ յանկարծ մտան միլան. միլանոյ շատը Ֆրանսազէն զզուած ըլլալով առջեւնին եցան. Կորսուէ Է. Փրանկլինեան, Ջերմի հասարակ կամ- միջով Հռոմեական. Եւայլ ընդհանրապետութեան Եր- րորդեցին լուսաւորութեան ընծելով, միայն սեր- դեպյուսինեին պարունակ քարերածեցին. բայց կայացը ամենայնեան ամփոփշաւշտարութեան ընծեղ քա- ղաքեց, միայն քանի մը գլխաւոր խառնակա- րարներուն շարժեալ: Նախնկով լինել որ նոր հաղթանակութեան բանակը կայլին Լօմպարտիային մէջ ամենայն վերաուցին. հատուածի գլխա- ցին ամենէն համարձակութեան [illegible]:

Ասկից ետքը նեմցեները զօրք կեցընելով Միլանին բերդը պաշարելու համար՝ իրենք մնացորդներուն հետ մէկ տեղ աս դին ան դին վազեցին. Ինչպէս յաղթութեան սկիզբը գրեթէ մէկ ամսուան մէջ եւս ասոնք Ֆրանսզէն յափշտակուած երկիրները Բավիա, Նօվառա, Մորդառա ու Վերչելլի. 50 թօփ ձեռք ձըգեցին. 8 խումբարա, 40 նաւակ որ Բօ գետին վրայ էին, շատ մը համբարներ ուտելիքի ու ջեպախանէի: Նոյնպէս [illegible] մայիսի 6 [illegible] առնելով շատ համբարներ ձեռք ձգեց որ հոն ժողվեր էին. անանկ որ [illegible] հաղթականութիւնը. մայիսի 8 Շամփիոնէի տեղը քաշուեցաւ. թշնամւոյ զօրապետութեան յանձնեցին Բօ գետէն ան դին եղած երկիրները ձեռք ձգել, անիկայ ալ Մօտենան ու Ռէճճիօն. մայիսի 22 Փէռառան առաւ. 24ին Փէռառայի բերդը անձնատուր եղաւ, Ռօմանեոլային դին երթալով Ռավէննան առաւ. Նեմցեւրին մեծ բանակին 4 օր կրակ ընելէն ետեւ Պիցցիկէթթօնէին, մայիսի 10 առաւ ան բերդը անձնատուր ըլլալով, 600 պահապան զօրքը գերի ընելով. հոն գտաւ 95 թօփ. 2000 քիլինթալ պարուտ. 40 հազար ռումբ (թօփի կիւլլէ). 29 հազար չուալ ալիւր. 40 հազար կշիռ խոտ. նոյն օրն ալ գօրգօնան անձնատուր եղաւ, 1000 Ֆրանսզ որ, հոն կային՝ բերդը քաշվեցան 22 թօփ թողլով ։ Մուքասօվիչը առաւ խվուեան, Քօմօն, պատուռ բերդը, քաղաքէն ու վալէնցյան. Պիէմոնդցիք ամենման նեմցեէն հետ մէկ ըլլալով մօնտօվին առին, ամբողջ գունդ մը Ֆրանսզի գերի ըրին, ետքն ալ չէվան առին ։ Մայիսի 24 միլանին բերդը անձնատուր եղաւ. նոյն օրն ալ ալէսսանտրիան առին. ըն վեցցեալի պզտիկ գաւառներէն ալ դուրս հանեցին Ֆրանսզները, իրենց հին սահմանդրութը պահեցին ։ Նեմցեները զարնելով Ֆրանսզին զօրքը որ Նը. կոդարոսս, Նը. բեռնարդոս, ու սէմփիօնէ լեռները կային. անկից ետքը պէլլէկարտ նեմցէ զօրապետը համարձակ հաղորդակցեցաւ իտալիա եղած բանակին հետ ։

Բայց նեմցեները սաանկ շատ տեղեր առնելով քանի մը բերդալ պաշարած ունենալով իրենց զօրքը ցրուած մնացին ադրիականծովէն ինչվան դուռին, դօսքանայէն ինչվան Նը. կոդարոսս ամմէն տեղ քիչվոր. ան ատենը Ֆրանսզները մտածեցին երկու կրակի մէջ առնել նեմցեին զօրքը. մուրան առջ ելլալ դէպ 'ի պօլօնիա քալեց, մակտօնալը 20 հազարով մօտէնայէն ու բառմայէն դէն քալեց, սէւվիա զօրապետը դէպ

՚ի Վօկէռա, Լաբօյնա զօրապետանալ աջ թեւլին դլին կուգար. անանկով ամմէն դիրացէն սխմել ուզեցին Նեմցէլին զօրքը ։ Մայիսի 12 Մոսկովները 5000ի չափ Բօ գետը անցան. Մօռօն ասոնց վրայ վազեց Պասինեանօ տեղը. Մոսկովները երեք հեղ աղէկ կռուելով ետ քաշուեցան 600 մեռած թողլով, 500 գերի. 5 թօփ. Մօռօն Նեմցէներուն առաջ գալը ուշացընել ուզելով ինչպէս որ Մաքտօնալը գար, պօռմիտա ջուրը անցնելով դէպ 'ի Մառէնկօ վազեց, ուր իրեն դէմ Լուսինեանն Նեմցէ զօրապետը ունեցաւ. Լուսինեանին օգնութեն հասաւ Բանօռաղիօն Մոսկով զօրապետը, հոն պօռմիտա ջուրին քով սաստիկ կռիւ եղաւ. Նեմցէները տկարացան, բայց Բանօռաղիօն Ֆրանսացին կռնակը առնելով նեղը ձգեց ետ քաշուիլ սկսան. պօռմիտային ձախ թեւին վրայալ ետ հրվելով Ֆրանսացիները չկրցան հոն կենալ պօռմիտան անցան. ասանկով երկու դիրացէն շատ մարդ կորսուեցաւ ։

Մաքտօնալը 18 հազարով դէպ 'ի Մօտէնա գալով Հօհէնցօլլէռնին հետ զարնուեցաւ. ասոր զօրքը 4000 միայն ըլլալով չկրցաւ երկան դէմ դնել. 1500 մարդ. 8 թօփ. 3 դրօշակ կորսնցընելով ետ քաշուեցաւ Բօ գետին ան դի դին Սբ. Պէնէտիքդոս տեղը. Մաքտօնալ միտքը դնելով Հօհէնցօլլէռնը բոլորովին պաշարել գերի ընել՝ Քլէնաւ զօրապետին վրայ քալեց որ կրնար օգնութեն տալ անոր. Քլէնաւին զօրքնալ քիչ ըլլալով քանի մը մարդ կորսնցընելով Ֆէռառայրին տակը քաշվեցաւ . անկէց ետքը Մանկտօնալ Բաւամայլին դէմն եկաւ ուր օգ. Նեմցէ զօրապետը կըկէնօր . Բաւամայլին դուքսը Վէռօնա փախաւ , Մանկտօնալը Բիաչէնցային քով Վիքդօռ զօրապետին հետ միացաւ , երկուքին զօրքը մէկ տեղ եղան 30 հազար : Աս տանէն Մօռօն ալ իր զօրքով Ալէսսանտրիայի վրայէն դէպ 'ի Դօրդօնա քալելով՝ մօտիկ էին աս երկու բանակս իրարու հետ միանալ որ կըլլար մեծ բանակ . աս լսածին պէս Սուվարօվ քանի մը զօրքով Դուռինի մէջ Թողլով Քէյմ զօրապետը իրենն բերդը պաշարելու համար՝ ինքը մնացած զօրքով տանելով դէմ վազեց անանկ շուտ քալցընելով իր զօրքը՝ որ 24 ժամու մէջ 38 մղոն Ճամփայ առին : Օդդ. զօրապետը Սուվարօվին հրամմելովը քիչ մը զօրք Թողլով Բիաչէնցային բերդը պահելու համար , մնացածովը եկաւ Մոսկով զօրացը հետ միացաւ , որ երկու Ջուրին մէջ տեղը կեցած էին . կըռուեցին Դիտօնէ ու Դրէպպիա , որ Բօ գետը կըխառնըվէին . ասոնց դիմացը կեցած էր Ֆրանսզին բանակը : Հոն 3 օր սաստիկ կռիւ եղաւ . յունիսի 17 Մանկտօնալ Նեմցերուն ու Մոսկովին վրայ վազեց , անոնք տըկարացան փախչելով Դիտօնէ Ջուրը անցան 500 հոգիի չափ գերի Թողլով . վաղուան օրը Սուվարօվ Դիտօնէ Ջուրը անցնելով Ֆըրանսզներուն վրայ վազեց . Մօռօն չեկած Ֆրանսզները տկարացուց Դրէպպիա Ջուրին ան դին փախուց . որոնց մէջ Տօմպրօվսքի զօրապետը որ լեհ էր՝ շատ մարդ կորսնցուց ։ Մակտօնալ նոր զօրք կարգաւորելով նորէն վազեց , մոսկովները թողուցին որ ջուրին մէջ տեղը հասնի ուր լայն էր ջուրը , հոն մոսկովները դիմացէն՝ մէկալ քովէն զարնելով՝ քանի մը ժամ խիստ արիւնահեղ պատերազմ ընելէն ետեւ՝ Մակտօնալ նորէն փախաւ Տրեպպիային աջ թեւին դին . գիշերը վրայ գալով դադրեցան ։ Աս առտուն Մօռօն հասաւ վօկէռա տեղը . Լաբօյբ զօրապետն ալ Ճէնովէզի զօրքով պօպպիօ տեղը հասած էր , անանկ կերեւար որ մէկը նեմցերին կռնըկէն՝ մէկալը քովէն զարնելով նեմցերին վրայ կատարեալ յաղթութիւն պիտոր ընէին . յունիսի 19 երկու դիմացէն պատրաստըվելու հետ ըլլալով 20ին Մակտօնալ ամմէն ուժով վազեց նեմցերին ու մոսկովին վրայ . շատ երկան ծեծ ըլլալէն ետեւ՝ Ֆրանսզները յաղթըվեցան ջուրին ան դին փախան ։ Աս իրեք օրվան մէջ 6000 Ֆրանսզ մեռան . 11 հազար գերի ընկան որոնց մէջը երկուքալ զօրապետ կային . իսկ նեմցէնները ու մոսկովը 1000 մեռած թողուցին , 4000ի չափ խոցված , որոնց մէջն էին 130 հազարապետ ։ Մակտօնալին ետեւէն վազելով որ Պառմային ու Մօտէնային վրայէն դէպ ՚ի Տօսքանա կըքաշվէր՝ 1000 հոգիալ անոր ատենը գերեցին ։ Սուվարով մէկ գիշեր մը միայն հանգիստ տալով իրեն զօրաց՝ գունդ մը խրկեց Լաքօյբին դէմ որ 3000ով պօպպիօ կեցած էր . ուրիկայյալ 5000 հոգի մեռած թողլով քանիմընալ գերի Ճէնօվա փախաւ . Մօռօնալ շատ հեղ ապստամբութեան գործակցութեան հետ զարհուրելով չուզեց ատելութեան հետ զարնըլլիլ, անոր քաշուեցաւ ։

Պ․ամէք մանթուային վրայ որ շատ անգամ ու կէս էր քանի որ քաղաք պաշարեցին, բայց ուրիշ ծեծերու համար առնելն առնեն կրկնաղուկ սխալմունքը ․ հիմա դաշնակիցը ըրած յաղթութէ եւ առնեն նեմցերին զօրքը․ ազատութիւն դառնալով յուլիսի 10 պաշարումը սաստկացուց, որ միայն 15 օր քշեց ․ Ֆրանսացին շինած մարտկոցը թնդանօթը դրաները քակ ու ռաւ, ան գիտցեն պատը ծակեց ․ մէջի եղող Ֆրանսայ զօրավարը յոյսը կտրելով անձնատուր եղաւ 17 թեւու վրայով՝ որ յուլիսի 28 առօրայ կըրվեցաւ ․ պահապան զօրքը 3000ի չափ գերի ըլլալու ․ զինուորները Ֆրանսա խրկեցին, հրամանատարները նեմցերին երկիրը խրկեցին գերի ․ խեղ իտալացի զինուորները որ 1068 երին՝ չուզեցին Ֆրանսա երթալ, մեծ մասը նեմցերուն ծառայութէ մէջ մտան ․ 700ի չափ թող տըւան հին նեմցերներուն ․ 13 հազար թիւֆէնկ․ շատ առատ պաշար ուտելիքի ու պատերազմի ։ Այս մանթուային առնըվիլը երկրնկեկ դըպած ենք 1799 տարեգրութէ մէջ ․ թուղթ 39, 40 ․ տես հոն ։ Մանթուան ու ալեքսանտրիան առնըւելէն ետեւ 20 հազար նեմցեր զօրք ազատ մնացին, որոնց նոր օգնութիւն եկաւ 15 հազար մարդով ․ երկու կողմերը իրենց զօրավարներուն մեծ պատրաստութիւն բաժանեցին ․ ան ատենը պօղոս մարդկանցն կոյսը՝ իշխան ըլլալով առաջնորդը Ալեքսանդր պահելը չկրնային զիրենք, այլ նաև թշնամիին վրայ վազել կրնային. Տասնեակով երկու թևբաժնըված եկան ազատելու զօրքերնին որ Նեմցէները պաշարեր էին, բայց ատոնք ատեն թողուցած էին։ Սուվարով անոնց դէմ ելլալով Նօվիի տեղը մօտիկցաւ. Մակտօնալը տեղէն ելլալով Նեմցէները հալածելով առաջ եկաւ. Սուվարով թող կուտար իրեն որ զի ինչվան դաշտավայր տեղ մը հասցընէ ուր իրեն ձիաւոր զօրքը կարենան խաղալ. որոնք շատ զօրաւոր էին քան Ֆըրանսացիներուն ձիաւորները. Մակտօնալ պարոն միտքը հասկընալով փարէզէն ելած հրամանը մեկնեց, յորդորեց իրենները չվազանըվիլ այլ միայն պաշտպանել։ Հիմա մնաց Մոսկոֆներուն կամ պարապ կենալ և կամ քարոտ տեղերու մէջ զարնըվիլ որ դէշ էր իրենց. պատճառն որ Մոսկովներ ու Նեմցէներ բանակին շատվորութիւնը իրենց ձիաւոր զօրքն էին՝ որ Ֆրանսացիներէն աւելի շատվոր աւելի զօրաւոր կընէին. քարոտ տեղվանքը ձիաւորը չկրնալով բանեցընել՝ ոտանաւոր զօրքը միայն պիտոր բանեցընէին որ քիչվոր էր. բայց Սուվարով Ահաւոր բանները մտածող զօրապետ ըլլալով աւելի լաւ սեպեց քիչ ոտանաւոր զօրքով ծեծկըվիլ՝ քան թէ ծեծը ուշացընել. ուսկից իրենց ամէն բանակին կրնար վտանգ հասնիլ։

Օգոստոսի 15 ըլլալով Ֆրանսոց զօրապետը Նեմցէի բանակին վրա յարձակեցաւ ըշվից տեղը. Պէլլէկարտ Նեմցէին զօրապետը Ֆրանսացիները հալածեց բարձր տեղեըին, բայց ետքը ինքն ալ հալածվեցաւ. Նոյն օրը Մոսկովները Նեմցեցիին հետ մէկ տեղ Նովի տեղը վազեցին Ֆրանսացիներուն վրայ, բայց ամէնուր տեղ ըլլալով Ֆրանսացիներն ալ քաջութեամբ կռուելով շատ մարդ կոտրելով Նեմցեցիները հալածեցին, միայն թէ Ֆրանսացիներուն Ժուպէռ զօրապետն ալ մեռաւ:

Երրորդ անգամ Նեմցեցիները վազեցին Ֆրանսացիներուն վրայ. ուր Մէլաս զօրապետը աղէկ կարգաւորելով զօրքը բաւական տեղվանքը առին. Ֆրանսացիները հալածեցին ուր ամըրցած կային. 4609 զինուոր գերի ըրին, 87 հազարապետ, 4 զօրապետ. 10 ատապայ պաշար առին, 52 Թօփ. 7000 Ֆրանսացին ալ մըր մեռած մըր խոցված մնացին. Նեմցեցիներէն 1340 գերի ընկան. 300 հոգի ալ մեռած 4000 ալ խոցված մնացին. Մօսկովներէն 1500 մեռած, 2500 խոցված:

Աս արիւնահեղ կռիւը բանը կտրեց որոշեց. Ֆրանսացիներուն բանակը Ճէնօվայի դին քաշվեցաւ. Դօրդօնային բերդակալն ալ խօսք կապեց թէ որ 20 օրվան մէջ իրեն օգնութիւն գալու չըլլայ՝ բերդը Նեմցեներուն յանձնէ. աս կընէր ստոյգ կարծելով որ իրեն օգնութիւն պիտոր գար. որովհետև Նեմցեցիները Նովի տեղը ժողվըված ըլլալով Ֆըրանսացիներուն բացված էր Ճամփան, ինչվան Աօսթային ձորը եկերէին մօտէնիկ Քունէօ տեղը. բայց աս Նովի տեղին կռիւը որ Նեմցեներուն յաղթող գնաց՝ ամմէն բանը փոխեց. Դօրդօնային բերդակալը օգնութիւն մը չգտնելով՝ Նեմցեցին յանձնեց սեպտեմբերի 11.

(ամսոյն կրկնեալ օգոստոսի 23) . խորայ կապելով որ մէջի պահապան զօրքը ազատ մընան միայն թէ չորս ամիս ծեծի մէջ չիմտնան : Սա բերդը առնելէն ետև՝ որ իր ամրութեը համար կըրուէր մէկ ուրիշ Ջիպրալթար մը ցամաքի վրայ, Սուվարօվ՚ի դուրս դըրաւ իրեն եկած հրամանը ընդունեցնելու երթալու, ուր կըրպատակէր իրեն քսաւորով մնալով զօրաւորը . բայց ամ բաժնուիլը նեմցեցինալ մնալովինալ շատ ձախողութեան պատճառ եղաւ . 20 հազար մնալով պակսելով խըղալեայի բանակէն՝ նեմցեցիները անկար մնացին, Ֆրանսացիները ամենքն դիրացին վերանելին վաղեցին : Սեպտեմբերի հոկտեմբերի ու նոյեմբերի մէջ շատ արիւնահեղ կռիւներ եղան մէջերնին . երբը նոյեմբերի 4 . 5 . 6 աւուրն սաստիկ ծեծ մը եղաւ Ջէնովա քովը . ուր մէկալ Ֆրանսացիներուն վրայ յարձակելով 4320 հոգի գերի ըրաւ, 8000ի չափալ մը խոցուած մը մեռած . նեմցեցիներուն ամենէն կորուստները եղան 2022 :

Ասկից ետքը մէկալ գնաց քունեօ բերդը պաշարեց, որ դեկտեմբերի 3 անձնատուր եղաւ մէջի եղած 3000 պահապան զօրքը գերի ընելով . Ֆրանսայի բանակին մէկ մասը Ջէնովա գնաց մէկ մասը Նիցցա, մէկալ մնացեալ տօֆինէ գաւառը գնաց . նեմցեցին բանակն ալ ձմեռելու գնաց :

Ըզվիցցեալի 42 եղած կանթօնները, առանձնարօվ ու-
յօժարօվ հարձակմունքը ֆրանսային, հարկաւորը ուժերնին
դէմ կեցան.

1799 ։

Գանք ըզվիցցեալին դէմ եղած կռիւները պատմելու որ սա տարւան մէջ ըրին ։ Ռաշտատին ժողովը արձըկվելէն ու մարդասպանութիւնը պատահելէն ետեւ որ վերը պատմեցինք՝ պտ՟զմը եղաւ Ը՟հանուր ։ Շըվէտին թ՟րը մէկ խօսուցի գրուած մը խըրկեց ռադիսպօնայի ժողովին, տալով ինչ որ կրնար իրեն տալու իբրեւ բօմերանիայի դուքս ։ ասոր խօսքէն արթննալով գերմանիային շատ իշխանները ոտք ելան, իբրեւ համարակից ծեծ վրանին առին, որոնց մէջն էր սաքսօնիային կայսրընտիրը ու բալադինօին նոր կայսրընտիրը ։

Ըզվիցցերցիք որ Հելվետեան հանրապետութէ եղած էին՝ ծեծ քացին նեմցէին դէմ մարտի 29 ։ կուրիզօնները ալ հելվետեանց հետ միացան (Ծ՟ ամսոյն ապրիլի 21) ։ մարտի 30 կարօլոս թուղթ հանեց ըզվիցցեալիներուն ծանուցում ընելով որ առջի կարգը առջի կառավարութիւնը նորոգելու համար կըմըտանամ ։ զօրք խըրկեց շէաֆուզային վ՟ր ֆրանսըզները անկէց դուրս հանելու ։ որոնք ապրիլի 13 քաղաքը պարպեցին գացին այրելով մեծաշէն կամուրջը ։ պէլլէկարտ նեմցէի զօրապետնալ իր ամմէն ուժը թափեց դիուօլյին մէջէն Փռանսացիները դուրս հանելու, որոնց միտքն էր Իտալիա ու Գերմանիա եղած բանակներուն հետ միանալ, Նեմցեներն բուն նստած տեղը դարձնել. բայց կարօղութը Հելվեցիայ մնացած ըլլալով մնաւէնան հասնեցու իր վաւանդիրը, անկից ետքը միայն պաշտպանելու հետ եղաւ. դունային դին դալով ժողովուրդին տեղը՝ ապաւորեց Փրանսացի զօրապետներուն հետ քաշուիլ Աւստրիայները ավերելով կամուրջները երելով՝ միայն Կրիճիոնը նայիլ պաշտպանել: Բայց Նեմցեներուն բանակին՝ Կրիճիոնին առնուիլը խիստ հարկաւոր էր, որովհետեւ անոր հետ կապուած էր Իտալիային ազատուիլը՝ Հելվեցիային մէջ առաջ երթալը, անոր համար Պէլլէկարտ զօրավարը իր ամենէն ջանքը ու նոր վրայ դրաւ. և Թէպէտ Աւստրիայինները խիստ դժար էին նեղ նեղ կապանքներ ըլլալով բարձր լեռներ ձիւնով սառուցով գոցված, բայց իր զօրքը քալեցուց, ճեճկըռվելով Կրիճիոնին մէջ մըտաւ:

Նեմցեն հոն մնացածին այլեւ մէջերնին տարաձայնութի ու խռովութի մտաւ որ Հելվեցիային մէջնալ ծաւալեցաւ, Նեմցեներուն աղէկ եղաւ. Պէլլէկարտ նեղը ձգեց Փրանսացիները քանի մը տեղ բաց թողլով Աւստրիայինները ետ քաշուելու համար. Կարօլոս հետ խրկեց Հօց զօրապետը 10 հազարով, երկուքը մէկ տեղ ամբողջ Կրիճիոնը առին: Եթէ որ ամենէն Հելվեցիացիները մէկ սիրտ մէկ խօսք ըլլային Նեմցեին հետ՝ մեծ բան կըլլնդար ան դին. բայց իրենցմէ շատը կըմէջէն անցած գացած բանակը որ հին ատենը Նեմցէյին հետ եղած էին՝ անկէց խափանուած կըլլար առաջ երթալու . իրենք իրենց մէջը տեղ տեղ իրարու հետ կըծեծկըռվէին . պինտ եօքը Նեմցէները շատ տեղ տուին , Ֆրանսըզները ինչվան ցուրիկօ քաշվեցան , ուր պատնէշ (մէթերիզ) շինելով նստան ։ Կարոլոս ապրիլին սկիզբը ծանր հիվանդութիւն քաշելով ըռընտանալէն ետև կըցաւ գալ զօրաց մէջ կենալ . կրնայեր որ իր զօրքը Հօց զօրապետին հետ միացընէ . անով կըբացվէր իրեն հաղորդակցութիւը նաև իտալիայի բանակին հետ . բայց մասէնան որ զօրագլուխ հաստատվերէր հելվեդեան ու դունային բով եղած զօրաց մէջ , վարպետ ըլլալով շատ մը ատոնց միտքը հասկըցաւ , մայիսի 1 կրիճճիօններուն երկրին մէջ ծեծկըռվեցան Նեմցէն ու Ֆրանսըզները . 8ին Սուլ անունով զօրապետը մտաւ շվից քանթօնը . 14ին Նեմցէները նեզը խօթեցին Ֆըրանսըզները որ կրիճճիօններուն երկիրն էին . 21ին հելվեդեան օրինադիր ժողովը վճռեց որ ամբողջ հելվեցիեան մէկ բանակ մը ձևանայ . 24ին Նեմցէները էնկլիզեավ տեղը ռէնօն անցան ըշվէցցէալ մտնալու համար բայց հալածվեցան , 1300 հոգի կորսնցընելով ետ քաշվեցան ։ Կարոլոս միշտ ան մազերին վրայ կեցած ըլլալով մայիսի 27 ծեծկըռվեցաւ Ֆրանսըզին հետ . որոնք շատ դէմ դնելէն ետև քաշվեցան 1000 գերի ու 21 թօփ թողլով , անանկով Նեմցէներուն բանակները միացան . 31ինալ հելվեդեան կառաւարութիւնը [illegible] [illegible] ։

Մաճենտա Փրանսայը [illegible] [illegible] ծեծ ընելու հետ եղած յաղթանակ է. կառաւարութիւն Փրանսայի ամենէն թեթև վրայ զօրք խրկելով զարկաւ, ծեծը [illegible] [illegible] [illegible]. 4000 Փրանսայ մը կառքերց մը զէներց, 500 հոգի [illegible] ըրաւ, Փրանսայի բանակին [illegible] որ ցուցուց [illegible]. Նեմցեները 1600 հոգի կորսնցուցին. ուզեցին Փրանսայի բանակին վրայ վազել, բայց Փրանսայը յաղթեց 5 ձիերց զէնաց 25 [illegible] [illegible], 3 [illegible], 18 [illegible] [illegible] ։ Նեմցեները [illegible] [illegible] [illegible] մի [illegible]. Թէպէտ ցուրեկցիք Փրանսայի հետ մէկ ըլլալով ծեծկռուեցան Նեմցեներին դէմ. կարողանալ [illegible] հանեց [illegible] [illegible] անկախ ազատ թողուլ ըրինք. բայց մէկալ դիտացեն, Թշնամիներնալ [illegible] [illegible] կըհանեցին կարողանին [illegible] վերի [illegible] ներհակ, մէ չի [illegible] Նեմցեներին դէմ դըրդուեն. Մէջերնին ուղղափառ գաւառները կըհաւատային Նեմցեի խօսքին. ցուրեկցիք և ուրիշները միշտ դէմ մնացին Նեմցեներին ։

Ն[illegible] Ետքը երկու [illegible] երկան առնեն պարապ կեցան չծեծկռուեցան. Կարոլոս կապտանք [illegible] զօրացը գալու, բայց անոնք խիստ ուշ եկան օգոստոսի 14ին իրենց զօրապետով որ [illegible] [illegible]. ուշ գալովնին փախուցին անոր յաղթութիւնը [illegible] որով կրնային առաջ երթալ ։ Ն[illegible] դէմ [illegible] բանակը որ խիստ աղէկ տեղ կեցած էր՝ օրէօր նոր նոր օգնութի տանելով մէկ նոր կարգի մը մէջ կը դնէր, անանկ շտկելով որ՝ յարմար կըլլար Նեմցէն դուրս հանել Ըզվիցցեռուին մէջէն, Իդալիայէն հետ հաղորդակցութիւնը կտրել տալ . ասանկով Ֆրանսզին զօրքը երեք բաժնելով Նեմցէին վրայ յարձըկեցաւ . օգոստոսի 14 . 15 . 16 զանազան տեղ ծեծկըռվեցաւ . Նեմցէններէն 1200 հոգի կորսնցուցին խոցված ու մեռած . 2900 գերի ըրին . 11 թօփ . Ըզվիցցեռուին պղտիկ գաւառները առին . իսկ Ֆրանսզներուն կորսնցուցած զօրքը չիհասնիր 1000 հոգիի . ասանկալ Սէմբիօնին ու Սը Կոդդարտօսին դէմ յաղթազուն ծեծկըռվեցան Ֆրանսզները ։

Սուրբոր մոսկոֆները իրենց Քօռսաքօվ զօրապետով Ըզվիցցեռուի հասան, ծեծին կարգադրութիւնը փոխեցին Նեմցէները . Ըզվիցցեռուին մէջ ծեծկըռվիլը մոսկովին թողուցին, քանի մը Նեմցէի զօրք միայն իրենց քովը թողլով . և որովհետև ան ատենը Իդալիան գրեթէ ամենևին առնըված էր Ֆրանսզին ձեռքէն, անոր համար մոսկոֆներուն հոն կենալը աւելորդ սեպելով կարգաւորեցին որ Սուվարօֆն ալ հոն գայ իր բանակը միացընէ Քօռսաքօվին հետ . անանկով կարողաս ազատ միայն Ռէնօին դէն կարենայ երթալ, ուր իր ձիաւորաց բազմութիւնը կրնար աղէկ բանեցընել, քան թէ Ըզվիցցեռուի մէջ ուր լեռնային ըլլալով բանի չէին իգար . որովհետև Ֆրանսզները Ռէնօն անցնելով Սվէվիա մտերէին Ֆիլիպպուրկը կըթօփտէին ։ [illegible] կարգաւորելով [illegible]՝ ու ենոցին դէմ դնոյց կայսերութիւնը խռովցընելու , Մասենային դէմ Կորսակովը Թողուց , կարծելով որ շուտ մը պիտոր գար Սուվարօվ ։ բայց Սուվարօվ քանի մը օր ուշանալովը ամէն մէկն կարգադրութիւնն աւրեց ։ ուշանալուն պատճառն ալ Տորտոնա բերդին առնըվիլը եղաւ , որ ինչպէս վերը պատմեցինք՝ մէջինները սա Թէպէտ խօսք տըւին Սուվարօվին յանձնելու՝ Թէ որ 20 օրվան մէջ իրենց օգնութիւն մը չի գար ։ առնելէն ետեւ ալ է ։ 5 օր ուշացան ջորի գտնալու ։ [illegible] ուշանալուն վրայ Նեմցեցները մեղադրեցին Մոսկովը , Մոսկովներն ալ մեղադրեցին Նեմցեցները Թէ ինչու Կորսակովը միայնակ Թողուցին Սուվարօվը չի հասած ։ անկէց երկու ազգին մէջը մէկ պաղութիւն մը մնաց իրարու վրայ որ ամէն մէկն բաներնին աւրեց , յաջողութիւն տըրվաւ Մասենային՝ որ շատ օգնութիւն ունենալով իրեն՝ մտածեց Սուվարօվը չեկած Մոսկովները զարնել ։ Սեպտեմբերի 25 սուտ ծեծէր ձեւացուց ան ու Մոսկովին զօրքը իրարմէ բաժնեց ։ Մոսկովները Թէպէտ աղէկ ծեծկըռվեցան՝ բայց բաժնըւած ըլլալով ու քիչվոր ըլլալով ցաւալիօ քաշվեցան ։ Մասենան երկու դիրացեն զարկեց , Նեմցեցին Հոց զօրապետն ալ մեռաւ Թօփ մը գալով վրան , երբոր խիստ ծեծկըւած կըռնայեր Ֆրանսացին զօրքը աղէկ քշելու համար ։ անկէց իր ամէնէն զօրքին մէջ վար իջնալով քաշվեցան , ասոնք ալ 5 հազարի չափ Մոսկով զօրքով կայսին ։

Քօրսաքով ամրանալով որ անկարելի էր իրեն ցուրիկօն պաշտպանել, մանաւանդ որ շատ քաջութե Մասենային զօրքը ճղքելով անցաւ գնաց. որոնք իրեն վերջապահ զօրացը մը վաղելով ցուրիկոյի մէջ՝ սաստիկ կռուեցան ճամփըններու վրայ, երկու աղքնալ քաղաքը բոլորովին թալլեցին. աս երկու օրվան մէջ նեմցիէն ու մոսկովը 6200 հոգի կորսնցուցին, 110 թօփ. Ֆրանսացիները 8 կամ 10 հազար մարդ կորսնցուցին, ու բոլորվին մոսկովները խիստ կատաղութե կռուեցան: Աս ատեն Սուվարով 20 հազար մարդով առաջ կուգար. ճամփան աղէկ ծեծկըռվելով Ֆրանսացիներուն հետ սեպտեմբերի 24. 25. չգիտնալով ամենեւին Քօրսաքօվին փախչիլը ցուրիկոյէն. երբոր իմացաւ՝ ետևը չկտրելով որոշեց դէպ 'ի Կուիճիօն քաշվիլ. որովհետև կեցած երկիրը անբռնի էր, ծեծին պատճառովն ալ բան մը չէր գտնուվէր, խորունկ ձորեր՝ բարձր անհաղլին լեռներ ունենալով ձիւնէրով թաղված, ձիաւոր զօրք ու թօփ չէր կրնար հոն երթալ: Ասաց որ Կուիճիօն երթալն ալ անկարելի կերևնար. որովհետև ճամփայ չկան առ լեռներուն վրայ, ոչ երբեք զօրաց բանակ անցած էր անոնց վրայէն ձիւներու մէջ թաղված ըլլալով. բայց մոսկովներուն չարքաշութը անանկ զարմանալի է որ՝ Սուվարով իր քաջ մոսկով զօրքովը անցաւ. ճամփանալ Մասենային հետ կռուեցաւ 2500 Ֆրանսացի կորսնցընելով. 1500 գերի առնելով, 9ալ թօփ. իրենց կերածնին ճամ փան եղաւ միայն գեներալներ (Լեքր Էլմառի) որ կըդամնային . Լասնկով Հոկտեմբերի 19 ըմբքէն տեղը միացաւ քօռսաքօվին հետ , որ ինչպէս ան օրը պզտիկ ծեծեր ըդուներ, 6 հազար պատերազմիկներ՝ քօնտէին զօրքնալ իրեն օգնութեան ունենալով . սակայն մասսէնան անդարձ կեցաւ քիչ մը ատեն, ընդվեցչեալին գլին ծեծ չեղաւ ։

Բայց անոնցմէն դլին երբոր Կարոլոսին առաջ գալը իմացան Ֆրանսացիները՝ իսկոյն Թողուցին Ֆիլիպսպուրկին պաշարումը , (որուն մէջը 14 սուն էր մինակ մնացած Թօփխին կըրակէն խալըսելով) , Մանհէյմին տակը քաշվեցան նէքքեառ կղզիին մէջ . սակայն զարկաւ Կարոլոս սեպտեմբերի 18 , որ Թէպէտ քաջութ շատ դէմ կեցան՝ բայց ետքը Մանհէյմին մէջ փախան . Նեմցէներնալ որ ամմէն ուժով կըծեծկըռվէին՝ ասոնց ետեւնին վազելով մէկ տեղ Մանհէյմ մտան, 18 Թօփ առին , 3 խումպարայ , խիստ շատ ձէպխանէ . 2000 Ֆրանսզալ գերի ըրին որոնց մէջն էին նաեւ երկու պզտիկ զօրապետներ ։ Լօլաւծին ալէս Ֆրանսազ զօրապետը պատաւկվէյ՝ անիալ քաշվեցաւ որ մակօնցային դլին էր վազէր . Ֆռանքֆօռգին չէզոքութիւնալ նարէն էր ավրէր ։

Պօղոս մասկովին Թագաւորը արդէն սրդըղած ըլլալով նեմցեէրին վրայ Թէ ինչու իրեն մասկով զօրքը մինակ Թողուցերէին՝ եւ կանչերէր իրեն զօրքը . սուվարօվ մէյմը Թագաւորին կանչելուն համար՝ մէյմընալ նեղը ընկած ըլլալուն համար մասէնային զօրքէն՝ Հոկտեմբերի 5 դուրս ելաւ գնաց. Փրանսզներուն ձեռքը Թողլով Հելվեցիան կամ Զվիցցեալին, որոնք Ցուրիկօ եղած Թօփերն ու Ճէպխանէն 26ին Փրանսա տարին։ Նոյ մոսկովներուն պաղիկը նեմցէին հետ չէ Թէ միայն Զվիցցեալին կորանցընել տըվավ, այլ նաև բոլոր պատերազմին շատ վընաս տըվավ. Փրանսզները հոն կենալով շատ հեղ դուրս կելլային նեմցէին վրայ կըվաղէին. միայն Թէ Փրանսզներուն հոն կենալովը Զվիցցերցիքն ալ շատ նեղութ քաշեցին. իրենց Ցուրիկ քաղաքը միայն 18 հազար քէսէի չափ խարճ ըրավ սա ծեծին մէջ ինչվան 1800։

Նոյն Կարոլոս իշխանը Հոկտեմբերի 5 պատիւ առնելով Փելտ մառէշալ եղավ. երբոր կըմօտանէր Ռէնօ զետը՝ անցնիլ՝ լսեց մոսկովներուն ավըրվիլը Զվիցցեալի մէջ, հարկ եղավ անանկ դին երթալ որ չիԹողու Փրանսզներուն Դիրոլօն ու կալիճիօնը մըտնալ. անոր համար Լօւէնայի իշխանը չափաւոր զօրքով Մանհէյմին դին Թողուց, ինքը մնացած շատ զօրքը հետը առնելով վերի Սվէվիան եկավ։ Փրանսզները նորէն Ռէնօն անցան, եկան ինչվան Փրանքֆօրդ ու Հէյտէլպէրկ. 28ին նորէն պաշարեցին Փիլիպպպուրկը. նեմցէն Նոյեմբերի 3 զարկաւ անոնք ուրիշ տեղ մը, Փրանսզները Փիլիպպուրկին պաշարումը Թողուցին դէպ 'ի Մանհէյմ քաշվեցան։ Նորէն եկան Լօւէնայի իշխանը զարկին, Փիլիպպուրկը պաշարեցին. նեմցէներն ալ նորէն զարնելով

Ֆրանսացիները դեկտեմբերի 13. Հինգերորդ անգամ [illegible] [illegible] պաշարմանէն. [illegible] Ֆրանսացիները երկու օրվան մէջ կոտորեցին 4000 հոգի. 1358 գերի բռնեցին. ուրիշներն ալ գետին թաղուցին, մնացեալները [illegible]: [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] զօրքերուն ձմեռոցները քաշուելով [illegible] [illegible] [illegible] շարժեցան:

Պօնաբարդին [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]:

1798-1799.

Պօնաբարդէն յուլիսի 3 իրեն նաւերով Աղեքսանդրիա եկաւ, քաղաքն ալ իրեն բերդերովը առաւ. [illegible] [illegible] որ նաւերը [illegible], բայց [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] նաւերը առնելու վերայ գացին [illegible] Հին Միսըրին առջին կեցան: [illegible] պէյերը իրենց [illegible] Ֆրանսացւոց դէմ ելան [illegible]. բայց յաղթուելով հալածուեցան. յուլիսի 24 Ֆրանսացիները Միսըր մտան, Պօնաբարդէն Աղեքսանդրիէն [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] բերդ մը [illegible] [illegible] [illegible] Միսըրայ մէջ. [illegible] [illegible] քաղաքները [illegible] [illegible] իրենց նաւերովը [illegible] Ֆրանսացիները, [illegible] [illegible] [illegible] քաղաքները [illegible], ամէն մէ-

կը վառէին հրանոթները անձնատուրով . Հիմա հաս-
ան հանդիսականներուն կ'երևէ քաջութեամբ շարժե-
լով շուքը մը բերդը անկեցին :

Այսպէս որ Անգլիացիք Ճերմակ ծովը խուզարկելէ իր անուանի խոհականութեան ոգին Նելսոն անդ զի Փռանսըզներուն նաւատորմին ետևէն ինկաւ. Նելսոնին նաւերը քիչ մը էին՝ բայց լաւ զինուորներին նաւերուն մէջ տեղ առնելով որ քաջութեան առջին կերպարանքներն՝ յունիսի 17 նաւաքայլերն ելլալով Փռանսըզին ետևէն ընկան իր մեծքը ամենուն չհրամանալով. անոր հասնելէ ուրիշ մեծաւ ափսոս երթայ կըտէրին, ամենք չգնալու խառնէին. Նելսոն չըտալ մեծաւ գնաց, հոն չիջանելով Փռանսըզները գտաւ գեղ Աբուքիրինէ. բայց կերիտին հարաւային գիծերէն անցնելով կարճ ճամբով Փռանսըզներուն առաջ Աբուքիրերին հասաւ, որոնք կերկիտին հիւսիսային գիծերէն անցած ըլլալով չէին տեսած անոնք. Նելսոնը Աբուքիրին մէջ չիջանալով Փռանսըզները՝ եւ դարձաւ ետև Սիցիլիա Սիջիլիա. անկէց նորէն ելլալով Աբուքիրին, տեսաւ Փռանսըզները այստեղ կեցած. հաւաք օգոստոսի 2 անուանի մեծ կռիւ մը եղաւ որ բանը կարեց որոշեց : Անգլիացին նաւերը 14 էին, իսկ Փռանսըզինը 13. բայց Նելսոնը անմահ բերաւ որ Փռանսըզին 7 նաւը միայն կրնային ծեծկռուիլ. Փռանսըզին խափանուածային նաւը բռնկեցաւ, անոր հետ ուրիշ նաւամատոյց բռնկեցան. անոնց 9 նաւերնին առաւ Անգլիացիք, 2 փախան. այնչափ գերի ընկան որ Նելսոնը անոնց համար բաւական ապրուստ չունենալով՝ ցամաքը հանեց ազատ թողուց խոստում առնելով իրենց բերնեն որ մէյմընալ ծեծի մէջ չիյնան. Մէկ Ինկիլիզի նաւ մը ցամաքը զարկաւ որ ետքը հանեցին ։

Հիմա Փրանսըզին առանձին յայտնի թշնամութիւնը անտեսելով. տաճիկը որ չէր հաւատար, անկից ետքը առանց Ինկիլիզին ու մոսկովին յորդորելու ծեծ բացաւ Փրանսըզին դէմ՝ ըստամպօլ քանի Փրանսըզ որ կային բռնեց բանտը դրաւ. քանի իշխանաւորներ կային տաճկին մէջ որ Փրանսըզին դին էին՝ փախեց ։ Ատեն որ Ինկիլիզը կրնար Փրանսըզին նաւերուն հետ ծեծկըվիլ իսքէնտէրիէ չիգացած, բայց յատուկ դիտմամբ թողուց ան զի տաճիկը աղէկ իմանայ Փրանսըզին խարդախութիւնը ծուռ միտքը իրեն վրայ, որուն համար առաջ որչափ կըսէին՝ չէր հաւատար. Հիմա գործքով առնելով աղէկ հաւատալով՝ Ինկիլիզին ու մոսկովին հետ խօսք կապվեցաւ. թողուց որ մոսկովին 10. 12 պէյլիկ նաւերը սև ծովէն ելլան անցնան ըստամպօլին առջևէն, մըսըրը գացին Ինկիլիզին նաւերուն հետ մէկտեղվեցան ։ Ասոնք քանի ատեն որ մըսըրը կեցան՝ օրը 4000. օխայ գինի, 2000, օխայ ալ բրաղի ձրի կուտար տաճիկը մոսկովին նաւերուն; այնչափ ալ կուտար Ինկիլիզի նաւերուն. թող տուր Հիւսէյին փաշային ըրած պատիւները՝ տուած ընծաները անոնց՝ որ իր նաւերով մըսըրը էր եկած ։ Միայն թէ Փրանսըզին մըսըրը երթալու պատ-

Ճաուր իզզէթ մէհէմէտ փաշային վրայ ձըգեցին. իբր թէ ասիկայ Ֆրանսացիներուն հրամանն Փէրմանն ըրվերն եղեր մօրէր երթալու ըսելով այդ ըրին պաշտօնէն իջեցուցին քշելու համար. բայց ետքը 1000 քէսէն առնելով մանիսայի փաշայ ըրին, ուր իր էջելովը մեռաւ (1) :

Ապուքիրին կռուէն ետև Ֆրանսային ուժը ծովու մէջ կոտրեցաւ, իսկ ինկլիզը ամբողջ Ճերմակ ծովին վրայ տէր եղաւ. արգիլեց որ մէկ օգնութիւն մը չերթայ Ֆրանսային, բայց Պօնաբարդէն ան մարդը չէր որ ասչափ ձախորդութեան շփոթի կինար. այդ քանի մը անգամ զարկեաւ միջոցներըը, անդ անդ ամրացուց, կարգի մէջ դրաւ։ Տաճիկը 1799 Շամայ փաշային Հրամանեց պաշտպանանել երկիրները, և թէ որ կրնայ Միսըրը նորէն առնել, Պօնապարդէն 13 հազար մարդով առաջ դէմը գնաց ; գաղղացին ու Եաֆան առաւ. Աքեանալ պաշարեց ; որուն պաշարումը 3 ամիս քշեց. հետը խոշոր թօփեր բերած չըլլալով անապատային մէջէն՝ ասդրադրըրեց նաւերով բերելու. բայց Ինկիլիզները անոնց նաւերը բռնեց առաւ. Պօնապարդէն հետը ունեցած ու առած անգլերուն թօփերովը պաշարեց. քաղաքը մինչև 18. մըրցը գըրեց նոր թօփեր խըլելու ; Աքեային ազնուաթիւն եկած քօմմօտօռ Սիտնէյ Ըզմիթ Ինկիլիզը 2 խոշոր նաւով, 2 ֆրկաթեայով, քանի մը նաւ, պզտիկ նաւերով. յամառը հանեց իր նաւավարները, թօփճիները, թագաւորին դէմ եղող Ֆրանսազները, ու քանի մը Ճարտարապետը (ինճէնէր). առանց վարպետներ իր հետը ունենալով տաճիկը խիստ քաջութ դէմ կեցաւ Ֆրանսզներուն, որոնք 11 անգամ քաղքին վրայ վազեցին.

---

(1) Ասիկայ երևելի մարդերէն մէկը եղաւ, իր վէզիր ըլլալէն առաջ մաքի գնելու բան : Սերայը փաշա ատանօղլներ կան որ առաջայներով փաշա կըլլերն ներսը՝ ան ծառայներէն մէկն էր ասիկայ, մէկ հօգիմընալ իրեն ընկեր ունէր. որ մը երբոր ասանք երկուքը առաջայնութեան կերթային՝ Ճամփան մէնծուն համանօղլներուն վրայ խօսք կըլլայ մէջերնին. մարդերը օրմընան իրենց վրայան պիտոր ըլլայ, աս բանս ըսելով կերեւակայէին կըհասնաչէին. ընկերը կըգառնայ իրեն կըսէ, թէ որ վէզիրութեան համնելու ըլլաս մարդերը իս կըյիշես, մարդերը ինծի օգնութիւն մը կընես, թէ բոլորովին մոռանալով և ոչ իս Ճանչնալ պիտոր ցըցընես. ասիկայ երդում խօսք կապելով հաստատութեան համար հօն գտնըված եղած թուղթ մը ձեռքը առնելով կըդրէ իրեն կուտայ, թէ որ վէզիր ըլլամ, 1500 ղրուշ խաղնեն տալէ քեզի : Կանցնի 30 տարիէ չափ, աս գիս ան գին մանսուրութեն բան վրայ կըգալէ, 17 տարի Ճիտտէ ու մըրարը փաշայ կըլլայ, օրմընալ իրաւցընէ վէզիր կըլլայ. փաշա կերթ ընկերը աստոր առջին կերեւնայ, որ իրաւ շատ ատեն անցնելէն չէկրցաւ Ճանչնալ. բայց երբոր իրեն դրած թուղթը ձեռքը տըրվոյն, ան ատեն Ճանչնալով մեծ սէր ցըցընելով խոստացած բանակը տալէն և

ու մեծ պատիւ ըրաւ իրեն. նոր շահ կարեց նոր հագուստ ամփոփեալ 500 ղէշ կապեց։ Աստնի վեր ելլալով աղէկ վերջիրան ըրաւ. ընտրուծ աղէկե մարդ (Թաղիկեմ սահմանուիսը). մուսիքի աղէկ հասկըցող. սիրտը ազգար խղճմտանքաւոր, Ճէզմնեկը մը ծախուէր չէր ասոնք ինչ որ ըստանկը չիմանարէ. մանածելով որ վառնըզա, նոր ախտան մը վրայ նստած էր, չըլլայ թէ որ մը աղէ եղած առանց Ծախոցը չիկրնայ բռնակը առնել. իրեն պարապեան վրայ ան գնին.

տաճիկներնալ ճամբէն որ հեռ դուրս ելան, Ինկիլիզներուն հետ մէկ տեղ ավրեցին պարութի լաղըմները որ Ֆրանսըզները շիներէին ։ Ետքը հասան պօնապարտէն ղըրկըւած Թօփերը ․ անոնցմով ալ նորէն սկսեց պաշարումը, մէջինները նեղը խօթեց ․ բայց ան ատենն ալ ռօտոսէն փաշային վրայ հասնելով զօրքով ու 50 Թօփով ուժովցան ․ պօնապարտէն վերջի յարձակումը ըրաւ որ տասնվերկուքն էր ․ պատերը ծակելով մէջը մըտնալու վրայ էին Ֆրանսըզները, բայց մէջինները անանկ քաջութ դէմ կեցան որ Ֆրանսըզները քաշվեցան պաշարումը վերուցին ․ մը ալ լսերէր պօնապարտէն որ վեզիրը մեծ բանակով իր վրան կուգար ․ իրեն յոգնած քիչվոր զօրքը չունէր ․ ուժ դէմ դնելու, ուրանցմէ 6000 հոգիի չափ կորսնցուցերէր ։ Աս կռուէս ետեւ էր՝ որ պօնապարտէն տաճկին զօրաց համար ան խօսքը ըսաւ ․ բաց տեղ մը ծեծկըռվելու ատենը տաճկին հետ ․ անոնց 100 հազարին դէմ մեր 20 հազար զօրքը հերիք է ․ բայց բերդին մէջ կեցած ատենը՝ տաճկին 20 հազարին դէմ մեր 100 հազար զօրքը հերիք չէ ։

Պօնապարտէն մըսըր գնաց ․ խոցված զինուորներն ու Թօփերը նաւերու մէջ դըրաւ տըմիաթ տանելու ․ բայց ասոնք ամէնն ալ վերոյիշեալ ըզմիթ ինկլիզը առաւ ․ պօնապարտէն մըսըր գալէն ետեւ զարկաւ հալածեց անատօլուի փաշան՝ որ եկեր ապուքիր բերդը առեր էր, տըմիաթն ալ պաշարեր էր ․ բայց ինչ օգուտ որ Ֆրանսըզին զօրքը օրէ օր քիչնալու հետ էին . մէկ տեղէ-մընալ իրենց օգնութ չէր ըլլար ։ Նորէն Պօնաբարդէն յոյսի մէջ էր որ Ֆրանսային կառավարութը իրենց օգնութ մը պիտոր ղրկէին՝ մէյմըն ալ լսեց որ ինչ տեղվանք որ ինքը առեր էր նուաճելէն ու իշխելայէն՝ Ֆրանսացիները ամմէնն ալ կորսնցուցերէին , ան ատենը միտքը դրաւ Միսըր Թողուլ Ֆրանսա գալու , քանի մը զօրապետ քանի մը հազարապետ իրենց հետ առնելով ։

Հինգերորդ փոփոխումն կառավարութեան Ֆրանսայի , որ է

Երեք հիւպատոս (Քօնսիւլ) ։ Առաջին հիւպատոսը եղե-ւոյ Պօնափարդէն ծերոյ դատաւորէն ետքը ։

1799 ։

Այս տարի Ֆրանսացիներուն համար ձախորդ տարի մը եղաւ , յաջողութիւնին դարձաւ , շատ բան կորսնցուցին Իտալիա , Զվիցցերի , Միսըր , ու Գերմանիա . խիստ վախ կար որ Թշնամիները Ֆրանսա չգան իրենց ըրած անիրաւութեան վրէժը առնելու համար . դուրսի ըրած կռուապատուններն շահ մը չընելով Ֆրանսայի՝ անչափ չքաւորութի կար ըստըրկի՝ որ հարիւրին 36 շահ տալով կըփնտռուէին . գործադիր կառավարքը ատելի էին եղած , վախերնէն իրենք իրենցմէ հըրաժարած էին ոմ զի քննութի չըլլըմի վըրանին . տեղերնին ուրիշներն էին մտած . բայց անձինքներու փոփոխումը մէկ դեղ մը չէր ըրած ան չարիքներուն որ ըրերէին գործադիր կառավարքը։ Ամէն աղէկ Փըրանսացիները խաղաղութիւն կուզէին, բայց ժաքօպեանք իրենց մտքի դրածէն չփոխուելով նորէն կուզէին Ռոպէսպիէռ որ էր անտէր անտէրունչ մնալ, ամէն Փրանսա վախի մէջ պահել. ձիան որ ծեծին պատճառովը մէկ շահ մը ունէր՝ անոնց հետ միաբան կըլլար պտղիմ կուզէր. իժիր. աս խօսքս ըսելով ամէնուն, Փառաւոր խաղաղութիւն ընենք և ոչ անարգ խաղաղութիւն մեղի համար. անարգ ըսելով ան խաղաղութիւնը կիմանային որ ժաքօպէններուն մտքին կէօրէ չէր. ռօպէսբիէռ ու մառաթը կըյիշէին կըհառաչէին գովելով գովասանքներ տալով։ Բարի Փրանսացիները ասոնց անկարգութեց դէմ դնելու համար առաջարկեցին մէկ օրէնք մը շինելու՝ Ռողատուխան ծառխան կոչելով. որովհետև անկարգութիւնը օրէօր շատնալու հետ էր չէ թէ մինակ քաղաքին մէջ՝ այլ նաև անեցոց մէջ. Հընազանդութիւն որդւոց առ ծնօղս վերցըված ըլլալով, կրթութիւնները թողուցած, ուսում ա̃ծպաշտութիւն համեստութիւնը ջնջըված, ամուսնական ընկերութիւնը աւրըված. եկաւ ատեն ալ հերիք հասկըցան իրենց փորձովը, որչափ սուտ բան է եղեր ան խօսքն որ ամէն տեղ կըձանձրընէին կըսէին, թէ անկախ ազատ ըլլալով շատ բարիքներ պիտոր ըլլային։

Գանք որ աս ատեններս պօնաբարդէն աքեայի քով ձախորդութիւն քաշելով տեսաւ որ Փրանսայի հետ հաղորդակցութիւնը կարըվեցաւ՝ յոյս չմնաց իրեն օգնութիւն մը գալու. Ընկճեցաւ առ ձախորդութիւնները եւրոպա իրենց զօրաց վրայ եղած, Ֆրանսայի խռովութեան բռնկոցը առած, ալ միտքը դրաւ Ֆրանսա դառնալու. Օգոստոսի 22 քանի մը հաւատարիմ հոգիով նաւը մտաւ. 27ին Ճամբայ ելլալով Հոկտեմբերի 1 հասաւ Այաչչիօ որ Քորսիքա կղզիին մէջն է. Թէ ինչպէս կըրցաւ Ինկլիզի նաւերուն մէջէն անցնիլ խալըսել՝ որոնց նաւերը մօրայ դիտերը կեցած էին՝ մէկ անհասկընալի հանելուկ մը եղաւ. Չէ թէ միայն աս՝ հապա Այաչչիօէն ելլալու ատենն ալ Ինկլիզի ուրիշ պզտիկ նաւատորմիղին խալըսելով՝ Ս. Ռափայէլ տեղը հասաւ, ուսկից մղոն մը հեռու է Ֆրէժիւս, ուր Հոկտեմբերի 9 հասաւ Պէռթիէին հետ մէկտեղ. 16ին եկաւ մտաւ Փարիզ, ամէնքն ալ զարմացուց. ամէնքուն հասկըցուց որ՝ ռամկին բաժնին պէս իրաւ մէկ պօչաւոր աստղի մը տակ ծնած է եղեր, Ժաքօպէններուն սիրտը վախ ձգեց, բարի Ֆրանսազգիներուն յոյս տուաւ որ ասիկայ կըրնայ խաղաղցընել Ֆրանսան ։

Ասկէց ետքը մտածեցին կառավարութիւնը փոխել բայց խիստ գաղտուկ, Նոյեմբերին 7 երկու ժողովին քանի մը պատուիրակները Լէմէռսիէին տունը ժողվըվեցան, որ աւագանւոյն ժողովին գլխաւորն էր. ասոնք սահմանեցին ամսոյն 9 ժողով կամ խորհուրդ մը ընել. ասոնք մինակ կանչեցին աւագանւոյն ժողովէն՝ որոնց վրայ որ տեղեկուն ունէին յարմար մարդ ըլլալու ։ Նոքաջ բաւական հոգի ժողվըվեցան՝ գլխաւորները անանկ բաներ սկսան առաջարկել որ ան օրվան մտածելու բաներ չէին, անոր համար ուրիշները ատեն չկորսնցընելու համար առաջարկեցին որ երկու ժողովը շուտ մը առ հետեւեալ բաները վճռեն։ Ա. [illegible] մը Սէն Քլու տեղը փոխադրըվին։ Բ. Հետեւեալ օրը ժողվըվին արգելելով որ անկէց առաջ մէկ ժողով մը չըլլըվի։ Գ. Ըրած վճիռներին պօնաբարդէ զօրապետին յանձնըվի 'ի գործ դնել։ Ասոնք վճռելով պօնաբարդէն զօրագլուխ դըրին ազգային զօրաց վրայ փարիզ. իրեն ձեռքը տըվին փարիզին եղած զօրքը.

Երբոր սա վճիռը լսեցին թէ պօնաբարդէն զօրաց գլուխ էր եղած՝ գործադիր կառավարիչներէն մէկը որ էր պառաս, փախաւ գեղ գնաց, անկէց հրաժարումին խըրկեց. երկուքը պահվեցան, մէկալ երկուքը միաբանեցան։ Ասանկով սա հինկին ժողովը որ տիրերէր՝ ինքիրմէ ցրուեցաւ. իսկ 500ին ժողովը խռովութի կըրեց ը օրուան մէջերնէն շատ դէմ էին. Նոյեմբերի 10 պէտք էր որ ժողվըվէին սէն քլու տեղը ուր զօրքը լեցված էին. ասոնց առաջարկեցին երդում ընել ճիշդ պահելու համար սահմանադրութիւնը որ շինվեցաւ իրենց կառավարութե երրորդ տարիին մէջ. 2 ժամ վըրան հակաճառութի եղաւ. ժողովին գլխաւորը լուցիանոս պօնաբարդէն ըլլալով ամմէն ճամփով ջանաց ամէնքը խաղաղցընել, բայց ետեւէ ետեւ կաւելնար խռովութիւնը, փոթոըլլի մը կրակ մը անմարելի կըլլար ։ Մէկ-մընալ ատեան որ հին մօտու Նաբօլէօն Պօնաբարդէ զօրապետը, հանկըցուց իրենց պատճառները, յօրդորել սկսաւ խաղաղելու անդ գի հայրենիքը փրկըւի ըսելով, ինչպէս որ առաջ ըսեր էր աւազանուայն ժողովին մէջը. սակայն ամենքն չուզեցին իրենց մտիկ դնելու, իրենց աղաղակը Պօնաբարդէին ձայնը խղդեցին. սկսան անարգել ետքը աքսորանալ զինքը մեռցընելու, հարկ եղաւ խումպարաձիներուն հասնիլ խալըցընել. Պօնաբարդէ զօրապետը ժողովէն դուրս ելլալէն ետև՝ ալ աւելի շատցաւ խռովութիւնը. կուզէին զինուորները Պօնաբարդէին դէմ դարձընել, աւազանուայն ժողովին ըրած վճիռը ոչնչացընել, իրենքալ փարէզ դառնալ։ Գլխաւորը շատ անարգանք ու սպառնալիք լսելէն՝ անալ իրեն մեծութեան նշանները վար ձգեց, զինուորներուն ձեռքով խալըսեցաւ. մէջերնին վախկոտները քաշվեցան. մնացածը անանկ կատղեցան որ՝ հարկ եղաւ զինուորներով բռնադատել մէկ դի քաշվելու համար. անանկովալ դառազնալ խրոխտալ սկսան զօրաց վրայ. բայց պինտ ետքը տեսնալով որ բանը դէշի կերթար՝ անանկ վախ մը ընկաւ սրտերնին որ իրար զիրար հրել սկսան դուրս փախչելու համար, մրը պատուհանէն դուրս ձգեց զինքը պարտէզի մէջ. շատնալ ժողովքին մէջը խառնըւիլ սկսաւ գոցելով իրեն իշխանութեան նշանները։

Անանկով գործադիր կառավարութիւնը ոչնչանաւով՝ 500ին ժողովարանը ցրուելով կառավարութիւնը Ծերոց աւագանւոյն ձեռքը. ասոնք շուտ մը նաւուն մէջ առժամանակեայ (Կօրէթի) կառավարութիւն մը սահմանեցին. 500ին մէջէն ամենքն ալ մէկ տեղ ժողովուեցան՝ որոնք որ կուզէին նոր կարգ մը դնելով Ֆրանսան խաղաղցընել. իսկ անոնք որ դէմ էին՝ չի համաձայնեցան: Ածիւ եղաւ որ գործադիր կառավարութիւնը պակսելէն ետև, օրէնսդիր ժողովը մէկ նոր իշխանութիւն մը կեցընէ իրեք հոգիէ՝ Կոնսուլ (Կոնսիւլ) անուանով, ինչ որ առաջ ըսէին գործադիր կառավարութիւն. ատ կոնսուլները ըլլան Պօնապարդէ զօրավարը, ուրիշ երկու հոգիով որ գործադիր կառավարիչներէն էին: Իսկոյն արգելեցին որ ժողով չըլլայ մինչև 1800 մարտի 20. ուրիշ կառավարիչներու գլխին բարեկարգութեան նաև եկամուտի վրայ, որոնց պարտքը գրէին իրենց մտածածը ժողովին կամ խորհուրդին առջին հանել տալը:

Այս առժամանակեայ կառավարութիւնը շուտ մը նաւաւ մէջ նոր սահմանադրութիւն մը շինելու, որ ըսուեցաւ Սահմանադրութիւն ութերորդ տարւոյն. շուտով շինուեցաւ՝ որովհետև անիկը որ կոնսուլներէն մէկը եղաւ արդէն առաջուց մտածեր էր. դեկտեմբերի 13 հրատարակուեցաւ Փարէզի մէջ, անանկ ընդունելի եղաւ ամենուն՝ որ նոր ժողովը օրէնսդիր կըցաւ 1800 յունուարի 1 ժողովուելու: Այս սահմանադրութիւնը իրեք կոնսուլներուն ձեռքը կուտայ գործադիր իշխանութիւնը, որոնց ամէն քննութիւնը չառնելովն՝ անոնք ամբողջ կենսոյ ընդունել պաշտօնատարներուն, մեծ ճարտարագէտ մարդիկը, յանդուգն և ձեռնտու հաղորդակցութիւնները, ուրիշ ազգութեանց խորհրդոյ դեսպանները, անոնց սիրտը հոգւոյ պատերազմին բանակները, որոնց ազգութեանց դաշնադրութիւնները։ Օրինադիր ժողովը երկու ժողովը կը ձևանային որ խումբ կոչուէին. առաջինին մէջը 300 հոգի կար, երկրորդին մէջը 100 հոգի որ Պահպանողական ըսուեցան։ Մէկ ատենասեղանը դրուեցաւ որուն հոգը սիրտը ըլլայ հաւասարակշռութիւն պահել օրէնսդիր ժողովքին ու գործադիր իշխանութեան մէջ. անոր համար իշխանութիւն ունէր երկուքին վճիռներուն ընդդիմանալու, թէ որ հասարակաց բարւոյն անմիջապէս կը վնասէր.

Իր ներքին կառավարութեան պաշտօնը իրեն և ըլլալ եղաւ, ամենէն բարեխնամութիւնները ըրաւեց. պաշտօնեաներու վրայ անմնացորդ մարդիկ հանեց որ յարմար էին ու քաղաքացի. կարգ ու խաղաղութիւն տիրեց. անոր համար շատ փախչող Փրանսացիները նորէն Փրանսա եկան, որոնց մէջէն էին նաև շատ եկեղեցականք որ անհաւատները քշեցին.

Իր պատմածներէն կը հասկըցուի ինչպէս երաւ է նորաձևութեան մէջ գրածներ, թէ շատ հեղ մարդիկ ինչ մնացին որ կրօնքներուն մէջ բանը՝ հոն չէր կենար. այլ աշխարհը ընդհանուր գիտուածները փոխելով հոն կը տանէին՝ որ անձնական ներհակ էր սկզբունքներուն մտքին. Փրանսան իր միապետութիւնը ավելով՝ հանրապետութեան փոխեց. Հինէն անցած ծէսերը անցած արխռովութիւնները [illegible] մէջէն նարէն մէկ միաբանութիւն մը հանելու ծառ մը կու տայ, փորձով ցըցնելով որ ընդարձակ տէրութիւն մը չի կրնար հասարակապետութեամբ կառավարվիլ։

Մ՝ոսկովին Թագաւորին [illegible] իր դաշնակիցներէն, Փրանսային հետ խաղաղը, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]։

1799-1800։

Մ՝ըրբար [illegible] Հաշտութեան չեղաւ՝ Պօղոս Մոսկովլին Թ՟գրը ինչպէս որ վերը գրեցինք միաբանվելով Նեմցեհին ու Ինկիլիզին հետ՝ սկսաւ մեծ պատրաստութեան տեսնալ որ զօրաւոր էր. Իրենց զօրքը պարբոկաստանի մէջ յաղթութիւն ընելով արդէն պարսից չորս գաւառը Մոսկովլին տակը առած էին. Իսկ երբոր Փրանսացը մէջը գնաց, տաճկին հետաւ դաշնադրութիւն ըրաւ միայն Մոսկովահ։ Բայց երբոր 1799 Զուիցցեռիի մէջ խիստ կոտորածվեցան Մոսկովլին զօրքը՝ շատ բարկանալով Նեմցեհին վրայ ետ կանչեց իր զօրապետը Սուվարօվ իր զօրքովը, աւրեց իր կապնալ իր դաշնակցութիւնալ որ Նեմցեհին և ուրիշ Թ՟գրներուն հետ ըրած էր, անանկ սեպելով որ Նեմցեները օգնութիւն չիհասան իր զօրաց, անկէց եղաւ աս Ջարդս. կարելի է որ բան խառնօղ բանսարկուներուն մէջ մտնալովը ծածուկ իր ականջը փչեցին, թէ Նեմցեհին յատուկ դիտմամբ ըրաւ աս բանն ։ Նոյն օրէն փոփոխվեցաւ Պօղոս Թզարը իւր ուրիշ մարդ մը եղաւ Թէ ներքին կառավարութեան մէջ՝ և Թէ դուրսի տէրութեանց հետ՝ մանաւանդ սա երկու բանին համար՝ ։ մէյ մը որ՝ Փրանսայի կառավարութիւնը ան ատենը փոխուած էր ․ մէյ մըն ալ որ՝ Ինկիլիզը ինչ վաճառականի նաւ որ գտնար, կը Մոսկովի՝ կամ իր դաշնակցեալ տէրութեանց նաւերը Շվէտի՝ Տանիմարքայի՝ Պրուշի եւն՝ ամենքն ալ կառնէր կը տանէր ․ զարնելով անոնց պէյլիկ նաւը որ հետերնին կընկերանար ։ Աս ամէն տէրութիւնները բողոք վերուցին Ինկիլիզի տէրութեան՝ բայց օգուտ մը չեղաւ ․ որովհետեւ Ինկիլիզները կը վախնային իրենց նաւավարներուն սիրտը կոտրելու, որ ան նաւերէն կողոպուտ ձեռք ձգելու համար սիրով կաշխատէին, չինայելով արդարութիւնը՝ ոչինչ սեպելով ազգաց օրէնքը՝ բուն օրէնք իրենց մեծութիւնը սեպելով ծովի վրայ ։

Ասկէց Ինկիլիզէն ալ պաղեցաւ ինչպէս որ պաղեր էր նեմցեկէն, անոր դէմ Փրանսայի հետ տաքցաւ ․ որուն պատճառն ալ աւելի սա էր որ՝ անհանիկ մարդոց հետ ընտանեցաւ՝ որոնց սիրտը միտքը Փրանսայի էր կպած ․ յատկապէս մէկ մարդու մը մէկ կնկան մը հետ՝ որ իւր Փրանսացիներուն գործակալ կը սեպվէր լեզուանի ու ճարպիկ կնիկ մը ։ Պօղոս առջինը եղաւ 207 Ինկիլիզի նաւ վար դնել տըրվաւ, իրենց հետ կապել տըվաւ նաեւ Շվէտը Տանիմարքան ու Պրուշը Ինկիլիզի դէմ ․ ասոնք նաւեր պատրաստել տըղմին , բայց ձմեռը վրայ գալով սպասեցին քնքշական գարունը գայ , որովհետեւ ձմեռը իրենց պաղ գիրկ ծովուն նաւահանգիստները կըղպաւէին . գարնան ատենը խօսք դրին որ ասոնց հետ մէկ տեղ Փրանսուզն ալ ուրիշներուն հետ հաշտութիւն ընելով՝ սպանիային ու Փիլէմէնկին հետ մէկտեղելով՝ ինկլիզին վրայ վազեն : Աս միջոցին մէջ պօղոս ճինչ պաշտօնատէրներէ որ ունէր փոխեց . խստութիւն ու անարգանք վարվիլ սկսաւ զօրապետներու հազարապետներու նաւզինուորներու հետ , սուվօրօվ զօրավարը որ անչափ արդիւնք ունէր՝ վարձք տալուն տեղը շատ նախատինքով անարգելով աչքէ և իշխանութենէ ձգեց , որ սրտագողէն հընհընուքէն չիդիմանալով մեռաւ . մէկ աղըդտրիկ բանի մը համար ալ՝ ան՝ սիպիր կըքշէր կամարգեր կըղպարներ : Ասանկով քանի որ առաջ սիրելի էր եղած պօղոս , անչափ ալ ետքը ատելի եղաւ ամենուն :

Ինչպէս որ մոսկովին մէջ՝ ասանկ ալ նեմցէին մէջ պաղուն մը ընկաւ կարօլոս իշխանին վրայ, որ ռէնօսին դին եղած նեմցէի բանակին կառավարութիւնը յանկարծ թողուց եղաւ, առանց մէկ բան մը զուրցելու . (1) որուն պատճառը ան ատենը չիդիտցըվեցաւ . իր տեղը քրայը եղաւ զօրաքաղաքին ամրութիւնը իրեն կապանն (պօղազն) ըլլալով՝ քաղաքին մէջ գացողը պէտք էր սա կապանէն անցնիլ. անանկ նեղ է որ՝ քանի մը հոգի կրնան բազմութեան դէմ դնել. Մէջն ալ պզտիկ բերդ մը կայ՝ քանի մը թօփով կրնայ ելլօղները ծեծել. ասոր համար նեմցէները քանի մը հեղ փորձեցին՝ բայց չկրցան անցնիլ. Հարկ եղաւ իրենց երկան պաշարմամբ նեղել ցամաքի դիմացէն. Ինկիլիզներն նաւերնալ ծովէն դիմացէն պաշարերէին թող չէին տար կերակուր մտցընելու. Ճէնօվան անանկ նեղեցաւ սովէն (խըթլըխէն) որ չդիմանալով յունիսի 3 անձնատուր եղաւ նեմցէներին՝ սա պայմանով որ մէջի զօրքը համարձակ ելլան, ազատ ըլլան շուտ մը պատերազմի մէջ ծառայելու (1). Այսպէսով Ճէնօվան թէպէտ նեմցէներին ձեռքը ինկաւ՝ բայց երկու միաս տըւաւ իրենն. Մէյմը որ՝ անչափ ատեն նեմցէներին զօրքը հոն կապուած ուշացած ըլլալով, Փրանսզը իտալիայի մէջ քիչվոր գըտաւ նեմցէներին զօրքը, համարձակ նորէն վազեց ներս մտաւ. Մէյմընալ որ՝ Ճէնօվայի մէջ եղած Փրանսզին զօրքինալ ազատութ տալով ծեծի մէջ մտնալու՝ Փրանսզին բանակը ալ աւելի շատցաւ, հեշտ եղաւ իտալիա վազելու.

---

(1) Հագ. Թաալա գուլաղը իկի վէրմիշ, տիլի պիր, անըն իչիւն իկի իշիթ, պիրտէն արթըգ սէօյլէմէ, կէօրտիւկիւն էօրթ, կէօրմէտիկին սէօյլէմէ :

---

(1) Թէ որ կուզես Փրանսզին ու նեմցէներին զարնըւելնեը Ճէնօվայի վրայ աւելի տեղնիտեղը լսել՝ գըրքինը 1800 տարեգրութեն մէջ, հօն նայէ 28 թղթէն մինչվան 35 թուղթ.

Պօնափարտին նորէն Իտալիա առնելը. Մարէնկօ եղած [illegible]. [illegible] եղած [illegible] [illegible] [illegible]։

1800.

Երբոր գործադիր հինգ կառավարիչները մերժուեցան Փրանսայէն՝ երեք քօնսուլները նստան կառավարը, ամենէն ներքոյագոյն առաջին. անանկ կերեւնար որ Փրանսան ալ չիկրնար նոր բանակ մը հանել. արդարեւ անանկ կացութեան մը մէջ էր ընկած որ՝ ամմէն բան կըպակսէր. աւելի կըպակսէր դրամակ, ձի, ուտելիք, ու մարդ. բայց առաջին քօնսուլին ճարպիկութիւնը որ է պօնափարտէն՝ շուտ մը կրցաւ այս տարւան սկիզբը 60 հազար հոգիի նոր բանակ մը հանել ռէժօն, մերձաւորապէս անուանով. Թէպէտ և ժաքօպէնները Փրանսայէն խեղճ կացութիւնը տկարութիւնը դիտնալով կըծիծաղէին. ան զօրքը հետը առնելով պօնապարտէն. անցաւ ալպեան լեռները, մայիսի 14 անցաւ մեծ բեռնարդոս լեռը և ուրիշ անմատոյց լեռները չէ թէ քալելով հապա սկրդցնելով իր զօրքը ապառաժ քարերուն ահագին դարերուն վրայէն որ կըդառնային ըղմկցցեալ լեռներուն վրայ. անանկով մէկէն անգամ մտաւ Իտալիա, յունիսի 2 մտաւ Միլան, 4 ին նորէն հաստատեց Ցիզալբեան հանրապետութիւնը։ Ա՛ս անցնիլը ան ատենը եղաւ երբոր նեմցէները ամէն ուժով ճողվրդովեր էին Ճէնօվական նաւերը, աղէկ ատեն կամենալով առաջ նկարով պաշտպանութեան ընդդիմացան առնել, բայց գնալէն վերջ առին. իսկ Նեմցեներին բանակը Ճէնօվական նաւերէն եւ ալեքսանտարիայի առջին ծով վրդովեցաւ պօստօնա ու գամնաւ գնալէն մէջ. յունիսի 14 մէկտեղ Նեմցեներին զօրագլուխը պօստմոսան անցաւ, մեծ զօրագումարով իր եղբօր Թօզուց, որովհետև լսեր էր որ Սուշ Ֆրանսայի զօրապետը կուզէր իր եսկը առնել.

Սէն օրը շատ մեծ անուանի պատերազմը եղաւ, որ տեղւոյն անունովը Մարէնկօյի պատերազմ կըսուի. Սկզբան կռիւկուն Նեմցեները վրայ ելած կռուելնուն իրենց Թօփերուն շատութեր համար. սա ատենը ալեկեց Ֆրանսայի զօրապետը նոր զօրքով վրայ հասնելով Նեմցեները յաղթեցաւ. պատր գետ եղաւ Նեմցերին շատ զօրապետը, բայց ամենէն նորա յառաջ կեցողը գերի ընկաւ Ֆրանսական զօրապետին [illegible] Նեմցերին մէջը ձիաւոր զօրացը մէջ, բայց [illegible] մէջ մեռաւ. գիշերը ( ) Նեմցերին զօրապետը իրեն զօրքերը ժողվեց, [illegible] կոտորուածները եղան 9000 հոգի. Հետևեալ օրը 48 ժամու զինադադար ըրին իրենց մեռելները թաղելու համար. ետքը յունիսի 16 երկու մեծ զօրագլուխները մէկտեղ ու դաշնադրութեան զինադադար ըրին մէջերնին ինչպէս որ այնն ատենէն վերջնայէն. Նեմցեները բանակցին մէջերնին. Ֆրանսայի զին ընկաւ ամբողջ բերդերը, բաւական Ճէնօվական երկիրները իրենց անձին քաղքըննելով. Նափոլէոնին մնաց այն երկիրները որ Միսըրօ ու բօ գետոյն մէջը կղզիանան. ասոնք էին բէհիրէուան, մանսուրան, պօուկօփօուգէն, Փէտուտուան, դօւքահլիան ու անգօնոյն. իսկ այն երկիրը որ քեզնէ ու Միսըրօ գետոյն մէջէն էն՝ չէզոք մնացին. խօսք դրին որ ծեւծըր ակսելէն 10, որ առաջ խրտրու խնոյ ասոնց :

Այսպէս զօրապետին քանի նոզոզ հազարապետաներէն մէկնալ մամխառատան եղած. մեր աշխէն մէկ քանի կարիճմնէր, որ մէջերին ձին խոցվելու ատենը իր ձին անոր էր տըված. ասիկայ մեղի կըրպատմէր որ՝ մնու էին կօսին ծեծին մէջ Թէպէտ երկու գխացինալ շատ մնորդ ընկան, բայց Նափոլէոնին գլին յաղթող եղած էր, Փրանսացիները քիչքըր մնացած, ուսմէլիքնիին հասած. այն դիրքերը պահպանումին ուսա ձևն հանելով որ Փրանսացիներուն 30 հազար նոր զօրք օգնութիւն եկավ, մէկլանը ան ձախէն փախանելով հաշտութիւն առաջարկեց, չէնէ երկարօրէնք եաքը ուէլլի ծանր Թէունինէր ձեռնելով հաշտութին պիտոր ընէնք ըսավ. բայց խօսքը կապելէն ետև խնայմնք որ այն նոր զօրաց գալը սուտ է եղէր, խեմնք Փրանսացիները հաշտութին պիտոր ուզին եղէր (1) :

Օլնաղուլը առաւէն ատեն նորոգեցին նաըանոր դաշնադրութեամբ , որով Ֆրանսացւոյն տէրութիւնը աւելի ընդարձակվեցաւ . յուլիսի 28 Հաշտութեան խօսաթելու նստան բայց բան մը չկրցան որոշել . անոր համար Ֆրանսացւները նոյեմբերի 13 զինադադար հաշտակեցին . թէ որ նորէն ծեծ . բացվելու ըլլայ՝ խօսք կապեցին որ առաջին 28 օրվն : Մեան որ ծեծը պիտոր սկսէին՝ մէյմէկայ լսեցին որ Լիւնեվիլ քաղաքը որ լօռէնայի մէջն է՝ հաշտութ ընելու կըխօսաթէին , անոր համար զինադադար մը սահմաներէին թէ գերմանիայի և թէ իտալիայի համար . բայց աս զինադադարը ընելու իտալիայի համար նեմցիները Ֆրանսացին տըվին մանդուան , բեշքիերան , լեյնակօն , Ֆեռառաւան ու անքօնան իրենց ամէն համբարներովը : Ասանկով Ֆրանսացիները 1800ին ետքերը նորէն տէր եղան առաջի գտածին իշխան անքօնան .

---

(1) Այս մամխենկօքին ծեծին պատմութիւնը կերպ կերպ կըրպատմենք. անոր համար ինչ որ գրերէնք 1800 տարեգրութ մէջ Թուղթ. 36. նաև 1801 տարեգրութ մէջ մասն ա. Թուղթ 4. 12 :

Աս գերմանիայի զինադադարը ընելու համար յուլիսի 15 որոշեցին որ իրենց երկիր կայնին , իսեր , ու դունա գետերուն մէջը՝ չէզոք մնան զինադադարին ատեն . բայց հաշտավերը գժար ըլլալով զինադադարը լմնցաւ , նորէն ըրին Ֆրանսացին տալով ուլման , ինկօլշդատ , ու Ֆիլիպպսպուրկը : Աս զինադադարն լմնցաւ բան մը չկրցան պաշարել . անոր համար յոհաննէս արքդուքսը նեմցէն բանակին վրայ գլուխ ըլլալով կարոլոսին տեղը՝ նոյեմբերի 25 ծանուցում ըրաւ թէ քանի աեղվանքալ որ տըվին Ֆրանսացին՝ կարելի չեղաւ մէկ խաղաղութի մը ընելու , այլ նորէն ծեծ ուտելու բացվին։ Ոչ ծանուցում մը հանելէն ետեւ յոհաննէս իշխանը դեկտեմբերի 1 Ֆրանսացիներուն վրայ վազելով զարկաւ, իսեր գետին անդին անցուց. բայց 3ին սաստիկ ձիւն գալու օրը Հօհէնլինտէն անտառը արիւնահեղ պնդում ըլլալով երկու դիրացէն նեմցէները յաղթուեցան. 11 հազար հոգի գերի ընկան. ամբողջ բանակը անկարգ շփոթ կերպով մը ետ քաշուեցաւ. իրենց խոցվածները ձիամիքըներու վրայ՝ սառոյցներու ձիւներու վրայ թողուցին, որոնք չարաչար կը տառապէին՝ բայց մէկէ մը մէկ օգնութի մը չէին գտնար։ Կարոլոս իշխանին սիրտը խշխշալով սա բանիս վրայ չդիմացաւ հետ վազեց. տեսնալով սա խոցվածներուն խեղճութիւնը հարցուց ինչու չէք զանոնք հիւանդանոցները. ըսին որ անոնց մէջ կապված են Թօփերը խալըսելու համար, ձի չէր մնացած սա խոցվածները տանելու. կարոլոս շուտ մը հրամմեց որ Թօփերը թողուն, սա խեղճները անոնցին ձիերով որոնք հայրենիքը խալըսցընելու համար կեանքերնին տուեր էին։ Սանկ ընելով իրաւ Թօփերը մնացին Ֆրանսացին ձեռքը անցան, բայց Նեմցէին զօրքը ոգի առին, սիրտերնին կազդվեցաւ Թ՟րին համար ամենէն վտանգ մտնալու. Ֆրանսացիներուն Մօրօ զօրապետնալ պատճառը հասկընալով ինքնալ մարդկութի ըրաւ. Թօփերը կարոլոսին ձեռքը խրկեց գովելով զինքը։

Նեմցէին բանակը իժիր սաստանկ կորանցընելու հետ ըլլալով հարկ եղաւ սալըճան անցընոր՝ առաջինքս նախկին զինն գաւթին. առ խնդճանէիր ամենայնիւ կարգով՝ եկեղեցականաց ակրով գիր մը գրեց կարոլոս իշխանին, հրաւիրելով որ ինքը նորէն կառավարէ գաւառը. Ընւոյ բանակին, նոյն ատենները Փելտ մառէշալ բռնավ զինքը, գլուխը պնդելի խորհուրդին, ապահովցընելով զինքը որ ասկէց ետքը մինակ ինքն ու կայսրը մէջ անեղ պիտոր խորհրդակցէին. բանակցութեան միայն իրենց երկուքը պիտոր հոգային. Նաով հասկցըվեցաւ որ կարոլոսին հրաժարագիրը իր պաշտօնէն՝ պնդելի ժողովին վրայ նեղելէն էր եղած. ան ժողովը կամ խորհուրդը վերանատեւելով իրենց զինուցածներին պէս կուզէին բանակը կառավարել հեռընլանց. Թող չէին խառը ան վարպետ զօրապետային իրենց զինուցածին պէս կառավարել մնաւիկանց։ Ինչպէս կարոլոս իշխանին նորէն գալը՝ իբրեւ զինուորեց կենդանութիւն մը տըվավ ամենքն ներմէջէին զօրաց. բայց բանակը անմանեց խեղճ կացութ մէջ էր ձնացած՝ որ առանց նոր զօրք բերելու բան մը չէր կրնար ըլլալ. կըսպասուէին որ մանաւանդ Պօհեմիայէն ու Լեհէն նոր օգնութիւն նոր զօրք գայ (1)։ Իտալիայէն բանակաւ խիստ գէշ ըլլալով՝ կարոլոս մէկ զինադադար մը առաջարկեց, որ ընդունելով՝ Մօռօին հետ ստորագրեցին Դեկտեմբերի 26. Նեւմցենէ-

---

(1) Թէ որ կուզես աւելի ընդարձակ կարդալ աս բաներուս վրայ, գրերէնը 1801 տարեգրութեան մէջ ա. մասն, որ է ժամանակագրական միջնակ աշխարհին, հոն կարդալ ի Թղթէն ինչվան 14։

[illegible] [illegible] [illegible] — [illegible] [illegible] [illegible] ու [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] եղաւ [illegible], [illegible] [illegible] եղած Հաշտութիւնը որ եղաւ 1801 :

[illegible] [illegible] ընտրութիւնը. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible].

1800-1801 :

Սրբազան [illegible] Զ. Պիոս մեռնելէն ետեւ կարդինալները [illegible] նոր [illegible] ընտրելու, բայց Հռոմ [illegible] [illegible] [illegible] 1799 դեկտեմբերի 1 Վենետիկ ժողովեցան 34 կարդինալներ, մեծ Ս. Գէորգ ըսուած վանքը՝ ուր [illegible] [illegible] [illegible]. Իրենց ամենքն [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] որ ընտրութիւնը եղաւ ամենքն որ մէյ մէկ ժամ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ընելու : [illegible] ժողովը 1800 մարտի 10 [illegible] ընտրեց [illegible] Բառնաբաս Քիառամոնտին, որ Բենեդիկտեան կրօնաւոր ըլլալով կարդինալ էր եղած, [illegible] Իմոլայի, [illegible] ու [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] է. Պիոս [illegible]. մարտի 14 ծանուցում եղաւ ընտրութեան. [illegible] [illegible] մեծ լուսաւորութիւն եղաւ. [illegible] մեծաշէն եկեղեցւոյն Ճակատը [illegible] [illegible] Հրապարակով լուսաւորելով, [illegible] օրը [illegible] [illegible] : 21ին ձեռնադրութեան ու Թագադրութեան Հանդէսը ըրին, [illegible] իրենց [illegible] [illegible] մէջ յաճախորդին զինքը ու առեւտրականք մերժեցին երկու հոգին կարգադրել ուզեցին. ան զինքընալ՝ քաղաքին ամենէն ժամերգեալ լուսաւորութիւն ըրին. Մինչեւ ուղղափառ Թղթերը մարդ խորհեցին իրենց չարչարուելու՝ ինչպէս նաեւ մասնաւորին Թղթերը. փոխուող Փրանկուըղ իշխանաւորներեան որոնք որ վենետիկի զրկուեցան՝ իրենց եկած չարչարուելու՝ քաղաքի իշխանը, անկիւնէն զուքար ու այլաալին զուքար. ստամոքեալ եկաւ բառամասին զուքար իր ապշեցնող ու ընկերման Հիւս. որ էր մատուցանման արշաւանքումն. Թող մարուրիշ մեծձեղեան ու եղբայրներուն խորհած մարդերը. Հայոց ասոնց կրկին քաղաքակները ընդդամնիլ. ինչպէս օրմինեալ մէջի յաջողեցաւ. Նոյնը ինքը վաճառներ սկսաւ պըտըրտիլ՝ ինչպէս որ մայիսի 9 ին զաւառական կղզին մէջ վանքը եկաւ, բազմաթիւ նաւակներու և ժողովուրդը հետը մէկ տեղ. մէնեկայ Հայկական արքայական Հանգստարան ընծայելու եղաւ ժամը. նոյնը երկայն խօսակցեց նաեւ խօսք ըրաւ, որ մէկ սաստիկէն զարդար՝ արեւելեան բանակը անգղիականեալ Հանճար. Նոյն յանձնարդ Հարկ եղաւ իրեն Հայոց երթալու. յունիսի 9 մեծ Հանդիսով Քամիայ եղաւ. բազմաթիւ ժողովուրդեան բազմաթիւ եկեղեցականաց հետը ընկերացան, ինչպէս նաև մեզ եղաւ ընկերանալ. ամենակ որ վենետիկին առջեւ ծովը լեցված կերեւնար նաւակներուն բազմութեն որ իր զարդարուն նաւակին ետեւեն կերթային ինչպէս ու որ Փոխանորդն մեռաւ:

Ճամբայ ելլելէն նաւն հովերը դէմ ըլլալով խառնակուելէն դէն ընկաւ ի [illegible]. Երկու օրէն յունիսի 27 եկաւ մտաւ Անքօնա, եւ յուլիսի 3 Հռոմ հասաւ. իր հասնելէն առաջ իրեք [illegible] առջեւ ելան իրեք դեսպան, որոնց [illegible] յանձնեցին Հռոմ, [illegible] որ իր առջի առած էր Հռոմէական հողէն. [illegible] ալ առջի կառավարութիւնը ելաւ. անմիջէն առջի դատաստանատուները բացուեցան. Հռոմ իր առջի ձեւը առաւ, ամենուն ալ ուրախութիւն եղաւ. իր առատաձեռնութիւնը ցուցնելու համար հետեւեալ դիպուածս պատմենք. Մէկ աղքատ մը խնդիրք ընելով ողորմութիւնն՝ 12 ըսկուտ որ է ոսկի՝ ամիսը եկամուտ կապել տուեր էր իրեն. բայց քիչ մը անցնելէն ետեւ իրեն գանձապետը 6 ոսկիի ինջեցուցեր էր. աս խեղճը [illegible] աղերսագիր մը [illegible] [illegible] պապին. որուն անունը ըլլալով Պիոս եօթներորդ՝ խորհուրդներ կը հանէ մէջէն. ըստ որում Պիոս լատիներէն բարեպաշտ ու գթած կը թարգմանուի. “Ո՛վ
„ ծայրագոյն գլուխ քրիստոնէից, գթա՛
„ աղքատիս, տասներկու ոսկին որ ինծի ա-
„ ռաջ շնորհեցիր, երկու անգամ իրեքի ին-
„ ջեցուց մէկ նախանձոտ կծծի գանձապետ
„ մը՝ որ չգիտէ թէ տասներկու են առա-
„ քեալները, տասներկու են տարիին ա-
„ միսները, երկու անգամ տասներկու են
„ երկնքին կենդանակերպները. Մինչեւ
„ բանն աշխարհիս վրայ տասներկուքով կը-

» դառնայ, մինչև չընծայմնորդանքն ան ատա-
» մերկութեները փախչելու. մինչև իմ ատա-
» մերկութիս վրայ եղած սա փախախուանը.
» Հիմա ալ եօթներորդ Պիոս (դԹադ.) եօթն
» անգամ պիոս (դԹադ.). Ընդհարը դրկեց որ
» իմ ատամնկերկութը բանին, որպէս զի եւ ալ
» ատքը եօթն անգամ պատժեց»։ Այսօր ա-
ղերսագրքն վրայ ատանել մշէու գրեց Պիոս
եօթներորդ։ Նախքան ատամնկերկութին՝ 12
անգամ 12 ու կայլը ոսկին. եւ [illegible] ամենքն
12 ամսուն 12երրորդ օրերը՝ 12 ուկայլը
ոսկին ամենքն տալու իր կեանքին մէջն ալ
որ կենդրէց։

Պապը մեռնող արքայականին վրայ. պատա-
րագելն ուղղի քննաւել ըլլալէն ետև՝ մեծ
հանդէսով յուղարկաւորութեան պաշտօն ըրին
արքեպերէր Փրանսա. ասանկով ըրերին վեր-
ջապ; վենետիկ, նաև լծուած, բեզրօդուրի
ու ալօքօլմ, որ եղած բան չէր, շատ գա-
վառանքներ զուրցելով վրան. Հիմա աս ողբ-
բաղանձեան ատաւը փարէզ խոկելով օնեալի
գուբար դրրաքին 1801 յուլիսի կ. խոճնը-
րեց պօնապարտեէն որ Է. պիոսին մարմի-
նը Հռոմ կրկէ. Հրամանն առնելէն ետև
երբոր 1802 եղան սփինա ու Հայրին քաղեւ-
լի կանցնելէն վալենցա քաղքէն, ուրին ողբ-
բաղան պապայն մնորմինը որ զմռըրված էր,
մինչև ստրատը Հան Թաղուցին վալենցայի ժո-
ղովրդեան խնդիրքը կատարելու Համար՝
Հօն մեռած տեղը մնատուան մը չընելով Թաղ-
ղեցին, մարմինը մարսելիայի վրայէն Հռոմ
բերին փետրվարի 17. Թաղեցին, որուն մէջ

պատմած ունինք աս տարւան տարեգրութեան փետրվար ամսոյն մէջ։

Աս 1800 տարվանս մէջ Մալթայի մէջ եղօղներուն ապստամբութեան Փրանսոզէն, պատճառը աս եղաւ որ Փրանսոզները ամէնն եկեղեցեաց արծաթները առած ըլլալով (որ միլիոններ կարժէին), մէկ եկեղեցեայ մէջ միայն արծըթէ խաչելուն մը մնացեր էր. երբոր անալ բռնութ ուզեցին առնել, ժողովուրդը կատղելով վրանին վազեցին թող չտուին. անկէց կռիւ մը բացվեցաւ մէջերնին. զանկակներ զարնելով իրար կանչելով ժողովուրդը հոն թափեցան, քանի մը Փրանսոզ մեռուցին. մէկալ Փրանսոզները փախան բերդը մտան, որոնց թող չէին խասար մալթացիք դուրս ելլալ. եաղձալ Ինկլիզները իրենց օգնութ կանչեցին, մտքերնին դնելով որ մալթան Ինկլիզին ձեռքը տան. անոնքալ եկան նաւերով պաշարեցին. և որովհետև մալթայէն ելած գետնին բերքը չօգտէր մալթացւոց, բերդին մէջը բաւական տարրուստ չունենալով խիստ նեղիլ սկսան Փրանսոզները, անոր համար քանի մը մալթացի որ կար՝ դուրս հանեցին բերդէն. միայն իրենք Փրանսոզները մնացին. որոնց օգնութ եկած դուրսէն մէկ մեծ պէյլիկ նաւ մը Փրանսայի ուրիշ չորս նաւով, մէջնալ 3000 զօրք, բայց Ինկլիզը խիստ ծեծկրվելով ամմէն նաւը բռնեց։ Անկից ետքը Մալթայի մէջի Փրանսոզները չդիմանալով անօթութեան սեպտեմբերի 5 Ինկլիզներուն ձեռքը տըվին Մալթային Վալլէդդա բերդը, ուր դըտան 234 թօփ պղնձէ , 448 երկըթէ . 1200 թիւֆէնկ . 1000 խումպարայ . 60 հազար թօփի գնտակ (կիւլլէ) . Թող տուր թէրսանէին մէջի եղածները . 5000 զօրք կային որոնց միայն հազարը մալթացիք էին :

Պօնաբարդին Մըսըրէն ելլալէն քանի մը օր առաջ սկսեր էր հաշտութեան վրայ խօսաթել վէզիրին հետ՝ որ 80 հազարով Մըսըր կուգար , բայց վէզիրը տեղ տեղ կըկենար իր ապըրուստը պահելուն համար , մէջերնին հիւանդութին ու տարաձայնութին ըլլալուն համար , հիմա Պօնաբարդին տեղը Քլէպէր ըլլալով զօրագլուխ Մըսըրայ մէջ խօսք կապեցին 1800 յունվարի 13 . Թէզուէն դնելով որ՝ Ֆրանսըզին ամմէն բանակին թողտան համարձակ ելլալու Ֆրանսա երթալու . բայց ոչ վէզիրը և ոչ Քէյթ ինկիլիզին խափուտանպէյը՝ հաւանեցան սա թէզուէն , այլ կուզէին որ ամմէնքնալ պինդըմի գերի ըլլային . Սկսան նորէն ծեծկըռտիլ . Ֆրանսըզը որ 13 հազար էր՝ մօտցեր՝ ղարշըլըվեցաւ վէզիրին բանակին հետ որ 80 հազար էին . ծեծը 3 օր քշեց , վէզիրին բանակը բաւաշամիշ (պարտըւտինու) դէն քաշվեցաւ . Մըսըրայ մէջէնալ 100 հազարի չափ Ֆրանսըզին կռներկէն վազեցին , բայց շուտով զապտվեցան . Ան քիչվոր Ֆրանսըզին զօրքը շատ անուն հանեցին հոն . դիմանալով տաճկըներուն յարձակմանը որ հնգապատիկ աւելի բազմութ կըյարձըկէին վրանին . դիմանալով նաև ան տեղի օդոյն ժխտաւուն . պատճառան որ Մըսըրայ գետինը աւազոտ ըլ-

ըլլալով մէջի քաղաքի փոշին (Թօզը) հովը վեր երկինքը կը հանէ, մարդուն աչվըները կը խօթէ. և որովհետև Մըսըր խիստ տաք կըլլայ, ան տաքցած՝ կրակ կտրած մանր աներևոյթ Թօզերը՝ աչվըները մտնալով շատին կուրնալ կըլլերէ. ասանկ կուրցած Ֆըրանսըզ 300ի չափ մեր ատենը Մըսըրէն պալծնիա բերին հիւանդանոցը դըրին ։

Ինկիլիզը ամենևին չէր ուզեր որ Մըսըր Ֆրանսըզին ձեռքը մնայ, մեծ վնաս կընար բերել իրենց առևտուրին որ կընէին Տաճկի երկիրին ու Հինտիստանի մէջ. անոր համար ցաւելով որ առջի անգամուն չըրին հաշտութ, թէպէտև առաջարկութը չընդունեցան Ֆրանսըզները ազատ թողլով Մըսըրէն դուրս ելլալու ինչպէս որ կուզէր, հիմա Մալթան իրենց առնելէն ետև քանի զօրք որ ունէր Ինկիլիզը Ճերմակ ծովին մէջը ժողվեց, 15 հազար մարդ Մըսըր խըրկեց ։ Աս ատեն թէպէտև Ֆրանսըզ զօրապետը մեռերէր մէկ տաճիկէ մը յանկարծ դանակով զարնըվելով, անոր տեղը զօրապետ էր եղած Մենու. ասոր ատենը 1801 մարտի 21 կռիւ եղաւ. Ֆրանսըզները յաղթըվեցան, իսքէնտէրիէ ու Մըսըր փախան. Ինկիլիզներնալ իրենց քաջ զօրապետը ապեռքրօմպի կորսնցուցին ։ Աս յաղթութիւնը տեսնալով վէզիրը՝ ինքնալ իր բանակովը որ եկեր էր ան ատենը՝ Ֆրանսըզներուն վրան յարձըկեցաւ. Ինկիլիզներունալ նոր զօրք հասած ըլլալով Հինտիստանէն սիւվէյշի դիրայէն՝ ետևէ ետև Ֆրանսըզին վրայ կըվազէին, շատ վնաս կուսակալին իրենց ապրուստներովնաւ ընտանիքն նաւ առնելով։ Մենուն ետքի ուժը տալով կռուեցաւ յունիսի 20. բայց նոյնպէս յաղթըվելով առաջարկեց Հուչինսոնին Անկլիական զօրապետին՝ որ թող տայ իրենց իւրենաւերէ երթալու, ուր ելան գնացին յունիսի 27. Մենուն յոյս ունենալով օգնութի գալու, սկսաւ հոն զինքը ամրացընել, բայց հոնաւ պաշարուած մնալով օգոստոսի 30 անձնատուր եղաւ. ամենէն Փրանսացիները իրենց բաներովը 10 թօփով ելան Փրանսա գացին (1)։ Մըսըր խալըսելէն ետեւ Փրանսացիներուն ձեռքէն՝ Հիւնքեարին գափուտան փաշան պարգեւ բաժնեց մամլուքնին ու Ինկիլիզի զօրաց. ամենէն մէկ սպանապետներուն ոսկիէ միտալ մը տանելով 120 դէշի ադամանդով, մէկ դին դուրուշ, մէկալ դին աստղ ու կէս լուսին, քրիստոնէից Թուականաւ 1801 վրան ունենալով. յիսնապետներուն հարիւրապետներուն կարգաւ մը ոսկի մեծ միտալ, իսկ հազարապետներուն ոսկի միտալը մեծ ըլլալէն ետեւ՝ մէջի լուսինն ու աստղը քարերով շինուած էին. երկու խափուտանսա պէյերուն քարերով շինուած չէլենկ 100 քսակի ադամանդով. վարի խափուտաններուն Ձէնէռալներուն միայն արեւախլանիթով զարդարուած։ Ինկիլիզի Թագաւորինաւ ընծայ խրկեց, որ էր մէջ կամ մէջ՝ ի բռնելիքը ամենայնը պրլյանթով զարդարուած . մէյմէկուն զարկին Հագուստ ոսկի զարդերով պրլլանթի քարերով բանուած , երկուքուն ալ ըսէթով առանձին զարդարուած . իսկ Թըրքին երկու աղօթը երկերկու ըսէթով մէյմէկ Թուր պրլլանթներով զարդարուած . մինակ Թըրքինն ու իրեն որդւոց ապրուածները 1000 քսակի կըմօտենային ։

---

(1) Մօրայ ծեծէն վրայ երկան գրած ունինք 1801 տարեգրութն մէջ. ա. մասն պատմական. Թուղթ 63. հոն կրնաս կարդալ ուրիշ պարագաները ։

Նաւակով մրրիկը խաղաղացաւ . այսպէսով որ տաճիկին դէմ մէջտեղ ապստամբութիւն կը հանէին՝ ինկլիզի խափուտանա այէյը Հաշտեցընելով Տիւանէյին փաշային հետ՝ ատեղեցինին նաւակցըրներ օրինով ալ պայմանով որ՝ ամէնեքին անոնց չեղածի չըրապանէն . Տիւանէյին փաշանն ալ աս պայմանով յանձն առաւ ունանց չիմնարկեան որ՝ բազմութ չիբաելին ինչպէս որ առաջ կ'ընէին . այլ 10 . 13 Հոգիով գալու եկան ։ Բայց երբոր Տիւանէյին փաշային ականջն որ ալճերը խօսքերնին վրայ չըկեցան , նորէն բազմութ զօրաց ժուռ ղալ ոկրան , ինչ ընէ որ ատոնք պատժէ , ինկլիզին խափուտանայինալ Թող չտայ բան մը ընելու , իրեն ինձնէ այս ըրած խափուտանը մէջ պղտորիկ պաքսիմալը շուտ մը ինկլիզէաստան խրկեց ամէնէն գաղտուկ , իրեն գրած Հարցմունքին Փէթվան ուզեց Թըրքէն իրեն ձեռագրով . Հարցմունքը աս էր . Թէ՛ որ Զէյդ էր Մեծին պատուէրը երդումով խոստանալ ընելու , եւ ոչ չընէ , հրապարականոր ներհակը ընէ , արժան է՞ անիկայ սպաննելու թէ չէ ։ Ինձնէ այէյը աս Հարցմունքին տակը Թըրքական Փէթվան գրել տալով Թէ Ս.րծած է, դարձաւ եկաւ միտքը։ Հիւսէյին փաշան աս Ֆէթվան ձեռքը առնելէն ետեւ՝ մէկ հարկինք (զիաֆէթ) մը ընել տըւած խոզքնականներուն մէջ, Ինկիլիզին խափուստանան ուրիշ մեծերը պէյերնալ կանչել տալով, բայց խօսք դրած էր Հայ ուսանողն ատենը իր նաւակին պայրախով նշան տրուին զինքը կանչեցին. ան ատենը Հիւսէյին փաշան հասկըցուց որ պէտք է ինծի նաւը երթալ, իրենցաւ հրամցուց մէկ տեղ նաւը դալու. անոնք բանը չիգիտնալով ամէնքն ալ Ինկիլիզին մեծերը մօրայ պէյերը զատ զատ ֆիլուքաներ հեծնալով սկսան նաւը երթալ. բայց ֆիլուքաներուն մէջը Հիւսէյին փաշային մարդիկն ալ մէկ տեղ ըլլալով որոնց ատաղարերէր ինչ պիտօր ընէին, երբոր ցամաքէն հեռացան՝ Ճամփան ան դաւցող պէյերուն գլուխները կտրեցին։ Աս բանը որ տեսաւ Ինկիլիզի խափուստանան իրեն ֆիլուքային մէջէն՝ կրակ կտրեցաւ. իր նաւը գնաց շուտ մը նշան տըլվալ ծեծկըռվեցաւ. ան ատենը Հիւսէյին փաշան իրեն խրկեց, ցըցուց Ինկիլիզի թըղթին տըրված Ֆէթվան. որովհետեւ անոնք խօսքերնին կտրեցին, բազմութիւնք քալեցին ինչպէս առաջ, եւ ալ իրաւունք ունէի ըսավ անոնց գլուխը կտրելու. Ինկիլիզի խափուստանան գիրը կարդալով զինքը զարկեց թէպէտ խիստ դժվարելով, բան մը չըրավ. Հիւսէյին փաշային աս պէյերը կտրելու ատենը՝ Եուսուֆ փաշան ալ առաջուցմէ խօսք դրած ըլլալով դուրսը ցամաքը թողած պէյերուն գլուխները կորեց ։ Սատակելով մեծերը խալըսեցաւ Փըրրանսայէն նաւէ ապաստանը [illegible] ․ [illegible] [illegible] լսելով մեծ ուրախութեն եղաւ ․ [illegible] [illegible] ըրին ծախուն վրայ ․ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ըրին գինեդը ․ բայց ու [illegible] հետեւեալ գարուն պատմագրութիւնը մէջ [illegible] ։

Տանիմարքայի պատերազմները ․ [illegible] [illegible] Քէօփէնհայկին [illegible] ․ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ․ [illegible] [illegible] ու Տանիմարքայի [illegible] ։

1794–1801 ։

Տանիմարքան կատարելապէս չէզոքութիւն պահեց Ֆրանսային ծեծերուն ատենը , միայն քանի մը նաւ հանեց Շվէտային հետ մէկ տեղ , որ [illegible] իր վաճառականքին նաւերը համարձակ անվնաս ճամբայ ընեն , թէպէտ և ինկիլիզին ապստամբութէ չխալըսեցան ։ Քօպէնհայկ քաղաքին մէջ բերդ մը կայ Քրիստիանսպուրկ ըսուած ․ այս բերդը 1794 փետրուարի 26 էրվեցաւ ․ հազիւ խալըսեցաւ դըրքատունը , ռէքֆթէրխանէն , զինարանը , ու թէրին ողջին աղնիւ բաները ։ Իսկ 1797 Պէռնստօռֆ վէզիրը մեռաւ ․ որուն կառավարութեը վըրայ ամէնքն թէ՛ իշխաններն ալ ժողովուրդն ալ գոհ էին ․ անչափ որ՝ վաճառականները իրենց հրապարակին մէջ որ պօռսա կըսեն՝ յիշատակի համար անոր արձանը կանգնեցին ։ Երբոր Ֆրանսայէն ու Փիլեռնականին կառավարութիւնները շարժվելու պէս եղած՝ Տանիմարքան ընտանեցաւ անանց ըրած հաստատակամութիւնը, բայց միշտ իր չէզոքութիւնը պահելով։ Նորէն Մոսկովին Թագաւորը Պօղոս ամբրիմեցաւ Ինկլիզին հետ, մէկ դաշնադրութիւն մը ըրաւ իրեն նպէս Շուէտին ու Պրուսին հետ՝ պաշտպանելով Տանիմարքային հետ՝ Ինկլիզին բռնաւորութիւնը վերջացընելու որ ծովու վրայ կընէր. Տանիմարքային հետը միացաւ որով հեռալը. իրեն նաւերովը կըրանէր կըսանէր Ինկլիզը. բայց Ինկլիզը Պօղոսին միտքը հասկընալով՝ ծովերը չհալած՝ Մոսկովին ու Շուէտին նաւերը չմէկտեղուած. իրեն խափութանալով ալէյը բանտքեց՝ ու բաղդաւոր նեղուցը՝ խորհեց Տանիմարքան զարնելու, ուստի Պալթիկ ծովուն Սունտ նեղուցը պատար անցնելին, որ Տանիմարքային դէմ բանեխնապուրկ բերդը ունի, մինչեւ դին որ Շուէտին է՝ միայն մարտկոց մը ունի խաչար Թօփերով. Հելսինկպօրկ տեղքին առաջին 3 մղոն է նեղուցին լայնքը. Թէպէտեւ Շուէտին դին ցամաքին մօտիկ՝ ծովը անչափ խորունկ չէ՝ բայց նաւ մը կրնայ անչափ մօտիկնալ Շուէտին ցամաքը՝ որ Քրօնպուրկին Թօփերը չիկրնան անչափ վնասել։ Նէլսոնը որ առաջապահ նաւերուն կըհրամայէր՝ աս Շուէտի դին քերելով հիւսիսային սաստիկ հովը իրեն ունենալով Ինկլիզին քաջութ [illegible] անցաւ միայն քիչ վնասով, 1800 մարտի 30 եղաւ իր նաւերով Քօբէնհաւնին առջին շարժեցաւ. Ապրիլի 2 առաւօտին կանուխ եղաւ, ու [illegible] շատ նաւերը կապարտվեցան։ Ինկիլիզին չորս նաւը ցամաքը նստան, կոտորվելու պէս եղան. քանի մը նաւ ալ ապաստանեցան ցամաքի Թոփերէն, [illegible] նաւ մ'ալ ընկղմեցաւ. անոր վրայ նեղուածը զինադադար ընել տալով 14 շաբթվան հաւանը՝ որուն առջինիկ 9 ձեռք դրին. [illegible] սաստիկ [illegible] զատուելէն ետև՝ Ինկիլիզին նաւերը [illegible] մը գացին. բայց պօղոս Թիւրքին յանկարծ մեռնելովը ամենէն բան դադրեցաւ փոխուեցաւ ։

Ասոր մեռնիլը եղաւ 1801 գիշերը մայիսի 24. իր տարիքը 46 [illegible] կէս էր, իր Թիւրքութիւնը քշեց 4 տարի ու կէս. կըսեն որ մահուանէն մեծները իր որդւոյն կառավարութիւնը տեսնալով՝ Ինկիլիզին հետ [illegible] չուզելով խորհուրդ ըրին հրաժարիլ տալ իր Թիւրքութենէն. իրենց ամենքը ալ բանտին համար ծածուկ ժողով ընելով քանի մը հոգի զինուորականն կարգէն գիշերանց [illegible]. անանկ մէկ [illegible] մը [illegible] [illegible]՝ միայն իր խուցին առջևի պահապաններէն զատուած ու որ Թիւրքը կը քնանար. որոնք աղաղակ վերցընելով իմացուցին Թիւրքին իրենց վտանգը. Թիւրքն ալ խուցին պահվեցաւ գաղտուկ տեղ մը որ պատերին մէջ փորել էր տըվեր աներևոյթ դառնալ։ Պատուիրակները ներս մտան, բայց Թիւրքը հոն չգտնալով՝ զարմացած կեցան. երբոր տարակուսած կընային՝ մէյմըն ալ պատին վրայ անտանն իր շապիկին փէշը որ դուրսէն դուրս էր մնացած. անոր տակէնը դուրս հանեցին, քաշադատելով առաջարկեցին հրաժարիլ, հաւկըցընելով մըշտափ նեղած էր ժողովուրդը իրենց վարմունքէն. պօղոս սկսաւ ապահովցընել անկէց ետքը իր վարմունքը փոխելու, ամենէն բան ժողովրդին ուզածին պէս շարժելու. բայց պատուիրակները այնն առժին՝ սաստիկ է մէջի հրամանը. պօղոս վերջապէս շուզելով հրաժարիլ՝ շատ վիճմունքէն ետև բանեցին խզգեցին, բայց օտար Թշնամներու ինչնուածքով մտած հաշտեցին (1).

Պօղոսը մտածածին պէս բաները փոխվեցան, ինկիլիզին թշնամութիւնը վերջացաւ. առաջ քանի հեղ որ ֆրանսզին հետ խօրաթերէին ինկիլիզները՝ վինազուլ մը ընելու չէր եղած. պատճառն որ ֆրանսզին առջի ուզած թէքլիֆին էր ամենէն նաւահանգիստները բաց թողուլ, ուր որ ուզէ առպուտ ու ճէպխանէ տանիլ համարձակ. վիլաւպ միայն որ ասս բանս կուզէր ֆրանսզը՝ մըոըր օգնութիւն տանիլն էր . զոր խիստ կարօտութիւն կըզգայէին Ֆրանսացիները . կուզէր որ միայն իր ձեռքը մնացած ըլլայ գոնէ մինչվան հաշտուիլը ըլլար . անով շատ բան կրնար պահանջել իր Թշնամիներէն որ հաշտութիւն կուզէին . բայց աս բանս էր որ Ինկիլիզներուն դէմ կուգար . ուրեմն պօղոս մեծաւ՝ Ինկիլիզները հաշտութեան վրայ խօսաթել սկսաւ Ֆրանսային հետ . անոր հետ հաշտըլելով՝ միաբանեալ նորէն բարեկամացաւ Ինկիլիզին հետ : Բայց ետքը հրաժարեցաւ իր վէզիրութէն . պատճառը ան եղաւ որ՝ Բիդը Իռլանտայի ուղղափառներուն խօսք տուեր էր Ինկիլիզներուն հետ հաւասար ըլլալ քաղաքական բաներու մէջ . բայց երբոր ասոր վրայ խօսք բացուեցաւ բառլամէնդի մէջ՝ Ինկիլիզի եպիսկոպոսները ու բռօթէսթանդ իռլանտացիները դէմ կեցան , պարապ հանել որվէն աս խոստումները . ետքը աս բանս իրեն պատուոյն ամօթ սեպելով հրաժարեցաւ :

---

(1) Ար պօղոսին վարքը ընդարձակ գրած ենք 1801 տարեգրութեան մէջ. Կ. մասն քաղաքական Թուղթ 38. ով որ ուզէ հոն կրնայ կարդալ. սասանկալ ինկիլիզին անցնելը սուտն պօղոսէն, ամփոփաքային հետ ծեծկըռվելը, երկնկէկ գրած ենք նոյն տարեգրութեան մէջ Ա. մասն պատմական. 15 Թուղթէն մինչև 31. Ու եթէ ժողովրդեան շնորհքը ըլլայ՝ մեր ունեցինք ասս տարեգրութիւնը ամենէն տարի մինչև հիմա շարունակել, օրէօր առեղեկութիւներ ավելցընելով, ինչպէս որ ետքէն հանել սկսաւ լե սեւա փարհերի մէջ. գիտուածները պատմելէն զատ մէջը պիտոր գնէինք նոր գիւտերն որ ամենէն մէկ տարին կըլլանան, ինչպէս գատաստաններն որ աշխարհքիս մէջ կըլլան, թէզեր փոշնագրութիւնը, երևելի ձեռնարկութիւնները են.

Երբոր Սպանիան Ֆրանսային զօրքը իր երկրէն չանցընելու համար ծեծ բացաւ Փորթուկալին վրայ քանի մը տեղ առաւ , Ինկիլիզն ալ որ սրտանց բարեկամ ու դաշնակից է Փորթուկալին՝ դէմ ելաւ Սպանիոյին , բայց աւելի պաշտպանելու համար եղաւ Սպանիոյին նաւահանգիստները քան թէ ծեծկըվելու : 1800 յուլիսի 5 . Ալ Ճէզիրաս պարուրին մէջը 3 Ֆրանսային խոշոր նաւ առւաւ , 1 Ֆրախաթա . ասոնց վրայ վազեց Ինկիլիզին խափուտանա պէյը սավմարեզ անունով . երկու դիւացէնալ շատ վնասվեցան [illegible]. Երբոր եկաւ [illegible]՝ [illegible] եղան՝ Ինկլիզները գիշեր՝ [illegible] [illegible] գալով կրակ ըրաւ [illegible] նաւերուն վրայ՝ որ եկեր էին Ֆրանսացւոց նաւերը խալսցնելու. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] նաւով թշնամիին նաւերը [illegible]՝ իրենց նաւերուն վրայ կրակ [illegible], անով մէկ նաւերնին [illegible], մէկալ Ինկլիզներուն ձեռքը ինկաւ: Իսկ երբոր 1799 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] շատոնց հետ Հաշտութեան [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. 1801 յունիսի 6 [illegible] [illegible] [illegible] Թուրքերը Հաշտութեան ըրաւ օսմանեանին հետ. [illegible] Ֆրանսային հետ :

ՄԱՀՄԷՏ ՈՒ [illegible] [illegible] [illegible].

1789–1799 :

Ջաֆէր խանը որ պարսից վրայ տէր կուզէր ըլլալ՝ դաւաճաններուն ձեռքովը սպաննուեցաւ. իրեն տղան Լութֆ ալի խանը Մահմէտ խանին վրայ ելլալով ձեռքէն ուզեց թագաւորութիւնը առնել. բայց Մահմէտ խանը 1793 մայիսի մէջ անիկայ կուրացընելով, 1795 ինքը գնաց Թիֆլիս առաւ. [illegible]ները կիւրճիներուն հետ մէկ ըլլալով պատրաստուեցան անոր վրայ ելլալու. որոնք գացին պարսից ձեռքէն առին նաև Ատրպէճանը, պաքուն, ու շամախին : Իսկ 1796 [illegible] մէջ, Մահմէտ գնաց Խորասանը առաւ Շահրուխին ձեռքէն, որ Թահմաս ղումը խանձերին սպղալի տղան եր . քիչ մը անցնելէն ետեւ շարժականք մեռաւ . 1797 մայիսին 14 նոյն մահմետն մարմնապահներէն մէկէն ծեծի ելաւ, բայց սպաննուեցաւ . մէկ կողմ խաները իրար զիրար անցան , սաստիկ կռուեցան Թ̃գ̃ր ըլլալու մահմետականին աթոռը նուաճելու համար . ասոնց մէջ ամէնէնէն զօրաւոր ելաւ Փեթահալի խանը , անիկայ եղաւ Թ̃գ̃ր (շահ) , որ ինչվան հիմա կը թագաւորէ :

Հինտոսթանին Թ̃գ̃րութ̃ մը կայ Մայսուր անուանով , որուն վրայ Թ̃գ̃ր կը խօսակէր Դիպուս սահիպը` որուն վրայ առաջինները յիշեցինք . 1789 ինկիլիզները մարաթայ ազգին հետ մէկ ըլլալով նաեւ ալքայտին նապապին հետ` դիպուս սահիպին վրայ ելան . որ սաստիկ կռուելով 1792 փետրուարի 7 յաղթուեցաւ , ինկիլիզին ու մարաթային հետ հաշտութիւն ըրաւ իրեն խիստ վնասակար . պարտաւորելով զինքը ինկիլիզին վճարել 3 միլիոն ոսկելին լիրէ կամ կինէէ զուտ բանակ . նաեւ մալապարին ծովեզերքը ինկիլիզին տալով , մանկալօրէն սկսեալ ինչվան քամորին քիթը . ասանկով ինկիլիզին բաժանորդութիւնը ասիայի մէջ ձեռք ձգեց մէկ մեծ Թ̃գ̃րութ̃ մը ամբողջ ինկիլիզի Թագաւորութէն աւելի մեծ , 3 միլիոն մարդէնալ աւելի մարդաշատ : Բայց 1799 Փրանսային զօրծադիրը կառավարներէն մարդիկ եկան յորդորեցին դիպաուս սահիպը , նորէն ինկիլիզին վրայ հանեցին . սակայն խառնատնակով որ մէջը եղած Փրանսոյ զօրքը ամէնենալ իրեն օգնութի պիտոր խորհեն . առ խառա

մունետիկին շուտով հաւատաց Դիպու Սահի-
պը ան ձայնին համար որ ամենքն տեղ կը-
զուրցըվեր, Թէ Ֆրանսացիները աշխարհս ամ-
մէն երկրաց տակը պիտոր առնեն, ուղամծնկեն-
պէս փախեն, կախիլը սպառ մարդոց մէջ,
բայց Դիպու Սահիպը իրեք հեղ դարձնըվե-
լով փախաւ. մտաւ Սերինկապաթնամ մայ-
սուրին մայր քաղքը, որ շուտ մը պաշարեց
Հարիս ինկիլիզ զօրապետը. մայիսի 4 յար-
ձակմամբ առաւ. Դիպու Սահիպը կատղե-
լեն, Թուրը ձեռքը առած ինչպէս եարալի
շունը անանկ կըկռուէր. անանկ կռուե-
լով ծեծին մէջ մեռաւ. ուրիշ մեռելներուն
մէջ գտան իրեն մեռելը. ինկիլիզը քաղքին
մէջ մտնալով շատ գանձ գտաւ. միայն
զուտ ըստակ 3 միլիոն կինէն ոսկի. իրեն
տղաքնալ կնիկներնալ իրենց ջեւահիրնե-
րով գերի առաւ: Իրեն երկիրը Թըփուին
իրեքի մէջ բաժնըվեցաւ. մէկ մասը ամենէն
ծովեզերեայքը ինկիլիզը. մէկ մասը Հէյ-
տէրապատին կամ Տըքանին նապապը ա-
ռաւ, մէկալ մասնալ մայսուրին հին Թա-
գաւորը: Բայց սանք երկուքնալ հարկա-
տու եղան ինկիլիզին, որոնց ամենուն իրը
Թէ ինկիլիզը տէր եղաւ. նոյն տարինալ
օգոստոսի 22 Սուրինամը առաւ:

Այս ատեններս չինուածներու վրայ Թըփը էր
Ցէյլէն լենկ, որուն ինկիլիզին տէրութիւնը
1792 դեռապան իրկնեց, որ եա դարձաւ. ա-
ռիկայ 1796 փետրուարի մէջ հրամայեցաւ
իր Թըփունէ: Ըսա հինկ անունով իր տղան
տեղը նստաւ. Իսկ քիչէն լենկը 1799 մար-

տի մէջ մեռաւ։ Այս ատեններս քրիստոնէութիւնը չինու մէջ անչափ շատնալու հետ եղաւ, որ ինչվան 200 հազարի հասաւ.
Ափրիկէի մէջ Մաղրըպին թգ՟րը Սէյտի Մէհէմմէտ որ խիստ անգութ մարդ էր. 1790 ապրիլի 11 մեռաւ. իրեն տղան Մուլէյ իսմայէլ տեղը նստաւ. որ խիստ ժանտ մարդ ըլլալով իր ժողովուրդը սպաննեց զինքը։

ՎԱԽՃԱՆ

ՑՈՒՑԱԿ ԳԼԽՈՑ

ՀԱՏՈՐԻՍ

Երես

Առիթ աշխատասիրութեան . 3

Փրանսացիներուն [illegible] [illegible] ու [illegible] [illegible] դէմ, նաև [illegible] դէմ . 6

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Գլ. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] . 20

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]՝ [illegible] ու [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] . [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] : 31

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] : 42

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] . 47

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] . 50

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] : 60

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] . 69

Է . [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] . 73

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible],

որ է

[illegible] [illegible] . ([illegible] [illegible]) . 85

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]-

[illegible] ու [illegible] առնելը, [illegible] պաշարելը . 88
Ա[illegible] տէր եղած [illegible] [illegible] ու [illegible] [illegible] . 96
Ս[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] բերդը [illegible] : 103
Պ[illegible] [illegible] հողը մտնալը . 107
Ս[illegible] պատերազմելը , [illegible] ու [illegible] իր հողը մտնալը . 115
Վ[illegible] [illegible] մտնալը , [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] . 125
Վ[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ընել . 133
Ս[illegible] [illegible] [illegible] , [illegible] [illegible] [illegible] , [illegible] [illegible] [illegible] . [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] . 138
Վ[illegible] [illegible] [illegible] ու [illegible] [illegible] [illegible] , [illegible] [illegible] [illegible] . 145
Պ[illegible] , Ս[illegible] , Բ[illegible] , ու Ս[illegible] [illegible] . 153
Կ[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] . 157
Ս[illegible] [illegible] [illegible] ու [illegible] . 163
Պ[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] , [illegible] [illegible] [illegible] . 168
Ս[illegible] [illegible] [illegible] , [illegible] [illegible] . 174
Ս[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] . [illegible] [illegible] [illegible] . 179

Սարդինիա իշխանին [illegible] [illegible] գալը, դեռ օրէն ու թագաւորութեան մէջ ստորին հաւանները. Բերթիէին առնելուը Փրանսացին ունեցածին. Պօնափարդէին հաշտութեան առնելը. 190
Պօնափարդին հաշտութեան նախադրութը կընքէ Լէօպէնի մէջ. 205
Պօնափարդէին առած [illegible] Վէնետիկեցւոց. 209
Փրանսացիներուն ըրած թշնամութը Վէնետիկի դէմ. 217
Պօնափարդէին հանած թուղթը ծեծի համար Վէնետիկի վրայ. 222
Վէնետիկցւոց վախը. [illegible] [illegible] [illegible] խորհրդոյ վրայ խորհուրդը. 230
Փրանսային դէմ եղողներուն նենգութիւնը հնարքներ՝ Վէնետիկէին ռեբրութեանը [illegible] համար. 236
Վէնետիկցւոց Վերոնա [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] Փրանսացին [illegible] [illegible]. 240
Փրանսացիները համաձայն եղելոյն մէջ [illegible] [illegible] հանել [illegible]. համաձայնեցին Տի–Փօլ Փրանսայ զօրապետը [illegible]. 253
Փրանսացիները [illegible] մէջ [illegible] հանել [illegible], [illegible] [illegible]. 264
Դեմլէին ու Փրանսային հաշտութը Քամբօ Ֆօրմիօ մէջը։ 274
Առնելոյ նոր Բէրթին ըրած [illegible] ները, [illegible] մէջ [illegible] [illegible] [illegible] թիւները, Փրանսացիներուն զօրք հանելը [illegible]։ 278
Փրանսայէն [illegible] մէջ եղած [illegible]. 289

[illegible] 296
[illegible] 301
[illegible] 308
[illegible] 317
[illegible] 321
[illegible] 327
[illegible] 336
[illegible] 343
[illegible] 347
[illegible] 349
[illegible] 354
[illegible]

[illegible] · [illegible] նոցին Քրիստոնէիցն յաղագս · 366

Հռոմայեցւոց [illegible] Քրիստոնէիցն [illegible] · [illegible] պապն է · Պետրոս Քրիստոսի [illegible] · 396

[illegible] · [illegible] · 378

[illegible] · [illegible] · 385

[illegible] · 392

[illegible] · 397

[illegible] · 406

[illegible] Քրիստոսի, որ է [illegible] · 412

[illegible] Քրիստոսի [illegible] · 419

[illegible] · 425